

„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”

Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére
Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki

*„Gondolják, látják
az várnak
nagy voltát...”*

Tanulmányok
a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére

Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki

Szerkesztette:
KOVÁCS GYÖNGYI és MIKLÓS ZSUZSA

© Castrum Bene Egyesület
Históriaantik Könyvesház Kiadó
Budapest, 2006

Közreműködő:
ZÁVODI SZILVIA

Fordítás:
FELD ISTVÁN

Képkidolgozás:
ÓSI SÁNDOR

Nyomdai előkészítés:
DOMOKOS GYÖRGY

© A kötet szerzői és szerkesztői, 2006
Minden jog fenntartva.

ISBN 963 06 0369 1

Kiadó:
Castrum Bene Egyesület (2025 Visegrád, Fő u. 23.)
Históriaantik Könyvesház Kiadó (1077 Budapest, Almássy tér 16.)

Nyomda: Bornus Nyomdaipari Kft.
Készült 1000 példányban

A címlapon:
A tamási vár Justus van der Nypoort metszetén
Burckhardt von Birckenstein: Das Geometriebuch des Kronprinzen.
Wien, 1686., 105. kép, részlet

Tartalom

Nováki Gyula köszöntése. 80 éves a magyarországi várak kutatója	7
Tabula gratulatoria	9
BARÁZ CSABA: A bükkaljai Leányvár és Halomvár. Várak vagy szakrális földépítmények?	11
B. BENKHARD LILLA: A lebontott kőszegi Halász-kapu (Fürdős-torony) története	23
BODÓ BALÁZS: A pécsi barbakán. Adalékok a pécsi várkapuk történetéhez	33
BUZÁS GERGELY: 11. századi ispáni várainkról	43
JUAN CABELLO – SIMON ZOLTÁN: Egy vár Vámosatya határában	55
CZAJLIK ZOLTÁN: Óskori erődítések kutatása légi régészeti módszerekkel	71
DÉNES JÓZSEF: Öt Árpád-kori vár a Nyugat-Dunántúlon	81
ÉDER KATALIN – KOPPÁNY ANDRÁS: Előzetes jelentés Boldogkő-Alsóvár 2002–2003. évi régészeti fel- tárásáról	93
FELD ISTVÁN: A középkori előretolt védőművek és elővárok kérdéséhez	101
FÜLÖP ANDRÁS: Somló vára az első ásatások tükrében	119
GERE LÁSZLÓ: A szigligeti Óvár szondázó kutatásának eredményei	129
GÖMÖRI JÁNOS: A soproni „várakok menti Boldogasszony-templom” köveiből épített bástya	141
HOLL IMRE: Sopron városfalai – egy kutatási téma fejezetei	149
LÁSZLÓ CSABA: A várpalotai 14. századi „palota”	163
MAGYAR KÁLMÁN: Északkelet-Somogy 16. századi erődített egyházai. (Gondolatok az 1543–1575 közötti somogyi török–magyar végvárharcokról)	171
MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA: A hollókői vár kutatási eredményei	187
MIKLÓS ZSUZSA – TEREI GYÖRGY: A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon ...	203
MÜLLER RÓBERT: Várvolgy-Nagy-Lázhegy késő bronzkori földvár kutatása	227
RÁCZ MIKLÓS: A sámsonházai Fejérkő régészeti kutatása (2004–2005)	237
RÓZSÁS MÁRTON: Kisebb őrhelyek és erődített templom Barcs környékén	247
SÁRKÖZY SEBESTYÉN: Egy eltűnt gömöri végvár: Putnok	253
TOLNAI GERGELY: Tábori erődítések a végvári háborúk korában	269
TORMA ISTVÁN: A tamási vár története	281
WOLF MÁRIA: Egy ispáni vár utóélete. Borsod a 16–18. században	291
Nováki Gyula publikációi, 1952–2006. (Összeállította: Miklós Zsuzsa)	301
Nováki Gyula várfelmérései. (Összeállította: Dénes József és Miklós Zsuzsa).....	311
Rövidítésjegyzék	315
Munkatársak	316

Inhalt

Grußwort	7
Tabula gratulatoria.....	9
BARÁZ, CSABA: Leányvár und Halomvár am Bükkgebirge – Burgen oder sakrale Erdwerke?	11
B. BENKHARD, LILLA: Die Geschichte des ehemaligen Fischertores der Stadt Kőszeg (Güns).....	23
BODÓ, BALÁZS: Die Barbakane von Pécs. Angaben zur Geschichte der Burgtore der Bischofsburg	33
BUZÁS, GERGELY: Über die Gespanschaftsburgen Ungarns im 11. Jahrhundert	43
CABELLO, JUAN – SIMON, ZOLTÁN: Eine Burg in der Gemarkung von Vámosatya.....	55
CZAJLIK, ZOLTÁN: Die Erforschung der urzeitlichen Befestigungen mit den Methoden der Luftbildarchäologie.....	71
DÉNES, JÓZSEF: Fünf westtransdanubische Burgen aus der Arpaden-Zeit.....	81
ÉDER, KATALIN – KOPPÁNY, ANDRÁS: Vorbericht über die Freilegung der unteren Burg von Boldogkő in den Jahren 2002–2003.....	93
FELD, ISTVÁN: Zur Frage der vorgeschobenen Befestigungen und der Vorwerke des Mittelalters	101
FÜLÖP, ANDRÁS: Die Burg Somló im Spiegel der bisherigen Ausgrabungen.....	119
GERE, LÁSZLÓ: Die Ergebnisse der Sondierungsgrabung von Szigliget-Övár	129
GÖMÖRI, JÁNOS: Die aus den Steinen der „Unserer Frauenkirche“ gebaute Bastei in Sopron (Ödenburg).....	141
HOLL, IMRE: Die Stadtmauern von Sopron (Ödenburg) – die Abschnitte eines Forschungsthemas	149
LÁSZLÓ, CSABA: Der „Palast“ des 14. Jahrhunderts von Várpalota.....	163
MAGYAR, KÁLMÁN: Befestigte Kirchen und Klöster des 16. Jahrhunderts im Nordosten des Komit- ates Somogy.....	171
MEZŐSI-KOZÁK, ÉVA: Die Ergebnisse der Erforschung der Burg von Hollókő.....	187
MIKLÓS, ZSUZSA – TEREL, GYÖRGY: Das Verhältnis zwischen Burgen und Siedlungen in Ungarn im 13. Jahrhundert.....	203
MÜLLER, RÓBERT: Die Erforschung des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Várvölgy-Nagy-Lázhegy	227
RÁCZ, MIKLÓS: Archäologische Untersuchung in der Burg Fejérkő von Sámsonháza (2004–2005) .	237
RÓZSÁS, MÁRTON: Kleinere Wachtposten und eine befestigte Kirche in der Umgebung von Barcs..	247
SÁRKÖZY, SEBESTYÉN: Eine verschwundene Grenzburg im Komitat Gömör: Putnok.....	253
TOLNAI, GERGELY: Befestigungen der Feldlager in der Zeit der Türkenkriege	269
TORMA, ISTVÁN: Die Geschichte der Burg von Tamási.....	281
WOLF, MÁRIA: Das Nachleben einer Gespanschaftsburg: Borsod im 16.–18. Jh.....	291
Die Publikationen von Gyula Nováki (zusammengestellt von Zsuzsa Miklós).....	301
Die Liste der von Gyula Nováki vermessenen Befestigungen (zusammengestellt von József Dénes und Zsuzsa Miklós)	311
Abkürzungsverzeichnis	315
Mitarbeiter	316

Nováki Gyula köszöntése

80 éves a magyarországi várak kutatója

Nováki Gyulát 80. születésnapján köszöntve az ember elgondolkodhat, változik-e valami ettől a naptól az ő életében vagy a vele való kapcsolatunkban? Aligha, hisz biztosak lehetünk abban, hogy ugyanazzal a lelkesedéssel keresi meg, méri fel a várakat ma is, mint 10-20 évvel ezelőtt, és ugyanúgy segít kollegáinak vagy a várak iránt érdeklő laikusoknak, mint korábban.

Nováki Gyula 1926. július 6-án született Sopronban. Iskoláit Szombathelyen, Zalaegerszegen és Sopronban végezte, utóbbi helyen érettségizett 1945-ben. Először segédmunkásként dolgozott a Soproni Öntödében, majd 1947 januárjától az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Régészeti Tanszék hallgatója lett, ahol őskor-középkor szakon végzett. Szakdolgozatában Fejér megye őskori földvárait dolgozta fel, amelyek kutatását 1949-ben egy A/4-es méretű megyetérképpel kezdte el. A keresett, szakirodalomból ismert földvárakat meg is találta. Félelmetes belegondolni, hogy a mai profi technikával, GPS-szel, 10.000-es térképpel sem mindig találjuk meg a várakat. Az 50 évvel ezelőtti várfelméréseket nézve, azokat újrámérve kiderült, hogy az „akkori technikával” (mérőszalag, tájoló) készített térképek mennyire pontosak, és még ma is megállják a helyüket.

1950. szeptember 20. és 1951. március 15. között a nyíregyházi múzeum munkatársa volt. Vasárnaponként bejárta és vázlatosan felmérte a megye jelentősebb földvárait. Tevékenységének köszönhető, hogy az azóta már elpusztult várakról (mint például Pócspetri-Ercsi vár) is rendelkezünk alapvető ismeretekkel.

1951 és 1964 között a soproni múzeumban dolgozott: itt a leletmentéseken kívül a szülővárosában és környékén megtalálható őskori és középkori erődítményekkel, köztük az épp ekkor azonosított soproni „vörös sánccal” foglalkozott. Az akkori múzeumi szervezetnek köszönhetően lehetősége volt Győr-Sopron megyén kívül is kutatni. Így került Zala, Vas, Somogy és Tolna megyébe, ahol elsősorban terepbejárásokat végzett, de néhány ásatást is vezetett.

1963-ban védte meg doktori disszertációját, amelyben „természetesen” földvárakkal foglalkozott.

1965-től 1986-ig a Magyar Mezőgazdasági Múzeum régésze volt. Itt elsősorban agrártörténettel kellett foglalkoznia, ezért a várkutatás hétvégére maradt. Egyik agrártörténeti témáját, a régi szántóföldek kutatását azonban hasznosította a váraknál is: a szántáskor keletkező terasz ugyanis megtevesztően hasonlít a lekopott őskori és középkori sáncokra-árkokra.

Régészeti tevékenysége elsősorban az őskori és a középkori várakhoz, erődítésekhez kapcsolódik, de az utóbbi években intenzíven foglalkozik a kuruc kori és Napóleon kori sáncokkal is. Úttörő szerepet játszott a regionális várkutatás megszűlésében, hiszen munkásságának köszönhetően kerültek feldolgozásra a Börzsönytől a Zemplénig megtalálható váraink, vagy épp Somogy erősségei.

Várakkal foglalkozó cikkeire, tanulmányaira e köszöntőben nem térünk ki, hiszen ezek listája a kötet végén úgyszintén olvasható. Kutatási eredményeit mindig példamutatóan gyorsan közzétette.

A várakon kívül a kora középkori vaskohászattal, agrártörténeti vonatkozásokban pedig a növényi mag- és termésleletekkel, régi szántóföldek nyomaival, őskori és középkori gabonás vermekkel foglalkozott. Ezekben a témákban is jó néhány publikációja jelent meg.

1986-ban nyugdíjba vonult, így nagyobb lendülettel vethette és vetette bele magát szeretett témakörébe. Fő célkitűzése az ország különböző területein még megtalálható, alig, vagy egyáltalán nem ismert különböző korú sáncok, várak felkutatása, felmérése volt, és az is a mai napig.

A várakról kezdetben vázlatos felméréseket készített, 1969-től Sándorfi Györggyel együtt végezték a méréseket. Kezdetben a hagyományosnak mondható teodolittal mérték, később a Sándorfi György által kidolgozott technikát kezdték használni, amelynek újszerűsége, hogy kisméretű műszerekkel lehet a terepi munkát elvégezni, a felvett adatokat pedig egy számítógépes program segítségével ki lehet nyomtatni, és a magassági pontok alapján ki lehet szerkeszteni. Ennek az új módszernek nem csak az az előnye, hogy így gyorsabb, hatékonyabb lett a mérés, hanem az is, hogy ezekkel a kis műszerekkel bozótos területen is gyorsan és könnyedén lehet dolgozni.

A szintvonalas felmérésekkel, valamint a sáncok, árkok sajátos jelölésével olyan ábrázolásmódot terjesztettek el, amely plasztikussá teszi az alaprajzot, és könnyebb térképészeti ismeretek nélkül is tájékozódni lehet rajtuk.

Sándorfi György 1993-ban bekövetkezett halála óta Nováki Gyula felesége vagy egy-egy kolléga közreműködésével készíti a várak felmérését. A számítógépre vitelt, a szintvonal-szerkesztést maga végzi el, az ábrázolásokat pedig többnyire felesége.

Az eddig leírtak a tudós emberről szóltak, a szakemberről, aki legrégebben foglalkozik várakkal, és akinek a fejében több száz vár alaprajza van. Ugyanakkor benne megismerhettük a segítőkész jóbarátot is, akivel a terepbejárásoknál, várfelméréseknél vidáman, jókedvvel telik a munka, aki mindenkinek segít, nála nincs elzárt, titkos alaprajz, adat, mindenkivel szívesen megosztja ismereteit.

Kívánunk, Gyula bátyánk, hosszú életet, jó egészséget és még sok-sok várfelmérést, felmérendő várat!

Budapest, 2006. július

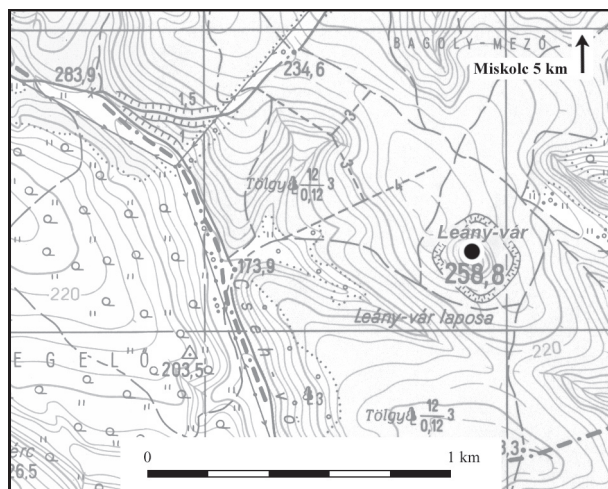
Castrum Bene Egyesület

Tabula gratulatoria

Aradi Csilla	Marton Erzsébet
Bánhegyi Attila	Matuz Edit
Bencze Zoltán	Melegh Szabolcs
Béni Kornél	Merényi Armandné
Benkő Elek	Miklós Gergely
Csajka Ferenc	Németh Péter
Csorba Csaba	Orosz Krisztina
Dankó Katalin	Pálffy Géza
Domokos György	Papp János
Gádor Judit	Paszternák István
Gerelyes Ibolya	Patay Pál
Gerő Győző	Pető Mária
Gréczy György	Petróczi József
Hajmási Erika	Prágai Albert
Hatházi Gábor	Pusztai Tamás
Hegedűs János	Sándor Mária
Hellebrandt Magdolna	Sándorfi Eszter
Holl Balázs	Sándorfi György, ifj.
Horváth Richárd	Soós Zoltán
Jakab József	Szabó J. József
Jankovich-Bésán Dénes	Szabó Tibor
Jerem Erzsébet	Szajcsán Éva
Jurecz László Miklós	Szatanek József
Karczag Ákos	Szatlóczi Gábor
Kelecsényi Erzsébet	Szekér György
Keserű László	Szigeti Tímea
Kohári Gabriella	Szilas Gábor
Koppány Tibor	Szőke Mátyás
Korondán Zoltán	Szörényi Gábor András
Kósa Pál	Szvitek Róbert József
Kovács Gyöngyi	Tettamanti Sarolta
Kovács László	Tomatás Tímea
Kőnig Frigyes	Tomka Gábor
Kubinyi András	Tomka Péter
Kulcsár Valéria	Tóth Sándor
Kvassay Judit	Valter Ilona
László János	Vándor László
Laszlovszky József	Végh Ferenc
Lelkes György	Visy Zsolt
Lovász Emese	Wágner Zsolt
Magyar Károly	Zsuga Zsolt
Makkay János	

A bükkaljai Leányvár és Halomvár. Várak vagy szakrális földépítmények?¹

A Miskolctapolcához tartozó Leányvár (1. ábra) és a Kisgyőr határában lévő Halomvár (2. ábra) különleges morfológiájú földépítmények, amelyeket jelenleg Árpád-kori mottéknak tartanak (3. ábra).

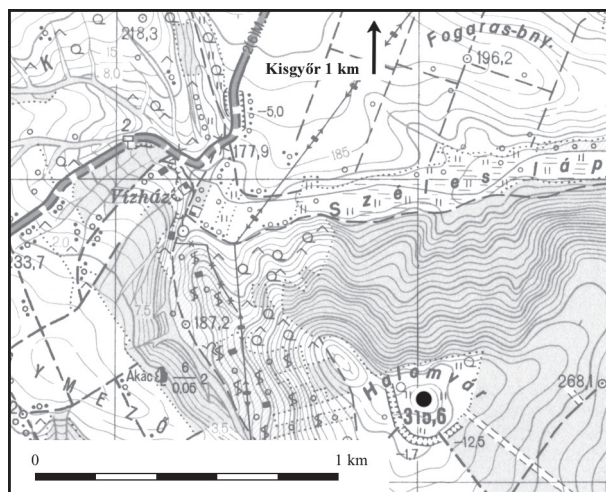

1. ábra. Miskolc-Leányvár és környéke
Abb. 1. Die topographische Lage von Miskolc-Leányvár

A Leányvár 20 m széles árokkal körülvett (4. ábra) – közel négyzet alakú, több mint 200 m oldalhosszúságú, 3,8 ha kiterjedésű – területének közepén emelkedő halom 15 m-rel magasodik környezete fölé. A csonka kúp formájú domb tetején – amelynek átmérője 30-40 m, területe 855 m² – egy tekintélyes mélyedés, hatalmas krátterszerű gödör található (5. ábra). A körbefutó perem az egyik oldalon lealacsonyodik, mintegy bejáratot képezve a domb belsejébe. A Leányvár „iker-testvére”, a Halomvár, szintén egy fennsík jellegű dombháton fekszik, területe 4,1 ha, azt is 20 m szélességű árok keríti, a középső domb relatív magassága 11 m, felső peremének átmérője 30 m.²

A várak felmérői, a helyszíneken járt régészek szerint a központi magaslatokat az árkok kiásott földjéből emelték. (A Halomvár dombjára felve-

zetett dózerút feltárja annak kő-föld anyagát.) Falazott épületnek egyik helyen sem találták nyomát. A Leányvárban régészeti feltárás is volt: a területen és a vár mellett lévő őskori sírhalmokban Kemenczei Tibor végzett próbaásatást 1970-ben.³ A várbelsőben több szelvényt nyitottak, a várarkot is átvágták a bejárat mellett, de az előkerült újkőkori, bronzkor végi – koravaskor eleji és középkori edénytöredékekből a vár korát nem lehetett megállapítani. Az ásató régész eleinte őskorinak, később inkább középkorinak vélte. Sándorfi György a szerény leletanyag alapján arra a következtetésre jutott, hogy a földvár sohasem lehetett lakott.⁴

2. ábra. Kisgyőr-Halomvár és környéke
Abb. 2. Die topographische Lage von Kisgyőr-Halomvár

A két objektummal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy rájuk vonatkozó okleveles adatot nem ismerünk!⁵ 1980-ban Sándorfi György vizsgálta e várakat, aki – leginkább a birtokviszonyok és a történelmi események tükrében – a *motte-típusú* várak közé sorolta azokat, építési idejüket pedig a tatárjárást követő időkben határozta meg.⁶ A motte mesterségesen kialakított – feltöltött, ritkábban lefaragott –, árokkal körülvett domb,

¹ BARÁZ 2000.

² SÁNDORFI 1980, 18–28; NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 32, 37.

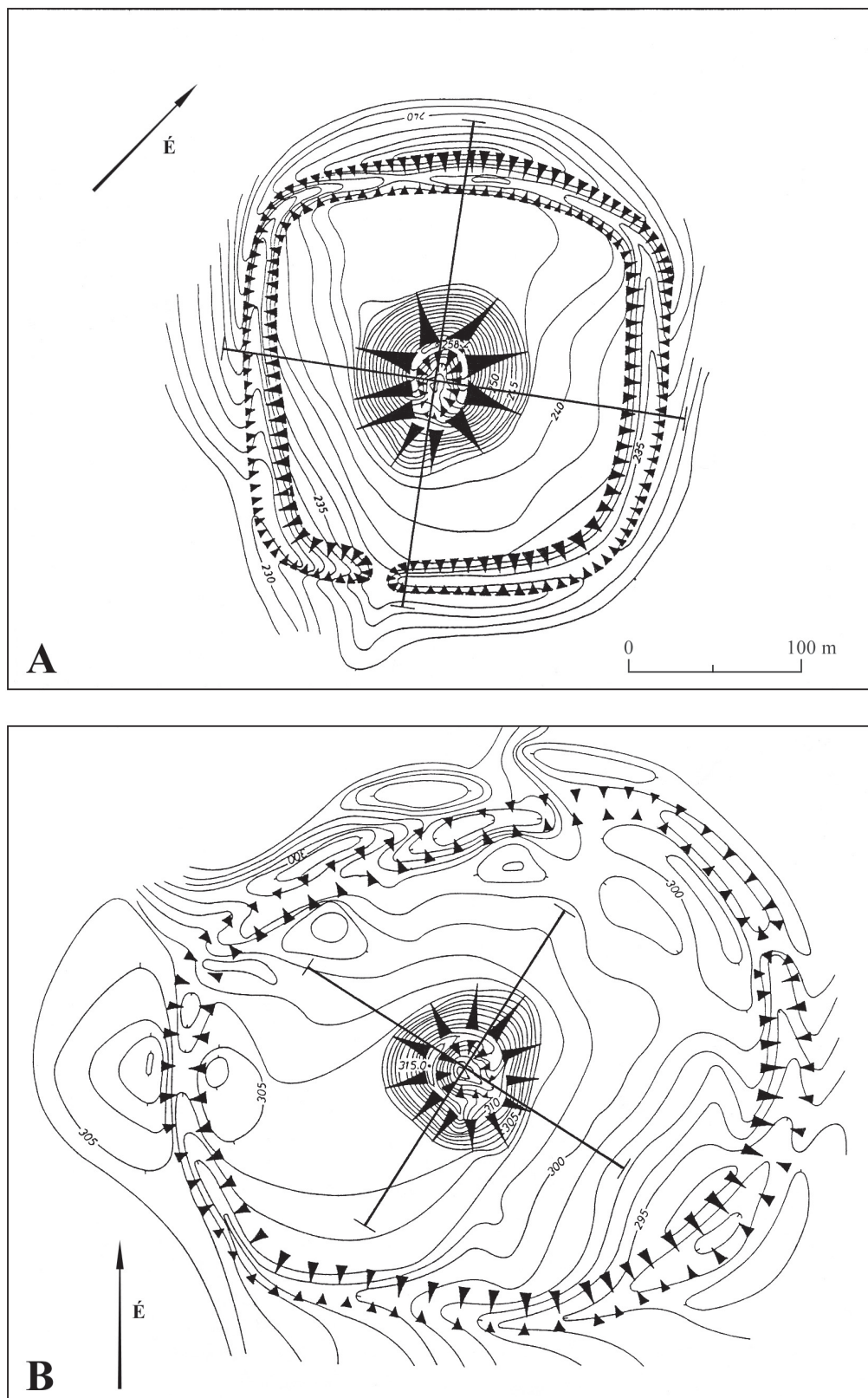
³ KEMENCZEI – K. VÉGH 1971, 512–513.

⁴ SÁNDORFI 1980, 21.

⁵ Az 1320 előtt épült várakra vonatkozó okleveles adatok esetlegesen maradtak fenn. Nemcsak az írott forrásanyag

pusztulása miatt, hanem azért is, mert nem biztos, hogy fűződött a várhoz birtokjogi esemény. De az is előfordulhatott, hogy az okleveles gyakorlat 14. századi elterjedése előtt a vár már elpusztult.

⁶ SÁNDORFI 1980, 27–28; NOVÁKI – SÁNDORFI 1984, 176.

3. ábra. Miskolc-Leányvár (A) és Kisgyőr-Halomvár alaprajza (B)
 (Lossos M. és Ráksi M. 1967. évi felmérése alapján, NOVÁKI – SÁNDORFI 1992 könyvéből)
 Abb. 3. Die Vermessung von Miskolc-Leányvár (A) und Kisgyőr-Halomvár (B).
 (Aufgrund der Arbeit von M. Lossos und M. Ráksi 1967, nach NOVÁKI – SÁNDORFI 1992)

amelyen többnyire fából készített, védelemre is alkalmas lakóépítmény állt. Nyugat-Európában általában elővár (bailey, Vorburg) tartozott hozzá. A földhalomvár síkvidéki, esetleg dombsági vártípus. Nyugat-Európában a 8. században jelent meg (Franciaország, Normandia) és a 9–10. században terjedt el. Ezek a korai védművek különösen a feudalizmus kezdetén váltak népszerűvé, amikor napirenden voltak a különféle csatározások, családi háborúk. A Német Birodalomban főleg a frank vagy száli császárok korában szaporodott meg a motték száma (például Elzászban napjainkban több mint 70 mottét tart számon a kutatás), a 14. században már túlhaladott várformának számított, az írásos adatok mint elhagyott erősségeket említik.⁷

(E vártípus Magyarországon is megtalálható, itt Borsod megyében, a Bükk-hegység peremén is ötöt jegyez a szakirodalom: a Leányvár és a Halomvár mellett Bükkábrány-Temető, Sajónémeti-Várhegy, Szihalom-Árpádvár. Ezek majd mindegyike feltételelesen motte. Szihalom dombja inkább egy őskori tell-település, amelynek környékén a 10–11. században temetkeztek. A bükkábrányi temető halma is inkább bronzkori vár, területéről őskori cserepek tömkelege gyűjthető, onnan középkori leletanyag ez idáig egyáltalán nem került elő. A Sajónémeti fölötti Várhegy kisebbik mottéja pedig nagy valószínűséggel huszita ágyúállás volt, hasonlóan a zagyvarónai Zagyvafő vára melletti ovális alakú erősséghez.⁸)

I.

Vajon valóban motték, földhalomvárak voltak ezek a természet által visszahódított dombok? Csakugyan hadászati, védelmi céllal – vagy birtokközpontként – emelt középkori építmény a Leányvár és a közeli Halomvár? Sándorfi György táblázatba foglalva hasonlítja össze a tárgyalt motték főbb méreteit a Rajna-vidék két *tipikus* mottéjének adataival. Ebből is kitűnik, hogy a Leányvár és a Halomvár mennyire különbözik a többtől: a védőárok belső hossza e két esetben 712 és 755 m, míg a példaként felhozott Haldern egyrészes mottéjánál csak 275 m, Arsbeck kétrészes motté-

jánál 345 m – pedig ezek a nagy motték⁹ típusába tartoznak. Érdekes megnézni a védett terület legnagyobb átmérőjének és a dombtető átlagos átmérőjének arányát is: a mi esetünkben 270 : 33 és 280 : 30 m, míg a Rajna-vidéki példánál 107 : 37 és 150 : 22 m.¹⁰ A 12. század első felében kiépült Elmendorf kettős mottéjának (Doppelmotte) 5 és 7 m magas dombjainak alap és platóátmérői: kb. 35 és 16 m, illetve 45 és 22 m.¹¹ A 10. századra datált franciaországi motték kisebb méretűek: Brettesville sur Laize, Villers-Canivet platóinak átmérője mindössze 20 m, Saint-Viâtre átmérője 45 m, a bajorországi Eichenhofen kör alakú árokkal védett területe 10–15 m, Konzenberg 35 m, Eberstall 20 m, Hahnenberg pedig csak 10 m átmérőjű. Ennek a korai vártípusnak tehát kicsi a mérete, a földkupok átmérője általában 20 m, melyek szélén palánk húzódhatott, a platón pedig egy legfeljebb 8–10 m oldalhosszúságú, fából készült torony állhatott.¹²

A 11. század közepétől a 12. századig – a száli császárok korszakában – több fázisban kiépült motték alaptípusa Husterknupp (6. ábra). A 13. század második felében létesült új várépítményét három fő építési periódus előzte meg. Az Ottók korában vízesárok és paliszád övezte a sík területen épült cölöpházakat (1. periódus: *Flachsiedlung*). A 11. században kettéosztották a „vízivárat” és a déli részt kissé megemelték. Ez a dombocská képezte a későbbi motte magját (2. periódus: *Kernmotte*). A több fázisú harmadik periódusban épült fel az 5–6 m magas domb, amelynek alapátmérője 54 m volt. A vízesárokkal és paliszáddal övezett, fahíddal és patkóformájú elővárral rendelkező domb 20 m átmérőjű platóját is minden bizonnyal paliszád kerítette, de erre csak közvetett adatokból (pl. a bayeux-i szőnyeg ábrázolásai) lehet következtetni.¹³ A hasonló korú Hoverberg egyfázisú mottéjának (bázisátmérő: 50 m) 14 m átmérőjű platóján viszont régészetileg is dokumentálhatóan egy 5,6 × 5,2 m oldalhosszúságú faépítmény állt, mellette két földbe mélyített ház vagy kamra és egy talajvízig mélyülő kút.¹⁴

A motték dombját általában közvetlenül határolja az árok, azaz a domb lábától nem messze fut – hiszen a mesterséges halmot minden esetben az árok kitermelt földjéből emelték –, a Leányvár

⁷ BILLER – METZ 1991, II. 163–266.

⁸ Az Árpád-kori úgynevezett „kisvárak” – köztük a motték – kérdésével a *Műemlékvédelem* XXXI: 1 (1987) számában több tanulmány is foglalkozik. A polémiaát a szerkesztő, Gerő László a motték eredetét felvázoló rövid ismertetése zárja: GERŐ 1987, 21–23. A „kisvár-probléma” az 1989 szeptemberében Gyöngös-Mátrafüreden ‘Várak a 13. században’ címmel megrendezett konferencián is napirendre került.

⁹ M. Müller-Wille és más szerzők nagy motténak tartják,

amely esetében a domb magassága eléri vagy meghaladja a 10 m-t, közepes, ha a domb magassága 5 és 10 m közt van, kicsi, ha a domb nem éri el az 5 m-t. SÁNDORFI 1980, 17–18; SÁNDORFI 1986, 7, 4. jegyzet.

¹⁰ SÁNDORFI 1980, 38.

¹¹ HEINE 1991, I. 31–32.

¹² GERŐ 1987, 22; GERŐ 1989, 18.

¹³ HERRNBRODT 1958; FRIEDRICH 1991, I. 179–182.

¹⁴ FRIEDRICH 1991, I. 183–184.

4. ábra. Miskolc-Leányvár. A vár 20 m széles árka. (Fotó: Baráz Csaba)
Abb. 4. Der 20 m breite Graben von Miskolc-Leányvár. (Photo: Cs. Baráz)

5. ábra. Miskolc-Leányvár. A domb teteje, a kráter szerű mélyedés pereme. (Fotó: Baráz Csaba)
Abb. 5. Das Plateau des Hügels von Miskolc-Leányvár mit dem Rand der trichterförmigen Grube. (Photo: Cs. Baráz)

és a Halomvár esetében azonban a domb alapjánál jóval nagyobb területet zár be az árok, ezért területük is kiugróan magas értéket mutat: 3,8 és 4,1 ha a többenél tapasztalható 0,4-0,8 hektáros szóródáshoz képest!¹⁵ Csak emlékeztetőül: a magyarság legkorábbi úgynevezett széles talpú sáncvárai közül Bácsa-Szent Vid (4,1 ha), Abaújvár (3,9 ha), Szabolcs (3,3 ha) alapterülete hasonló. A hazai motték jóval kisebb méretűek: Gömörvár központi dombjának magassága 6 m, felső platójának átmérője 20-24 m, területe 0,04 ha; Ikervár-Pókadomb platójának átmérője 17 m, területe 0,02 ha, magassága 6 m; Pécsvárad-Kőszavár területe szintén 0,02 ha.¹⁶ A motték dombjainak tetején kialakított sík platót – mint azt néhány nyugat-európai példa esetében is láttuk – általában nem építették be teljesen, ott több épület is helyet kapott. Ha a plató kis alapterületű volt, amit a rajta emelt fa- vagy kőépület (ház, torony) teljesen lefedett, az ilyen várat a német szakirodalom nem motténak nevezi, hanem magaslatra épült tornyos földvárnak (Turmhügelburg). Ezek előképei a római határsáncok dombra emelt, cölöpkerítéssel és árokkal védett, védőfolyosós és sátoztetős őrtornyai (burgus). Az ilyen motteszerű tornyos földhalomvárnak szép példája Gräfenbuch: a D alaprajzú gerendavázis fatorony egy 30 m-rel a völgytalp fölé magasodó oromzatra emelt őskori sírhalomra épült.¹⁷ Valószínű, hogy a magyarországi kis alapterületű platóval rendelkező mesterséges dombok is inkább ilyen őrtornyok voltak. Az áttekintésből kitűnik, hogy a bükkaljai halomokhoz fogható nagyméretű mesterséges dombokat nem találunk a középkori európai halomvárak sorában.

A Leányvár és a Halomvár dombjainak közepén lévő többszáz köbméteres kráterszerű mélyedésekre sincs példa a motték esetében.¹⁸ Sándorfi György, aki a Leányvárban e jelenséggel kapcsolatban számításokat is végzett, arra a feltételezésre jutott, hogy a minden bizonnyal 7,13 m oldalhosszúságú és 15 m magas (!) fatornyot – melynek köbtartalma 762 m³ volt – az eredeti terepszintre állították, és ezután hordták körbe 61.800 m³ földdel úgy, hogy a toronyba a bejáratot a domb deréktájékán alakították ki (7–8. ábra).¹⁹

Nincs példa a várainkat övező árkokban bent hagyott átjárókra sem. A mottékhoz híd vezetett

az árkon keresztül, a mi eseteinkben a bejáratot eredetileg hagyták meg, azok földje töretlen. A leglankásabb irányba nyíló átvezető utak problémájának feloldása sem megnyugtató: a kutatók szerint egyszerűen arról van szó, hogy az árok építését nem fejezték be. Ha a motte dombjához megmozgatott hatalmas földmennyiségre gondolunk, furcsának tűnik, hogy egy jóval kevesebb munkát igénylő kapuvédművet, árokszakaszt ne építettek volna meg ahhoz, hogy az erődítés teljesen elkészüljön! (A munka megszakadását Sándorfi György IV. Béla rendeletének tulajdonítja, aki 1247 körül szabályozta a várépítéseket, lezárva ezzel a – Sándorfi szavaival – „hevenyészett várépítések” korszakát. A tatárjárást követően királyi engedéllyel már csak jól védhető *kővárak* épülhettek.)

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a mi halmaink nem illeszkednek bele a középkori Európa mottéiról kialakított képbe. E két bükkaljai építmény várnak történő minősítése kétségeket ébreszt. Ráadásul a védhetőség tekintetében is hagynak kívánnivalót, ugyanis igen rossz a fekvésük. Sándorfi György is megjegyzi, hogy „a két vár a védelem szempontjából milyen előnytelenül lett telepítve. A lapos hegyhátak közepén elhelyezett várak szinte minden oldalról könnyen támadhatók voltak. Különösen feltűnő ez a Halomvár esetében, ahol a hegynek közvetlenül a vár északnyugati oldala mellett lévő orma sokkal alkalmasabb hely vár telepítésére.”²⁰

(Ugyanez a verpeléti Földvárrol is elmondható, amelyet a magyarországi várak sorában különleges helyet elfoglaló csoport harmadik tagjának tartanak.²¹ Az igen lepusztult objektum csak feltételelesen sorolható ebbe a csoportba, mert itt a 20 m széles árokkal körülvett 1,15 hektáros terület közepén egy 30 m átmérőjű, alaposan elszántott, 7 m magas mesterséges földhalmon kőtorony is állhatott, amit meszes, habarcsos kövek valószínűsítene. Az objektumtól alig egy km-re keletre állt valaha a Tarna völgye fölé magasodó tarnaszentmáriai Vár-hegy erődítménye, amit a múlt század végén Bartalos Gyula, Kandra Kabos és Szendrei János még láthattak,²² északnyugatra pedig a Mátra gerince kínált várépítésre alkalmasabb helyeket: Domoszló-Oroszlánkő, Recsk-Szederves-vár stb.)

¹⁵ SÁNDORFI 1980, 38.

¹⁶ SÁNDORFI 1986, 1–3.

¹⁷ ZEUNE 1991, II. 196–198.

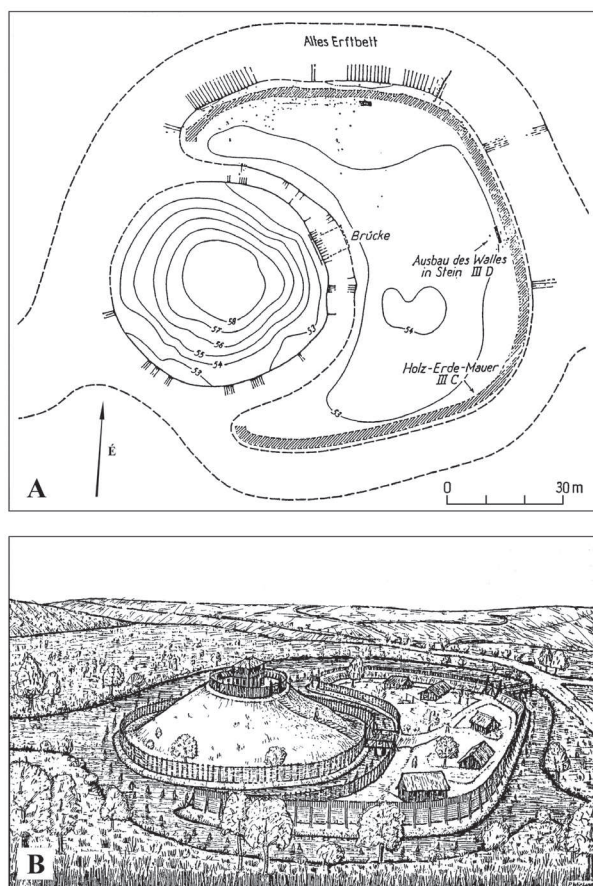
¹⁸ Sándorfi a Pécsvárad-Kőszavár 5 m magas központi dombjának délnyugati oldalán lévő horpadást hasonlónak tartja. SÁNDORFI 1986, 3–4. Véleményem szerint azonban ez a beömlősődő domb méret, forma és alaprajz tekintetében teljesen más jellegű, mint a Leányváré és a Halomváré.

¹⁹ SÁNDORFI 1980, 22–23.

²⁰ SÁNDORFI 1980, 21–22.

²¹ DÉNES 1990, 47–48.

²² BARTALOS 1886–1900, 13–14; SZENDREI 1892, 369; BARÁZ 1997, 205–208.

6. ábra. Husterknupp III. periódusának alaprajza (A) és a motte rekonstrukciós távlati rajza (B)
(HERRNBRODT 1958 nyomán)

Abb. 6. Husterknupp. Grundriss der Periode III. (A) und die Rekonstruktion der Motte (B)
(nach HERRENBRODT 1958)

Sándorfi György a rossz telepítés ellenére várnak tekinti ezeket az objektumokat, építésüket pedig Schafnaburgi Lambert egri püspök (1243–1276) személyéhez köti, mondván, hogy a püspök a Rajna-vidékről, a motte típusú várak elterjedésének egyik fő körzetéből származott. Lambertus maga vagy kísérete számára (az árokkal körülvett területek méretei nagy létszám befogadására utalnak), a tatárjárást követően, mintegy menedékül emeltette volna a véglegesen talán be sem fejezett két mottét. Ellentmondásos a motték *mentsvár* rendeltetésének feltételezése, hiszen a mentsvárak nagyobb alapterületűek (Mátraszentimre-Óvár például 11,1 ha kiterjedésű), nagy em-

bertömeg – egy vagy több falu, birtok népének, jóságainak – befogadására létesültek, és mint ilyenek nehezen megközelíthető, településektől távol, eldugott hegytetőkön, hegyvidékek belsejében épültek (*extrém topográfiai helyzetben*, mint például a kelet-erdélyi kővárak, amelyek passzív védelmi céllal létesült, defenzív erődítések voltak). A mi objektumaink azonban alacsony tengerszint feletti magasságban, településekhez, szállásterülethez (legyenek azok őskoriak, népvándorlás koriak vagy Árpád-koriak) közel, kis relatív magasságban létesültek.

Sándorfi György vélekedésének a birtoktörténeti háttere annyi, hogy Kisgyórt 1261-ben valóban az egri püspökség falvai közt említik. IV. Béla 1261. évi oklevele (amely eredetiben nem maradt fenn, hanem V. István király 1271-ben kiadott oklevelébe foglalták be) részletesen felsorolja az egri püspökség korai adománybirtokait, köztük Kisgyórt, amely 1319-ben már Diósgyőr várának tartozéka, 1271-től 1316-ig pedig az Ákos nemzetség tulajdonát képezte – egyházi tulajdonba kerülése előtt pedig feltehetően a Bors nemzetség, illetve a Borstól eredő Miskolc nem birtoka volt.²³ Csakhogy a Halomvár pontosan Kisgyőr és Borsodgeszt határán van, ezért nem elképzelhetetlen, hogy a 13. században – a Györffy György által a megye egyetlen ősfoglaló nemzetségének elismert – Örsur nembéli Gesztiek birtokolták e területet. A Leányvár viszont, amely ebben az időben a bihari eredetű Ákos nemzetség frissen szerzett diósgyőri birtoktestén fekszik (északkeleti oldalán húzódott a Miskolc nem tapolcai birtokának határa), az Árpád-korban nem lehetett az egri püspököké.²⁴ Tehát a két teljesen hasonló építmény a 13. század közepén különböző tulajdonosok birtokain volt megtalálható! (A verpeléti Földvár sem volt egyházi tulajdonban, mivel az Árpád-korban a Tarna völgyét az Aba nemzetség Borh-Bodon, Debrői, Kompolti és Verpeléti ágai birtokolták!²⁵)

Az elmondottak alapján véleményem szerint indokoltnak tűnik a váraktól (hadászati objektumoktól, mentsváraktól, erődített birtokközpontoktól) való *elkülönítésük* – annak ellenére, hogy e bükkaljai halmok erődített objektumok, hiszen árok övezi őket (bár az árok, mint azt idézett tanulmányomban áttekintettem, szakrális célokat is szolgálhatott²⁶). Nem csak arról van itt szó, hogy a hadászati, védelmi funkció – annak

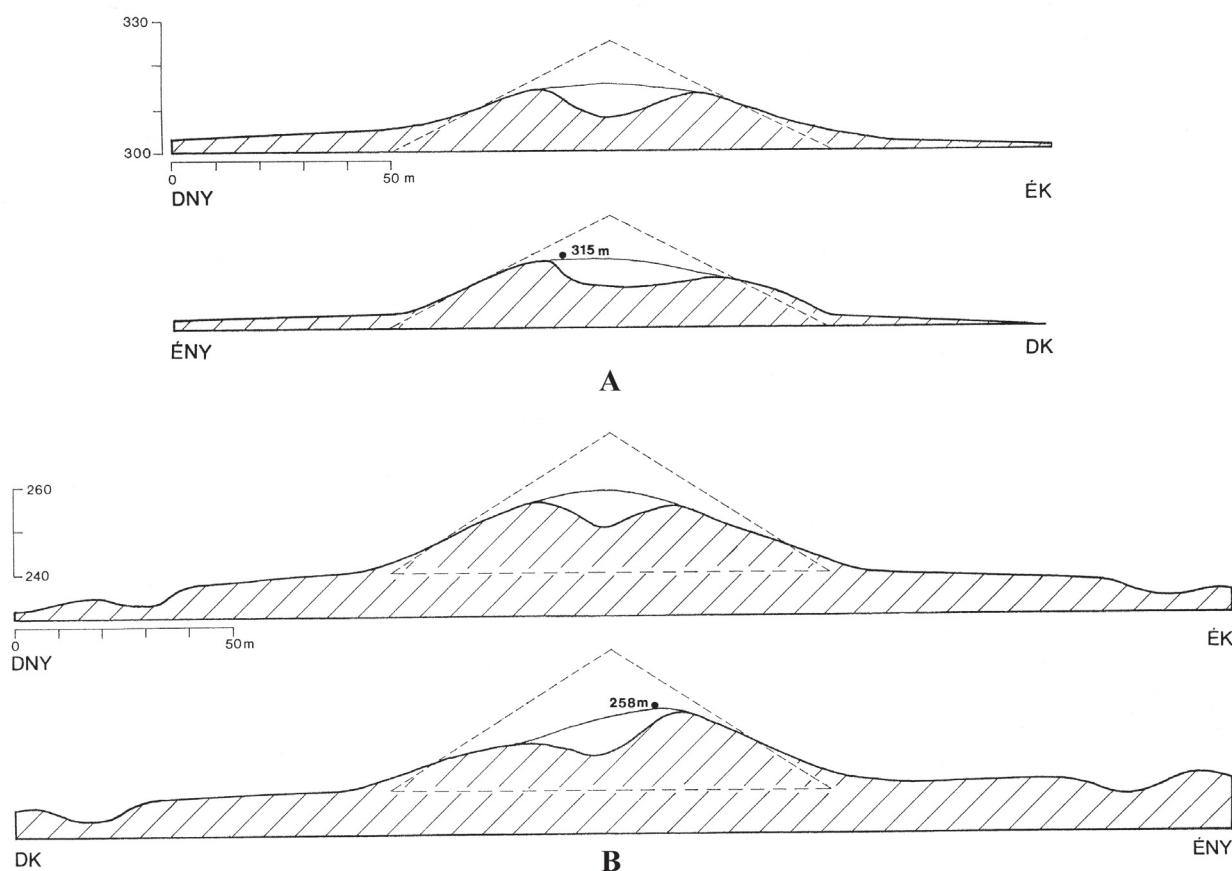
²³ GYÖRFFY 1963, 774–775.

²⁴ GYÖRFFY 1963, 745.

²⁵ GYÖRFFY 1987, 47–55.

²⁶ BARÁZ 2000, 222–225. A körárok eleinte, a neolitikumban és a rézkorban közösségi áldozóhelyeket, szentélykörzeteket övezett, később, a bronzkortól a kör alaprajzú sír-

halmok kögyűrűit helyettesítette árokkeret. A szentélykörzetek körárkainak – a lassan meginduló társadalmi rétegződés, a vezetői hatalom kialakulása, a közösségek hierarchizálódása következtében – lassan kialakult egy hétköznapi védelmi funkciója is a korai bronzkorban, az őskori erődített telepек első nagy korszakában.

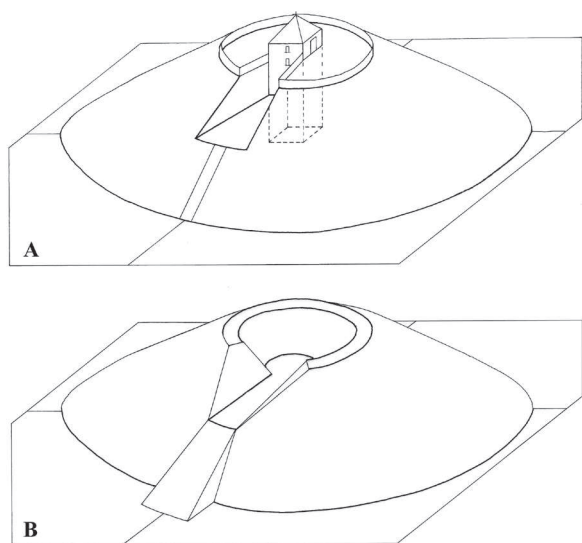
7. ábra. Keresztmetszeti rajzok Kisgyőr-Halomvár központi dombjáról (A) és Miskolc-Leányvárról (B)
Abb. 7. Querschnitt des mittleren Hügels von Kisgyőr-Halomvár (A) und Miskolc-Leányvár (B)

tökéletes kiépítése – nem igazolható, hanem arról, hogy bizonyos tények egyenesen megcáfolják azt. S mint láttuk, a birtokviszonyok sem támogatják Sándorfi György álláspontját, miszerint e bükkaljai építmények (és Tarna-völgyi társuk) egyházi tulajdonú birtoktesten feküdtek volna, s így azokkal Schafnaburgi Lambert személye sem hozható összefüggésbe, mint építtető. Ráadásul a bükkaljai Leányvár és Halomvár az Árpád-kori motte típusú erődítések sorába sem méret, sem pedig forma tekintetében nem illeszthetők be.

II.

Vizsgáljuk meg tehát egy esetleges kultikus rendeltetés szempontjából a két objektumot. A metszetrajzok nyomán elkészített rekonstrukciós tömegvázlatból – többek között – a Meotisz vidéki bronzkori–vaskori *áldozóhelyekre*, szentélyszerű építményekre ismerhetünk rá. Olyanokra, mint amilyenek Vinogradszkij-Tokmakszkij körzetében (középső bronzkori katakombás műve-

lődés Ingul-kultúra nevű csoportja az Kr. e. 2. évezredből) (9. ábra), Szintasta mellett (középső bronzkori Andronovo-kultúra idejéből) vagy a Kaukázustól északra, a kimmerek és szkíták (meotiszi népek) hajdani szállásterületén, a Kubán folyó partján, Ul környékén található halmok voltak. Ez utóbbi halomcsoportban a későbbi utántemetkezéseket leszámítva igazi sírokat nem találtak (N. I. Veszelovszkij 1898-as ásatásai). A halmok általában bronzkori eredetűek, amelyek tetejére a Kr. e. 6–4. században szkíta szentélyeket emeltek. A rituális halmok a Hérodotosz által is elbeszélte *szakrális cselekmények* színhelyei voltak, tetejükön a szkíta isteneknek mutattak be áldozatokat. „Minden terület központi helyén emelnek Arésznek egy szent dombot, úgy, hogy rőzsekötegekből hatalmas – széltében és hosszában három-három sztadion, magasságában valamivel szerényebb – halmot raknak, amelynek lapos teteje négyszög alakú, három oldala meredek, de a negyediken fel lehet rá jutni. Erre évente még százötven szekér rőzsét hordanak, mert zivatarok idején megsüllyed az építmény. Ezen a dombon

8. ábra. Rekonstrukciók. Miskolc-Leányvár mint motte (A – Sándorfi Gy. elképzelése alapján), és mint áldozati halom (B) Abb. 8. Die Rekonstruktion von Miskolc-Leányvár als Motte (A – aufgrund der Annahme von Gy. Sándorfi) und als Opferhügel (B)

aztán minden kerület elhelyez egy régi vaskardot, Arész jelképeként. A kard előtt minden évben juhok és lovat áldoznak... Az elfogott ellenségből minden századikat feláldozzák, de másképp, mint a jószágokat...²⁷ Az ilyen földből, fából emelt szentélyeken – a királyi temetkezőhelyek környékén, a sírhalmok körül – ún. emlékező halotti áldozatokra is sor került.²⁸ Amint azt Makkay János egyik könyvében megjegyzi: ezek a sánccal, árokkal körülvett szent térségek, áldozóhelyek a sztyeppe iráni nyelvűnek tartott népeire (kimmerek, szkíták, szarmaták) voltak a legjellemzőbbek.²⁹

Párhuzamnak kínálkozik az ókori Khorezm néhány kör alaprajzú építészeti emléke is, amelyek pusztulási képe a mi halmaink formájára emlékeztet. A régi Khorezm virágkora Kr. e. 4. századtól a Kr. u. 1. századig tartott, e korból (kang-kiüi kultúra) származik a Kr. e. 4–3. századra datálható – Sz. P. Tolszov által még várnak, „lakóépületül szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscsének” tartott – Koj-Krülgan kala-i kerek templom, amelyet az újabb kutatások fényében az örökké égő szent tűz kultuszhelyének, asztrális központnak tekintenek. A Nap és Tűz ezen templomának külső

falgyűrűje 60 m, belső magasabb épülete pedig 30 m átmérőjű és egy szinten kör alaprajzú udvarszerű katlant vesz körül.³⁰

Egyébként, ha a mi halmaink és a Fekete-tenger melléki szkíta kurgánok méreteit összevetjük, meglepő hasonlóságokat találunk. Emlékeztetőül: a Halomvár központi dombjának alapja 100 m átmérőjű, magassága 11 m, a Leányvár dombja szintén 100 m átmérőjű, magassága 15 m (nyilván eredetileg az átmérő kisebb, a magasság nagyobb lehetett), térfogata több mint 60.000 m³. A Kubán folyó vidékén az Ulszkij Aul (Bolsój Ul) kilenc kurgánja közül az 1. számú 15 m magas. A Dnyeper vidékén Tolsztaja mogila átmérője 80 m, magassága 9 m (15.000 m³), Hajmanova mogila átmérője 70 m, magassága 8 m, Csertomlik hatalmas sírdombja 130 m átmérőjű és 20 m magasságú (térfogata: 75.000 m³), Szoloha kurgánja 18 m magas. A Don-vidék kurgánjai közül például Melitopol átmérője 60 m, magassága 6 m, Oguz átmérője 125–130 m, magassága 22 m (térfogata: 140.000 m³), az Öt Testvér kurgáncsoport átmérője 60–70 m között, magasságuk 7–12 m között van. A Kazahsztáni Isszik kurgánjai (Kr. e. 5. század) 30–90 m átmérőjűek és 4–15 m magasak.³¹ Láthatjuk tehát, hogy méreteiket tekintve a mi két halmunk jól beilleszthető az eurázsiai sztyeppe szkíta kurgánjainak sorába is.

Formájuk alapján bükkaljai halmaink a csertomliki kurgánhoz állnak a legközelebb (10. ábra). Ennek laposra kiképzett teteje közel 20 m átmérőjű volt. Ott egy áldozati térség lehetett, ahol szkíta kőszobor (*kamennaja baba*) állt, amit Zabelin 1863-as feltárása során meg is talált. (Ekkor tisztázódott, hogy a halom gyepetglákból és földből készült, a dombot egy 7 m széles kőkerítés övezte, a központi sírkamrát pedig 12 m mélyen érték el az eredeti földfelszín alatt.)

A halmok formai analógiáit tehát a Fekete-tenger mellékétől az Altájig terjedő sztyeppén, a szkíták lakhelyén találjuk meg, az ottani temetkezési halmok és föld-fa szerkezetű kultikus dombok közt.³²

III.

Kemenczei Tibor tehát 1970-ben a Leányvár területén és a mellette lévő őskori halmokban szondázó ásatást folytatott.³³ A vár belsejében

²⁷ Hérodotosz IV, 62.

²⁸ Hérodotosz IV, 71, 72.

²⁹ Makkay 1995, 77–87.

³⁰ Tolszov 1950, 116, 123, 124; Bakay 1997, 209.

³¹ Brasinszkij 1985.

³² Bakay 2005. Az eurázsiai szkíta kultúra kurgánjainak részletes áttekintését adja Bakay Kornél.

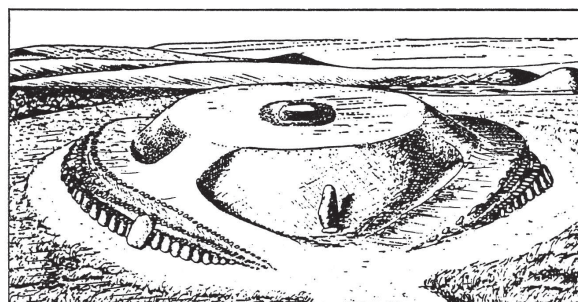
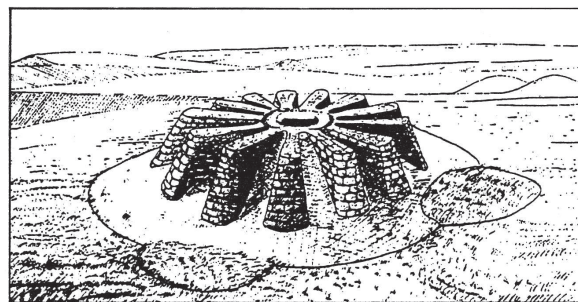
³³ Kemenczei – K. Végh 1971, 512–513. Elég felületes közlés: „A várat mély árok és sánc veszi körül.” – olvashatjuk, holott sáncnak nincs nyoma a Leányvár körül. Az sem derül ki, hogy a 14. századi cserepet hol találták. Kemenczei Tibor naplójából vált nyilvánvalóvá, hogy az nem a várban ástott kutatószelvényekből került elő, hanem az egyik őskori sírhalmából. Sándorfi 1980, 21.

nyitott – a földhalmot körbefogó – hét szelvény közül mindössze kettőből kerültek elő régészetileg értékelhető leletek: a 3. szelvényből 40 cm mélyen kettő kora vaskori kerámiadarab, a 7. szelvényből pedig néhány újkőkorinak meghatározott cseréptöredék és pattintott kőeszköz vált ismertté. Az árkon kívül, az északi oldalon lévő tumulusok közül kettőt tártak fel: a korábban kirabolt halmokban néhány középkori (!) cserépet találtak. Kemenczei Tibor ásatási naplójában a következőképpen foglalta össze véleményét: „A Leányvárban végzett kutatások eredményeképpen azt állapíthatjuk meg, hogy a földvár lényegében sohasem volt lakott. Az előkerült edénytöredékek három korszakból származnak. A földvár építésének kora ezekből nem állapítható meg. Ha a földvár mellett lévő halmok összefüggnek és egykorúak vele, akkor a korai vaskorra helyezhetjük a Leányvár építésének korát. Ezt azonban nem lehet bizonyítani. A Leányvár felépítése, a körbefutó árok, s a belső terület közepén az árokból kihordott földből emelt domb inkább középkori eredetre utal. A kérdést csak további kutatások, nagyobb anyagi ráfordítás döntheti el.

A feltárt két halom mindegyike ki volt rabolva. Mindkettőben eredetileg, a sírgödör alakja és mérete után ítélve, hamvasztásos temetkezés lehetett. Mivel a feltártak mellett még található néhány másik halom is a Leányvár mellett, ebben az esetben is további feltárások szükségesek a halmok korának eldöntéséhez.”³⁴

Nagyon lényeges tehát, hogy középkori lelet a vár területéről nem került elő. Onnan kora vaskori cserépek váltak ismertté. (A 7. szelvényből származó edénytöredékek újkőkorra történt datálása bizonytalan.) A közeli Halomvár építését szintén a kora vaskorra helyezte Kemenczei Tibor a környékről ismertté vált raktárleletek alapján.³⁵ Tehát e régészeti kapaszkodók, a távoli (de korban azonos) formai analógiák alapján e sajátos halmok eredetét a kora vaskor idején – mintegy Kr. e. 9. század végén – kell keresni, amikor vidékünkön egy keletről érkező „thrák-kimmer típusú fegyverzetet és lószerszámokat” használó népelem tűnik fel: a preszkíta bevándorlások első hulláma jelentősen átalakítja a Kárpát-medence keleti felének – főleg az Alföld és az Északi-középhegység vidékének – addigi bronzkori kultúráját (mezőcsáti csoport).

Álláspontom igazolására további közvetett bizonyítékokat – melyek a preszkítákhoz köthető régészeti emlékektől a halomsírok számbavéte-

9. ábra. Egy Vinogradszkij-Tokmakszkij környéki áldozati halom (katakombás művelődés) három periódusa (MAKKAY 1995 könyvéből)

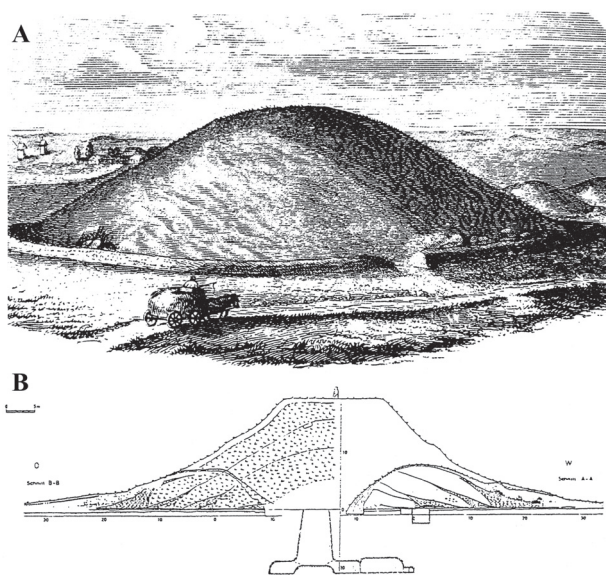
Abb. 9. Die drei Perioden des Opferhügels aus der Umgebung von Vinogradszkij-Tokmakszkij (Katakomben-Kultur) (nach MAKKAY 1995)

lén át a körárkok szerepéig sorjáznak – gyűjtöttem össze, amelyeket jelzett tanulmányomban részletesen is bemutatam.³⁶ Itt most egy példát emelnék ki: a szkíta kori kutatás érdeklődésének középpontjában álló *bronztükröket*, amelyek közül több is halmaink közeléből került elő. Ezen tárgyak Kárpát-medencei jelenléte nem magyarázható pusztán kereskedelmi kapcsolatokkal, hiszen kultikus, mágikus jelentőségük nyilvánvaló. A bronztükrök és a szkíta állatstílus motívumai a szkíta-típusú hitvilág, mitológia, vallás jelenlétére

³⁴ SÁNDORFI 1980, 21.

³⁵ KEMENCZEI 1966.

³⁶ BARÁZ 2000, 218–225.

10. ábra. Az alexandronopoli kurgán rajza és a csertomliki kurgán keresztmetszeti rajza (Rolle nyomán, BAKAY 1997 könyvéből)
Abb. 10. Vermessung und Querschnitt des Kurgans von Alexandronopol und von Csertomlik (aufgrund von Rolle, nach BAKAY 1997)

mutatnak (Napkultusz). Miskolc-Dudujka nevű lelőhelyen 1934-ben gepárdot ábrázoló tükör nyélvéget, Hejőszalonta-Temetőszori dűlőben pedig szintén 1934-ben egy kosfejes végű bronz tükörkörnyelet találtak. A Muhi-Kocsmadombról 1900 óta kerülnek a miskolci múzeumba szkíta kori leletek, köztük volt egy tükör, melynek nyélvégén párduc vagy farkas alak, a tükörlaphoz való csatlakozásnál szarvas alak látható.³⁷ Számunkra a legfontosabb az a bronz tükörlelet, amit a Halomvár közvetlen közelében találtak 1981-ben. A Kisgyőr-Búbtető (Kerek-hegy) 311 m magas dombján – a helyszínre érkező, hitelesítő ásatást elvégző régészek szerint – talán egy magányos sírt pusztított el a markoló, amely terepegyengetést végzett.³⁸

A két bükkaljai nyitott árokkerettel körülvett halom tipológiai jellemzője, nyitott árokkereitek formája, földrajzi fekvése, vaskori régészeti környezete (valamint a kultikus rendeltetésű szkíta tükrök halmaink körüli sűrűsödése, vagy a déli irányban, mindössze 20 km-re, a síkságon lévő Mezőkeresztes-Zöldhalom-pusztán 1928-ban előkerült aranyszarvas) tehát a halmok kultikus rendeltetésének és preszkíta-szkíta eredetének lehetőségét vetik föl. Ha a keleti eredetű preszkíta fémtárgyakat, a velük szorosan összefüggő leletfajtaikat, a preszkíta és szkíta kori temetkezési helyeket egy térképre vetítjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy nemcsak a preszkíta, hanem a szkíta kori szállásterület súlypontja is a Cserhát, a Mátra, a Bükk déli pereme és a Tisza közti vidékre lokalizálható (kisebb koncentrációk mutathatók még ki a Maros-torkolat környékén, a Fehér-Körösök mentén és a Dél-Dunántúlon).³⁹ Egy dokumentálhatóan közel fél évezreden át fennálló szkíta jellegű szállásterület – nevezhetjük államalakulatnak is – pedig minden bizonnyal rendelkezett vallási, kultikus központtal, a mindennapi élet régióitól elkülönült szakrális (esetleg asztrális) építményekkel, kultushelyekkel, ahol – a „meótiszi” rituális halmok kapcsán megemlített – vallási szertartásokat lebonyolíthatták.

Azt hiszem tehát, hogy nem vetem el nagyon a súlykot, ha e két várnak tartott objektumot – jelenlegi ismereteink alapján – egyfajta preszkíta-szkíta áldozóhelynek, vaskori szentélynek feltételezem. Ennek lehetőségét nem zárhatjuk ki. A végső szót a tipológiai vizsgálatokon túl az alapos régészeti feltárások fogják kimondani. Ha feltételezésem beigazolódná, egy új „vártípussal”, sajátos kategóriával gyarapodna a Kárpát-medence épített öröksége: az erődített szentélykörzettel (erődített kultushellyel).

³⁷ PÁRDUZ 1958; PÁRDUZ 1973; HELLEBRANDT 1988.

³⁸ S. KOÓS 1983–1984.

³⁹ SZABÓ 1970, 77.

Irodalom

- BAKAY KORNÉL
1997 *Őstörténetünk régészeti forrásai*. I. Miskolc.
2005 *Őstörténetünk régészeti forrásai*. III. Miskolc.
- BARÁZ CSABA
1997 Bartalos Gyula (1839–1923) régészeti-történeti kutatása (Archäologische und historische Forschungen von Gyula Bartalos). *Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* XXXIII, 177–246.
2000 Várak vagy szakrális építmények? A Bükkaljai Leányvár és Halom-vár rejtélye. In: *Élő Táj*. Szerk. Buka László. Debrecen, 211–227.
- BARTALOS GYULA
1886–1900 *Hazánk ősi honvédelmének tanulmánya 1886-tól 1900-ig teljesített feltárásaim és mások szavahihető értesítéseinek följegyzése nyomán*. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Budapest.
- BILLER, THOMAS – METZ, BERNHARD
1991 Anfänge der Adelsburg im Elsaß in ottonischer, salischer und frühstauferischer Zeit. In: *Burgen der Salierzeit*. II. Hrsg. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen, 245–284.
- BRASINSZKIJ, I. B.
1985 *Szkíta kincsek nyomában*. Budapest.
- DÉNES JÓZSEF
1990 A Mátra-hegység Árpád-kori várai (Die arpadenzeitlichen Burgen des Mátra-Gebirges). In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 42–55.
- FRIEDRICH, REINHARD
1991 Salierzeitliche Burganlagen im nördlichen Rheinland. In: *Burgen der Salierzeit*. I. Hrsg. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen, 177–194.
- GERŐ LÁSZLÓ
1987 Szerkesztői megjegyzés. *Műemlékvédelem* XXXI: 1, 21–23.
1989 Szerkesztői megjegyzés. *Műemlékvédelem* XXXIII: 1, 18.
- GYÖRFFY GYÖRGY
1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest.
1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Budapest.
- HEINE, HANS-WILHELM
1991 Burgen der salischen Zeit in Niedersachsen – Ein Überblick. In: *Burgen der Salierzeit*. I. Hrsg. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen, 9–84.
- B. HELLEBRANDT MAGDOLNA
1988 Szkitakori temető Kesznyéten-Szerűskerten. 1984–85. évi ásatás eredménye (Skythenzeitliches Gräberfeld in Kesznyéten-Szerűs-kert. Grabungsergebnisse der Jahre 1984–85). *HOMÉ* XXV–XXVI, 107–126.
- Hérodotosz*
Hérodotosz: A görög-perzsa háború. Budapest 1989.
- HERRNBRODT, A.
1958 Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters. *Bonner Jahrbücher*, Beiheft 6. Köln – Graz.
- KEMENCZEI TIBOR
1966 Koravaskori bronz raktárleletek a miskolci múzeumban (Früheisenzeitliche Bronze-Depotfunde im Museum von Miskolc). *HOMÉ* VI, 49–107.
- KEMENCZEI TIBOR – K. VÉGH KATALIN
1971 Leletmentések és ásatások 1969–70-ben. *HOMÉ* X, 507–515.
- MAKKAY JÁNOS
1995 *Attila kardja, Árpád kardja*. Szeged.

NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY

1984 Az Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. *Műemlékvédelem* XXVIII: 3, 167–179.

1992 *A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)* (Die Burgen des historischen Komitats Borsod von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest – Miskolc.

PÁRDUCZ MIHÁLY

1958 Szkíta tükrök a Kárpát-medencében. *ArchÉrt* 85, 58–64.

1973 Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. *Acta ArchHung* 25, 27–63.

SÁNDORFI GYÖRGY

1980 Motte-típusú várak a történeti Borsod vármegyében (Castles of motte type in the one-time Borsod county). *HOMÉ* 19, 9–41.

1986 Három korai magyar motte. *Műemlékvédelem* XXX: 1, 1–7.

S. KOÓS JUDIT

1983–1984 Szkíta-kori bronztükrő Kisgyőrből (Ein skythenzeitlicher Bronzespiegel aus Kisgyőr). *HOMÉ* XXII–XXIII, 29–35.

SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ

1970 A hevesi szkítakori temető (Die Gräberfeld von Heves aus der Skythenzeit). *EMÉ* VII, 55–128.

SZENDREI JÁNOS

1892 Múzeumok, társulatok. Beszámoló Bartalos Gyula és Kandra Kabos kíséretében tett tanulmányútról. *ArchÉrt* 12, 368–372.

TOLSZTOV, SZ. P.

1950 *Az ősi Chorezm*. Budapest.

ZEUNE, JOACHIM

1991 Salierzeitliche Burgen in Bayern. In: *Burgen der Salierzeit*. II. Hrsg. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen, 177–234.

CSABA BARÁZ

Leányvár und Halomvár am Bükkgebirge – Burgen oder sakrale Erdwerke?

Im vorliegenden Aufsatz werden zwei, in der bisherigen Literatur als Burgen – sogar als Motten der sog Árpáden-Zeit (10.–13. Jh) – bewertete Bauwerke behandelt – Leányvár bei Miskolc und Halomvár in Kisgyőr (NO-Ungarn, Bezirk Borsod-Abaúj-Zemplén). Beim ersteren ist der 15 m hohe mittlere Hügel (Durchmesser 30–40 m, Grundfläche 855 m²) von einem tiefen Graben umgeben (Breite 20 m, Seitenlänge mehr als 200 m), die Gesamtfläche der Anlage beträgt 3,8 Hektar. Auf dem Plateau des kegeltumpfförmigen Hügels befindet sich eine beträchtliche trichterförmige Grube, vielleicht mit einem Eingang auf einer Seite. Die sehr ähnliche Anlage Halomvár liegt auch auf einem Hügelrücken, ihre Gesamtfläche beträgt 4,1 Hektar, der Graben ist hier auch 20 m breit. Die relative Höhe des mittleren Hügels ist hier 11 m, der Durchmesser seines Plateaus 30 m. Diese Bauten wurden in den mittelalterlichen Urkunden nicht erwähnt. Aufgrund von Analogien, von typologischen Merkmalen, sowie von der Form der sog. offenen Grabeneinfassung ist es sehr wahrscheinlich, dass es hier nicht um Burgen, sondern eher um kultische Bauten handelt, die den Preszythen bzw. Szythen zuzuschreiben sind.

A lebontott kőszegi Halász-kapu (Fürdő-s-torony) története

Az elmúlt bő egy évtizedben jelentősen megváltozott Kőszeg védelméről alkotott képünk. A belváros egykori nyolc tornya közül mára sajnos csak kettő maradt meg viszonylag jó állapotban, mindkettő a déli falszakasz sarkain; így a délnyugati sarokban a jelentős méretű sokszögzáródású Öregbástya, valamint a délkeleti sarkon álló kerek Csigás-torony. További kettőnek – az északi oldalon álló íves záródású Lombai-toronynak és a nyugati falszakasz közepén elhelyezkedő szögletes Sarkos-toronynak – kisebb-nagyobb falmaradványa maradt ránk. A többit a 19. század folyamán teljesen beépítették vagy lebontották (Alsókapu-torony, Felsőkapu-torony, Rókafokbástya, Halász-kapu).¹ A kutatás ezért korábban – a csekély régészeti feltárás² és jelentősebb forráskutatás hiányában³ – azt feltételezte,⁴ hogy a két évszázados építkezés végeredményeként, az 1500-as évek második felére kiépült, fallal, vizesárok- és többnyire félköríves tornyokkal körbevett négyszögletes alaprajzú belvárosnak két egyszerű, négyzetes kaputornya lett volna. Mára már nyilvánvalóvá vált, hogy a tornyok formájáról és helyzetéről alkotott vélekedés nem minden esetben egyezett meg a valósággal, a vizesárkot a városfallal párhuzamosan húzódó ellenfal övezte, és a kaputornyok egyike sem volt jelentéktelen építmény.⁵

A kulcsfontosságú déli városkapu-torony védelmét barbakánnal és a vizesárok ellenfalához csatlakozó, lőrészekkel ellátott előretolt mellvéd-

fallal sokszorozták meg,⁶ az északi oldalon álló ún. Felső-kapu (Ausztriai-kapu) pedig jelentős méretű kaputorony volt.⁷ A déli védműveknél a helyszíni megfigyelés és feltárás mellett az írott és képi ábrázolások újraértelmezése adott megnyugtató választ. Az északi oldalon lévőnél az 1982-es régészeti feltárás⁸ a lakóház felújításokhoz kapcsolódó építéstörténeti kutatások követték (1988–90-ben, majd 2000–2003-ban).⁹ Leginkább azonban egy rendkívül pontos – a nagyméretű, patkóíves záródású kaputorony felmérését és átépítését mutató – rajzanyag felbukkanása hozott meglepő, új eredményt.¹⁰ Az utóbbiakból kiderült, hogy a torony valóban nagy volt és íves, de nem kerek.¹¹ A tőle keletre lévő, a forrásokban szintén kerekként említett Lombai-torony esetében mind a régészeti feltárás, mind pedig az attól független levéltári kutatás ugyanarra az eredményre jutott, konkrétan, a körívesnek hitt torony patkóívesnek bizonyult.¹² A város északkeleti sarkában álló Árvaház kerek tornyát – a Csigás-toronnyal megegyező méretei alapján – a Rókafok-bástyával azonosította a kutatás.¹³ Az 1994-ben végzett feltárás¹⁴ során kiderült, hogy Hefele Menyhért a városfalat és a tornyot teljesen visszabontatta, irányukat megváltoztatva, de a régi méreteket megtartva emeltetett új kerek „tornyot” az épület északkeleti sarkában.¹⁵

A 2000-es évek legelejére kirajzolódott a hajdani teljes – a 16. század második felére kialakult – védműrendszer. Az egykori 8 toronyból 7 már

¹ Jelen dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé a város erődítérendszerének teljes bemutatását. Rövid összefoglalását lásd B. BENKHARD 2000, 35–58. Azóta több újabb kiegészítő tanulmány született.

² Sopronnal ellentétben, Kőszegen szisztematikus régészeti kutatás nem volt. Holl Imre elsősorban az északnyugati sarokban álló várban végezhetett feltárásokat. HOLL 1986, 50–68; HOLL 1992.

³ A teljes levéltári anyagra kiterjedő forrásfeltárásra korábban nem volt mód, ennek ellenére elsősorban Bariska István tette le az alapokat a városi védműrendszerre vonatkozó kutatásaival. BARISKA 1982; BARISKA 1986.

⁴ BAKAY 1985; GERŐ 1968, 185–187, 200–207; LELKES 1960, 43–45; SZÖVÉNYI 1963, 90–101.

⁵ Az északnyugati sarokban álló vár szerepére itt nincs mód kitérni. A város és a vár együttéléséhez BARISKA 1979, 78; BARISKA 1982, 247; B. BENKHARD 2000, 37–38; *Kőszeg ost-roma*, 35.

⁶ B. BENKHARD 2003, 170–171, 174–176.

⁷ B. BENKHARD 2002, 407–410.

⁸ Az 1982-es ásátás négyzetes alakú, belső pozíciós kaputornyot tárt fel, ennek felfalazott falai Rákóczy Péter tervei

alján bemutatásra kerültek. BAKAY 1984, 1005; BAKAY 1983; BAKAY 1998, 7–8.

⁹ 1988–1990 között a Rájnis u. 11. sz. lakóépület műemléki helyreállításához kapcsolódva végeztem falkutatást és egy helyiségben régészeti feltárást. B. BENKHARD 1991, 77. 2000 és 2003 között a magánkézen lévő Rájnis u. 12. sz. épület felújítási fázisaihoz kapcsolódva végeztünk építéstörténeti megfigyeléseket Mentényi Klárával együtt.

¹⁰ Karl Schubert rendkívül precíz rajzának és a városi ülésgyűzőkönyvek adatainak felbukkanása nagyban hozzájárult a kaputorony azonosításához. B. BENKHARD 2002, 407–410.

¹¹ A források mindig kerekként (*Rundthurm*) említik.

¹² BAKAY 1984, 1005–1006; BAKAY 1985a, 104–105; B. BENKHARD 2000, 44–46.

¹³ CHERNEL 1877–78, I. köt. 93; BAKAY 1985; BARISKA 1982, 250.

¹⁴ F. MENTÉNYI – LÁSZLÓ 1998, 385–389.

¹⁵ Még ma sem tudjuk, hogy mi volt az oka a sebtében lebontott, de mindenben megegyező „torony” északkelet felé történő „kiigazításának”. Tény, hogy sem a kőszegi emlékezet, sem pedig a forrásokra támaszkodó Chernel Kálmán nem tudott róla.

1. ábra. Az 1838/39-es kataszteri térképen Kőszeg keleti része. 37. Fuchs Ágoston, 39. Szovják József tulajdona
 Abb. 1. Detail vom Katasterplan der Stadt Kőszeg, 1838/39. (Nr. 37. Das Haus von Ágoston Fuchs, Nr. 39. Das Haus von József Szovják)

ismertté vált, és csak egy – a keleti városfalzakasz középtájára, a mai Bem József utca környékére lokalizálható – Halász-kapu vagy Fürdős-torony néven ismert – kör alakú építmény maradt homályban.

Halász-kapu, Fürdős-torony (*Padstübn, Badstube*).¹⁶ A 17. század második felében a két szélő torony közti elhelyezkedése miatt „Középső Torony”-nak is nevezték.¹⁷ A Róka-fok-bástya és a Csigás-torony közötti hosszú falszakasz középtáján épült a Ferdinánd kori védelmi rendszer utolsó elemeként 1551-ben, majd 20 évvel az ostrom után.¹⁸ Sajnos az építési adatokra vonatkozóan

nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben, mint a szomszédos tornyoknál.¹⁹ A sík és vízenyős területre nyíló épület felszereltsége az 1575-ben felvett városi sorozólajstrom, a *Musterregister*²⁰ szerint közepes helyet foglalt el a védelmi rendszerben. Ágyúval nem rendelkezett, védelmét 2 fertálmester (Paul Schön, Paul Dauchner), 3 tizedmester (Michael Zámbo, Michael Teuffel, Jakab Pintér), valamint 29 tizedlegény, összesen 34 fős őrség 20 szakállas puskával látta el.²¹

A 16–17. század a város erősítésének történetében a szakadatlan építés és javítás időszaka volt, amelyről ma már több írott forrást is ismer-

¹⁶ Az elnevezésekre vonatkozóan Bariska István kutatása elfogadott, lásd BARISKA 1986, 43. A Fürdős-torony megnevezés a korábbi, később viszont – napjainkig – Halász-kapuként ismert, ezért közlöm ebben a formában én is.

¹⁷ CHERNEL 1877–78, II. köt. 87.

¹⁸ Az újabb levéltári kutatások alapján ma már tudjuk, hogy 1551-re készült el. Pangracz Schwankler jegyző jelentése az új kerek bástyák építéséről VaML KFL Kőszeg Város Titkos Levéltára Pótsorozat I/XLIV. sz. Korábban felmerült –

hibásan – az 1557-es évszám is, így LELKES 1960, 45; C. HARRACH – KISS 1983, 200.

¹⁹ A Csigás- és Róka-fok-bástyánál nemcsak az építőmesterek nevei, de a munkálatokhoz felhasznált anyagok jegyzéke is fennmaradt. BARISKA 1982, 254–257.

²⁰ VaML KFL Kőszeg Város Adóhivatalának iratai. Adóösszeírások. Kő. 510–512. sz. Musterregister der Stadt Güns 1575. Besetzung der Stattnaur.

²¹ BARISKA 1986, 23, 30–31.

rünk,²² de bennük pontos megnevezéssel ritkán találkozunk.²³ A Fürdő-s-torony és a városi fürdő közötti összefüggés ma sem tisztázott, problematikájára azonban itt nem térünk ki.²⁴

Az épület első, és – úgy tűnik, hogy – utolsó leírását Chernel Kálmántól ismerjük.²⁵ Ő ugyan is ifjú korában még látta a kerek tornyot és megjegyezte annak keleti homlokzatán lévő fekete – valószínűleg sgraffitos technikával készített – feliratát: „Adj békét nekünk Uram napjainkban, hiszen nincs más, ki értünk harcol, egyedül te, mi Istenünk, 1557.”²⁶

A 18. század második felére a többi védművel együtt a Halász-kapu is elvesztette hadászati jelentőségét. Mivel leginkább a közlekedést akadályozta, ezért először átjárót nyitottak rajta, majd a város – előterjesztés és többszöri tárgyalás után – 1836-ban a Felsőkapu-toronnyal együtt lebontatta.²⁷ Így érthető, hogy a néhány évvel később készült várostérképen (1838/39)²⁸ már nem jelölték (1. ábra). Ha azonban figyelmesen megnézzük a térképet, feltűnik a mai Bem József utca kicsit tört vonala, és annak töréspontján egy íves, de határozatlan vonalú folt. Figyelemre méltó a környék beépítettsége is. Szokatlan módon az utca északra eső szakasza teljes egészében – a városfal mindkét oldalán – egy számon (37.), Fuchs Ágoston sebész tulajdonaként szerepel.²⁹ A városfal korábban mindig elválasztotta a telkeket, amelynek komoly besorolási következményei voltak.³⁰ A belváros felé eső területen egy négyszögletes épület, az egykori várakok felé esőn egy, a déli oldalon rövidebb szárú U alakú épület áll (!). A köz túloldalának a városfaltól kifelé, a mai Várkör felé eső szakasza még beépítetlen, de befelé, a belváros felé lévő egy L alakú lakóépület (39.), Szovják József ügyvéd tulajdona áll (ma Kelcz-Adelffy u. 5). A két évtizeddel később (1857)

2. ábra. Kőszeg. Fancz Bálint nevéhez köthető, 1746-ban készült festményen a Halász-kapu nyugati oldala látható
Abb. 2. Kőszeg. Die Westseite des Fischertores auf dem Gemälde von Bálint Fancz, 1746.

készült kataszteri térképen³¹ már halvány nyoma sincs a toronynak, és a köz mindkét oldala, valamint a kert is egy nagyméretű épülettömbbel (82.) teljesen beépült (ma Várkör 37. – Bem József utca 6). Ugyanakkor az északi oldalon lévő tömb kettévált (41. és 83.), de nem a városfal mentén, hanem meglepő módon attól nyugatra, így a

²² A készülő Kőszegi Műemléki Topográfia részére Bariska István és Söptei Imre folytat szisztematikus levéltári kutatást, melynek eredményeként számtalan eddig ismeretlen forrásadat került felszínre. Közülük csak azt említem, amelyben 1635-ben a városbíró ismételt előterjeszti a bástyatornyok javításának ügyét: VaML KFL Kőszeg Város Választott Polgárságának iratai. Jegyzőkönyvek 1635–1640. BARISKA István kézírata 2001, 16. Ezúton is köszönöm Bariska Istvánnak és Söptei Imrének nem szűnő segítségüket.

²³ Ritka kivétel az az 1619-es adat, amelyből arról értesülünk, hogy a lakatosokat minden robot és őrsváltás alól mentesítik, ha a Molzer-torony (*Molzerthurn*), a Fürdő-s-torony (*Padstüber*), a Róka-fok-bástya (*Fuchsschwannitz*), a Lombai-torony (*Lobenwein*) és a Felső-kapu (*Oberthor*) ágyúit tisztán tartják. VaML KFL Kőszeg Város Választott Polgárságának iratai. Jegyzőkönyvek 1618–1628. BARISKA István kézírata 2001, 16.

²⁴ A torony és fürdő kapcsolatának feloldására több elképzelés született, pl. BARISKA – NÉMETH 1984, 105–106; BAKAY 2001, 86. Lásd még Bariska István újabb levéltári kutatásait.

²⁵ CHERNEL 1877–78, I. köt. 93. A leírásban Dürer hatásáról is ír, valószínű azonban, hogy ezt nem konkrétan kell érteni.

²⁶ A szöveget Bariska István fordításában idézem, BARISKA – NÉMETH 1984, 106. Némi ellentmondásnak tűnik, hogy Chernel Kálmán dátumként az 1557. évet adja meg. Elírásról lehet szó, hiszen a leolvasás és a monográfia megjelenése között legalább 40 év telt el.

²⁷ B. BENKHARD 2002, 410. A lebontás évével kapcsolatban korábban több évszám is felmerült, ezekre vonatkozóan lásd B. BENKHARD 2000, 48, 51. lábjegyzetet.

²⁸ Szabad Királyi Kőszeg Városa Térképe. Felmérte 1838/39-ik Eszt(endő)ben Kovatsits Sigmund T(ekinte)tes N(em)es Vas Vármegye hites Mérnöke. Eredetijét a KVM-ben őrzik.

²⁹ Szokatlan és egyedülálló, hogy egy ingatlan egyszerre legyen a városfal mindkét oldalán, ami egyben jelzi, hogy ekkorra a városfal már teljesen elvesztette szerepét.

³⁰ F. MENTÉNYI 1987, 531–538.

³¹ VaML. A VI. sz. Kataszteri Helyszínelési Felügyelőség iratai. Műszaki iratok. Kataszteri térképek, Kőszeg, 1857.

3. ábra. Kőszeg. Karl Schubert 1808-ban készült metszetének középpontjában a torony keleti oldala látható
Abb. 3. Kőszeg. Die Ostseite des Fischertores in der Mitte des Stiches von Karl Schubert, 1808.

városfalhoz tapadó épület a keletre eső, most már L alakúra visszabontott épülethez számozódott (83.), és bejárata – mint ahogy a térkép jelöli – annak udvaráról, az áttört városfalon keresztül, keletről nyílt.

A Halász-kapu képi megjelenésére vonatkozóan – mint minden más kőszegi épülettel kapcsolatban – két ábrázoláshoz nyúlhatunk. Az 1746-ban készült, Fancz Bálint nevéhez köthető, a várost nyugatról láttató festmény³² középső részében hátul, némileg takarva jelenik meg a kerek, cseréppel fedett torony (2. ábra). Földszintjén félköríves átjáró, annak tengelyében, a második szint magasságában kerek nyílás (lőrés) figyelhető meg. A kerek torony mindkét oldala (északról és délről is) szervesen illeszkedik a pártázatos városfalhoz, belváros felé néző nyugati homlokzatához felvezető út kapcsolódik, amelynek mindkét oldalán egy-egy ház áll. A Fürdős-torony megjelenésében és méretében is hasonlatos a többi íves toronyhoz (Lombai, Rókafok, Csigás).

Karl Schubert 1808-ban készült metszetének³³ központi helyén áll a kerek, többszintes torony (3. ábra). Keleti homlokzatán, közvetlenül a zárópárkány alatt széles vízszintes keretelés húzódik, amely talán azonos a Chernel Kálmánnál említett mondatzalag kiemelésével. Az épület középső szintjén 3 db kulcslyuklőrés (lőrészor) látható. Maga a toronytest kelet felé benyúlik a vizesárokba, hozzá északról és délről is kulcslyuklőrésekkel ellátott városfal csatlakozik, amely tovább, észak felé az Árvaház tömbjébe torkollik. A Halász-kapu előtt, párhuzamosan a városfallal egy másik, de jóval alacsonyabb kerítésfal (talán az egykori ellenfal maradványa?) húzódik, amelyet ezen a szakaszon 3 nyílás tör át.³⁴ Ezek a keretelés nélküli gyalogkapuk a 19. századra már feltöltődött városárokba, a két fal közötti beépítetlen területre vezetnek. Ugyanebben a falazatban a torony tengelyében még egy díszesebb, kőkeretes, széles, felül zárókövel záródó kapu áll. Felső ívét három vázával (?) díszített, megmagasított fal koronázza.

³² Fancz Bálintnak tulajdonított kegykép, a KVM tulajdona.

³³ Karl Schubert metszetének egy példánya, a KÖH tulajdona.

³⁴ A metszeten jól látszik a kerítésfal észak felé húzódó további, hasonló nyílásokkal áttört szakasza.

A mögötte álló toronytesten egyszerű félköríves, keskenyebb kapunyílás van. Mindkét ábrázoláson egy egyszerű, kerek, jelentősebb tűzfegyver (ágyú) használatára alkalmatlan, inkább karcsú torony azonosítható.

A 3. évezred elejére úgy tűnt, hogy a fent említett forrásoknál többre nem számíthatunk, és a torony megismerésére vonatkozóan már csak a helyszíni feltárásban bízhatunk.³⁵ Éppen ezért számít igazi szenzációnak az a rajz (4. ábra) és iratanyag, amelyet a Vas megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveletárában Söptei Imre történész-levéltáros a közelmúltban fedezett fel.³⁶

Eszerint Kőszeg város Nemes Tanácsa 1836-ban, a lebontás előtt „...az úgy nevezett Halásztői által járás tágztatása eránt, róla készült építő Tervet tanácskozába vévén...”³⁷ tanácsülésén megtárgyalta a lehetséges intézkedéseket. A tulajdonosok kérvényeit bekérve és mérlegelve, Walner Sámuel építómesterrel tervet és pontos – minden tulajdonosra külön-külön kikalkulált – költségvetést csináltatott, amelyet a mesternek 15 napon belül kellett a városhoz benyújtania.³⁸ Az ügy nem volt előzmény nélküli, hónapokon át tartó tárgyalások előzték meg. Sajnos ennek folyamatát teljes egészében nem közölhetjük, ezért csak a legfontosabbakat emeljük ki.³⁹

A torony lebontását Fuchs Ágoston szorgalmazta 1835 októberében.⁴⁰ Egy hónappal később (november 20-án) a város megtárgyalva a kérést, bizottságot küldött ki a helyszínre azzal a felhatalmazással, hogy a bontással kapcsolatban vizsgálja meg a szűk sikátor kibővítésének lehetőségét is.⁴¹ A helyszíni szemle megtörtént, de mivel Fuchs elsőbbséget nem kapott a torony eladásánál, ezért sem ő, sem a szemben lévő Wágner József kávé-s – aki kevesellette a felajánlott összeget – nem járult

hozzá az eladáshoz, így december 29-én az ügy megfenekleni látszott.⁴² Ennek ellenére a város 1836 januárjában a lebontás mellett döntött.⁴³ Egy hónappal később kérték fel a városi tanácsos urak jelenlétében Walner Sámuel, Händler József építómestereket, valamint Polstner András és Krantz Mihály ácsmestereket arra, „...hogyan lehessen ezen által járást olyan helyzetetésbe hozni, hogy azon szekerek és kocsik is járhasanak, mennyibe kerülne ez, és hol volnának az akadályok.”⁴⁴ Erre a felkérésre készítette el 1836 áprilisában Walner Sámuel a fent említett költségvetést.⁴⁵

Aszínezett „engedélyezési terv” egy helyszínrajzot (a mai Bem József utca keleti, a Kelcz-Adelffy utcától a Várkörig terjedő szakasz), két metszetet, az átépítésre vonatkozó ún. jelmagyarázatot, léptéket, valamint a jobb alsó sarokban az aláírást és a dátumot tartalmazza.⁴⁶ A színezett helyszínrajzon mind a bontandó felmérési állapot, mind pedig az építendő terv egyszerre látható. Eszerint az utcának a középvonalaiban húzódó városfal-tól kifelé, keleti irányban állt a patkóíves (!), külső pozíciós torony. Méreteit csak hozzávetőlegesen tudjuk megadni, belmérete kb. 7 × 6,8 m, falvastagsága kb. 1,5-1,6 m lehetett. Keleti ívéhez kb. 1 m széles falazott csatorna simult, amely egy, a belvárosból kivezető másik csatornaággal a toronytól délre, a városfalat átvágva, attól kelet-délkeletre csatlakozott össze.⁴⁷ A Halász-kapun korábban nyitott keskeny átjáró valóban csak gyalogos közlekedésre alkalmas, kerítésfallal védett szűk sikátor volt. A keleti oldalon a Karl Schubert-féle metszeten látható kerítésfalhoz csatlakozott, és egy kapuval záródott. Érdekes, hogy még ennek, a belvárosból harmadikként – a 18. században nyitott⁴⁸ – kivezető utcácskának, és talán korábban hídnak is milyen tört vonala volt.

³⁵ BAKAY 1985; BAKAY 2001, 86. Korábban magam is ezt gondoltam, B. BENKHARD 2000, 48.

³⁶ Külön köszönettel tartozom Söptei Imrének munkámhoz nyújtott segítségéért.

³⁷ VaML KFL KVTI Pj 420/1836.

³⁸ A rajz jelzete VaML KFL KVTI Div et ex 65. köt. 237.

³⁹ Ezúton is köszönöm kollégámnak, Nagy Veronikának a német nyelvű szövegrészek fordításához nyújtott segítségét.

⁴⁰ Mivel a torony jelentős része a telkére esett, egy további építkezéséhez „50 forintokért” kívánta megvenni annak anyagát. VaML KFL KVTI Kőszeg Város Törvényszékének iratai. Törvényszéki jegyzőkönyvek. 754/1835.

⁴¹ „...a Választó Község javallja, hogy mindezen halász ajtónál mind az felső kapunál lévő tornyok árverés útján a többet ígérőnek adattassanak el, azután pedig a Nemes Tanács teljes számmal méltóztasson az halász ajtónál az szemvizsgálatott megtenni és az szomszédok meghallgatásokkal azon lenni, hogy ezen halász ajtónak mind a két szomszédja, fundusáikból engedjenek annyit, hogy azon által járást lehessen annyira szélesséteni, hogy szekérnek is lehessen áthalajni.” VaML KFL KVTI Pj 1363/1835.

⁴² VaML KFL KVTI Pj 1520/1835.

⁴³ VaML KFL KVTI Pj 96/1836.

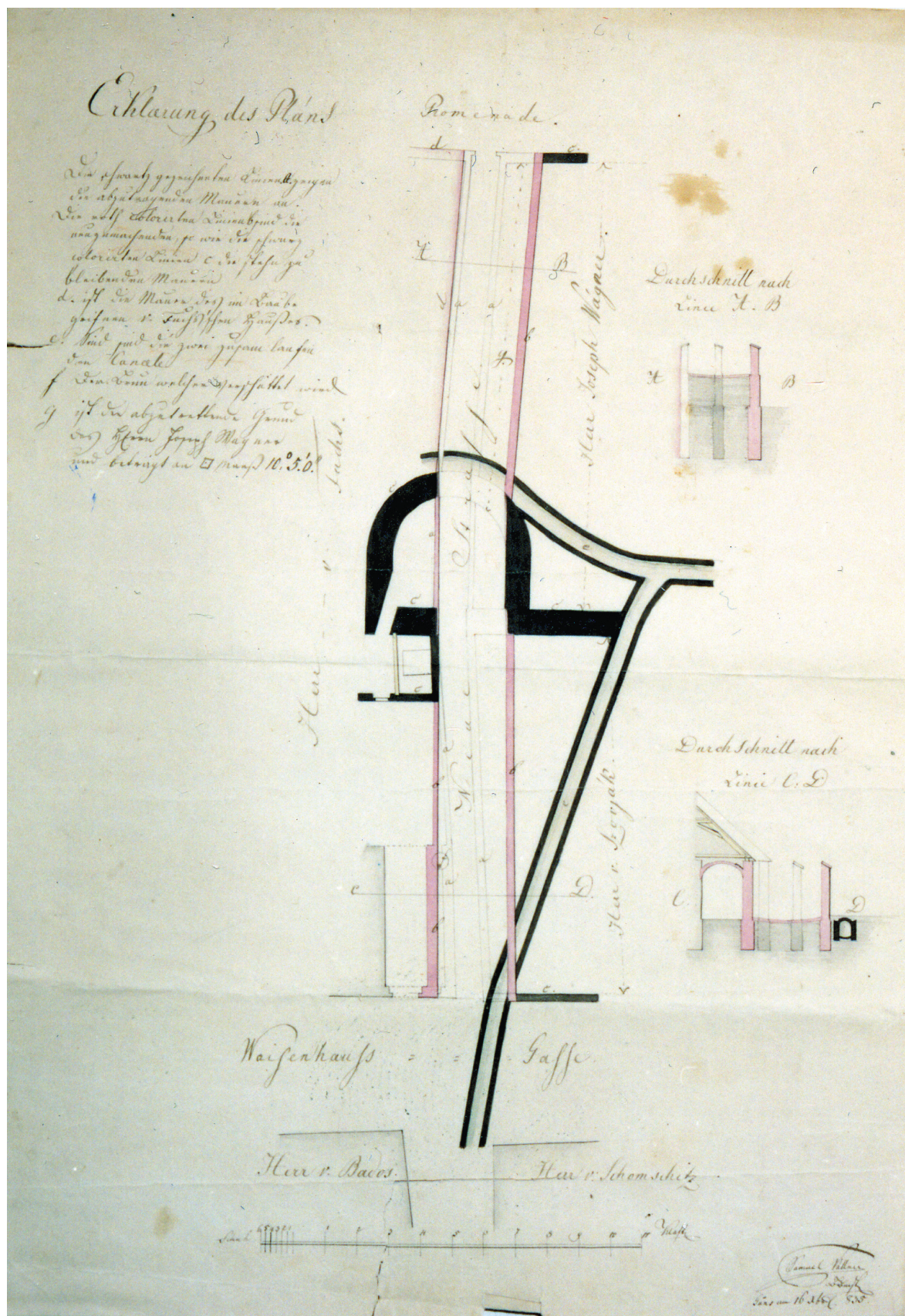
⁴⁴ VaML KFL KVTI Pj 229/1836.

⁴⁵ VaML KFL KVTI Pj 420/1836. 507/1836.

⁴⁶ Walner Sámuel rajzát 1835. december 16. dátummal színezték, tehát már előbb elkészítette. A rajz jelzetét lásd a 38. lábjegyzetben. A rajz mérete: 35,5 cm × 48 cm, léptéke bécsi öl. Walner Sámuel neve a rajzon ebben a formában szerepel, de a jegyzőkönyvekben találkozunk még Volner, Walner, ill. Wollner alakokkal is.

⁴⁷ Egy másik, szintén a barokk csatorna használatára vonatkozó adat, eszerint Wölfl és Freyler urak 1819. február 12-én megegyeztek a csatorna használatának ügyében. VaML KFL KVTI Div et ex 49, köteg 67.

⁴⁸ Pontos levéltári forrással még nem rendelkezünk. Chernel Kálmán adata, miszerint a gyaloglók számára 1821-ben nyitottak volna kaput a Lombai- és a Halász-kapura, az utóbira nem vonatkozik, hiszen már az 1808-as metszeten is látható az átjáró. CHERNEL 1877–78, I. köt. 95.

4. ábra. Kőszeg. A Halász-kapu és környezete Walner Sámuel 1835-ben készült színezett rajzán
Abb. 4. Kőszeg. Das Fischertor und seine Umgebung auf der kolorierten Zeichnung von Samuel Walner, 1835

A nagyobb beavatkozás a városfaltól nyugatra eső területeket kívánta érinteni; elsősorban a Fuchs Ágoston tulajdonában lévő, a mai Bem József utca 3. számú ház délnyugati sarkában lévő, nyugatról, a mai Kelcz-Adelffy utcából nyíló kapualját, a mögötte lévő toronyfalhoz csatlakozó konyhát és a túloldalon, Szovják József házának teljes falszakaszát. Az építkezéshez beadott kérvények tartalmát itt röviden foglaljuk össze:

Szovják József úr hajlandó lemondani házának négy és fél láb fundusáról, ha cserébe házát átsorolják az első osztályba, és tüzelőfáját már e szerint igényelheti, ha az új alapfal teljes megépítését a város végezteti el, az arra felhúzott falról azonban ablakot nyithat a Halász ajtó felé, és egyszersmind az utcát is kövezik.

Fuchs Ágoston úr szintén egyetért a tágítással azzal a feltétellel, ha az összes munkálatot (úgy mint a belső városban lévő ház – Bem József utca 3. – kapualjának újraépítését, másik ház konyhájának, kéményének átépítését, a kút betömedékelését és az összes alapfal megépítését) a város magára vállalja, egyben megengedi, hogy a Halász ajtónál lévő házára ablakokat tegessen.

Wagner József úr is hozzájárul, hogy kertjéből kiszakítsanak 10 öl és 5 lábból álló fundust, ha Szovják és Fuchs urakhoz hasonlóan a költségeket a város nála is magára vállalja, ha a felépítendő fal egyenes lesz és „...nem pedig lábokra és ezekre teendő bolthajtásokra ...” készül, ha a falakra tovább építkézhet és azon a Halász ajtó felé ablakot nyithat, ha a kertjében tett kárt neki megtérítik, és a telkére eső torony falából származó építőanyagot ő kapja meg.⁴⁹ (Wagner József már telkének beépítésében gondolkodott.)

A nyár folyamán zajló munkálatok ellenőrzésére a város Stuna Jánost küldte ki,⁵⁰ a régi torony lebontásával és az új falak felépítésével pedig Schlapfer Antal építő mestert bízta meg.⁵¹

Ha a jelenlegi állapotot összehasonlítjuk a 19. századi helyszínrajzzal és a hozzá tartozó irattanyaggal, természetesen felvetődik a kérdés, mennyi és hogyan valósult meg a majd két évszázaddal ezelőtti tervből (5. ábra).

Fuchs Ágoston belvárosi háza (37.) – ma Bem József utca 3. sz. – megközelítése a 19. században az akkori Árvaház utcából (nyugat felől), a déli traktusban kialakított kapualjon keresztül történt (szűk sikátorból lakóépületbe bejáratot

5. ábra. Kőszeg. A Bem József u. 3. sz. ház (Fuchs Ágoston tulajdona) délnyugati sarka a régi és új bejárat helyével, valamint a törtvonalú Bem József u. A déli oldal előterében Szovják József háza, mögötte Wagner József egykori kertje, a mai Várkör 37. – Bem József u. 6. épület tömbje.

(Fotó: B. Benkhard Lilla, 2006)

Abb. 5. Kőszeg. Die SW-Ecke des Hauses Bem József Str. 3 (einst das Haus von Ágoston Fuchs) mit dem früheren und mit dem neuen Eingang, sowie die Bem József Str. Im Süden im Vordergrund das einstige Haus von József Szovják, dahinter der einstige Garten von József Wagner, heute das Gebäude Várkör 37. – Bem József Str. 6. (Photo: L. B. Benkhard)

nem nyitottak). Azt már korábban megállapítottuk, hogy a jelenleg délről nyíló bejárat másodlagos kialakítású, hiszen a szélső traktusban lévő lapos csehsüveg boltozatos lefedés szeretlenül illeszkedik a lakóház többi, fiókos dongaboltozattal fedett szobáinak sorába, arra azonban nem gondoltunk, hogy az összefüggésbe hozható a Halász-kapu lebontásával.⁵²

A szintén Fuchs Ágoston tulajdonában lévő külső ház, a mai Várkör 39. számú épületegyüttes udvarának nyugati végében álló épülettel azonos. A földszintes, észak-déli irányú lakóház a rajznak megfelelően túlnyúlva a városfalon, ma is őrzi eredeti pozícióját. A toronyhoz közelebb eső konyha áthelyezése és a keskeny utcára nyíló

⁴⁹ A Nemes Város ezen kérések meghallgatása után – az 1816. esztendőben érkezett felsőbb rendszabályokra hivatkozva – kérte fel Walner Sámuel a részletes költségvetés kimunkálására. Lásd a 45. lábjegyzetet.

⁵⁰ „...kötelességévé tétetvén nékie, hogy tüstént a Nemes Tanácsnak jelentést tenni el ne mulassza, hogyha a Város

kárára célzó vagy rendetlen munkákat észre veend”. VaML KFL KVTI Pj 874/1836.

⁵¹ VaML KFL KVTI Pj 974/1836.

⁵² Ezúton is köszönöm kollégáimnak, Mentényi Klárának és Ivicsics Péternek a segítségét, hiszen a Kőszegen végzett kutatások két évtizede valójában hármunk munkája.

szoba kialakítása a 19. századi átalakításhoz köthető (a kérvényben említett konyha boltozat és [szabad]kémény lebontása). Korábban a kis síkátorra nem nyílhatott szoba, de a szélesebb utcára már igen. Az építés idejét a szoba lapos boltozata is megerősíti. Eszerint a Halász-kapu toronytestének legnagyobb része (északi és északkeleti falszakasza) az egykori 37. számú, ma Várkör 39. számú épület udvarára (pontosabban annak délnyugati sarkába) lokalizálható.

Korábban már felmerült, hogy a Várkör 37. számú háztömb pincéje rejtene magában a torony megmaradt falazatait.⁵³ Jelenlegi ismereteink alapján ezt némileg módosítanunk kell. Az épületegyüttes pincéjének északkeleti sarka valóban a Halász-kapu falazatával azonos, de ott annak nem belső, hanem külső síkja látható. A rajz ismeretében most már világos a helyiség keleti falának ferde vonala, helyét a meglévő és megtartott széles barokk csatorna jelölte ki.⁵⁴

Mindezeket egybevetve, úgy látszik, hogy az eddig homályban maradt Halász-kapu is igen pontosan lokalizálható a Bem József utca mindkét oldalán álló épületek területére, de leginkább a Várkör 39. számú épület udvarának ma is szabadon álló délnyugati sarkába.⁵⁵ A helyszíni méréseket is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a Walner Sámuel rajzán szereplő „tágétatás” lényegében a rajznak megfelelően készült el.

A Halász-kapuról készült rajz segítségével – ismételtelen egy levéltári forrásra támaszkodva – az utolsó, 8. torony helyzete, mérete és formája is megoldódni látszik. Kiderült, hogy nem kör alakú, hanem patkóíves volt, hogy teljesen külső pozíciós kialakítású toronyként csekély mértékben sem nyúlt be a belvárosba, és a kataszteri térképek nem véletlenül hagyták szabadon a helyét. E dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé a bővebb elemzést és kitekintést, ezért csak megjegyezzük, hogy az öt íves formájú toronyból csak kettőnek a formája volt kerek (Rókafok-bástya, Csigás-torony), a többi három (Felsőkapu-torony, Lombai-torony, Halász-kapu), mint láttuk az utóbbi évek kutatásainak eredményeként – patkóívesnek bizonyult. A forrásokban szereplő kerek megnevezés és a helyszínen lévő patkóíves építmény között nincs ellentmondás, a 16. században csak az íves és szögletes formákat különböztették meg.

Mint ismeretes, Kőszeg ebben az időben koronázóként az alsó-ausztriai tartományokhoz tartozott,⁵⁶ és erődítéseinek tervezését, az építkezések menetét, annak minden fázisát Bécsből irányították és ellenőrizték. Szerencsés módon ebben az irányban is elkezdődhettek a levéltári kutatások.⁵⁷ Talán a nem is távoli jövőben több kérdésünkre – mint például mi indokolta a 16. század derekán ennek a már elavult védelmi rendszernek a kiépítését – is választ kaphatunk.

Irodalom

BAKAY KORNÉL

1983	Kőszeg-Felső kapu. <i>RégFüz</i> Ser I. No. 36, 104–105.
1984	Múltunk és Jelenünk. Régészeti szempontok Kőszeg történetéhez. <i>Életünk</i> 1984, 996–1006.
1985	<i>Kőszeg – középkori védművek</i> . Veszprém. (Tájak – Korok – Múzeumok kis-könyvtára 209.)
1985a	Kőszeg-Lombai torony. <i>RégFüz</i> Ser I. No. 38, 104–105.
1998	Kőszeg város középkori védművei. In: <i>Történelmi és Művészeti Antológia Kőszegről</i> . II. Szerk. Tóthárpád Ferenc. Kőszeg, 6–11.
2001	<i>A középkori Kőszeg. Kőszeg évezredei</i> . Kőszeg.

⁵³ B. BENKHARD 2000, 48.

⁵⁴ A két csatorna összefolyásának helye is azonosítható ugyanennek az épületnek a pincéjében. Kőszeg barokk csatornái még feltáratlanok, egy részüket ma is használják. Valószínűleg ennek az ágnak a további szakaszába ütközött bele a Csigás-torony keleti oldalánál végzett feltárása során Károlyi Mária. KÁROLYI 1973, 104.

⁵⁵ A kábelvezetések miatt az utcában kevesebb remény látszik a megmaradásra.

⁵⁶ BARISKA 2000, 59–66.

⁵⁷ A készülő Kőszegi Műemléki Topográfia számára erre kiterjedően Bariska István végez levéltári kutatásokat.

BARISKA ISTVÁN

- 1979 Kőszeg királyi város történetéhez. *VSz* 1979: 1, 70–82.
 1982 Erődítési munkálatok Kőszeg városfalain a 16. században. *VSz* 1982: 1, 245–259.
 1986 Városvédelmi szervezet a XVI. századi Kőszegen. In: *Vas megye múltjából*. III. *Levéltári Évkönyv* 1986. Szerk. Kiss Mária. Szombathely, 20–51.
 2000 A szabad királyi várossá válás ára. In: *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Szerk. Bariska István – Söptei Imre. Kőszeg, 59–110.

BARISKA ISTVÁN – NÉMETH ADÉL

- 1984 *Kőszeg*. Budapest.

B. BENKHARD LILLA

- 1991 Kőszeg, Rájnás u. 11. *RégFüz* Ser I. No. 42, 77.
 2000 A kőszegi védműrendszer. In: *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Szerk. Bariska István – Söptei Imre. Kőszeg, 35–58.
 2002 A kőszegi Felsőkapu-torony kutatása. In: *Détszty Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 397–414. (Művészettörténet – Műemlékvédelem XI.)
 2003 Kőszeg város déli védművei. In: *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Szombathely, 155–176.

CHERNEK KÁLMÁN

- 1877–78 *Kőszeg szabad királyi város jelene és múltja*. I–II. Szombathely.

C. HARRACH ERZSÉBET – KISS GYULA

- 1983 *Vasi műemlékek*. Szombathely.

HOLL IMRE

- 1986 Kőszeg vára a 13. században (Die Burg von Kőszeg im 13. Jahrhundert). *ArchÉrt* 113, 50–68.
 1992 *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye* (Die Burg Kőszeg/Güns im Mittelalter. Die Ausgrabungsergebnisse der Jahre 1960–1962). Budapest. (Fontes ArchHung)
 2000 A középkori Kőszeg város. In: *Történelmi és művészeti Antológia*. III. Szerk. Tóthárpád Ferenc. Kőszeg, 14–21.

GERŐ LÁSZLÓ

- 1968 *Magyar várak*. Budapest.

KÁROLYI MÁRIA

- 1973 Kőszeg, Béke úti szolgálatóház. *RégFüz* Ser. I. No. 26, 104.
Kőszeg ostroma

Kőszeg ostromának emlékezete. Szerk. Bariska István. Budapest 1982.

LELKES ISTVÁN

- 1960 *Kőszeg. Magyar műemlékek*. Budapest.

F. MENTÉNYI KLÁRA

- 1987 Néhány újabb adat Kőszeg város történeti topográfiájához (Parókiák – iskolák – plébániák). *VSz* 1987: 4, 527–542.

F. MENTÉNYI KLÁRA – LÁSZLÓ CSABA

- 1998 A kőszegi Kelcz-Adelffy Árvaház épülete. In: *Tanulmányok Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Bardoly István – László Csaba. Budapest, 373–398. (Művészettörténet – Műemlékvédelem X.)

SZÖVÉNYI ISTVÁN

- 1963 Topográfiai kérdések Kőszeg város történetében. *VSz* 1963: 3, 90–101.

Intézmények, levéltári hivatkozás

KVM	Kőszegi Városi Múzeum
KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
VaML KFL	Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára
VaML KFL KVTI	Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára Kőszeg Város Tanácsának Iratai
VaML KFL KVTI	Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára Kőszeg Város Tanácsának Iratai
Div et ex	Divisionales et exsecutionalia
VaMLKFL KVTI Pj	Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára Kőszeg Város Tanácsának Iratai Politikai jegyzőkönyvek

LILLA B. BENKHARD

Die Geschichte des ehemaligen Fischertores der Stadt Kőszeg (Güns)

Dank den archäologischen und archivalischen Forschungen des letzten Jahrzehntes veränderte sich grundlegend unser Bild über das Stadtmauersystem von Kőszeg (Güns). Bis vor kurzem waren schon alle seine Stadttürme bekannt, mit Ausnahme des auch als Padstübn- oder Badstube-Turm bekannten – erst 1551 erbauten und 1836 abgetragenen – Fischertores, das etwa in die Mitte der östlichen Stadtmauerstrecke zu suchen war. Der Historiker Imre Söptei fand aber unlängst ein bisher unbekanntes Archivmaterial aus dem Jahre 1836, darunter die Zeichnung des Baumeisters Samuel Walner, der so den ursprünglichen Zustand des Fischertores, wie auch die an seiner Stelle geplanten neuen Bauten darstellt. Demnach sind die Reste des einstigen hufeisenförmigen Turmes in den nördlichen Kellermauern des Hauses Várkör 37. – Bem Str. 6., bzw. in der SW-Ecke des Hauses Várkör 39. zu identifizieren und einmal auch freizulegen. Dadurch kennen wir schon das komplette frühneuzeitliche Verteidigungssystem der Stadt, es ist aber noch nicht geklärt, warum hier noch in der Mitte des 16. Jahrhunderts – zu dieser Zeit war Kőszeg an Niederösterreich verpfändet – so ein Verteidigungsbau errichtet wurde, der militärtechnisch schon damals als überholt galt.

A pécsi barbakán

Adalékok a pécsi várkapuk történetéhez

2005 áprilisától folynak a pécsi cella septichora környékén Visy Zsolt professzor vezetésével azok a kiterjedt régészeti kutatások, amelyek a világörökség részét képező ókeresztény temetőkápolnák műemléki bemutatásához kapcsolódnak.¹ Az ásatások jelentős középkori objektumokat is érintettek, ezért szükség volt a területről és annak tágabb környékéről, vagyis a püspökvárról rendelkezésre álló korábbi ismeretek összegyűjtésére és újraértelmezésére. Jelen tanulmány e munka során tett észrevételeink egy részét tárja az olvasó elé.²

Miután a feltárások a vár délkeleti részét érintették jelentős mértékben, vizsgálataink ennek megfelelően leginkább erre a területre koncentráltak. A délkeleti sarok kör alaprajzú, nyaktagos védművéhez kézenfekvő összehasonlítási alapként a hasonló délnyugati barbakán kínálkozott.³ Ennek vizsgálatakor olyan megfigyeléseket tettünk, amelyek jelentősen módosíthatják a vár építéstörténetéről eddig kialakult képet.

A pécsi barbakán a püspökvár délnyugati sarkától nyugatra található. A vár sarkánál álló belső kapuval nyaktag köti össze. A nyaktaghoz kapcsolódó oldala nyitott. Délkeleti végénél a városfalhoz tartozó contrascarpa falazata csatlakozik hozzá. Kapuja észak felé nyílik. Ez előtt felvonóhíddal áthidalt árok húzódik. Alsó szintjén három kulcslyuk alakú lőrés nyílik északnyugatra, délnyugatra és délkeletre. Felső gyilokjárós szintjét a déli falban kialakított lépcsőn lehet megközelíteni. Ezen a szinten kilenc, viszonylag széles pártafok látható, rajtuk két-két tölcseres lőréssel (1. ábra).

A barbakán félköríves záradékú kapuja törtkőből falazott tükörben foglal helyet. A kapu szárkövei profiláltak. A hengertagos profil alul rézsús lábazatra metsződik. A hengertag az egyszerű, díszítetlen kehelyfejezeten túlfuttatva az íves rész rézsús profiljába metsződik bele. A záradék rézsús ívelemei közül a záradék mellettiek másodlagos helyzetűek. A balra esőn a szárkövekével azonos hengertagos profil látható, míg a jobb oldalin a rézsú felületén két vékony párhuzamos vájat van. Ez utóbbit egyelőre nem tudjuk értelmezni (2. ábra).⁴

A felvonóhíd láncának kieresztő nyílásai a tükör felső sarkaiban láthatók. A nyílásokat kétoldalt faragott kövek keretezik, amelyek közül a keleti nyílás egyik keretelőkövének belső oldalán jelenik meg a hengertagos profil. A kapu falmagba eső belső rézsűjét szegmensíves átboltozás fedi, szélén ugyancsak szegmensíves hevederrel. A heveder egykor konzolszerűen befalazott kövekről indult. Közülük a nyugatinak már csak a visszafalazott fészke látszik, míg a keleti erősen kopott állapotban ma is a helyén van. Ezen az erős lepusztultság ellenére is világosan felismerhető a már többször említett hengertagos profil.

A fentiek alapján bizonyos, hogy a barbakán kapuját egy másik szerkezet szétbontott elemeiből rakták össze.⁵ Erre utalhat a kapu tükrének szabálytalansága is. Azt ugyanis általában a kapukerettel együtt faragott kövekből szokták kialakítani. A korábbi szerkezet válla legalább 74-81 cm-rel magasabban volt, de nyílása esetleg keskenyebb lehetett. A másodlagos elemek rétegvastagságai alapján további faragványok létevel is kell számolnunk.⁶

¹ Az ásatás régész munkatársai: Gábor Olivér, Pozsárkó Csaba, Tóth Zsolt és a szerző. MARTON 2005.

² A püspökvárról alkotott véleményünk számtalan beszélgetés és helyszíni vizsgálódás alatt csiszolódott. Mindezekben jelentős segítségemre voltak: Biczó Piroska, Buzás Gergely, Kárpáti Gábor, Kikindai András, valamint Szijártó Kálmán, akiknek ezúton szeretnék köszönetet mondani.

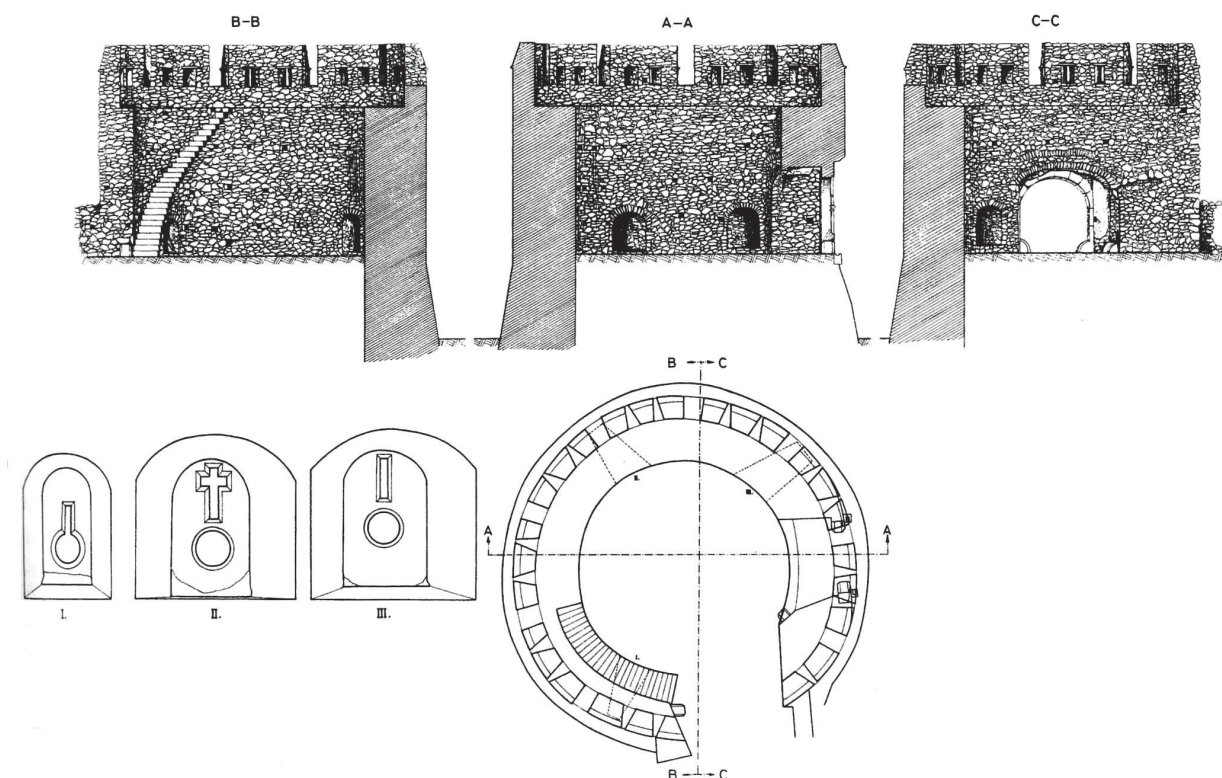
³ 2005-ben a Castrum Bene salgóbányai vándorgyűlésén parázs vita zajlott az íves kapuvédművek elnevezéséről. Az alább tárgyalandó pécsi védművek véleményem szerint rendelkeznek mindazokkal az ismérvekkel, amelyek alapján a vitát elindító Feld István szerint egy építményt barbakánnak lehet nevezni. FELD 2004, 75.

⁴ Lehetséges, hogy félig kész faragványt építettek be másodlagosan. Ez esetben a vájatok a további tagolást kijelölő szerkesztő vonalakként értelmezhetőek.

⁵ A kapu faragványainak másodlagosságát már Gosztonyi Gyula is felismerte. Ő az ív másodlagos faragványát a

székesegyház román kori periódusából származtatja. GOSZTONYI 1939, 166; GOSZTONYI 1942, 59.

⁶ A három ismert vastagság: az ívesé 36 cm, a lánckieresztőnyílást keretelő 38 cm, míg a konzolé 45 cm. A vastagságok nem rendezhetők el úgy kétfelé, hogy azonos értékeket kapjunk. Eredetileg is szimmetrikus szerkezetet feltételezve legalább még egy réteggel számolhatunk. Ez alkalmazható lehetett a már említett hiányzó konzolkő is. Ha az ív rézsús faragványai eredetileg is ugyanígy funkcionáltak és minden elemet újra felhasználtak, akkor az eredeti nyílásszélességnek keskenyebbnek kellett lennie a másodlagos szárkőelem szélességéből, azaz 64 cm-ből adódó értékkel. Ez teljes félkört feltételezve a jelenlegi 273 cm-es nyílásszélesség helyett 232 cm-re adódna. Ha a vájatos faragványt is leszámítjuk, úgy ez az érték még kisebb lesz. Az eredeti elemek esetleges elkallódása esetén természetesen a fenti számítás értelmét veszti.

1. ábra. Pécs-Püspökvár, a délnyugati barbakán felmérési rajza. (GERŐ 1999 után)
Abb. 1. Pécs, Bischofsburg. Die Vermessung der südwestlichen Barbakane (nach GERŐ 1999)

A barbakánhoz szorosan hozzátartozik a keleti oldalától a belső kapuig futó nyaktag. Ennek északi fala áll viszonylag épen, míg déli fala csak jelzésszerűen van felfalazva a jelenlegi járósínt fölé, mellvédmagasságig. Az északi falon egymás felett, két sorban keskeny, tölcserébélletes lőréses húzódnak (3–4. ábra). A két lőrészor nyilvánvalóan két külön szintről funkcionált egykor. Ma a nyaktag belsejében csak a felső lőrészort láthatjuk. Az ezekhez tartozó szint feltételezhetően megegyezik a jelenlegi fagerendákból kialakított járósínttel. Az alsó rész csak a nyugati várárokból látható. Az említett járósínt szemmel láthatólag igazodik a nyaktag keleti végénél kialakított belső kapuhoz. A rekonstruált félköríves lezárású rézsús profilú kapukeret kissé ferdén áll a nyaktaghoz képest. Előtte és mögötte látható az egykori farkasverem és az ellensúlyakna kontúrja. A farkasverem felőli oldalon megmaradtak a fel-

vonóhíd tengelyének tartókonzoli. A kapualj déli fala szabadon áll, míg északi fala a püspökvár nyugati épületének déli falában egyértelműen kivehető. Ezen a falon a kapualj boltozatindítása is látható. A kapu oldalfalai rövidebbek az ellensúlyaknál; ennek alapján hátulról nyitott lehetett. További fontos tény, hogy fala nem ért össze a levéltári toronnyal. A jelenlegi állapot leírását két észrevétellel zárjuk. Az első, hogy a barbakán délkeleti végéhez csatlakozó contrascarpa falazata az északi végén mintegy 5,5 m hosszon vastagabb.⁷ A másik, hogy a barbakán nyugati oldalánál a térburkolatban sötétebb törtvonalú kiemelés látható.⁸

A további következtetések levonása előtt tekintsük át a barbakánra vonatkozó rajzi forrásokat. A barbakán jól felismerhetően szerepel a vár három leghitelesebb korai ábrázolásán, vagyis Haüy 1687-es és Hermann 1754-es alaprajzain, valamint az

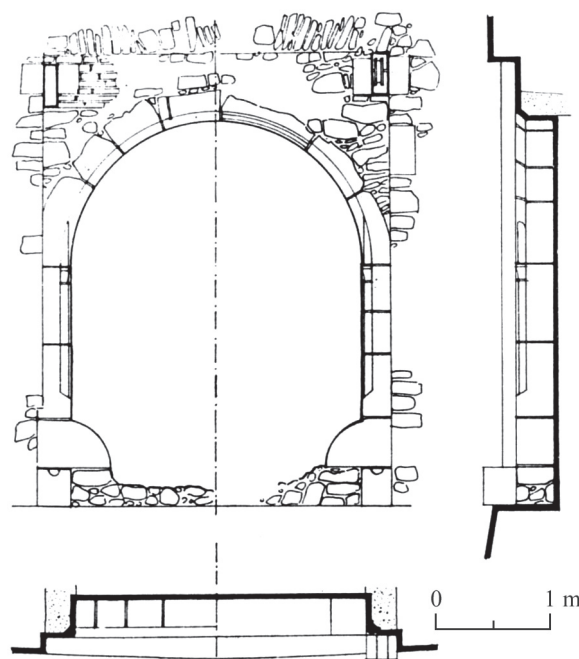
⁷ A fal északi szakasza 93 cm, míg a délebbi csak 65 cm vastag. Sajnos a területről közölt ásatási alaprajzon ez a váltás már nem szerepel, így nem tudjuk, hogy a jelenleg látható eltérés mi alapján lett bemutatva. GERŐ 1999, 53, 56. kép.

⁸ Amennyiben régészeti jelenség bemutatásáról van szó, úgy egy korábbi védműrendszerhez tartozó objektum lehet. A barbakánhoz aligha tartozhatott, hiszen egyrészt nem követi pontosan annak ívét, másrészt túl közel fut ah-

hoz. Nem tartozhat tehát egy, a barbakán körüli fedett úthoz az előbbi okán, viszont az utóbbi miatt a barbakánt kerítő árok sem lehetett. A legvalószínűbb azonban az, hogy az említett vonal a barbakántól egykor keletre álló épület nyugati telekhatárát jelzi, bár ez esetben kissé zavaró a bemutatásuk. A jelenséggel megegyező nyomvonalú kerítésfalat (?) jelöl Gosztonyi Gyula 1942-es állapotokat mutató alaprajza. GOSZTONYI 1942, 57, 2/2. kép.

1686-os ostromról készült tollrajzon (5–6. ábra)⁹ Az alaprajzokon szembeütő, hogy a nyaktag déli falát már nem ábrázolják, tehát az legkésőbb az 1686-os ostrom során elpusztult. Hermanng alaprajzán felismerhető a belső kapunyílás, míg ugyanerre Haüy-nél az alaprajz furcsaságai utalnak.¹⁰ A tollrajzon a barbakán ábrázolása meglehetősen pontatlan. A felső mellvéd alatt erőteljes övpárkány fut körbe, de ennek jelenleg semmiféle nyomát nem lehet felfedezni. A nyaktagot nem ábrázolja, emiatt úgy tűnik, mintha a barbakán közvetlenül a vár délnyugati sarkához csatlakozna. A pécsi barbakán és a csatlakozó erődrendszer viszonylag gazdag felmérési anyaggal rendelkezik a közelmúltbeli és jelenkori állapotáról. Gosztonyi Gyula felmérései vagy a régészeti kutatások során készített alap- és homlokzati rajzok az átlagost messze meghaladó színvonalon készültek.¹¹ Előbbi felmérése tájékoztat a barbakán helyreállítás előtti állapotáról. Ezen látszik, hogy gyakorlatilag épen állt, csak a pártázat felső része volt lepusztulva. A régészeti feltárások főként a nyaktag és a belső kapu vonatkozásában hoztak jelentős újdonságokat. Noha a feltárásokról a hazai átlagnál jóval több információval rendelkezünk, a kutatások részletes közzététele nélkül aligha kaphatunk megnyugtató választ a most tárgyalt építéstörténeti kérdésekre.¹² Ennek bekövetkeztéig az alábbiakban vázolhatjuk fel a délnyugati sarok bejárat rendszerének valószínű történetét.

A nyaktag keleti végénél feltárt kapuról már első ránézésre világosan látszik, hogy más alaprajzi rendszerbe tartozik, mint a barbakán nyaktagja. Tengelyeik ugyanis jelentős eltérést mutatnak. Az eltérés mértéke miatt a felvonóhidat aligha lehetett működtetni a nyaktagos periódusban. A kapu ezek szerint egy korábbi rendszerhez tartozott.¹³ Ennek további nyomait véljük felfedezni a barbakán délkeleti végénél feltárt, illetve megfigyelt jelenségeknél. A dél felé futó fal már tárgyalt, északi vastagabb része éppen a belső kapuval

2. ábra. Pécs-Püspökvár, a délnyugati barbakán északi kapujának felmérési rajza. (GOSZTONYI 1942 után)
Abb. 2. Pécs, Bischofsburg. Die Vermessung des Nordtores der südwestlichen Barbakane (nach GOSZTONYI 1942)

szemben helyezkedik el és a feltárási alaprajzról úgy tűnik, hogy északi vége kelet felé befordul.¹⁴ Feltételezhető tehát, hogy ez a falmaradvány a korábbi kapuszerkezethez tartozott. Funkciójára nézve egyaránt lehetett hídpillér vagy egy esetleges külső kapu maradványa. Ezt a bejárat rendszerét váltotta fel a barbakán és vele a nyaktag felépítése. Az új rendszerbe csupán a belső kapu illeszkedett, de feltételezhetően a felvonóhidját a továbbiakban már nem használták.

A barbakán datálása kapcsán eddig két lehetőség merült fel. Gosztonyi Gyula szerint a 15. század közepén épült és azonosítható az Evlia Cselebinél említett Kárikai, valamint a korabeli metszeteken szereplő Kádár-kapuval.¹⁵ A másik,

⁹ Természetesen a többi ábrázoláson is szerepel, de azok jóval csekélyebb forrásértékkel bírnak. A tollrajz: G. SÁNDOR 1999b, 27, 9. kép.

¹⁰ Haüy alaprajzán a nyugati várfal déli végének kissé délkelet felé való elhajlása elméletileg megfeleltethető a kapu már ismertetett ferde állásának. Erre merőleges a másik, nyugat felé csatlakozóan ábrázolt részlet, amely mintha a farkasvermet ábrázolná, de a rajz léptéke sajnos efféle azonosításokra aligha alkalmas.

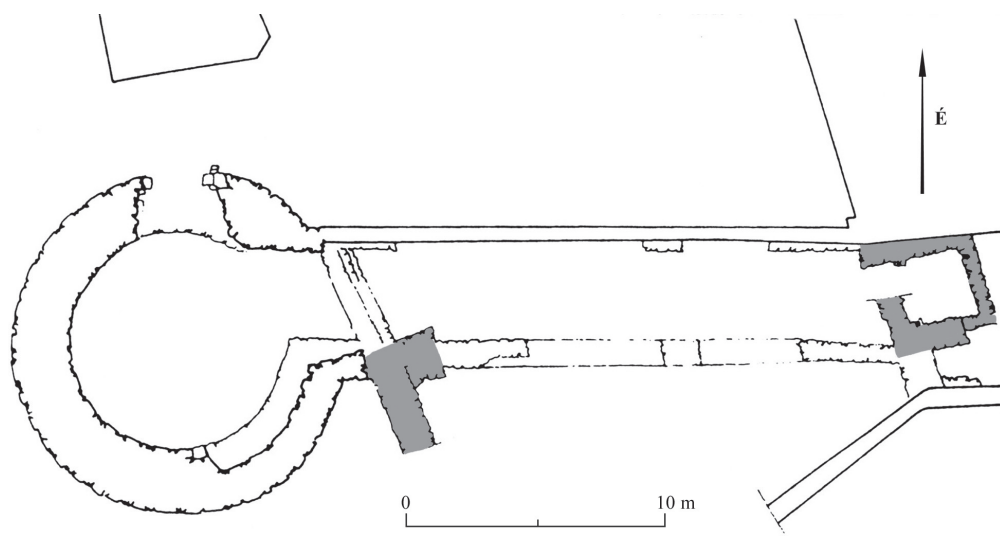
¹¹ GOSZTONYI 1942, 58–59, 3–5. kép; GERŐ 1999, 53, 56–57. kép és 55, 60. kép.

¹² A kutatásokról eddig megjelent beszámolók főleg a vár északi részén feltárt nagy jelentőségű objektumokról szólnak, de a legújabb összefoglalás öröndetes módon már a vár nyugati erődítéseit is részletesebben tárgyalja. Lásd: *Pécsi püspökvár*, a korábbi irodalommal.

¹³ A nyaktag alatti korábbi jelenségekre már a feltárók is többször utaltak. G. Sándor Mária a korai, 13. századi vár maradványait látja bennük. G. SÁNDOR 1999a, 17; GERŐ Győző is utal a barbakánt megelőző korábbi bejárat lehetőségére, de nem egészen alaptalan mértéktartással nem próbál a feltárt töredékes jelenségekre kimerítő magyarázatot adni. GERŐ 1999, 53. Gosztonyi Gyula éppen fordítva látta a helyzetet, hiszen ő a barbakánt tartotta egy (legalábbis az Ernusz Zsigmond-féle erődítéseknél) korábbi bejárat rendszerhez tartozónak. GOSZTONYI 1939, 166.

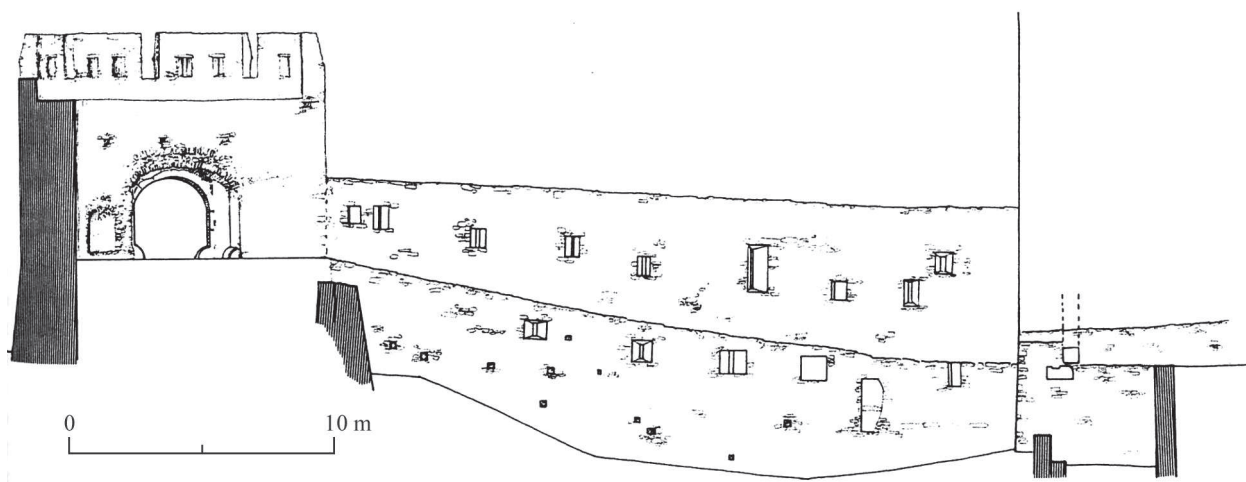
¹⁴ Az alaprajzon észak felé ebben az irányban és vastagságban jelölnek ugyan falat, ami alapján akár azonos falszövegre is gondolhatnánk, de ebben az esetben fölösleges lenne a kelet felé kiinduló falmaradvány.

¹⁵ GOSZTONYI 1942, 59.

3. ábra. Pécs-Püspökvár, a délnyugati barbakán és nyaktagjának ásatási alaprajza a korábbiak tartott maradványok jelölésével.
(GERŐ 1999 után, sátirozott rész a szerző által)

Abb. 3. Pécs, Bischofsburg. Ausgrabungsgrundriss der südwestlichen Babakane mit Markierung der früheren Bauten
(nach GERŐ 1999, Schraffierung vom Verfasser)

4. ábra. Pécs-Püspökvár, a délnyugati barbakán és nyaktag metszetrajza észak felé. (GERŐ 1999 után)

Abb. 4. Pécs, Bischofsburg. Querschnitt der südwestlichen Barbakane nach Norden (nach GERŐ 1999)

elfogadottabb nézet szerint Ernuszt Zsigmond 1498 körüli építkezéseihez köthető.¹⁶ Ha csak önmagában a barbakánt szemléljük, ez a megállapítás nagyon is valószínűnek tűnik, de ha a nyaktagot is bevonjuk a vizsgálódásba, a helyzet már

korántsem ilyen egyszerű. A kétszintes lőréses, kazamatára emlékeztető kialakítás ugyanis aligha képzelhető el a 15. század végén.¹⁷ Budán János király (1526–1540) építkezéseiben tűnik fel hasonló védmű a Dunához vezető déli cortinánál, vala-

¹⁶ PETROVICH 1975, 149; GERŐ 1999, 52–53; BUZÁS 2001, 166–168.

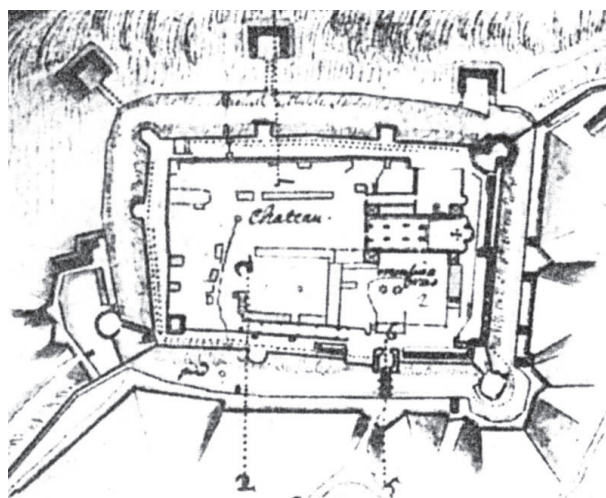
¹⁷ Sajnos a két szint elválasztásának és lefedésének a módját nem ismerjük, pedig ennek hiányában a budai védművekkel való összehasonlítás nagyon gyenge lábakon áll. Azt mindenesetre biztosra vehetjük, hogy az alsó szint

fölött erős, szekérrel is járható lefedésnek kellett lennie, ami az ásatásról közölt fotón látható válszerű peremre támaszkodhatott. GERŐ 1999, 54, 58. kép és 55, 60. kép. Azt, hogy erre a szintre miként lehetett lejutni, egyelőre nem tudjuk.

mint annak nyugati végét a Rondellával összekötő kazamatánál.¹⁸ A viszonylag jól datálható budai párhuzamok alapján a nyaktag és vele együtt a barbakán építési idejét inkább a 16. század harmincas éveire tehetjük.

Támogathatja ezt a véleményünket egy további lehetőség is. A barbakán kapujába beépített kőfaragványok legvalószínűbb származási helye ugyanis a korábbi feltételezett külső kapu, amelyet a barbakán építésekor bonthattak le. A korábbi kapuszerkezet ily módon való újrafelhasználására is Budán, a déli nagyrondeella kapujának esetén tudunk. Ott a Zsigmond kori (1387–1437) várkapu nyíláskeretét építették be a Szapolyai kori új kapuba, nem kevés fejtörést okozva ezzel a késői korok tudósainak.¹⁹

Amint láthattuk, a délnyugati barbakán datálása meglehetősen problémás. A továbbiakban szeretnénk a pécsi vár többi kapujával kapcsolatos további problémákra is felhívni a figyelmet. A déli, Ernuszt-címeres kapu datálása viszonylag biztosnak tűnik, noha majd alább látni fogjuk, ez sem támadhatatlan.²⁰ A kaput és vele a vár védműveinek jelentős részét – Bonfini közismert leírására támaszkodva – Ernuszt Zsigmond püspök idejére (1473–1505) szokás datálni.²¹ Ez a toronyra kétségtelenül igaz is, hiszen erre egyértelmű bizonyítékul szolgál a róla származó címeres, feliratos kőfaragvány. Azt azonban, hogy az 1498 körüli építkezések a vár mely más részét érintették, ma már nehéz megállapítani. A kapuval szokás összefüggésbe hozni Evlia Cselebi török utazó leírását, amely a pécsi vár kapujáról az alábbiakat mondja: „Széles és mély árka s délkelet felé néző kapuja van; ez a kapu egy magas, négyszögletű toronynak szélénél álló műveszi kapu, melynek boltozata fölött a tallér nevű garason látható két fejű, két szárnyát kiterjesztő s két lába karmait kinyújtó madárnak rajza van, mely fehér márványon van elhelyezve; aki látja, élőnek gondolja. E képpel összefüggőleg a fehér márványra latin írással némi történeti események vannak feljegyezve. A belső kapun bemenve, még egy várfal van.”²² A leírás értelmezésére több lehetőség is adódik. Az első, mi-

5. ábra. Joseph de Haüy Pécsről készített térképe 1687-ből (részlet)

Abb. 5. Detail der Stadtkarte von Pécs, 1687 (Joseph de Haüy)

szerint Evlia Cselebi az Ernuszt-címer tartóalakjainak szárnyait nézte sasszárnyaknak, fejeiket és a címerpajzstól elálló egy-egy lábukat pedig a sas fejeinek és lábainak. Ez esetben az említett latin felirat sem igényelne további fejtörést.²³ Az egyébként szellemes megoldás ellenére a magunk részéről nem tartjuk valószínűnek a fenti lehetőséget, ugyanis a címer leírását hitelesnek elfogadva legalább három további magyarázat is adódik. Az első, miszerint a címer Evlia Cselebi utalásával összhangban a Habsburg kétfejű sast ábrázolta. A történelmi körülmények ezt az értelmezést megengedik, hiszen Pécs rövid időre (1527–1529, 1540–1541, 1541–1543) Habsburg Ferdinánd (1526–1564) kezén volt, ráadásul személyéhez köthető erődítési munkálatokra utaló forrással is rendelkezünk.²⁴ A második lehetőségre Farbaky Péter mutatott rá. Heraldikai érvekkel elvetve a címer Ferdinándhoz való kötését, ő azt Zsigmond királyénak tartja.²⁵ Tény, hogy az 1386–1388-as Horváti János-féle lázadással kapcsolatban valóban végezhettek erődítési munkákat. Zsigmond 1408-ban és 1409-ben személyesen is járt Pécsen, de erődítésre utaló adatot nem ismerünk vele kapcsolatban.²⁶

¹⁸ GEREVICH 1966, 231–238, 350–360. kép. A datálásra: VÉGH 1997, 297–299.

¹⁹ VÉGH 1992.

²⁰ A kapuról nemrég Boros László közölt kimerítő tanulmányt, ami felment minket annak részletesebb ismertetésétől. BOROS 2002

²¹ Bonfini idevonatkozó részét idézi: FARBAKY 2002, 120, 389. jegyzet.

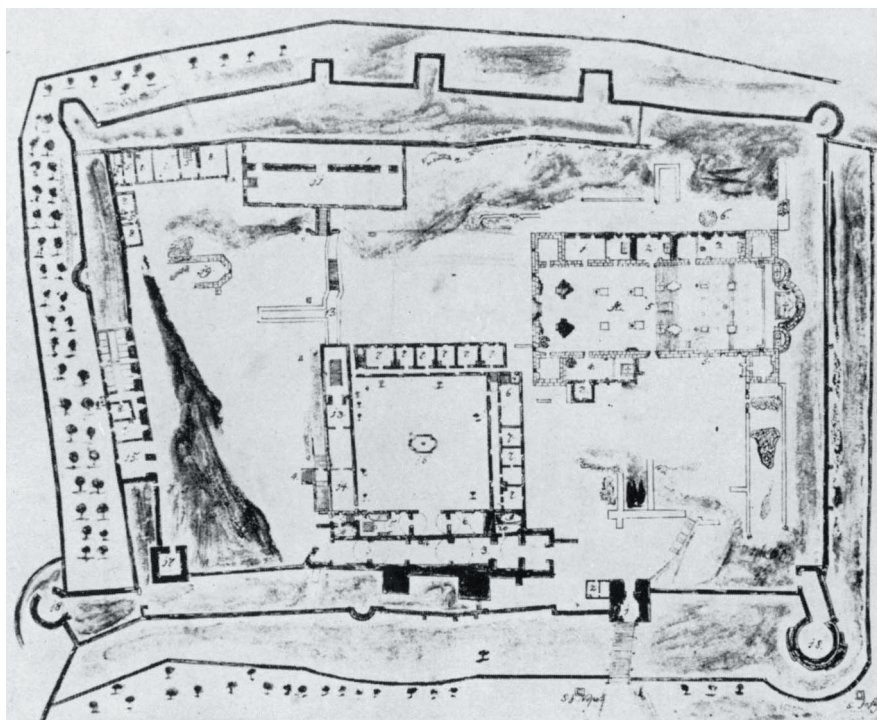
²² *Evlia*, 229–230.

²³ BOROS 2002, 32.

²⁴ Schreiber, másképpen Kochom Farkas városbíró Ferdinánd koronázásakor 1527-ben kérte a város egy régebbi adókedvezményének helyreállítását. A már II. Ulászló és II. Lajos alatt is élvezett jog alapján jelentős adókedvezményben részesültek, de azt kötelesek voltak erődítmények karbantartására fordítani. Az erre vonatkozó oklevelek 1526-ban, a város kifosztásakor elvesztek, ezért kérték annak felújítását. Az új oklevelet 1528. február 19-én állította ki Ferdinánd. HOLUB 1961, 188–189.

²⁵ FARBAKY 2002, 46, 120.

²⁶ ENGEL – C. TÓTH 2005, 88–89.

6. ábra. Hermannng pécsi püspökvárról készített térképe 1754-ből (részlet)
Abb. 6. Detail der Vermessung der Bischofsburg von Pécs, 1754 (Hermannng)

Végezetül szeretnénk egy harmadik lehetőségre felhívni a figyelmet, amely számunkra valószínűbbnek tűnik az eddigieknél. A leírt címerábra ugyanis nemcsak a Habsburgoké vagy Luxemburgi Zsigmondé lehetett. Ugyanígy néz ki a Balog nembeli Szécsi család címere is.²⁷ Ez utóbbi azonosításhoz azonban ismernünk kellene valakit az adott családból, aki Pécshez kötődő kapcsolata révén végeztethetett ilyen arányú építkezést. Timár György kutatásainak köszönhetően a keresett személyt Balog nembeli Szécsi Miklós fia Pállal azonosíthatjuk, aki 1294–1305 között viselte a püspöki méltóságot Pécsen, de már 1287-től esztergomi nagyprépostként a pécsi püspökség adminisztrátora volt.²⁸ Pál püspök személyének elfogadása a leírt címer gazdjaként jelentős mértékben megváltoztatná ismereteinket a pécsi vár korai történetéről. Ebben az esetben a pécsi vár építtetőjét, vagy legalábbis az építkezés befejezőjét tisztelhetnénk Pál püspökben. Pécsen ugyanis a 13. század első felében aligha lehetett kővár. Kérdéses, hogy volt-e és ha igen, akkor milyen típusú vé-

delmi rendszere a tatárjárás előtt a püspöki székhelynek. 1242. február 2-án az egyháziak által Székesfehérvárról a pápához írt segélykérő levélben, noha a pécsi káptalan szerepel annak írói között, nem említik Pécsen az erődített dunántúli helyek sorában.²⁹ Egy 1248-as oklevélben is csak a káptalan épületeinek pusztulásáról hallunk a tatárjárással kapcsolatban.³⁰ A pécsi vár első ismert ostroma 1284-re tehető, amikor a Henrikfiak ostromolták sikertelenül a királypárti püspök várát.³¹ Az ostrom heveségét mutatja, hogy a várban harcoló Egyed comes a várba zúdított kövek és nyilak záporában halálát lelte.³² Várnagyának első említését 1291-ből ismerjük.³³ 1299-ben újabb sikeres várvédelemről hallunk. Ekkor a néhai Mizse nádor testvére Heyzew ispán volt a támadó.³⁴

Amint láttuk, Evlia Cselebi leírásának értelmezéséhez nem szükséges nyakatekert magyarázatokat találnunk, hiszen azt valószínűleg elfogadva is több lehetőséggel számolhatunk. A fentiek után nem látjuk akadályát, hogy az említett címet külön címerként kezeljük. A következő kérdés, hogy

²⁷ Hasonló azonosítási problémákra már Esztergom esetében is volt példa. Ott a Reinold von Lubenau 1587-es leírásában említett címet próbálták a Szécsiek címerábrájával azonosítani. HORVÁTH 1990, 82–83.

²⁸ Pál püspökre: TIMÁR 1982, 20–22. A tanulmányra Kikindai András hívta fel a figyelmet. A püspök családjának azonosítására: GUTHEIL 1979, 299.

²⁹ MAKKAJ – MEZEY 1960, 153–155.

³⁰ GYÖRFFY 1963, 360.

³¹ GYÖRFFY 1963, 360.

³² VERESS 1992, 23.

³³ GYÖRFFY 1963, 360.

³⁴ VERESS 1992, 25.

hol helyezkedett el. Felületesen szemlélve a problémát, bizonyosra vehetnénk, hogy csakis a vár déli oldalának közepe táján álló kaputornyon lehetett elhelyezve. Eszerint Ernuszt Zsigmond vagy Habsburg Ferdinánd csak átépítette a kaput.³⁵ Ez esetben azonban furcsa, hogy a torony leírásakor csak az egyik címet említik, ami bennünk azt a benyomást erősíti, hogy a két címer nem egy kaputornyon volt. Itt tehát újabb problémába ütközünk, tudniillik abba, hogy hol lehetett ez a másik kapu. A délnyugati barbakánra vagy nyaktagjának belső kapujára aligha gondolhatunk, hiszen az előbbi észak, az utóbbi nyugat felé nyílt, szemben a leírás délkeleti tájolásával.³⁶ Más kapuról viszont eddig a művészettörténész-régész szemléletű kutatás nem tudott. Nem így a történészek, akik már többször felhívták a figyelmet egy délkeleti kapu léteire. Holub József közölte azt a városi pecsétet, amely a délkeleti rondellán egy kapunyílást mutat.³⁷ A pecséttel kapcsolatban nemrég Boros László közölt újabb észrevételeket, megállapítva az ábrázolás keleti irányát.³⁸ Ugyanő hívta fel a figyelmet az 1686-os ostromrajzon látható, a várárkon átvezető hídként is értelmezhető részletre, a rondella jobb oldalánál.³⁹ A látképi jellegű ábrázolásokon kívül további, a délkeleti bejáratra vonatkozó forrásokat közölt Petrovich Ede a Káptalani Levéltárról írt alapvető munkájában. A Hermanng-féle alaprajzon a délkeleti rondellát egyértelműen régi bejáratként

jelölik.⁴⁰ Egy 1752. évi leírás pedig minden eddiginél világosabban bizonyítja a délkeleti kapu létezését: „A városból a várba Zsigmond püspök előtt a délkeleti sarkon vezetett a bejárat, melynek nyomai még ma is láthatók. Zsigmond püspök 1498-ban a bejáratot áthelyezte a déli oldalra, miután itt egy hatalmas és díszes tornyot emeltetett.”⁴¹

Az utóbbi alapján további következtetésekre is alkalom nyílik. Az Evlia Cselebinél szereplő Káriki kaputorony, amely a város kapuinak leírásánál ötödikként szerepel, elméletileg lehetne a vár déli kapuja.⁴² Ez esetben viszont érthetetlen, hogy miért nem a vár kissé később következő leírásánál szerepelteti. Az Evlia Cselebi által látott címeres torony helyének azonosításánál figyelembe kell venni, hogy 1663-ban, egy évvel Pécs első keresztény ostroma előtt járt a helyszínen, tehát leírásában olyan emlékek is fennmaradhattak, amelyek az ostromok pusztításának estek áldozatul. Különösen igaz ez a vár keleti részére, amelyre a kissé magasabban húzódó káptalani városrészből kiváló kilövési lehetőség nyílik. Itt, jelen ismereteink szerint, egy helyen képzelhető el torony. A Haüy-térkép a belső várfal délkeleti sarkán furcsa derékszögű visszaugrást mutat. Ugyanez látható Hermanng rajzán is. A barbakán nyaktagja innen indul dél felé. Lehetséges, hogy egy korábbi saroktorony nyomait őrizte meg ez a negatív sarok.⁴³ Eszerint, az ábrázolások idő-

³⁵ Értelmszerűen Szécsi Pál, vagy Luxemburgi Zsigmond esetén Ernuszt Zsigmond, míg Ferdinándnál maradvány az átépített. A második lehetőségre gondolt Farbak Péter. FARBAKY 2002, 46.

³⁶ Itt jegyezzük meg, hogy a délkeleti tájolás Evlia Cselebinél nem feltétlenül csak a délkeleti sarokra vonatkozhat. A városkapuk leírásakor a déli oldal Siklósi kapuját is délkeletinek mondja, pedig csak kissé keletebbre van a déli várfal közepénél. Ez alapján a hasonlóan kissé keletebbre eső Ernuszt-címeres déli kaput sem lehet kizárni az azonosításnál. EVLIA, 228.

³⁷ A pecsét Pécs város 1605-ben Rátky Menyhértnek Egerszegre írt levelén maradt ránk. HOLUB 1959, 139–142, 140, 2. kép.

³⁸ Helyesebb talán kissé délkeletinek mondani. BOROS 2002, 23–29.

³⁹ BOROS 2002, 24–25. Sajnos a feltételezett híd éppen a délkeleti ostromút tűzvonalában látható, így a kétféle jelenség együttes ábrázolása kissé zavaró az értelmezés szempontjából.

⁴⁰ A rondellába írt 18-as szám feloldása: *veteres introitus*, azaz régi bejárat. PETROVICH 1964, 185.

⁴¹ PETROVICH 1964, 185. Az eredeti latin nyelvű szöveget lásd: uo. 201, 5. jegyzet.

⁴² EVLIA, 227–228.

⁴³ Ha az említett sarkot és a hozzá kapcsolódó várfalakat végre konkrét építetökhöz lehetne kötni, az nagyot lendítené a várfalak kutatásán. Azok datálását ugyanis, a régészeti feltárások részletesebb közlése hiányában, csak közvetett módon lehet megkísérelni. Míg bizonytalan a külső és belső várfal pontos időbeli viszonya. A belső vár-

fal, miután szemmel láthatólag kikerüli az 1355-ben alapított Aranyos Mária kápolnát és a Keresztelő Szent János társaskáptalani templom nyugati tornyát, valamint ráhúzódik az Árpád-kori északkeleti épületek maradványaira, nem lehet a 14. század közepénél korábbi (GERŐ 1999, 60). Az előbbieken alapján a külső várfalnak kellene korábban tartanunk, amire régészeti eredmények is utalnak (GERŐ 1999, 48–50). A kérdést csak bonyolítja a Haüy-térképen a vár déli részén látható jelenség, amely alapján akár a két előzőleg tárgyalt várfalöv között egy harmadikat is feltételezhetnénk. A külső várfal belső oldalánál, attól kis távolságra, az alaprajz vastag, várfalszerű maradványokat jelöl a keletebbre eső részeken. Ez a falvonulat egyértelműen kivehető az ostromról készült rajzon is. Figyelemre méltó, hogy ez a fal alkotja a feltételezett toronnyal kapcsolatban már említett negatív falsarkot. A falszerű jelenség nyugat felé kettős pontsor alakjában folytatódva körbefut a vár nyugati és északi oldalain is. Szerencsére fennmaradt Haüynek a vár délnyugati részén készült észak–déli irányú metszete is, amely alapján a jelenséget részben értelmezni lehet. Az ábrán a kettős pontsornak megfelelő helyen, felül vízszintes gerendával összekötött kettős paliszád látható. A kettő között mintha egy lepusztult falcsont látszana. Az északi részeken végzett feltárásokról közölt adatok nem tudósítanak efféle falakról, így a kérdést a déli várfal belső oldalának feltárásáig nyitva kell hagynunk. Viszátérve a délkeleti sarokhoz, a fal azonos jelöléssel indul észak felé, majd középtájon nyugati irányba bekanyarodva megszakad. Ettől északra kettős falvonulat látszik az északkeleti sarokig. A keleti fal mögött valószínűleg földtöltés húzódtott.

pontjáig, keleti és déli oldalát lebontották volna és csak a maradék északi, valamint nyugati falait használták volna fel a továbbiakban. A torony magába foglalhatta a vár korábbi kapuját is. Ezzel egy csapásra megoldódnának a fentebb sorolt problémák. Van azonban egy súlyos ellenérv, tudniillik a feltételezett torony nem szerepel a már ismertetett török kori várospecsét ábráján. Márpedig az Evlia Cselebi látogatása előtt készült. Ez utóbbi ellenvetést azonban részben figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen toronnyal vagy torony nélkül, de mindenképpen ezen a sarkon nyílt a vár régebbi bejárata. Egyelőre rejtély, hogy miért építtetett Ernuszt Zsigmond püspök egy másikat kissé nyugatabbra. A kérdést csak bonyolítja, hogy a két kapu a jelek szerint egyidejűleg működött. Véleményünk szerint az új kapu építése kapcsolatban állt a püspöki palota áthelyezésével. Ekkortájt épült ugyanis ki a vár délnyugati részén az új palota. Az áthelyezést az eddigi kutatás a 14. század közepére tette.⁴⁴ A délkeleti palotában viszont tudomásom szerint egyetlen *in situ* részletet sem lehet biztosan a 15. század előttre datálni. A déli palotaszárny padlásterében látható dél felé néző gótikus zárterkély is nagy valószínűséggel a 15. század végéről származik.⁴⁵ A palota építkezéseivel kapcsolatban bonthatták el azt az észak-déli irányú épületet, amelynek maradványai a téren folytatott leletmentések során már több ízben is előkerültek.⁴⁶

A két kapu funkcióját a fentiek alapján úgy magyarázhatjuk, hogy az új kapu az új püspöki palotához készült, míg a régebbi kaput a káptalan használta tovább. Erre utalhat az is, hogy a Haüy-térképen a Káptalan utca éppen a feltételezett kapuhoz fut be, így a prépostok és a káptalan többi tagja kényelmesen elérhették házaikat. A fenti lehetőség felveti az elkülönülés esetleges további nyomainak problémáját is, ugyanis eb-

ben az esetben feltételezhető a vár megosztása. Ennek fizikai nyomairól egyelőre nincs tudomásunk, hiszen a várnak pont a délkeleti részét ismerjük legkevésbé.

Fenti feltételezésünk a délkeleti rész korai topográfiájára nézve csupán lehetőség, de azt, hogy a korábbi kaput ismeretlen időben barbakánnal toldták meg, aligha lehet vitatni. A délkeleti barbakán datálásához a legkézenfekvőbb lehetőség, hogy ugyanakkorra tegyük, mint a délnyugati párját.⁴⁷ Indokolja ezt teljesen azonos kialakítási elvük is. Mindkettő a vár sarkain nyíló korábbi kapukhoz igazodva készült, nagyjából azonos alaprajzi elrendezésben. A vár álló védműinek vizsgálatával tovább gyarapíthatjuk a korszakhoz köthető emlékek számát. Kulcslyuk alakú lőrésének hasonlósága miatt, az ötszög alaprajzú északnyugati sarokbástyáról is feltételezhető, hogy a két barbakánnal egy időben épült. Ugyanez a többi bástyánál sem zárható ki.

Amennyiben fent vázolt feltételezéseink igaznak bizonyulnak, úgy Buda után Pécsét is besorolhatjuk a Szapolyai kor jelentősebb erősítési munkálatai közé. 1529-től haláláig, 1540-ig Pécs Szapolyai János kezén maradt. A harmincas években a király többször is Pécsét tartózkodott.⁴⁸ A város jelentőségét mutatja, hogy a János király halála után Ferdinánd kezére került vár minél előbbi visszafoglalását szorgalmazta Fráter György Izabellánál azzal az indokkal, hogy Ferdinánd várható támadása esetén az udvar számára Pécs biztonságosabb, mint Buda.⁴⁹ További vizsgálatokat igényel, hogy a pécsi építkezések milyen hatással lehettek a környéken folyó hasonló munkálatokra. A pécsiekhez nagyon hasonló siklói barbakánt sem kell feltétlenül Perényi Imre nádor 1507–1519 közötti építkezéseire kötnünk.⁵⁰ Könnyen lehet, hogy rá is vonatkoztatható a Perényi-bástyán látható 1540-es felirat.⁵¹

⁴⁴ G. SÁNDOR 1999b, 28. A déli szárny emeletének 15. század közepén történt átépítésére Petrovich Ede által hozott forrást nem tartjuk meggyőzőnek. PETROVICH 1975, 150.

⁴⁵ GOSZTONYI 1941, 96, 3. ábra; G. SÁNDOR 1984, 15.

⁴⁶ Keleti falának és téglapadlójának részleteit Szőnyi Ottó, míg kváderfestéses déli falának részleteit G. Sándor Mária tárta fel. Előbbire: SZŐNYI 1927, 183, valamint az 1. számú mellékletként közölt ásatási összesítő alaprajz. Utóbbira: G. SÁNDOR 1993, 30. Az épület korára a Szőnyi által a környéken talált szórvány 14. századi padlótegla utalhat, bár az származhat a környéken egykor álló kápolnák valamelyikéből is.

⁴⁷ A délkeleti barbakán és a budai hosszú nyaktagos bástyák lehetséges kapcsolatára Buzás Gergely hívta fel a figyelmet, aki a budai építkezéseket Lodovico Gritti személyével hozta összefüggésbe. BUZÁS 2001, 182; Ebből a szempontból szükséges megemlíteni, hogy Gritti fia, Antonio 1533 őszétől Pécsét tartózkodik. *Szerémi*, 287–288.

⁴⁸ VERESS 1992, 64–65.

⁴⁹ VERESS 1992, 65.

⁵⁰ BUZÁS 2001, 157–158.

⁵¹ G. SÁNDOR 1984, 192, 127. kép.

Irodalom

- BOROS LÁSZLÓ
2002 A pécsi vár kaputornya. *Pécsi Szemle* V: 4, 22–40.
- BUZÁS GERGELY
2001 *Gótika és kora reneszánsz*. Budapest. (Magyar építészet 2.)
- ENGEL PÁL – C. TÓTH NORBERT
2005 *Itineraria regum et reginarum (1382–1438). Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1. – Királyok és királynők itineráriumai (1382–1438)*. Budapest. (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1.)
- Evlia*
Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: Karácson Imre. Előszó és jegyzetek: Fodor Pál. Budapest 1985.
- FARBÁKY PÉTER
2002 *Szatmári György, a mecénás*. Budapest.
- FELD ISTVÁN
2004 A magyarországi építészet Szapolyai János korában. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Szerk. Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter. Miskolc, 71–90. (Studia Miskolcinsia 5.)
- GEREVICH LÁSZLÓ
1966 *A budai vár feltárása*. Budapest.
- GERŐ GYÖZÖ
1999 A vár közép- és törökkori erődrendszere. In: *Pécsi püspökvár*, 48–60.
- GOSZTONYI GYULA
1939 *A pécsi Szent Péter székesegyház eredete*. Pécs.
1941 Pécs középkori műemlékei. *Technika* 1941: 3, 95–96.
1942 A pécsi belső vár nyugati kaputornya. *Technika* 1942: 2, 57–59.
- GUTHEIL JENŐ
1979 *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém.
- GYÖRFFY GYÖRGY
1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest.
- HOLUB JÓZSEF
1959 Pécs város pecsétjei (Die Siegel der Stadt Pécs). *JPMÉ* 1958 [1959], 137–146.
1961 Adatok Pécs város és Baranya megye történetéhez (Angaben zur Geschichte der Stadt Pécs und des Komitates Baranya). *JPMÉ* 1960 [1961], 183–196.
- HORVÁTH ISTVÁN
1990 Vitéz János palotájának régészeti feltárása (Der Palast von János Vitéz. Neuere Forschungen in der Burg Esztergom/Gran). In: *Vitéz János emlékkönyv. Esztergom Évlapjai* 1990, 78–97, 176–177.
- MAKKAI LÁSZLÓ – MEZEY LÁSZLÓ (sajtó alá rendezte)
1960 *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*. Budapest.
- MARTON ERZSÉBET
2005 A pécsi világörökség – Újabb ókeresztény sírkamrák. Beszélgetés Visy Zsolt professzorral a legújabb ásatási eredményekről. *Műemlékvédelem* XLIX, 283–285.
- PETROVICH EDE
1964 A pécsi káptalani levéltár épületének története (Geschichte des Gebäudes des Domkapitelarchivs in Pécs-Fünfkirchen). *JPMÉ* 1963 [1964], 177–206.
1975 Janus Pannonius Pécssett. In: *Janus Pannonius (Tanulmányok)*. Szerk. Kardos Tibor – V. Kovács Sándor. Budapest, 119–173. (Memoria Saeculorum Hungariae 2.)
- Pécsi püspökvár*
G. Sándor Mária – Szijártó Kálmán (szerk.): *Die Bischofsburg zu Pécs – A pécsi püspökvár*. Icomos, Hefte des Deutschen Nationalkomitees XXII. München – Budapest 1999.

- G. SÁNDOR MÁRIA
 1984 *Reneszánsz Baranyában*. Budapest.
 1993 Középkori várostörténeti kutatások újabb eredményei Pécssett. In: *Tanulmányok Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Valtér Ilona. Budapest, 29–42.
 1999a A pécsi püspökvár – Településtörténeti és építéstörténeti áttekintés. In: *Pécsi püspökvár*, 15–20.
 1999b A pécsi püspökvár középkori épületei és épületmaradványai. In: *Pécsi püspökvár*, 25–47.
- Szerémi
Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta: Juhász László. Bevezetés: Székely György. Szerk. Varga Katalin. Budapest 1979.
- SZÓNYI OTTÓ
 1927 Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 2 (1923–26). Budapest 1927, 172–195.
- TIMÁR GYÖRGY
 1982 Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. *Baranyai Helytörténetírás* 1981 [1982]. Pécs, 13–56.
- VERESS D. CSABA
 1992 *Várak Baranyában*. Budapest.
- VÉGH ANDRÁS
 1992 Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz (Angaben zu den Sigismundzeitlichen Toranlagen des Burgpalastes zu Buda). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 124–131.
 1997 A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig (Von der mittelalterlichen Stadt bis zur türkischen Festung. Die Änderungen der Befestigungen der Budauer Burg von der Gründung bis zum Fünfzehnjährigen Krieg). *BudRég* XXXI, 295–312.

BALÁZS BODÓ:

Die Barbakane von Pécs. Angaben zur Geschichte der Burgtore der Bischofsburg

Im Zusammenhang mit der im April 2005 begonnenen archäologischen Erschließung des südöstlichen Teiles der mittelalterlichen Bischofsburg von Pécs (Fünfkirchen, SW-Ungarn) wurden die bisher bekannten Schrift- und Bildquellen mit den erhaltengebliebenen Bauteilen der Anlage verglichen. Beim Nordtor der südwestlichen Barbakane wurde die sekundäre Verwendung der Steinelemente einer früheren Toranlage festgestellt, die Mauerreste der letzteren fand man unter der Barbakane. Man rechnet aber auch in der Südostecke mit einer ähnlichen Barbakane, die vor einem Torturm stand, der nach Angaben des türkischen Reisenden Evlia Cselebi (ein Wappenstein mit dem Doppeladler) noch aus der Zeit des Bischofs Pál Szécsi (1294–1305) stammen und so vor der Errichtung des neuen südlichen Torbaus vom Bischof Zsigmond Ernuszt (um 1498) als Haupteingang der Burg dienen könnte. Der südöstliche Torturm fiel den Belagerungen des späten 17. Jahrhunderts zum Opfer. Abweichend von den bisherigen Feststellungen nimmt der Autor des Aufsatzes an, dass so die südwestliche, wie auch die südöstliche Barbakane, sowie auch noch die nordwestliche Fünfeckbastei erst um 1530 – unter dem Einfluss der königlichen Bauten von Buda – errichtet werden konnten.

11. századi ispáni várainkról

Nováki Gyula munkásságának meghatározó részét jelentette a kora középkori magyar várépítéssel feltárása. Nagyrészt neki köszönhetően ismerjük ma a 10–12. század közötti időszak nagyszámú, formailag és építéstechnikailag változatos képet nyújtó magyarországi várát. Számos vár felfedezése és felmérése mellett elsőként ő kategorizálta e várakat építési módjuk szerint, és ő állapította meg e várak keletkezésének alsó határát a 10. század második felében. Máig érvényesek 1975-ös alapvető tanulmányában tett megállapításai, miszerint e várakat „...nem csak topográfiai külsőségeik (méretük, földrajzi fekvésük, védelmi technikájuk stb.) alapján kell vizsgálnunk, hanem keletkezésük gazdasági, politikai hátterét, az adott korszak haditechnikai fejlettségét, valamint az építési hagyományokat is.”¹ Márpedig e kérdések vizsgálatában a régészet, az építészettörténet és a történettudomány nem mondhat le egymás segítségéről.

A korszak várainak legjobban kutatott és legtöbbet tárgyalt csoportját kétségkívül a megyeközpontok ispáni várai képezik. Az értékelhető régészeti adatok híján e várak keletzését a hazai régészeti szakirodalomban sokáig egy történelmi elmélet határozta meg: Györffy György a magyar vármegyerendszer kialakulásáról kialakított elmélete szerint, a Szent István által, az egész ország területét lefedve létrehozott, közigazgatási és katonai szereppel rendelkező megyerendszer az államalapítás előtti nemzeti struktúrára épült, annak kisajátított földjeit foglalta el. Az új megyék központjai a régi nemzeti központokban létesültek, tehát az ispáni várak valójában a királyi tulajdonba vett nemzeti fővárosok voltak.² Így adódott az a csábító lehetőség, hogy a régészeti kutatás is az ispáni várakban a 10. század nemzeti és törzsfői központjait lássa.

Az elmúlt évtizedek történelmi és régészeti kutatásai mára számos ponton megkérdőjelezték a fenti elmélet alapjait. A történelmi kutatás ma már sokkal árnyaltabban látja az Árpád-kori megyeszerkezet kialakulását, és az ispáni várakban folytatott feltárások is sokkal bonyolultabb képet mutatnak, mint amit korábban látni lehetett.

A vármegyék kialakulásáról Kristó Gyula indított vitát. Ő alapvetően kérdőjelezte meg a megyeszerkezet és a nemzeti struktúra bármiféle kapcsolatát. Véleménye szerint a vármegyék éppen a vérségi alapon szerveződő nemzeti kapcsolatok szétzúzására szolgáló, területi alapon szerveződő intézmények voltak, és szervezésük spontán módon folyt, nem egy következetes közigazgatási rendszer kiépítéseként.³

Font Márta szerint az ispáni várak a királyság katonai hatalmának képviselői, ezért elsősorban ott létesültek, ahol a külső, vagy a belső katonai helyzet ezt szükségessé tette: vagyis ahol „a határvédelem indokolta”, vagy „ahol az egyes törzsek legyőzése, hódoltatása után az Árpádok hatalmát demonstrálni volt célszerű”, illetve ha egy területen nagy számú népesség élt, amelynek irányítása királyi tisztviselőt igényelt. Ebből következően hangsúlyozza, hogy az ezredfordulón megszerzett megyék nem fedték le az ország teljes területét. Véleménye szerint a várszerkezet kialakításának folyamata mindig konkrét problémák, feladatok megoldására adott megoldásokból állt össze, melyek csak idővel egységesültek egy országos szervezet létrejöttében.⁴

Régész oldalról a számos új várásatás eredményeit Bóna István összegezte.⁵ Elsődlegesen felhívta a figyelmet arra, hogy a kora középkori magyar várak építészeti és kronológiai módon milyen változatos képet mutatnak. Élesen megkülönböztette a római erődítmények felújításával létrejött kőfalú, kőtornyos várakat; a korai, új építésű kővárakat; a szélestalpú, kazettás szerkezetű sáncokkal övezett várakat; a cölöpfalas vagy rácsszerkezetű sáncokkal védett 10–11. századi várakat; a 11. század végi–12. századi, korábbi szétomlott sáncok tetejére épített, kőfalakkal védett várakat és a szintén 11. század végére, 12. századra keltezhető, rácsszerkezetű földsáncokkal védett várakat. Hangsúlyozta a várak funkcionális különbségeit is. Megkülönböztette az ispáni várakat, háttérvárakat, fontosabb átkelőhelyeket ellenőrző várakat, hercegi, uralkodói rezidenciáknak helyet adó várakat, előkelők erődített udvarhelyeit és erődített apátságokat.

¹ NOVÁKI 1975, 46.

² „A honfoglalás után a magyar nemzeti fővárosok az egész magyar szállásterületen várakat választottak központul, ...A tekintetben, hogy az ispáni várak a X. században nemzeti fővárosok várai voltak, forrásaink olyan egyértel-

műen beszélnek, hogy ehhez kétség nem férhet.” GYÖRFFY 1958, 34.

³ KRISTÓ 1988.

⁴ FONT 2005, 183.

⁵ BÓNA 1995; BÓNA 1998.

1. ábra. Magyarország Szent István korában, az egyházmegyék határainak és központjainak, valamint Szent István kori események kapcsán, krónikákban és oklevelekben említett váraknak a jelölésével. (Holl Balázs Kárpát-medence térképének felhasználásával rajzolta Buzás Gergely)

Abb. 1. Königreich Ungarn während der Zeit von Stefan I. mit den Grenzen und Zentren der Bistümer, sowie mit den Burganlagen, die in Zusammenhang mit den Ereignissen der Regierungszeit des Königs in den Chroniken und Urkunden erwähnt wurden. (Zeichnung: G. Buzás)

Az egymástól függetlenül kialakult történelmi és régészeti vélemények számos ponton egy irányba mutatnak, és egy kronológiailag, formailag és funkcionálisan is finoman differenciált várépítészeti létét sejtetik a 10–12. századi Magyarországon. Ennek a történetnek a megírása azonban még jövő feladata. Magam itt csak egy részproblémával, a kazettás szerkezetű sáncokkal védett várak keltezésével és értelmezésével kapcsolatban szeretnék egy elméletet felvázolni, annak reményében, hogy ezzel némiképp hozzájárulhatok a korai magyar várépítészeti még sok további részletkutatást igénylő megismeréséhez.

Györffy György elképzelése szerint Szent István trónra lépésekor (997), a 10. század végén Magyarország a teljes Kárpát-medencére kiterjedő egységes állam volt.⁶ Ő az állam központosításának megindítását a 10. század közepén uralkodó Fajsz nagyfejedelemhez kapcsolta,⁷ és neki tulajdonította az első nagy várépítési hullámot is.⁸ Géza fejedelem az ő művét fejezte volna be a Kárpát-medence teljes meghódításával.⁹ Kristó Gyula mutatott rá ennek az elméletnek a forrásokkal való összeegyeztethetetlenségére. A 10. század köze-

pén éppen egy szétagulódási folyamat mutatható ki a Kárpát-medencében, és a talán már Géza idején meginduló központosítást éppen Szent István hódító tevékenysége teljesítette ki.¹⁰

A magyar történelemben először az első ezredforduló körüli időszakból vannak olyan történelmi adataink, amelyek alapján, legalább részleteiben, hiteles képet tudunk alkotni a Kárpát-medence regionális hatalmi viszonyairól. Ezekből nyilvánvaló, hogy ebben az időszakban ezen a területen több, egymástól lényegében független, önálló állam létezett.¹¹ Az Árpádok uralma alatt a 10. század végén biztosan csak az Észak- és Délnyugat-Dunántúl, valamint feltehetően a Felvidék nyugati fele állt. Ám ez sem volt egységes terület, hiszen a délnyugati részek nem Géza fejedelem, hanem rokona, Koppány birtokában voltak, és Istvánnak csak az ő legyőzése után sikerült e terület felett megszerezni a hatalmat. István hódító hadjáratainak önálló hatalmi központ volt Erdély a Gyulák, valamint Délkelet-Magyarország Ajtony uralma alatt, továbbá valahol a Délvidéken a fekete magyarok országa.¹² Északkelet-Magyarország területén az Abák államával kell számolnunk, amely

⁶ Magyarország története, 763.

⁷ Magyarország története, 676.

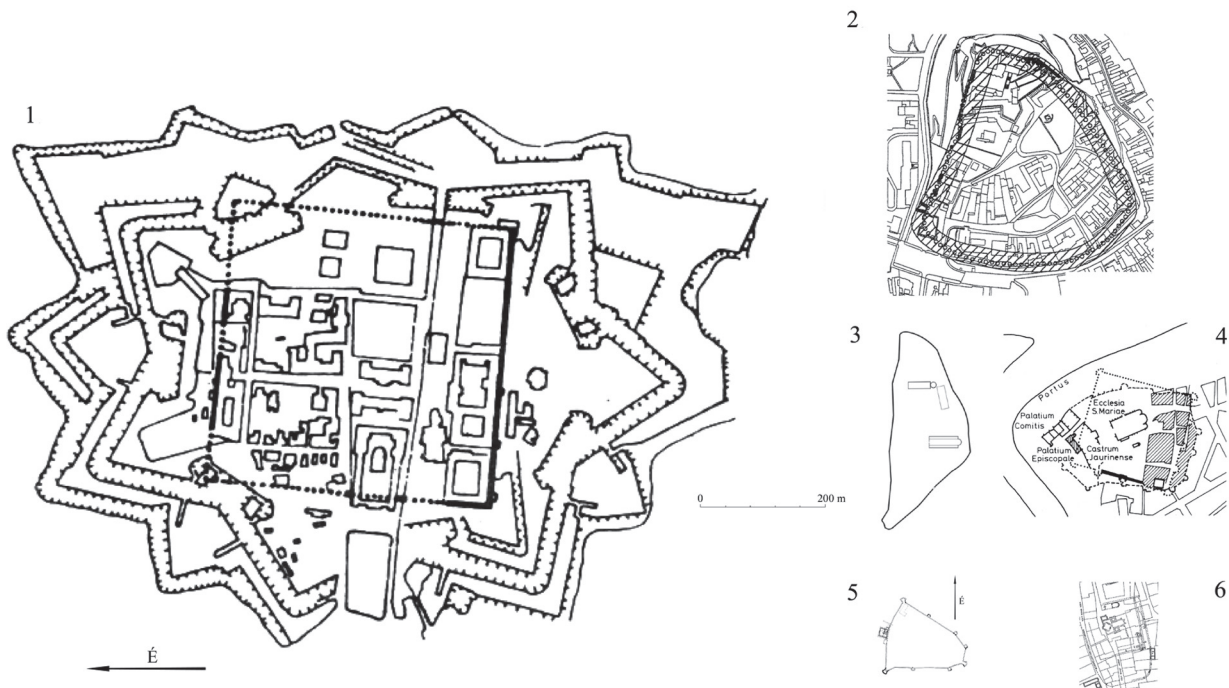
⁸ Magyarország története, 680–681.

⁹ Magyarország története, 740–744.

¹⁰ Kristó 1995, 317–333.

¹¹ Kristó 1995, 299–316; Kristó 2003a, 98.

¹² Kristó 2003a, 99–100.

2. ábra. Szent István kori események kapcsán krónikákban és oklevelekben említett várak alaprajzai.

1. Gyulafehérvár, 2. Nyitra, 3. Esztergom, 4. Győr, 5. Visegrád, 6. Székesfehérvár

Abb. 2. Grundrisse der Burganlagen, die in Zusammenhang mit den Ereignissen der Regierungszeit des Königs Stefan I. in den Chroniken und Urkunden erwähnt wurden: 1. Gyulafehérvár (Alba Iulea), 2. Nyitra (Nitra), 3. Esztergom, 4. Győr, 5. Visegrád, 6. Székesfehérvár

azonban nem került konfliktusba Istvánnal, sőt szövetséget kötött vele, minek köszönhetően István halála (1038) után a család feje, Sámuel egy időre meg is örökölhette István teljes országát.

A közvetlen történeti adatok nem teszik lehetővé ezen független államocskák pontos határainak megvonását, de van néhány jel, amely arra vall, hogy István egyházszervezetének püspöki tartományai lényegében ezeknek az Árpádok által meghódított régióknak a rendszere szerint szerveződtek meg.¹³ Erre konkrétan csak a csanádi egyházmegye esetében találunk utalást Gellért püspök legendájában, miszerint Ajtony legyőzése után a király Ajtony székhelyén, a Csanádra átkeresztelt Marosváron új püspökséget alapított.¹⁴ Ugyanez a folyamat sejthető az erdélyi egyházmegye esetében is, amelynek központja szintén a korábbi helyi uralkodó, Gyula gyulafehérvári székhelyére került. Több jel mutat arra, hogy az Árpádok eredeti tartományát foglalta magába a

veszprémi egyházmegye, az Abák uralma alatt álló területet pedig az eredeti egri egyházmegye. A fekete magyarok területe a pécsi egyházmegyével lehet azonos.¹⁵ A Dunántúl nyugati felét elfoglaló győri, a Felvidék északnyugati területeit birtokló esztergomi és a dél-alföldi régióban lévő kalocsai egyházmegye esetében feltűnő, hogy főpapi központjaik az egyházmegye területének peremén, a Duna mellett, az Árpádok törzsterületeit magába foglaló veszprémi egyházmegye határainak közelében helyezkednek el.¹⁶ Nem lehetetlen, hogy ezen esetekben az Árpádok által már István előtt, Géza vagy elődei által meghódított tartományokról van szó, amelyeknek az Árpád-dinasztia hatalma alá való integrálása – melyhez szervesen hozzátartozott az egyházszervezés is – még István idejében is nehéz feladatnak számított (1. ábra).

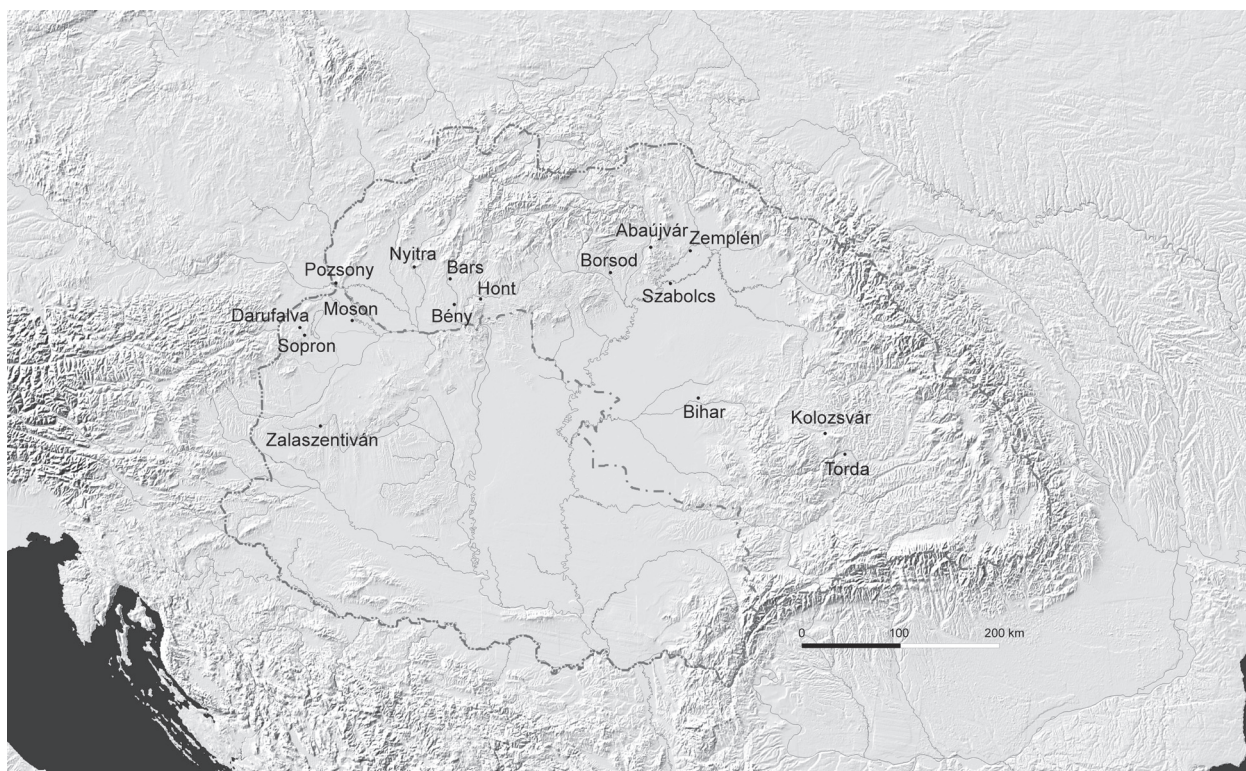
Az mindenesetre biztosra vehető, hogy az első ezredforduló körül a Kárpát-medencében több hatalmi központ létezett. E központokban a jelek

¹³ KRISTÓ 2003b, 63–65. Feltűnő, hogy a Szent István kori egyházmegyék (Veszprém, Pécs, Győr, Kalocsa, Eger, Csanád, Erdély, Esztergom) nyolcas száma egyezik a 10. századi magyar törzsszövetség törzseinek 7 + 1-es számával.

¹⁴ *Scriptores* II, 492–493.

¹⁵ KRISTÓ 2003a, 107–108.

¹⁶ A kalocsai egyházmegyéé később át is került a terület valódi központjában lévő Bácsra, az esztergomi esetében pedig létrejött egy új püspökség a központi helyen lévő Nyitrán. Ezek a 11. század végi, új főpapi székvárosok talán jobban jelzik e régiók eredeti központjainak helyeit, mint az inkább az Árpádok hódító szerepét mutató eredeti székhelyek.

3. ábra. Magyarország a 11. század közepén, a királyság és hercegség határának, valamint a kazettás szerkezetű sáncokkal övezett váraknak a jelölésével. (Holl Balázs Kárpát-medence térképének felhasználásával rajzolta Buzás Gergely)

Abb. 3. Königreich Ungarn um Mitte des 11. Jhs. mit den Grenzen des Königtums und des Herzogtums und mit den Burganlagen mit Kastenbaukonstruktion. (Zeichnung: G. Buzás)

szerint várak álltak. A helynév és a régészeti leletek alapján ez tételezhető fel Erdélyben, ahol aligha vitatható, hogy a Gyulák központja az Apulum római erődjéből kialakított, kőfalú Gyulafehérvár volt.¹⁷ Géza székhelye a szintén római erődből kiépített Esztergom,¹⁸ majd élete vége felé az újonnan épített, de szintén kőfalú Székesfehérvár volt.¹⁹ Fontos központ lehetett már a 10. században Veszprém. Ennek erősítéseit nem ismerjük, de a vár sziklájának tetején nagyméretű sáncokkal nem számolhatunk.²⁰ Az írott források szerint István korában is fontos szerepet betöltő nyugat-magyarországi központok közül Nyitrán²¹ az ásatások rácsszerkezetű, szárazon rakott kőfallal burkolt sáncokkal védett erődítményt tártak fel a 11.

század eleji periódusból.²² A 10. század végén már álló Győr egy római erődből épült ki.²³ Az 1009-es veszprémi alapítólevélben említett Visegrád vár ugyancsak egy helyreállított római erőd,²⁴ az ugyanitt megjelenő Kolon azonosítása ma még problematikus.²⁵ Bár ezeknél nyilván több vár állt a korabeli Kárpát-medencében, azt azonban jelzik ezek az adatok, hogy melyek és milyenek voltak a korszak legfontosabb várai. Ezek az építmények mind római erődök romjaiból kialakított, illetve újonnan épített kővárok, vagy szárazon rakott kőfallal burkolt, rácsszerkezetű sáncok voltak. E kor történetileg dokumentált várai között egyetlen kazettás szerkezetű sáncot sem találunk (2. ábra).

¹⁷ Bóna 1998, 30.

¹⁸ István trónra lépésekor már álló várakra utal a magyar krónika azon adata, amely szerint István a legyőzött és felnégyelt Koppány testének egyik részét Esztergomba, Veszprémbe, Győrbe, valamint Erdélybe küldte, hogy a kapu fölé kitűzve hirdesse az új fejedelem immár kétségteljes örökségét, a Géza országa feletti uralmat (*Scriptores* I, 313–314.). Az esztergomi Géza kori várról: Bóna 1998, 50; Buzás 2004, 7.

¹⁹ Fehérvárat már *Alba Civitas* néven említi a Veszprémi püspökség 1009-es alapítólevele. A várról: Siklósi 1990, 104–107.

²⁰ Bóna István esetleg kőfalat feltételez: Bóna 1998, 49–50.

²¹ A magyar krónika szerint Nyitrán tartották őrizet alatt, majd vakították meg a király rokonát, Vazult (*Scriptores* I, 173. 8).

²² Bóna 1998, 36–37.

²³ Bóna 1998, 29–30.

²⁴ Szőke 2000.

²⁵ Szőke – Vándor 1987, 90; Bóna 1998, 52–54.

A régészeti kutatások számos földvár esetében kimutatták, hogy a földsáncok kazettás faszerkezetek maradványait rejtik magukban.²⁶ A kazettás szerkezetű sánccal védett várak a korai Árpád-kor magyarországi építészetének egyik legfigyelemreméltóbb emlékcsoportját képezik. Hatalmas tömegű, ácsolt faszerkezetű falaik felépítése nagyobb szakértelmet és sokkal több munkát igényelt a rácsszerkezetű sáncokénál, viszont azoknál sokkal magasabb, meredekebb falakat eredményezett, amelyet igen nehéz lehetett megmászni, töltéssel, vagy ostromtoronnyal felérni. Széles, nagy tömegű földdel megtöltött falaikat a kőfalakkal ellentétben lényegében lehetetlen volt áttörni, vagy aláaknázni. Felgyújtásuk sem lehetett könnyű, és a bennük felhalmozott föld miatt az égés csak igen lassan hamvaszthatta el a gerendaszerkezetet. Ha mégis szétomlott a fal, a nagy tömegű föld még mindig olyan magas és meredek sáncot képezett, amelyet jól lehetett védeni. Így az ostromlók keveset profitálhattak a falak felgyújtásából. Mindent összevetve ezek a nagy alapterületű, kazettás szerkezetű falakkal védett várak a korszak legkiválóbb erődítményei lehettek, amelyek nagy számú katonaságot és nagy mennyiségű készletet tudtak biztonságosan befogadni, és hosszú ideig ellenállhattak erős hadseregek ostromának is.

A magyarországi kazettás szerkezetű sánccal védett várakat formai és építéstechnikai rokonságuk mellett földrajzi elhelyezkedésük is összekapcsolja egymással. Ha térképre visszük őket, akkor feltűnik, hogy az Árpád-kori magyar állam sűrűn lakott központi területeinek peremén húzódva, sarló alakban északnyugat és északkelet felől övezik az ország lakott belső területeit (3. ábra). Két nagyobb és egy kisebb csoportra oszlanak. A nyugati csoport várai: Sopron,²⁷ Moson, Pozsony, Nyitra²⁸ és Zalaszentiván,²⁹ valamint a Sopron közelében álló, kisebb méretű és a többitől eltérően csak keskenytalpú sánccal védett Darufalva.³⁰ Ezek a Német Birodalom felől érkező utakat zárták le. A keleti csoport várai Abaúj, Zemplén, Borsod, Szabolcs, Bihar, Kolozsvár, Torda³¹ az ország keleti

gyepüjének belső peremén épültek. A legnagyobbak – Abaújvár és Szabolcs – a Lengyelország, illetve a Kijev felé vezető főútvonalakat zárták le. Zemplén, Borsod, Kolozsvár és Torda valamivel kisebb alapterületűek ezeknél. A nyugati csoportból némiképp Nyitra, a keletiből Bihar válik ki hátravont, védettebb helyzetével, az első a Kis-Kárpátok, a másik a Bihar-hegység mögött, a belső síkságok peremén áll. A harmadik csoport az Esztergomtól északra vezető folyóvölgyekben található: az Ipoly völgyében a keskenytalpú kazettás fallal védett és a többinél kisebb alapterületű Hont,³² a Garam mentén Bars³³ és valószínűleg ide sorolható Bény³⁴ is. Bényt különlegessé teszi hatalmas mérete, valamint összetett szerkezete: a már önmagában is óriási méretű központi erődítményt itt két további sánc övezi (4. ábra).

A rekeszes sáncszerkezet máshol is feltűnt Magyarországon: nemrég Esztergomban is került elő ilyen falszakasz.³⁵ Ám ebben az esetben semmi sem igazolja, hogy az egész várat ilyen falak védték volna, valószínűbb, hogy a római erődből kiépített, korábbi kőfalú vár későbbi átalakításánál, egy belső osztófal építéséhez használhatták ezt a technikát.³⁶

A kazettás szerkezetű falakkal övezett várakat a magyar régészeti kutatás hagyományosan a 10. századra,³⁷ később egyre inkább az első ezredforduló körüli időszakra³⁸ keltezte. Sajnos a régészeti keltezési módszerek pontossága a 10–11. században ritkán tesz lehetővé egy évszázadnyinál pontosabb keltezést.³⁹ Ám e váraknak már a földrajzi helyzete önmagában is kételyeket ébresztethetne 10. századi keltezésüket illetően. Ezekben az időkben ugyanis még nem létezett olyan állam a Kárpát-medencében, amely mindazokat a területeket birtokolta volna, ahol ilyen várak épültek. Márpedig e várak korlátozott elterjedése, és egymáshoz való nagyfokú hasonlósága nem arra vall, hogy egy általános építési gyakorlat termékei lennének, sokkal inkább egy tudatos építési sorozatot feltételeznek.⁴⁰ Erre pedig leghamarabb Gyula 1003 körüli legyőzése után adódhatott volna alkalma az Abákkal együttműködő Istvánnak.

²⁶ Ám az is kiderült, hogy nem minden Árpád-kori eredetű földvár volt eredetileg kazettás szerkezetű, fa-föld falakkal övezett erődítmény. Jelentős részükben rácsszerkezetű sánc famaradványai kerültek elő, illetve számos várnál az ásatás sem tudta tisztázni a fal eredeti szerkezetét.

²⁷ GÖMÖRI 2002.

²⁸ BÓNA 1998, 34–37.

²⁹ NOVÁKI 1975, 56.

³⁰ GÖMÖRI 2002, 36–39.

³¹ BÓNA 1998, 31–33, 40–43.

³² NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979, 29–41.

³³ BÓNA 1998, 43–44.

³⁴ HABOVŠTIK 1966; HABOVŠTIK 1991.

³⁵ HORVÁTH 2002, 234–235, 3–4. ábra.

³⁶ BUZÁS 2004, 7.

³⁷ NÉMETH 1973, 168.

³⁸ Néhány példa ilyen keltezésre: GÖMÖRI 2002, 89–93; HORVÁTH 2002, 234–235.

³⁹ TOMKA 1987, 153: ± 50 évben határozza meg a régészeti datálás lehetséges pontosságát. Nem jobb a helyzet a természettudományos keltezési módszerek esetében sem, amelyekkel Gömöri János kísérelte meg keltezni a soproni és a darufalvi sáncokat: GÖMÖRI 2002, 89–93.

⁴⁰ BÓNA 1998, 64.

De még akkor is nehezen érthető, hogy a legnagyobb várakat miért éppen a német határ mentén építtette volna fel, amikor ebben az időben a legmelegebb és legbensőségebb viszonyt ápolta a német uralkodóval, sógorával: II. Henrikkel. Szintén nehezen lenne magyarázható, hogy miért lett volna szükség a szintén barátságos Kijev felé is megerősítenie az országot. Nyugaton csak II. Henrik 1024-ben bekövetkezett halála után kezdett feszültté válni a helyzet, ami arra vezetett, hogy az új német király, II. Konrád 1030-ban támadást indított Magyarország ellen. Ám e támadás során nem került sor várostromokra: a magyarok a felperzselt föld taktikáját alkalmazva kényszerítették visszavonulásra a Rábáig előrenyomuló⁴¹ németeket, és a Duna északi partján betörő cseheket.⁴² Legkorábban tehát 1030 után merülhetett fel a nyugati határ megerősítésének szükségessége. Mindenesetre 1042-ben, amikor III. Henrik serege Bretiszláv cseh herceggel a Duna északi partján benyomulva az országba, már kilenc várat foglalt el, és ezeket átadta Szent István egyik unokaöccsének,⁴³ feltehetően Vazul egyik Csehországban tartózkodó fiának.⁴⁴ Feltehetően ekkor égett le Nyitra első rácsszerkezetű sánca. A helyén emelt kazettás sáncból Péter király pénze került elő, ami arra vall, hogy a helyreállítást alighanem Sámuel kezdhette el.⁴⁵ Ez az adat egyben azt is jelzi, hogy az 1042 előtt épült határvárak még nem feltétlenül kazettás szerkezetű falakkal voltak védve. 1043-ban a császár már más útvonalat választott a hadjáratához. Ekkor a Duna déli partján tört be, de elakadt a Rábcát elrekesztő gyepekknél.⁴⁶ Vagyis 1043-ban Moson és Sopron vára még szóba sem jött, a védelmi vonal mögöttük, a Rábca mentén húzódott. 1044-ben III. Henrik harmadik támadása újra a Dunától délre, a Fertő tavat is megkerülve indult, ám e hadjáratral kapcsolatban a magyar krónika már említi Sopron nevét, de a várról, vagy ostromáról nem beszél. A császár számára nehézséget ekkor is csak a Rábca mocsarai okoztak, ekkor azonban nem találkozott itt védőkkel, és a Péter pártján álló magyarok útmutatása segítségével harc nélkül átkelhetett.⁴⁷ Meglehetősen valószínűnek tűnik, hogy az 1043-as hadjárat tapasztalatai indíthatták Sámuel

Sopron és talán Moson kiépítésére, de a hatalmas munka 1044-ben még aligha fejeződhetett be, így az ellenség útjába eső Sopron védelmére nem került sor. 1050-ben a németek felépítették a magyaroktól 1042-ben elfoglalt, majd lerombolt Hainburg várát, amit a magyarok sikertelenül próbáltak megakadályozni.⁴⁸ Talán ez a kudarc ösztönözte őket arra, hogy Hainburggal szemben felépítsék Pozsonyt. Mindenesetre, amikor III. Henrik 1051-ben újra Magyarországot ellen indult, már messze megkerülte a Duna-völgyet és a Fertővidéket, ami közvetetten utalhat az itt ekkor már talán álló várakra.⁴⁹ Seregének útvonaláról pontosan tudósít a krónika: ez a Zala forrásvidékétől a Badacsonyig, majd innen Székesfehérvárig tartott.⁵⁰ Talán nem véletlen, hogy ennek az útnak az első szakaszán fekszik egy újabb kazettás falú vár: Zalaszentiván. Azonban e hadjáratral kapcsolatban egyedül Székesfehérvár ostromáról hallunk Kézai Simon krónikájában; egyébként a magyar krónika szerint a magyarok a felégetett föld taktikájával védekeztek. Így valószínűbb, hogy a Zala felső folyásának völgyét lezáró zalaszentiváni vár inkább a hadjárat után, annak tanulságai alapján épülhetett. 1051-ben III. Henrik hajói még akadálytalanul lejutottak a Dunán Győrig. Ekkor Pozsony erődítménye még nem volt képes a Duna lezárására. Először 1052-ben kapott szerepet a pozsonyi vár, amely eredményesen tartóztatta fel III. Henrik újabb és egyben utolsó támadását.⁵¹ Vagyis a történeti és – Nyitra esetében – a régészeti adatok is arra vallanak, hogy a nyugati határszél kazettás szerkezetű várai valamikor 1042 és 1052 között épülhettek fel Sámuel és I. András királyok parancsára. Ebben az időben ilyen várak azonban nem csak a nyugati határszáron épültek. A hozzájuk méretében és szerkezetében is igen hasonló keleti Abaújtúrról a magyar krónika az 1046-os év eseményeinek kapcsán mondja el, hogy építője Aba király volt, ami azt jelenti, hogy szintén 1042–1044 között épülhetett. A vár építését az Abák törzsterületének északkeleti sarkában, azon a ponton, ahol a Lengyelország felől a Kárpát-medencébe érkező legfontosabb útvonal a lakatlan erdőségeken átér, a Lengyelországban élő, Sámuellel szemben

⁴¹ Reichenau Hermann krónikája szerint: KRISTÓ 1999, 221.

⁴² PAULER 1899, 71–72; GYÖRFFY 1977, 311–313.

⁴³ *Annales*, 31–32.

⁴⁴ *Magyarország története*, 839–840.

⁴⁵ Bóna István véleménye, amely ennek alapján egyértelműen Péter második uralkodásához (1044–1046) köti a sánc építését (Bóna 1998, 37) nehezen védhető. Egyrészt a régészeti leletekben a pénzek csak *terminus post quem* kelteznek, másrészt nehezen érthető, hogy Péter miért éppen

a német határ közelében lévő Nyitrát erősítette volna meg 1044 után, amikor éppen ez volt szinte az egyetlen olyan terület, ahonnan nem kellett támadástól tartania.

⁴⁶ *Scriptores* I, 328–329; *Magyarország története*, 839–840.

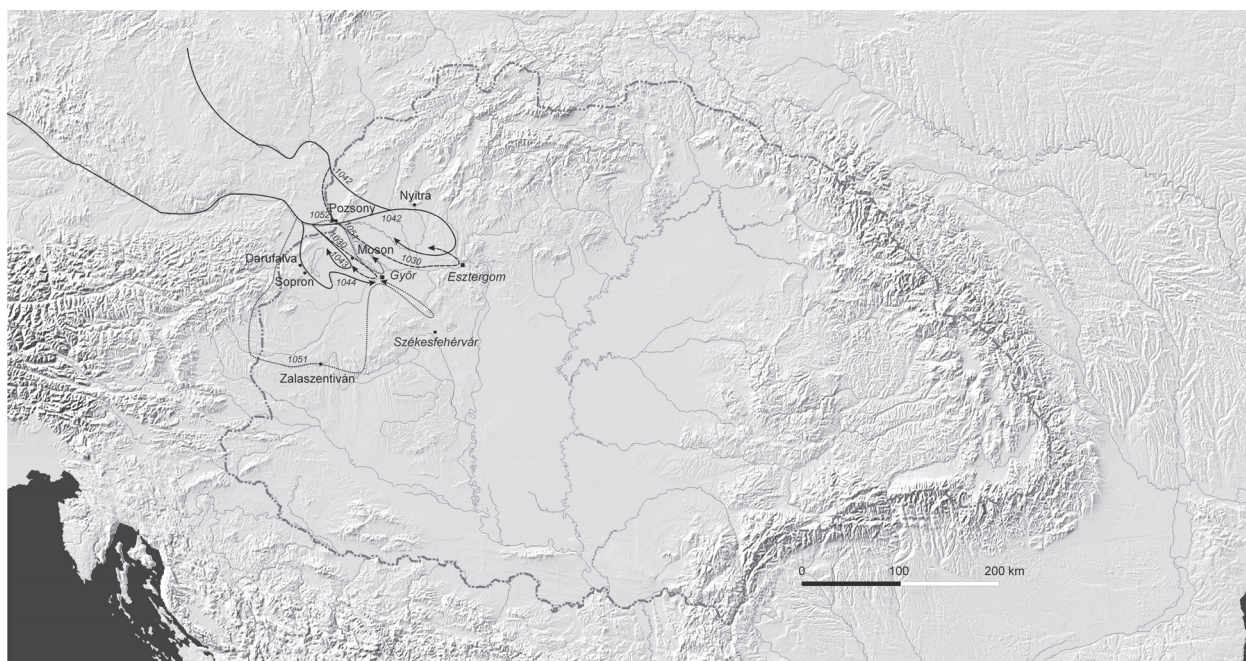
⁴⁷ *Scriptores* I, 331.

⁴⁸ PAULER 1899, 98.

⁴⁹ PAULER 1899, 98–101, 204. jegyzet.

⁵⁰ *Scriptores* I, 179, 347.

⁵¹ *Annales*, 48; *Scriptores* I, 346; *Magyarország története*, 858.

5. ábra. Német hadjáratok Magyarország ellen 1030–1052 között.

(Holl Balázs Kárpát-medence térképének felhasználásával rajzolta Buzás Gergely)

Abb. 5. Deutsche Feldzüge gegen Königreich Ungarn zwischen 1030 und 1052 (Zeichnung: G. Buzás)

ellenséges Vazul-fiakkal⁵² szembeni elővigyázatosság indokolhatta (5. ábra).

Amennyiben, immár szakítva a kazettás sáncal védett várak 10. századi, vagy ezredforduló körüli keltezésének kényszerével, újra emlékeztünkbe idézzük e várak földrajzi elhelyezkedését, kétségtelenül fel kell, hogy tűnjön számunkra, hogy e várak földrajzi helyzete milyen jelentős átfedésben van a 11. század egyik nagy jelentőségű hatalmi formációjával, a dukátussal.

Vazul Nyitrán történt megvakítása után három fia, András, Béla és Levente Cseh-, majd Lengyelországba menekült. Innen ketten, András és Levente továbbmentek Kijevbe, ahonnan 1046-ban, Péter bukása után visszatértek Magyarországra, majd András elfoglalta a trónt. Béla valószínűleg 1048 körül tért csak haza Lengyelországból, és Andrással megosztott az országon: hercegségként megkapta az ország egyharmadát.⁵³ A forrásaink közvetlenül nem számolnak be Béla dukátusának földrajzi elhelyezkedéséről, ám arról igen, hogy fiai, Géza és László apjuk dukátusát örökölték.⁵⁴ Az ő dukátusukról viszont már rendelkezünk adatokkal: a magyar krónika több helyen

említést tesz a dukátus központi területeiről: Nyitráról, Biharról⁵⁵ és a Nyírségről.⁵⁶ Ha figyelembe vesszük, hogy a dukátus az ország harmadát jelentette, és, hogy Salamon – aki királyként a kétharmadot bírta – a Géza ellen vívott kemeji csatában (1074) harminc csapat felett rendelkezett,⁵⁷ amit minden bizonnyal harminc megye, vagy inkább várispánság csapataként kell értelmeznünk, akkor a dukátust legalább 15 várispánság területének kell feltételeznünk.⁵⁸ Vagyis nem csak Nyitra, Bihar és a Nyírség központját jelentő Szabolcs várainak, hanem az ország teljes északi és keleti peremvidékeiről lehet szó.⁵⁹ A dukátus jelentős részét tulajdonképpen az Abák országrésze képezte, és ez mintegy predesztinálta a dukátus urait, hogy Aba Sámuel politikai örököseként lépjenek fel. Béla és András, illetve Salamon és Géza ellentétben lényegében megismétlődött Péter és Sámuel konfliktusa. A hercegség területe az Árpádok országának a 11. század közepén a perifériáját jelentette, melynek jelentős részén még elevenen élhetett az Árpádoktól való függetlenség emléke, és – miként a békési központú Vata által vezetett pogánylázadás (1046) is megmutatta – a pogány

⁵² A Sámuellel már 1042-ben szembekerült Vazul fiak később távoztak Csehországból és a lengyel uralkodó szolgálatába álltak. András és Levente csak később ment tovább Kijevbe, ám Béla ott maradt (*Scriptores* I, 334–336).

⁵³ *Scriptores* I, 345; KRISTÓ 1974, 60–61.

⁵⁴ *Scriptores* I, 362; KRISTÓ 1974, 62.

⁵⁵ *Scriptores* I, 389.

⁵⁶ *Scriptores* I, 377.

⁵⁷ *Scriptores* I, 384.

⁵⁸ KRISTÓ 1974, 65.

⁵⁹ KRISTÓ 1974, 65–66.

hagyományok is létezhetnek. Az András és Béla közti országfelosztás során András szándéka feltehetően éppen az volt, hogy Bélára bízta e terület megszervezését, az Árpádok monarchiájába való betagolását.⁶⁰ A hercegségnek a pogánylázadás utáni pacifikálását és krisztianizálását csak egy erős hadsereg felállításával érhetette el Béla, amit várak építésével valósíthatott meg. E hadsereg azonban lehetővé tette számára az előbb-utóbb szükségyszerűen német szövetségbe kényszerülő királyság elleni sikeres katonai fellépést is, amit tartománya lakóinak idegenellenes érzelmei is ösztökélhettek, András gyermekének születése, majd királlyá koronázása pedig el is dönthettek.

A hercegség várainak mintaképei a területen álló, Sámuel által épített nagy erődök: Nyitra és Abaújvár lehettek. Hozzájuk hasonló méretű csak kettő épült: Bihar és Szabolcs, amelyek az írott források szerint is a hercegség keleti katonai központjai voltak. A többi vár lényegesen kisebb.⁶¹ E várak közül Borsodban a régészeti kutatások három periódust tártak fel: egy 10. századi települést, felette egy rácsszerkezetű falakkal övezett várat és legfelül egy kazettás sáncot. A legkésőbbi periódus így nehezen képzelhető el a 11. század közepe előtt.⁶² A 11. század közepe körüli keltezés felé mutatnak Ókolozsvár ásatásaiból előkerült legkorábbi pénzleletek: I. András és Salamon érmei, bár ezek nem közvetlenül a sáncokat keltezik.⁶³

Béla rövid uralkodása (1060–1063) után Salamon és Géza, illetve testvére, László között megismétlődött az ország felosztása. Most azonban még egyértelműbbek voltak azok a belpolitikai és külpolitikai viszonyok, amelyek már apáik, András és Béla korában is meghatározták a királyság és a hercegség viszonyát. A király és a hercegek kapcsolata nyíltan rivalizáló, és háborús feszültségekkel terhelt volt. Salamon szövetségeseiként anyja révén Kijev, felesége révén a Német Birodalom jöhetett szóba. Így tehát nem lehetetlen, hogy a hercegség várainak Béla által elkezdett kiépítését 1063 és 1074 között Géza és László is hasonló elvek szerint folytatta, apjuk várainak újjáépítésével, vagy akár újak emelésével. Inkább ebbe, a hosszabb és nyíltabb ellenségeskedéssel jellemezhető 1063–1074 közötti politikai konstellációba illik bele jobban Bény hatalmas, óriási hadsereg befogadására alkalmas

erődje, amely a királyi székhely, Esztergom katonai ellensúlya lehetett. Bény biztonságos falai között összegyűjtött hadsereggel lehetett volna leggyorsabban lerohanni a királyság központját. A pont stratégiai jelentőségét mutatja, hogy Salamon és Géza seregei 1073-ban itt, Esztergom előtt, a Duna két oldalán sorakoztak fel egymással szemben, a tárgyalásokat a senki földjén, a Duna szigetén folytatták.⁶⁴ Másrészt a Garam menti Bény a Garam és az Ipoly völgyét ellenőrző Barsal és Honttal együtt a hercegek számára biztosíthatták a tartományukat kettévágó folyókon való biztonságos átkelést, megakasztva egy esetleges, Esztergomból kiinduló, és a dukátus két, nyitrai és bihari súlypontját kettészakítani kívánó királyi hadjáratot. Az 1074-es események be is igazolták a hercegség két része közti kapcsolattartás katonai jelentőségét. A hadjárat során Géza elsődleges célja mindvégig a két seregrész egyesítése volt, amelyet Salamon már az első összecsapással igyekezett megakadályozni, bár ezt a meglepetés erejében bízva a Tisántúlra vezetett akcióval kísérelte meg elérni. A győztes kemeji csata ellenére Gézának sikerült kicsúsznia a király kezei közül. Salamon késlekedésének köszönhetően egyesíthette megmaradt csapatait a Garamon és az Ipolyon időközben háborítatlanul átkelő Lászlóval és a vele együtt érkező Ottó cseh herceggel, így közösen Mogyoródnál már győzelmet arathattak az elkésve érkező Salamon felett.⁶⁵

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a korai Árpád-kor magyar várépítészetének egyik legmeghatározóbb csoportját alkotó, kazettás szerkezetű fa-föld fallal védett várak többsége nagy valószínűséggel elsősorban az 1042–1060 és az 1063–1074 közötti három évtized alkotása lehet, és az István király halálát követő, külső és belső háborúkkal terhelt válság-korszak emlékei.⁶⁶ I. Géza (1074–1077) és I. László (1077–1095) királysága idején megszűnt a hercegség és a királyság közötti feszültség és ekkor már sem a Német Birodalom, sem Kijev nem volt képes beavatkozni Magyarország ügyeibe. Ugyanakkor végbement az Árpádok államának első konszolidációja is. Így a dukátus, valamint a nyugati határvidék várai – legalábbis egy időre – elvesztették korábbi kiemelkedő katonai jelentőségüket, és nagy részük megyeközpontként közigazgatási szerepet kapott.

⁶⁰ KRISTÓ 1974, 69–87.

⁶¹ BÓNA 1998, 39.

⁶² Erre a következtetésre jutott BÓNA 1998, 42.

⁶³ Három Salamon-pénz egy házból, I. András verete egy sírból került elő. Ezen objektumok viszonya az erődítésekhez, illetve azok egyes periódusaihoz nem tisztázott. LUPESCU 2005, 30–31.

⁶⁴ *Scriptores* I, 378.

⁶⁵ *Scriptores* I, 381–393.

⁶⁶ Természetesen ezek mellett számos kisebb, más szerkezetű vár épülhetett ebben az időszakban is.

Irodalom

Annales

Annales Altahenses Maiores. Scriptores Rerum Germanicarum. Hannover 1891.

BÓNA ISTVÁN

1995

Az Árpádok korai várairól. Debrecen.

1998

Az Árpádok korai várairól. Debrecen. 2. kiadás.

BUZÁS GERGELY

2004

Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa.* Szerk. Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Esztergom, 7–44.

FONT MÁRTA

2005

A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest.

GÖMÖRI JÁNOS

2002

Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban (Castrum Supron. The castle of Sopron and its county in the Árpád-age / 11th–13th cent. A.D.). Sopron.

GYÖRFFY GYÖRGY

1958

A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. I–II. (Du clan hongrois au comitat de la tribu au pays). *Századok* 92, 12–87, 565–615, 549–552, 950–952.

1977

István király és műve. Budapest.

HABOVŠTIK, ALOYZ

1966

Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Biňa. Nitra.

1991

Nové poznatky z archeologického výskumu v Bini v rokoch 1978–1990. *Vlastivedny Casopis* 1991: 3, 128–134.

HORVÁTH ISTVÁN

2002

Az Árpád-kori Esztergom. In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon.* Szerk. Kisné Cseh Julianna. Tatabánya, 233–254. (Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 6.)

KRISTÓ GYULA

1974

A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest.

1988

A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest.

1995

A magyar állam megszületése. Szeged.

1999 (szerk.)

Az államalapítás korának írott forrásai. Budapest.

2003a

Magyarország története 895–1301. Budapest.

2003b

Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged.

LUPESCU, RADU

2005

Kolozsvár korai történetének buktatói. *Erdélyi Múzeum* 2005: 3–4, 25–77.

Magyarország története

Magyarország története. 1/1. Szerk. Székely György. Budapest 1984.

NÉMETH PÉTER

1973

Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről, 1969–1971 (Vorläufige Mitteilung über die ersten drei Forschungsjahre im Árpádenzeitlichen Komitatssitz Szabolcs, 1969–1971. Auszug). *ArchÉrt* 100, 167–179.

NOVÁKI GYULA

1975

Váreépítésetünk kezdete (Die Anfänge unserer Wehrbauten). In: *Váreépítésetünk.* Szerk. Gerő László. Budapest, 45–61, 375.

NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY – MIKLÓS ZSUZSA

1979

A Börzsöny hegység őskori és középkori várai (Vorgeschichtliche und mittelalterliche Burgen im Börzsöny-Gebirge). Budapest. (Fontes ArchHung)

PAULER GYULA

1899

A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. Budapest.

Scriptores

- Scriptores Rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Budapest 1937–1938. Reprint Budapest 1999.
- SIKLÓSI GYULA
1990 A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota (Die frühen königlichen Burgen bzw. Paläste in Székesfehérvár). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene* 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 104–120.
- SZŐKE BÉLA – VÁNDOR LÁSZLÓ
1987 Kísérlet egy táji egység településtörténeti rekonstrukciójára. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból*. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 83–100. (Zalai Gyűjtemény 26.)
- SZŐKE MÁTYÁS
2000 Die mittelalterliche Burg von Visegrád. In: *Europas Mitte um 1000*. 2. Hg. Alfried Wieczorek – Hans-Martin Hinz. Stuttgart, 584–587.
- TOMKA PÉTER
1987 Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni koraközépkori sánctörékek történetéhez. *SSz* 41, 147–155.

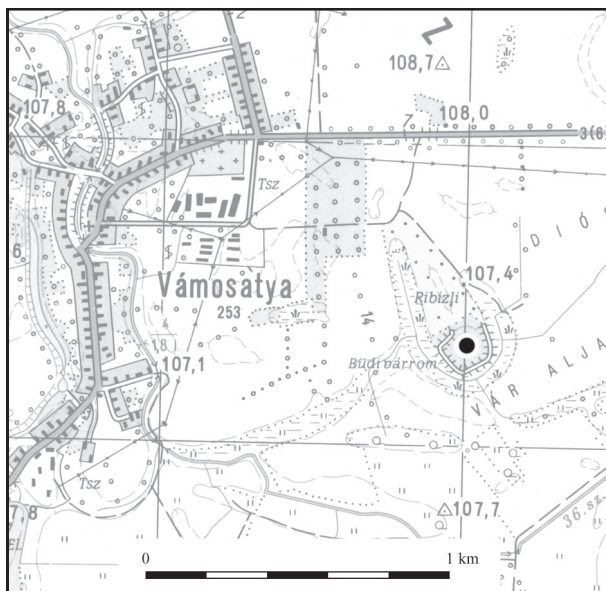
GERGELY BUZÁS

Über die Gespanschaftsburgen Ungarns im 11. Jahrhundert

Die Mehrheit der mit Kastenbaukonstruktion errichteten Holz-Erde-Befestigungen, die eine besonders charakteristische Gruppe des frühen ungarischen Burgenbaus darstellen, sollten mit großer Wahrscheinlichkeit aus den Zeitperioden 1042–1060 bzw. 1063–1074 stammen, als nach dem Tode von König Stefan (1038) die Geschichte des Landes durch innere Kriege und ständige Eingriffe vom Außen bestimmt war. Während der Regierung von Géza I. (1074–1077) und Ladislaus I. (1077–1095) hörten dann die Spannungen zwischen Herzogtum und Königtum, wie auch die Eingriffe des Deutschen Reiches und des Kijever Staates auf und es kam zugleich auch zu einer inneren Konsolidierung des Staates der Árpáden. So verlieren für diese Zeit die Burgen so des Herzogtums, wie auch des westlichen Grenzgebietes ihre frühere besondere militärische Rolle und die meisten von ihnen erhielten als Komitatszentren, also als Verwaltungsmittelpunkte eine neue Bedeutung.

Egy vár Vámosatya határában

1995-ben Nováki Gyula vezetésével több Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei – többek között a címben is szereplő – várhelyet mértünk fel. Azonban, más irányú munkahelyi elfoglaltságunk miatt, további feldolgozásuk – amelynek nem elhanyagolható hányadát akkor a (fent nevezett) szerzők szíves-örömet magukra vállaltak – megakadt. Úgy véljük, soha jobb alkalom nem adódik arra, hogy számtalan (Nováki Gyulának tett) ígéretünk közül – felhalmozott adósságunk lefaragását megkezdve – egyet teljesítsünk, és amelynek – amennyiben reményeink valóra válnak – immáron közös folytatása is lesz.

1. ábra. A vár helye Vámosatya határában
Abb. 1. Die topographische Lage der Burg von Vámosatya

A Vámosatya határában fekvő (1. ábra) – és a 17. század elején már elhagyott, valamint romos – vár leírására először Lehoczky Tivadar vállalkozott. Leírása szerint ezt az építményt egykoron kettős árokrendszer fogta közre, belső udvarában kerek kút van. 1685-ben falai még 4 m magasak álltak.¹

Soós Elemér 1928-ban jelentette meg az atyai várról szóló munkáját.² Közölte a vár alaprajzát

és hosszmetsetét, valamint a kút kváderekből rakott falának részletrajzát.³ Lehoczkyval ellentétben Soós biztosan járt a helyszínen, mégpedig a részletrajz alján lévő évszám alapján, 1909-ben. Nemcsak a belső várat övező széles és mély, négyzet alakú, sarkain lekerekített árkot, hanem a szintén négyzet alaprajzú, kőből épült belső magot is jól érzékelte. A többi – jelesül a háromszárnyú palotával beépített négy sarokbástya vár, mint ahogy a nagy képzelőerővel megrajzolt kelet-nyugati metszete és a címlapon szerepeltetett rekonstrukció – inkább csak a fantázia birodalmába utalandó.⁴

Gerő László az 1955-ben megjelent korszakos monográfiájában foglalkozik Atyával.⁵ Ebben közli Soós alaprajzát, amelyet kritikai megjegyzésekkel látott el, de nagy vonalakban azért elfogadta Soós leírását. A vár pusztulását 1660 előtti időkre helyezte.⁶ 1970-ben, a Gerő László szerkesztette kötetben a fel nem tárt várak között szerepel az erősség. Alaprajzi elrendezését – a Soós által képzel sarokbástyák miatt – Gerő átmeneti típusként határozta meg. A vár első birtokosainak a Gutkeled nembelieket jelölte meg, első okleveles említését 1289-re helyezte.⁷

Csorba Csaba adattárában az atyai vár első okleveles említéseként – amúgy (Gerő Lászlóhoz hasonlóan) tévesen – az 1289. évet adja meg, amely azonban a településre vonatkozik.⁸ A szerző állítása szerint, a várban előkerült kerámia kora és az eddig ismert adatok ellenmondásban állnak egymással.⁹

A *Műemléki Topográfia* röviden emlékezik meg a várról. A Lehoczky művéből ismert néhány adat felsorolásán kívül, Soós Elemér romantikus alaprajzi meghatározásából is idéz.¹⁰ A várat – Lehoczkyra hivatkozva – 1660-ra már romosnak írja, amelyet először 1557-ben említ meg oklevél.¹¹

A vár 2005-ben

A vár Vámosatya és a tőle keletre elterülő Gelénes között félúton, a két települést összekötő úttól délre kb. 800 m-re fekszik (Vámosatyától

¹ LEHOCZKY 1881, III. 31, 38.

² SOÓS 1928.

³ SOÓS 1928, 8–9.

⁴ SOÓS 1928, 8.

⁵ GERŐ 1955, 438.

⁶ GERŐ 1955, 312–313.

⁷ *Várepítésetünk*, 323.

⁸ CSORBA 1974, 188; CABELLO – LUKÁCS 1981, 104, 8. lábjegyzet.

⁹ CSORBA 1974, 188.

¹⁰ *SzSzMMT* I. 291.

¹¹ *SzSzMMT* I. 291.

800-900, míg Gelénestől 1500 m-re), a környezetéből alig 3-4 m-rel kiemelkedő, sűrű aljnövényzettel és fákkal benőtt dombon. Magát a dombot kb. 150-200 m-es körzetben vizes, zsombékos terület zárja körbe (1. ábra).

Az I. katonai felmérésen a várromot nem tűntették fel.¹² A II. katonai felmérés már pontosan jelzi helyét, és ugyancsak ábrázolja a rom számmal ellátott helyét (Ruine [110]) a III. katonai felmérés. Ez utóbbi térkép nemcsak a helyét jelöli meg, hanem alaprajzi elrendezése és az övező árok is jól kivehető.¹³

Jelenlegi – környezetéből markánsan kiemelkedő – megjelenését minden bizonnyal a várát övező, közel négyszög alaprajzú, széles árok kiásásakor nyerte el, amikor is a kitermelt földdel az árok külső oldalát, egyúttal magát a dombot is, mintegy 10-15 m szélességben, 100-150 cm-el magasították. Az övező ároknak így kialakított külső oldala egy rövid rézsűvel csatlakozik a 2-4 m-rel mélyebben húzódó terepszinthez (2. ábra). A négyszög csúcsai pontosan észak-déli, illetve kelet-nyugati tengelyre esnek. A felül 30-34 m széles és 12 m mély ároknak ívesen záródó alja 8-10 m széles. Külső rézsűje meredek, közel 7 m hosszú, míg belső rézsűje jóval hosszabb, 10-20 m között váltakozik.¹⁴ Maga a „belsővár” az övező ároknál 3 m-rel magasabban helyezkedik el.

A közel négyzet alaprajzú, törtkövekből falazott belső vár egy 31 × 27 m nagyságú, közel vízszintes alapterületet foglal be. Az északi, az északnyugati, valamint a délkeleti falsarkok előtt az enyhén ereszkedő terep az árok irányában ívesen kiszélesedik.¹⁵ Ezek a bástyára emlékeztető, feltehetően fa-földből emelt objektumok a sarkokra merőlegesen húzódnak.

A várfal külső oldala mellett, konkrétan az északkeleti, a délkeleti, továbbá az északnyugati oldalon nagyobb méretű faltömbök hevernek. Az árok és a várfal közötti területen nagy mennyiségű téglatörmelék is megfigyeltünk. A várfal és az árok közötti szakaszon komoly feltöltéssel számolhatunk.

A délkeleti fal északi felén 7 m hosszan lehet követni a jelenlegi terepszint fölé alig-alig kiemelkedő falkoronát, míg a másik három várfal esetén csupán néhány rövidebb szakaszon tehetjük meg

ezt. A 40-60 cm magasan kiemelkedő falak külső síkja azonban a legtöbb helyen erősen kiromlott, amely megnehezíti a falvastagság pontosabb rögzítését. Mindezen nehézségek ellenére úgy véljük, hogy a falak vastagsága 270-280 cm körül lehetett. A törtköves falazat kötőanyaga szürkés színű, aránylag nagyméretű mészrögökkel kevert habarcs. A várfal északkeleti szakaszán téglajavítás nyomai fedezhetők fel.

A belsővár bejárata – amely a várudvarba vezet – a délkeleti fal közepén nyílik.¹⁶ Küszöbszintje nem látszik, amely azonban a mai szintnél nem lehet sokkal mélyebben. A plató jelenlegi szintjénél mélyebben húzódó udvar 18 × 15,6 m alapterületű. Egykori járószintjét ma már nem lehet megállapítani.¹⁷

Az udvar délkeleti, illetve délnyugati oldalát csak a kerítőfal határolja, míg a várfal északnyugati és északkeleti oldalához egy-egy palotaszárny épült, amelyekből csupán földszinti falainak egy része látható (3. ábra). Az I. alaprajzú szárnyak udvari falából nem sok maradt ránk, míg a külső faluk tulajdonképpen emeleti magasságig követhető. A helyiségek belsejét törmelék tölti ki, valamint sűrűn benőtte az aljnövényzet. Az északkeleti szárny legszélső (délkeletre eső) helyisége osztófalának megmaradt rövid csonkja, valamint az udvari fal északkeleti végének külső falhoz való csatlakozása éppen csak hogy kitapintható. Mivel ez utóbbival kapcsolatban fálpillérre is lehet gondolni, felmérésünkön egyetlen nagyteremként ábrázoltuk a szárnyat. Az északnyugati szárny esetében azonban a két, esetleg három helyiséget elválasztó (osztó)falak hosszabb-rövidebb szakasza egészen jól kivehető, mint ahogy udvari falának a kerítőfalhoz, illetve az északkeleti szárnyhoz kapcsolódó vége is ránk maradt. Ám, itt is hiányzik a fal középső része.¹⁸ A szárny keleti végén, a külső falban jól láthatók a földszint földmegerenda-sorának fészkei. Ugyancsak ennek a szárnyaknak keleti, illetve nyugati végében egy-egy tüzelőberendezéshez tartozó, külső falba mélyülő, aránylag nagyméretű fülke és füstelvezető járataik (kéményeik) alsó szakasza látható.

Az udvar északi sarkában egy – íves kváderek-ből falazott – kút van, amely az északnyugati és az északkeleti palotaszárnyak találkozásánál épült

¹² I. katonai felmérés: 1782-1785, XXVII. Col. 8-10. sec.

¹³ II. katonai felmérés: 1829-1866, XLVI. Col. 43. sec, III. felmérés: 1872-1884, 4769/ szelvény.

¹⁴ A négyzet alaprajz külső mérete: délnyugati oldala 98 m, délkeleti oldala 95 m, északkeleti oldala 98 m, végezetül északnyugati oldala 102 m.

¹⁵ Az északi sarok előtt 12 m hosszú és 6 m széles, a délkeleti sarok előtt 7 m hosszú és 15 m széles, míg az északnyugati sarok előtt 7 m hosszú és 6 m széles.

¹⁶ A rézsűs kávájú nyílás külső szélessége 240 cm, belső szélessége pedig 120 cm.

¹⁷ A délkeleti oldalon a mai terepszint magasságában megszakadó fal magassága az udvar jelenlegi, törmelékkel feltöltött tetejétől 390 cm, átlagos mélysége 350-420 cm között váltakozik.

¹⁸ A palotaszárnyak főfalainak és az osztófalainak vastagsága 140 cm.

2. ábra. Vámosatya-Büdi-vár. A várárok nyugati szakasza. (Fotó: Cabello Kristóf, 2006)
Abb. 2. Vámosatya-Büdi-vár. Westabschnitt des Burggrabens. (Photo: K. Cabello, 2006)

3. ábra. Vámosatya-Büdi-vár. A nyugati palotaszárny udvari fala. (Fotó: Cabello Kristóf, 2006)
Abb. 3. Vámosatya-Büdi-vár. Die Hofmauer des westlichen Palastflügels. (Photo: K. Cabello, 2006)

4. ábra. Vámosatya-Büdi-vár. Az udvar északnyugati sarkában álló kút. (Fotó: Cabello Kristóf, 2006)
Abb. 4. Vámosatya-Büdi-vár. Der Brunnen in der Nordwestecke des Hofes. (Photo: K. Cabello, 2006)

meg. Mára csak a szárnyak udvari falával együtt épült kváderkövek maradtak ránk, az udvar felé eső oldalról hiányoznak (4. ábra). Úgy tűnik, hogy ezek a kincskeresők rongálásainak estek áldozatul. A 150-160 cm belső átmérőjű kút 30-40 cm-el emelkedik ki a terepszint fölé.¹⁹ Becslésünk alapján kb. 80-100 cm vastag törmelék található a kút belsejében. A palotaszárnyak udvari falában látható nyomok alapján azt gondoljuk, hogy a kutat egészen az első szint magasságáig építették meg. Mára – amint azt már említettük – a vár északkeleti szárnyának udvari fala teljesen eltűnt, annak csupán a kúthoz csatlakozó rövid, alig 120 cm hosszú szakasza érzékelhető.

A várról ennél többet nem tudunk mondani, azonban az általunk felvázolt kép egy 1965-ben végzett leletmentő ásatás dokumentumainak felhasználásával jóval árnyaltabbá egészíthető ki.

Az 1965. évi leletmentő ásatás

1965. május 3–6., május 15–18., majd május 28–június 3., június 16–22. között Csallány Dezső és Csiszár Árpád leletmentő ásatásokat végeztek a

vár területén (5. ábra).²⁰ Az ásatásról a *Régészeti Füzetek*ben rövid jelentésben számoltak be: „Eltávolítottuk a bokrokat, amelyek a tatárjárás után épített és a török időkben elpusztult atyai vár megközelítését és áttekintését megakadályozták. A faragott kővekből kirakott kútból szép kőkáva került elő. A látható szellőzőnyílások boltozott földalatti kazamatákhoz tartoznak. Lőréses falrészecskék bontakoztak ki. A falak magassága 3,70-8,9 m. A főbejárat nem tisztázott. Az eddigi térképvázlatok adatai nem helytállóak. Az előkerült cserepek Árpád- és középkoriak.”²¹ E fenti szűkszavú, inkább csak a lényegre koncentráló pár soros mondat jobbra az építkezés kezdetéről, illetve a vár pusztulásának tágabb időpontjáról tudósít minket.

A jelentésnél azonban, az ásatási naplóban rögzített megfigyeléseik ennél a rövid közleménynél azért alaposabb következtetések levonására is alkalmasnak bizonyultak. A néhány napos munka során legelőször is a „kincskeresők” által megbontott kémény környékét tisztították ki, majd a kváderekből falazott kutat szabadították ki a törmelékből. Megállapították, hogy a burkolat felső 2,5 m-es szakasza az északi oldalon hiányzik, ám ettől lefelé már megvan. A kutat 5 m-es mélységig

¹⁹ A kváderek mérete: 60-70 × 35-45 cm.

²⁰ Erre lásd az ásatási naplót, amelyet a Jósza András Múzeum adattárában őriznek.

²¹ CSALLÁNY – CSISZÁR 1966, 82.

A helyiség alatt még egy szintet találtak, amelyet dongaboltozat fedett, amelyből csupán egy-egy rövidebb (1-1 m) szakasz maradt meg a helyiség végeinél. A nagyméretű téglákból falazott boltozat az oldalfalakkal nem állt kötésben. A helyiség egyik végén, egy téglá áthidalóval épített ajtónyílást is megfigyeltek, amely a csatlakozó térbe vezet át. A törmelékből itt is hasonló kályhacsempék kerültek elő.

A kémény melletti sarokban, 3,7 m-es mélységben, közvetlenül a boltozat alatt még egy nyílás került elő, amely egy olyan helyiségbe vezet, ahol a boltozat teteje az előző helyiség boltozatindításának magasságában húzódik. A mélyebben lévő helyiség az északi főfal alatt is átmeleg, kb. 3 m hosszan. Ehhez a helyiséghez csatlakozik a kémény is. Oldalfalán két kisméretű ablaknyílás. (Ez utóbbiak nyilván füstelvezető nyílások.) Járószintje homokos terítés. Itt a kőfal 537 cm magas.

A nyugati főfalban egy lőrés maradványát bonthatták ki, mely csak 70 cm magasan maradt meg. A keleti fal lőrésai azonban már 3-4 m magasan megvoltak (sic). A feltárt legalsó helyiségtől számítva, ezen a szakaszon a fal 8-9 m magasságig maradt meg.

Az (északnyugati) saroktól 510 cm-re találták meg a (déli) szárny végét, melynek sarkát, valamint a fal külső felét kváderekkel falazták. A külső fal szélessége 270 cm. A saroktól 100 cm-re egy konzolkő (?) helyezkedik el, amelyhez egy káva vonala igazodik. Azt feltételezik, hogy ezek akár egy faszerkezetű erkélyhez is tartozhatnak.

A keleti falat is kibontották, ahol egy 610 cm hosszú helyiséget tártak fel. A teret két kisméretű nyílás világította meg. A vár bejáratát kezdetben a délkeleti oldalán sejtették, míg a nagy ledőlt fal-tömbökben a bejáratot védő helyiség maradványait vélték felfedezni. Ezt azonban később elvetették. A területről ólomkeretes színes ablaküveg is előkerült, cserepek kíséretében. Ugyancsak innen származik egy faragott kő, amely minden bizonnyal vízvető lehetett. A kitermelt törmelék

az árok és a várfal közötti területen deponálták. A keleti szárny többi helyiségét is kibontották az elkövetkezendő napok során. Az északkeleti részen téglával javított falrészeket is megfigyeltek.

Végezetül megállapítják, hogy a vár bejárata nem északon, hanem inkább a délkeleti oldalon lehetett. Alaprajzi elrendezése ugyancsak nem felel meg Soós 1928-ban publikált alaprajzának, hiszen a sarkokon – vele ellentétben – nem sikerült bástyákat találni. A feltárás során nagy mennyiségben került elő téglák.²⁵ A délkeleti fal külső oldalánál tetőfedő cserepeket is találtak. A naplóhoz csatolták a vár alaprajzát.²⁶

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy mi is elemezhető ki az 1965. évi feltárás és a mi megfigyeléseink együttes vizsgálata nyomán. A dokumentáció szerint az udvar eredeti járószintje a mai terepszint fölé 150 cm-el kiemelkedő falkorona tetejétől 537 cm-es mélységben húzódott. Ez a méret az északi sarokra érvényes, ahol az 1. számú, négyzetes padló téglával burkolt helyiséget tárták fel, és ahol – naplóbejegyzésük szerint – a szoba padlója az udvar szintjével egyezett meg.²⁷ 1965-ben az ásatóknak az északkeleti várfal előtt a külső járószintet is – igaz, hogy csupán egy kb. 3-4 m hosszú, a várfalra merőlegesen kitéző kutatóárokka – sikerült megállapítani. Tekintve, hogy az általuk mért – ám, az azóta nem sokat változó felszint, illetve az egykori járószintet rögzítő – adatokat a ma is változatlan magasságban ránk maradt falkorona tetejétől adták meg, megállapíthattuk, hogy a külső középkori járószint kb. 250-300 cm-el mélyebben húzódik a mainál.²⁸ A feljegyzések alapján az udvar szintje alatt 120-140 cm-el érték el a kút fenekét. Figyelembe véve a környezet magas vízállását, az építetők nyilván ebben a mélységben már vízre bukkanhattak. 1965-ben a szárnyak felosztásából jóval többet lehetett látni, mint manapság. Felmérésük alapján a szárnyak két-két, közel egyforma teremből, valamint egy-egy kisebb helyiségből álltak.²⁹ Az 1965. évi felmérés szerint az északnyugati szárny osztófalainak vastagsága

²⁵ A téglák 23 × 14,5 × 5,6 cm, 24,5 × 15 × 5,5 cm, 24,5 × 15 × 6 cm, illetve 29 × 13,5 × 5,5 cm méretűek. Ez utóbbi méretűeket a boltozat tégláiként határozták meg. A padló téglák mérete: 17,5 × 17,5 cm. Anyaguk vörös, jól égetett.

²⁶ A múzeum leltárkönyvében szereplő és a vámosatyai várból előkerült további tételek: csiszolt márványtöredék: 16. század, ltsz. 72.28.39; cserépkályha oldaltöredékek: 13 db, ltsz. 72.28.1-11, 76-78; cserépedény töredékek: 16. század, 10 db, ltsz. 72.28.40-50; edény fenéktöredék: 16. század, 15 db, ltsz. 72.28.51-65; cserépedény fülek, lábak: 9 db, ltsz. 72.28.66-74; 6 db mázas és mintázott cserépedény töredék: 16. század, ltsz. 72.28.79-83; 1 db réz szerszám köpüsnél töredéke, ltsz. 72.28.75; kovácsolt vasszeg 4 db; tetőcserép

töredékek: 3 db, ltsz. 72.28.86-88; mintázott cserépedény oldaltöredékek: 1 db, ltsz. 72.28.89; kulcs darabja, 16. század, leltári szám nélkül.

²⁷ Ez azt jelenti, hogy az udvart ma egy 80-120 cm vastag törmelék teríti be.

²⁸ Metszetrajzot nem találtunk az 1965. évi dokumentációs anyagban. Az csak az ásatási naplót és a belső vár – megfigyelésekkel kiegészített – felmérési rajzát tartalmazza.

²⁹ Amint azt említettük, mi a helyszínen, északkeleten egy nagytermet és egy kis méretű helyiséget, míg az északnyugati szárnyban két, közel egyforma méretű nagyobb helyiséget figyeltünk meg.

140 cm, illetve 70 cm. Az északkeleti szárnynak a nagytermet a kisebb helyiségtől elválasztó osztófal 95 cm, habár ez utóbbit Csallány Dezsőék pillérként értelmezték.

Az északnyugati szárny keletre eső szélső helyiségének északkeleti sarkában egy 140 cm széles, 210 cm magas és 2 m hosszban falba mélyedő fülke húzódik.³⁰ A fal keleti síkjában ma is jól ki-vehető a két, függőleges irányú füstelvezető keskeny nyílás. A fülke alja a törmelék miatt ma már nem állapítható meg, ám az 1965. évi feltárás feljegyzései szerint a helyiség padlójának magasságában lelték rá. Ma már ugyancsak nem látszik, de 1965-ben a fülke téglából falazott boltozatát is megfigyelték. Mindenesetre, a boltozott fülke és a hozzá csatlakozó füstelvezetők alapján arra gondolunk, hogy egykoron talán (zárt) kályha, vagy kandalló kapcsolódott hozzá. A szárny harmadik helyiségének külső falában még egy, szintén kályhához (vagy kandallóhoz) tartozó fülkét figyeltünk meg. Az 1. számú helyiség külső falában a földem gerendáinak fészkei ma is tisztán látszanak, amelyek a mai külső felszíntől 150 cm-el mélyebben húzódnak. 1965-ben a feltárás során a helyiségben nagyszámú téglát is találtak, amelyek – a feljegyzések szerint – 240 cm-es mélységből kerültek elő, azaz valamivel a földemtartó gerendafészek-sor alól. Ennek alapján nem vitás, hogy a téglák feltehetően az emeleti szint padlójának elemei lehetnek. Mivel ismerjük az udvar és a helyiség padlójának szintjét (a falkorona felszínétől 537 cm-el mélyebben) a szoba belmagassága 380-390 cm körüli lehetett. Az is bizonyos, hogy a földszint felett legalább még egy szint volt. Feltételezve az első emelet földszinthez közeli belmagasságát – akkor 9 m magas várfallal számolhatunk. Persze az sem zárható ki, hogy esetleg volt egy harmadik szint, amely nem feltétlenül kőből épült. Az 1. számú helyiség bejáratát az udvari falban, közvetlenül a 2. számú helyiséggel közös osztófal mellett alakították ki.³¹ Az 1965. évi felmérés szerint a 2. számú helyiség felé is volt ajtó, azonban a rajzon látható szaggatott jelzés alapján ezt inkább csak sejtésként értékelhetjük.

Az északkeleti szárny északi helyiségéről 1965-ben, mint boltozott térről emlékeznek meg.³² A falazaton azonban boltozatra utaló nyomokat nem fedeztünk fel. A feljegyzések alapján inkább arra gondolunk, hogy a fal erőteljes – valóban boltváll helyére emlékeztető – kiomlása téveszthette

meg a feltárákat. A helyiségben látható nagy mennyiségű téglá valószínűleg az emeleti szint padlójához tartozhatott, annál is inkább, mivel 1965-ben feltárták a földszinti helyiség homokterítéses padlóját. Az 1. és a 4. számú helyiségek közötti falban egy 140 cm széles, téglából boltozott nyílást is megfigyelték 1965-ben a kutatók. Az általuk megadott vállmagasság 167 cm, amely megegyezik a tüzelőberendezés fülkéjének boltozati magasságával.

Az udvart délnyugatról lezáró falban lévő, általunk bejáratként értelmezett nyílást 1965-ben lőrésként határozták meg. Felmérésükön a nyílás külső szélessége megegyezik az 1995-ben felvett mérettel, azonban belső szélességét illetően komoly eltérés mutatkozik. Az 1965. évi felmérésen – az általunk rögzített 120 cm-es szélességgel szemben – csupán 50-60 cm szélesnek ábrázolják a nyílást. Ma már nem létező könyöklőjét (?) is kibontották. A belső vár bejáratát az ásatók a délkeleti falszakasznál feltételezték, ott, ahol már akkor is hiányzott a falazat járószint fölé emelkedő része. Mindenesetre, a fenti ellenmondást csak ásatással lehetne feloldani. Ma már ugyancsak nem láthatóak az 1965-ben még a kutatók által leírt ablaknyílások, mint ahogy eltűnt a délkeleti palotaszárny kváderezése, valamint egy erkély szerkezeti elemének feltételezett konzol is.³³

A vár építéstörténete

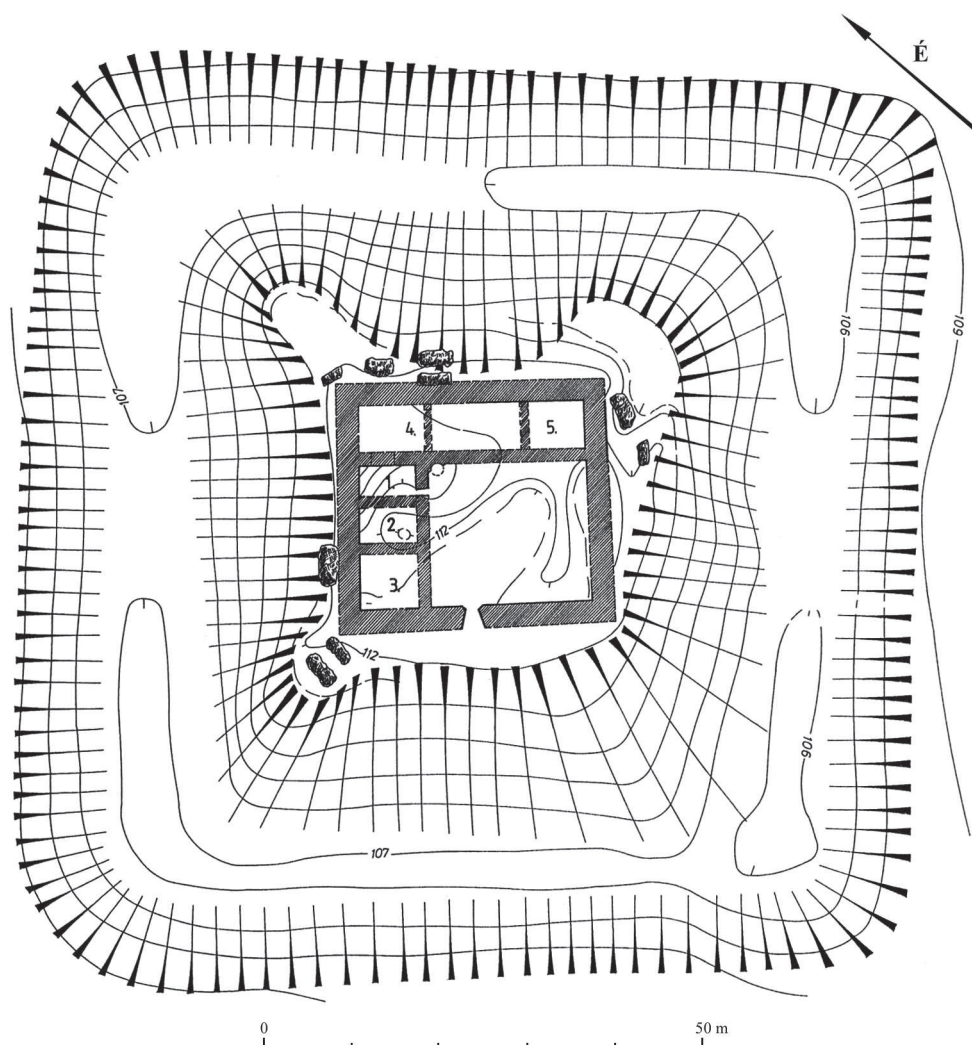
Az 1965. évi leletmentő feltárás eredményeinek ismeretében és azok kritikai kiértékelésével, továbbá ezeket kiegészítve az 1995-ben és 2005-ben tett helyszíni megfigyeléseinkkel, ma már biztosabb kézzel vázolhatjuk fel a vár alaprajzi elrendezését, mint azt korábban tették (6. ábra). Ezek a korábbi próbálkozások a legtöbb esetben figyelmen kívül hagyták a látható maradványokat, és gyanítjuk, hogy volt, aki még a helyszínen sem járhatott. A közel szabályos négyzet alaprajzú, törtkövekből épült vár két, L alakban egymáshoz kapcsolódó szárnyból áll. (Úgy tűnik, hogy téglát csupán a nyílások áthidalóihoz használtak fel.) A szárnyak és az azokhoz kapcsolódó várfal udvart zár be. A várudvarra nyíló keskeny bejáratot feltehetően a várfal délnyugati szakaszán alakították ki. Annyi bizonyos, hogy a szárnyak legalább kétszintesek, azaz földszintből és egy emeletből álltak. Mindkét szárny földszintje három, gerendás mennyezettel

³⁰ Az 1965. évi felmérésen az 1. számú helyiség.

³¹ A rézsűs kávájú nyílás külső szélessége 60 cm, míg belső 80 cm.

³² Az 1965. évi felmérésen a 4. számú helyiség.

³³ A naplóban emlegetett kazamata-járatokkal nem érdemes foglalkoznunk, hiszen azok inkább a fantázia birodalmába tartoznak, mint hogy komoly megfigyelésként értékelhetnénk.

6. ábra. Vámosatya-Büdi-vár. A vár felmérése. (Nováki Gyula, 1995)
Abb. 6. Vámosatya-Büdi-vár. Die Vermessung der Burg. (Gy. Nováki, 1995)

fedett helyiségből állt, melyek belmagassága megközelítette a 4 m-t. Nincs okunk kételkedni abban, hogy az emeleti terek is megközelíthették ezt a belső magasságot. Azt ma már nem tudjuk, hogy az emelet hány helyiségre volt felosztva. Figyelembe véve azt, hogy a földszinten mindig is az alárendelt funkciókat helyezték el, míg az emelet foglalta magába a tulajdonos hálószobáját, ebédlőjét stb., – talán az emeleti szintet kevesebb térre oszthatták fel. Annyi azonban bizonyos, hogy egyes emeleti terek padlóját téglaléből rakták ki. Ezzel szemben biztosan állíthatjuk, hogy a földszinti helyiségek legtöbbjét nem téglapadlóval burkolták, hanem itt egyszerűen homokterítést alkalmaztak. Ez alól kivételt képez az 1. számú helyiség, amelynek járószintjét négyzet alakú padlótéglaléből alakították ki. Az északnyugati szárny szélső tereiben egy-egy kályha állott, de az emelet néhány terében is kellett egykor lennie – jóllehet közelebbről nem is-

merjük az emeleti szint fűtőberendezéseit. A palotaszárnyakat a nagy mennyiségben előkerült tetőfedő cserepek alapján – legalább is közvetlenül a vár pusztulása előtti időkben – cseréppel borított meredek nyeregtető (?) fedte.

A két szárny csatlakozásánál építették meg a kváderekkel bélelt kutat, amely feltehetően az emeleti szintig emelkedett, oly módon, hogy az udvar felől a udvarszintről, az épület felől pedig az emeleti térből lehetett belőle vizet húzni.

A mocsaras környezetéből alig kiemelkedő dombháttra épített kővárat mély és széles – a belső vár alakzatát követő – (vizes)árokkal erősítették meg. A belső vár sarkai elé épített – minden bizonnyal fa-föld szerkezetű – szabálytalan félkörívet mutató három kisméretű bástya már egy későbbi építkezés eredményeként jött létre.

A Bereg Múzeum raktárában sikerült rábukkannunk az 1965. évi leletmentés leletanyagára.

Az egyetlen dobozban tárolt anyag között, a *Régészeti Füzetek*ben említett Árpád-kori kerámiát nem találtunk.³⁴ A kerámia döntő többségét – ahogyan az a leltári naplóban is szerepel – a 16. századra datálható használati edények töredékei tették ki. A kályhacsempék és -szemek döntő többsége, mint ahogy a sarkantyú és szakállas-puska golyók is, ugyancsak a 16. század termékeinek mondhatók. Néhány darab akár a 17. század elején is készülhetett (7–8. ábra).³⁵

A fenti, kissé ellentmondásos adatok ismeretében, jogosan merül fel bennünk az a kérdés, mikor is épült fel valójában, – és ami nem mellékes – ki/kik építhették fel vajon Atya várát.³⁶

Mindenekelőtt tekintsük át röviden (Vámos)-atya birtoklástörténetét. Atya egyike azon hat faluból álló birtoktestnek, amelyet a 12. század végén a Gutkeled nemzetségnek sikerült megszereznie a borsovai várispánság területén megalakult Bereg megyében.³⁷ A település első, névről ismert birtokosai a nemzetség Farkas ágának tagjai, akik 1289-ben, többek között atyai – addig közösen birtokolt – javaikon megosztottak.³⁸ Ettől kezdve, egészen 1412-ig a Gutkeledék Farkas, illetve Tiba ágából származó családok: Farkas ágbeli Guti, illetve Guti Ország és Atyai, valamint a Tiba ágbeli Tiba fia Péter, majd a 15. században a szintén Tiba ágából származó Gacsályi és Rozsályi Kunok – még ha különböző mértékben is – a falunak kizárólagos birtokosai.³⁹ Az oklevelekből persze az is kiderül, hogy ebben az időszakban számos pereskedésre is sor került a fenti családok között.⁴⁰

A település a 14. század végétől révvel és vámszedő joggal is rendelkezik.⁴¹ Azt is tudjuk, hogy a 14. század közepe táján a fent nevezett Tiba fia (Atyainak is nevezett) Péter Atyán lakik, és ott udvarháza is van.⁴² Amikor 1347-ben a Baksa nemzetségből származó Csapi János szerez birtokokat Atyán, megtörik az addig Gutkeled nemzetségből

származó családok kizárólagos tulajdonlása.⁴³ A 15. század második felében tovább folytatódik az atyai Gutkeled birtokok eladása. 1476-ban a Gacsályiak azok, akik eladják a – szintén Gutkeled nembeli – Rozsályi Kunoknak atyai részüket, míg 1487-ben a nagyhatalmú Guti Ország család zálogosítja el itteni javait a Harasziaknak.⁴⁴ Az 1490-ben a csontmezei csatában Corvin János oldalán elesett Rozsályi Kun Jakab birtokait – köztük Atyát is – Beatrix királynő elkobozza és Perényi Jánosnak adományozza.⁴⁵ 1520-ban az Atyai család fiágon kihal, birtokait felerészben a leányág öröklí.⁴⁶ 1539-ben Büdi (I) Mihály beregi főispán és felesége Ártándi Anna 80 forintért megveszik Rozsályi Kun Miklóstól és Imrétől atyai részüket, melyekbe még ugyanazon évben beiktatják őket.⁴⁷ A rákövetkező évben Guti Lászlótól és Pétertől vásárolják meg 70 forintért itteni birtokrészüket.⁴⁸ A folyamatos eladások következtében a egykori Gutkeled-birtokból végül is a 17–18. századra már csak a Rozsályi Kunok, illetve a Gutiak késői leszármazottai birtokolnak egy-egy kisebb részt, hogy a számtalan tulajdonos közül egyedül családjuk múltjával emelkedjenek ki.⁴⁹

A várjobbágy eredetű Büdiek a 13. században az Abaúj vármegyei (Hernád)büdi birtokosaiként tűnnek fel. A család tagjairól nem sokat tudunk a középkorból – azaz, elmondhatjuk, hogy a közel kétszáz évet felölelő időszakot tulajdonképpen a teljes ismeretlenségben élük meg.⁵⁰ Büdi (I) Mihály Bereg megyébe kerülését illetően sokatmondó lehet az a tény, hogy leányának, Klárának férje az a Csapi Ferenc, akinek egyik öse, Csapi János 1437-ben éppen Atyán szerez birtokot.⁵¹ Mindenesetre úgy tűnik, hogy Bereg megyei birtoklását Büdi Mihály éppen Atyán kezdi meg. E birtokszerzés után nem sokkal, pontosan 1541-ben, az ugyancsak Bereg megyei Benken, 20 forintért megvásárolja Kászonyi Jakab két telkét.⁵² 1543-ban munkácsi

³⁴ CSALLÁNY – CSISZÁR 1966, 82.

³⁵ Edénytöredékek: 7. ábra. Az 1–2. számú peremdarabok fehér anyagúak, gyengén égetettek, durva szemcsés homokkal soványítottak. Gyorskorongon készültek (ltsz. 72.28.20, 72.28.3). A 3–8. számú peremdarabok gyorskorongon készültek. Anyaguk jól soványított, sárgásfehér színű, alaposan átégetettek. Faluk vékony, aránylag rövid nyakhoz csatlakoztak (ltsz. 72.28.33, 72.28.40, 72.28.41, 72.28.43, 72.28.45, 72.28.46). A 9. számú darab egy bordázott oldaltöredék. Anyagában és kidolgozásában meg egyezik az előbbiekkal (ltsz. 72.28.88). A kályhacsempékre lásd a 8. ábrát.

³⁶ Erre lásd az 1–2. oldalt és a hozzátartozó 1–11. lábjegyzeteket.

³⁷ GYÖRFFY 1966, I. 528 (Atya, Bag, Daróc, Gelénes, Kirva, Márrok, Surány része, Szalka és Zsid); MEZŐ – NÉMETH 1972, 134; KISS 1980, 679 (Atya személynévből képzett helynév).

³⁸ GYÖRFFY 1966, I. 528 (ez a falu első okleveles említése).

³⁹ *Karácsonyi* 538.

⁴⁰ *Anjou* I. 88; *Karácsonyi* 525.

⁴¹ *Zs* I. 835; *Zichy* IV. 378; MEZŐ – NÉMETH 1972, 134; KISS 1980, 679 (innét a falu vámoshely voltára utaló jelzője).

⁴² *Zichy* V. 392; *Karácsonyi* 538.

⁴³ CSÁNKI 1890, I. 427; FÜGEDI 1970, 49.

⁴⁴ CSÁNKI 1890, I. 422, 426; LEHOCZKY 1881, III. 29.

⁴⁵ *TT* 1903, 123.

⁴⁶ LEHOCZKY 1881, III. 30.

⁴⁷ LEHOCZKY 1881, III. 30; Lelesz Stat. B-587; Lelesz Proth. VII. 108 (1539). (A Gutkeled nembeli Rozsályi Imre és Miklós atyai birtokrészüket örökre átadják Büdi Mihálynak.) Itt köszönjük meg Németh Péternek a levéltári kutatásban nyújtott baráti segítségét.

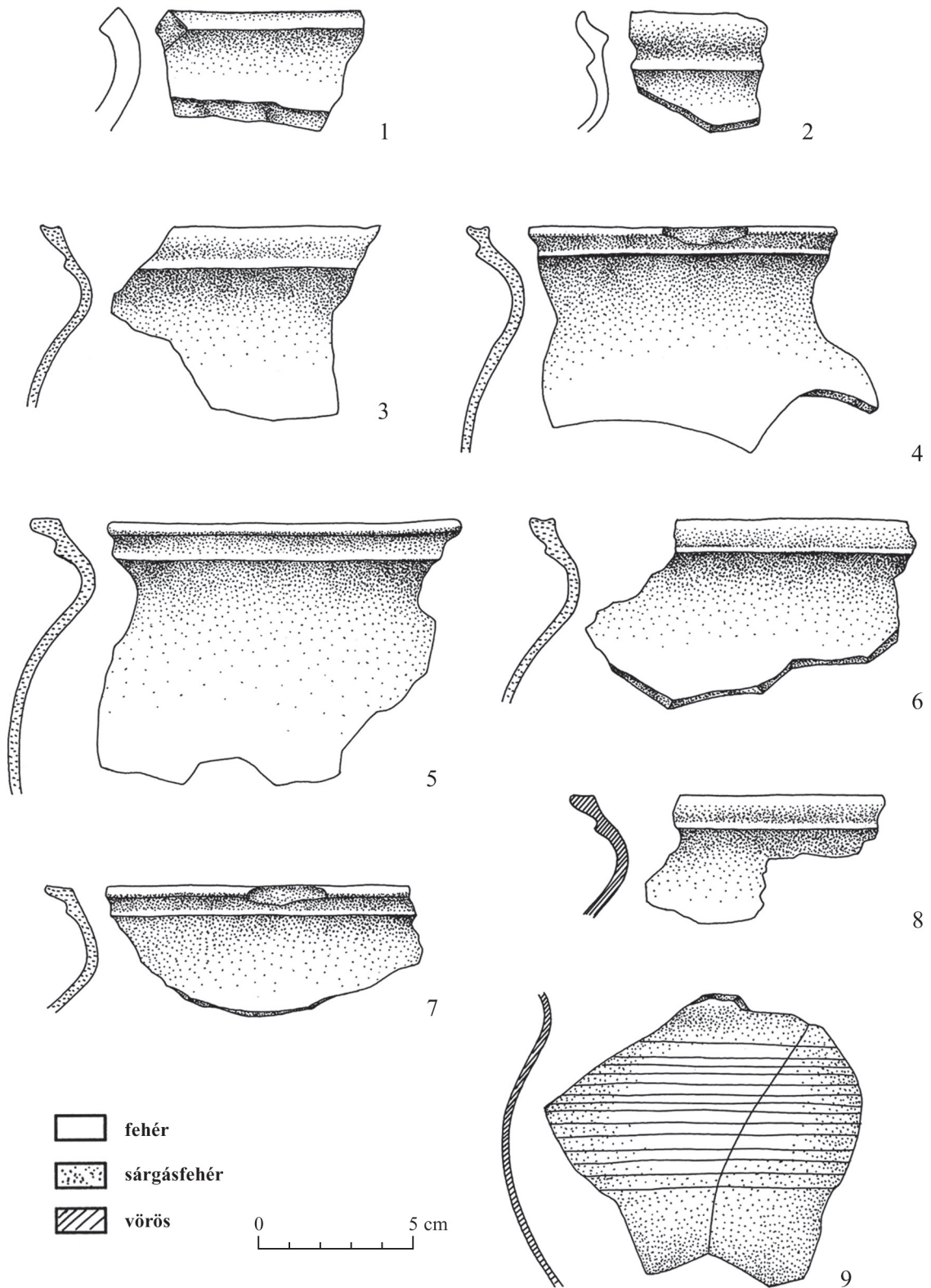
⁴⁸ Lelesz Proth. VIII. (1540). (Guti László és Péter 70 forintért Atyán lévő összes birtokukat Büdi Mihálynak adják.)

⁴⁹ LEHOCZKY 1881, III. 34–38.

⁵⁰ GYÖRFFY 1966, I. 44. és 46. lábjegyzet.

⁵¹ Lásd a 43. lábjegyzetet.

⁵² Lelesz Proth. VIII. 233 (1541).

7. ábra. Vámosatya-Büdi-vár. Az 1965. évi feltárásnál előkerült edénytöredékek. (Rajz: Pisch Ildikó)
 Abb. 7. Vámosatya-Büdi-vár. Gefäßfragmente aus der Grabung von 1965. (Zeichnung: I. Pisch)

8. ábra. Vámosatya-Büdi-vár. Az 1965. évi feltárásnál előkerült kályhacsempe töredékek. (Fotó: Cabello Kristóf)
Abb. 8. Vámosatya-Büdi-vár. Kachelfragmente aus der Grabung von 1965. (Photo: K. Cabello)

várnagy.⁵³ 1545-ben Atyán és a Zemplén megyei Zétényben négy jobbágytelek birtokába iktatják be.⁵⁴ Büdi (I) Mihály 1547-ben, vagy az előtt halhatott meg, mivel 1548-ban – amikor Guti János és Péter tiltakoznak a Büdiek ellen, akik bizonyos birtokrészeket jogtalanul elfoglalták – már csak özvegyét Annát és fiát, (II) Mihályt idéztetik meg.⁵⁵ 1547-ben Ferdinánd beregi főispánná nevezi ki fiát, Büdi (II) Mihályt, aki ebben az időpontban éppen atyái várában tartózkodik.⁵⁶ I. Mihály özvegye tovább folytatja a családi vagyon gyarapítását. 1549-ben Nagy Bálint feleségével, Katalinnal Dávidházára cseréli el Bag és Szalka részeit.⁵⁷ Azt is tudjuk, hogy 1560-ban Büdi (II) Mihály és testvérei (Klára és Farkas) Bereg megyében már Gelénest és Papit egészében birtokolják, míg Jándon,

Barabáson, valamint Kaszony mezővárosban csupán bizonyos részekben tulajdonosok.⁵⁸ Minden bizonnyal a fenti birtokok közé sorolhatjuk Dávidházát, Barkaszót, továbbá Munkácsi ingatlanjukat is.⁵⁹ Megemlítendő, hogy a család még ekkor is birtokos az Abaújban fekvő ősi családi fészekben, Büdön.⁶⁰ 1554-ben először Büdi (II) Mihály és testvére, Klára egyezik meg a közös birtokok felől,⁶¹ majd 1568-ban másik testvére, Farkas kéri ugyanezt.⁶² Mindezek után, egészen a 70-évek első feléig nincs tudomásunk arról, hogy tovább gyarapították volna beregi birtokaikat.

Mindeközben Atya várának története módfelett érdekesen alakult. A Ferdinánd és Izabella közötti háborúskodás során Atyát, mint az egyik, vitatott területen fekvő várat 1557-ben Balassa

⁵³ Lelesz AA 27 (1543). (Büdi Mihály munkácsi várnagy Gechei István macsolai jobbágyainak dolgait elvette, másokat pedig Gechén megvert.)

⁵⁴ Lelesz Stat. B-136 (1545).

⁵⁵ Lelesz Fasc. 1, n° 18 (1548).

⁵⁶ LEHOCZKY 1881, III. 31.

⁵⁷ Lelesz Proth. III. 258 (1549).

⁵⁸ Lelesz Stat. B-580 (1560); LEHOCZKY 1881, III. 31. (Lehoczky szerint Jánd, Kaszony, Barabás – és feltehetően Gelénest – részei új adomány, melyeket a hűtlenség vétkébe keveredett Pázmány Farkas és Perényi János fiaitól vett el a király.)

⁵⁹ Lelesz Proth. XII. 189 (1553). (Eszenyi Csapi Ferenc felesége Büdi Klára megidézeti [bátyját] Büdi Mihályt Barkaszó és Dávidháza birtokrészek, továbbá Munkács mezővárosában lévő ház ügyében.)

⁶⁰ Lelesz Proth. XIII. 35 (1554).

⁶¹ Lelesz Proth. XII. 266 (1554).

⁶² Lelesz Proth. XIV. 64 (1568). Lelesz Proth. Index (1539 körül). (Büdi Mihály testvérei, Farkas és Klára, valamint Gergely és György, e két utóbbi feltehetően nem éli meg a felnőtt koraikat.)

Menyhért és Hagymási Kristóf foglalja el Izabella királynő nevében. Azonban nemsokára Hagymási és Balassa átpártoltak Ferdinánd oldalára, melynek következményeként Büdi (II) Mihály visszakapta a várat.⁶³ 1561-ben Zay Ferenc kassai főkapitány arról értesíti Ferdinándot, hogy Szalka és Kálló János Zsigmond részéről történt megerősítése veszélyezteti az atyai, valamint a kisvárdai várat.⁶⁴ 1563-ban Büdi (II) Mihály, feltehetően a fenti események miatt a várat megerősítette.⁶⁵ Feltételezzük, hogy az erődítési munkák egyike lehetett a belső vár három sarka elé épített – talán fa-föld szerkezetű – bástya. Magán a belső váron erősítésre utaló nyomokat – hacsak a külső falon látható téglajavításokat nem számítjuk ebbe a körbe – nem fedeztünk fel. Azonban nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a vízesárok külső oldalát, vagy legalábbis bejáratának közvetlen környezetét is megerősítették.⁶⁶ 1563. augusztus 4-én Pozsonyban tárgyalják azt a jegyzéket, amelyben János Zsigmond számos – többek között Atya – várat is visszaköveteli.⁶⁷ A várak visszavételére 1564 szeptemberében indított hadjárat során Báthori István, más erősségek mellett, – októberben – Atyát is megostromolta, amelyet aztán pár napos ostrom árán el is foglalt.⁶⁸ Valljuk be őszintén, a vár elfoglalása nem okozhatott túl nagy feladatot, hiszen az ágyútűznek a három kisméretű bástya nem tudott ellenállni, de az erősség módfelett előnytelen topográfiai elhelyezkedése és mérete miatt sem tudott komoly ellenállást kifejteni. Az ostrom során a vár komoly sebeket szenvedhetett, kijavításukra feltehetően többé nem került sor. Amikor 1567-ben – azaz alig három évvel az ostrom után – a tatárok végigdúlták a megyét,

Atya sem került el sorsát, a települést felégették, számos lakosát megölték. Az eset kapcsán várát nem említik meg, pedig nehezen tudjuk elképzelni, hogy a megyét felperzselő tatárok pont ezt, a végül is könnyen elfoglalható objektumot (ha állt volna) ne támadták volna meg.⁶⁹

Mindezen történések azonban nem akadályozták meg Büdi (II) Mihályt és testvérét Farkast, hogy a harcok elültével sikerrel folytassák birtokaik gyarapítását. 1574-ben a munkácsi várhoz tartozó Vári és Bereg mezővárosokat – amelyeket úgy látszik a 60-as évek vége felé szereztek meg – a Guti Ország Kristóf magtalan elhalálása miatt koronára szállt atyai, kerecseni, adonyi és hetyéni részbirtokokra cserélik el.⁷⁰ 1579-ben egy királyi adománylevél felsorolja Büdi (II) Mihály és Farkas birtokait. Ebben az oklevélben a várat – pontosan 15 évvel az 1564. évi ostrom után – egyértelműen elpusztult várként említik meg.⁷¹ 1583-ban már az elhunyt Büdi Farkas gyermekeiről szerzünk tudomást, akik közül Mihály és Boldizsár nem éltek meg a felnőtt kort,⁷² István azonban számos birtokügyletben még 1593-ban is együtt szerepel Mihály nagybátyjával.⁷³ Utána azonban csak Büdi (II) Mihály és annak fia, János szerepel az oklevelekben, 1599-ben már csupán Mihály fiát, Jánost említik meg.⁷⁴ Ezután többet nem találkozunk a Büdi család tagjaival, amely minden bizonnyal Jánossal fiágon kihalt. Birtokaikat leányágon majd a Kubinyi, a Bornemissza, a Révay, a Barkács és a Csapi családok öröklik meg.⁷⁵

Az örökség felosztásakor, a felsorolt birtokok között nem szerepel Atya vára. 1638-ban is romos várként említik meg.⁷⁶ Mindezek után – leg-

⁶³ LEHOCZKY 1881, III. 31.

⁶⁴ LUKINICH 1913, 375, 380.

⁶⁵ LEHOCZKY 1881, III. 31. (Várnagya ekkoriban Szalai Simon vagy Ferenc.) Az erődítés kétségtelen tényét azonban csak egy kutatás állapíthatná meg.

⁶⁶ CABELLO – LUKÁCS 1981, 106. és 37. lábjegyzet. (A vámosatyai templom kutatásakor, a nyugati bejárat előtt egy utólagosan elhelyezett, reneszánsz tagozatos, nagyméretű kapu szarköve került elő.)

⁶⁷ TT 1884, 392 („...castrum Athia Michaelis Búwdy...”).

⁶⁸ LUKINICH 1913, 595 és 3. lábjegyzet; LUKINICH 1918, 115; LEHOCZKY 1881, III. 31; *SzSzMMT* I. 143, 291. (Ekkor foglalja el Báthori István Hadad, Báthor, Szentmárton, Kisvárdá és Rozsály várait is.)

⁶⁹ LEHOCZKY 1881, III. 264.

⁷⁰ LEHOCZKY 1881, III. 32; Lelesz Stat. B–273 (1574). (Büdi Mihályt és testvérét, Farkast a Bereg megyei Atya, Kerecsen, Adony és Hetye birtokok, valamint Eszterjén pusztá részeibe iktatják.)

⁷¹ A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 4. k. 151–152, E 227 Magyar Kamara Archivuma, Libri donationum 3. k. 105. (A felsorolt birtokok: Atya romos várral és tartozékaival: Barabás, Het[y]e, Kerecsen[y], Adon[y], Szalka [itt 1550-ben

udvarházuk is volt], Vid, Gerzsenő, Dávidháza, Darócz, Bódoló, Nagy-Muzsaly, Rákócz, Bene, Surány, Papi, Csaroda, Kaszony egészen, Déda, Barkaszó, Longodár, Bag és Eszterjén puszták Beregben, Munkácson egy kőház, valamint Ardó, Búd, Piski, Szokol, Sásvár, Újlak, Bökény, Tivadar, Péterfalva, Gyakfalva, Szent János-Ugra, Fancsika, Told, Pezete, Gyorak, Bölcse, Bibotelke pusztá más megyékben.)

⁷² Lelesz Proth. XXVIII. 246 (1583).

⁷³ Lelesz Proth. XXXIII–99. (Büdi Farkas fia, István 1587-ben alighanem kiskorú lehetett, mivel ekkor életkorát vizsgálják.); Lelesz Proth. XXXIV–50. (1589-ban már egyedül tiltakozik [testvérei feltehetően már korábban meghalhattak] a Bereg megyei Barkaszóban lévő birtokainak elfoglalása ellen.); Lelesz Proth. XXIX–38. (1593-ban hallunk utoljára Büdi Istvánról.)

⁷⁴ Lelesz Proth. XLIV–67. (Büdi Mihály 1598-ban még él, amikor is egyedül bonyolítja le a Szabolcs megyei Köves és Ladány birtokok cseréjét.); Lelesz Proth. XLV–88. (1599-ben viszont már csak János nevű fia szerepel azon az oklevélen, melyben Munkácson egy kőházat adott el.)

⁷⁵ *SzSzMMT* I. 281.

⁷⁶ A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 9. k. 76–78, E 227 Magyar Kamara Archivuma, Libri donationum 7. k. 37.

nagyobb meglepetésünkre – 1660-ban egy beiktatás okán újra felbukkan a vár neve. Melith Péter feleségét, Zsuzsannát, aki Perényi György leánya, Kapy Sándor feleségét, Katalint és leányukat, valamint eszenyi Csapy Zsófiát, aki Réthey Péter felesége, Atya várában (?) olyan birtokrészekbe iktatják be, amelyek döntő többsége egykoron a Büdi család tulajdonát képezték.⁷⁷

Az előkerült leletanyag és a település, illetve a vár birtoklástörténete alapján egyszerűen mást nem mondhatunk, minthogy építését a 16. század első felére helyezzük, még akkor is, hogy ha egészen 1547-ig egyetlen esetben sem említik meg a várat. Ezek után számunkra nem meglepő, hogy nem találkozunk a vár nevével akkor, amikor Büdi (I) Mihály felvásárolja az atyai birtokrészeket, hiszen ezen időpontokban nem is állhatott. Az is bizonyos, hogy a korábbi – a 15. század második felében különböző jogcímen (eladás, elzálogosítás, elkobzás és eladományozás) történt – ügyletek alkalmával is mélyen hallgatnak a források az erősségről, és mindez akár különösnek is tetszhet Gutti Ország Mihály esetében.⁷⁸ Amint arról már a fentiekben is szó esett, a vár Atya néven egyszer csak 1547-ben tűnik fel először, amikor Büdi (II) Mihály „atyai várában” fogadja főispáni kinevezését.⁷⁹ Nem kétséges, hogy Büdi I. Mihály az atyai első birtoklást követő nyolc év alatt gond nélkül felépíthette a feltörekvő család első várát, amelyre – amint a fentiekből is kiderül – bőséges anyagi háttérrel is rendelkezett. Mondjuk mindezt, annak ellenére, hogy a szakmai közvélekedés esetenként Atya várát a középkori Gelénes várával azonosítja.

Tény és való, hogy a 15. században – még ha csak egyetlen alkalommal is –, de megemlíti a források

Gelénes castellumát (és nem várat). Mátyás király III. *decretuma* értelmében az összes olyan „...Castella demoliantur: sub poenna perpetuae infidelitatis: Item castella infrascripta, videlicet: ...in Bereghi: castellum Gellyénes Ladislaii Wporii, in Zempliniensi: castellum Abara ejudem...”⁸⁰ A rákövetkező évben kiadott – és ebben már nem a hűtlenségbe esett birtokosok várait, hanem a király engedélye nélkül épült várak és erősségek lerombolását elrendelő – határozatban Upori Lászlónak csupán abarai vára szerepel.⁸¹ Úgy tűnik, hogy mindkét erősséget (Gelénes és Abarát) akkortájt valóban lerombolták, hiszen Upori László 1475-ben felsorolt birtokai között már egyik sem szerepel.⁸² Az Uporiak fiágon való kihalásuk (1487) után lezajlott leányági örökösödési birtokügyletek kapcsán sem említik meg a két castellumot.⁸³

Figyelemre méltónak tartjuk azt az oklevelet, amely 1464. február 13-án kelt Budán. Az irat szerint Perényi János özvegyének és fiainak familiárisai megtámadták az Uporiak Bereg megyei papi birtokát, ahol a jobbágyokat megverték, javaikat elvitték. Még ugyanaznap átmentek Gelénesre. Itt az Uporiak kúriáját és házát foglalták el, amelyeket aztán alaposan ki is fosztottak.⁸⁴ Nem tartjuk kizártnak, hogy ebben – egykoron alighanem a falu területén, Uporiak által épített – kúriában kell keresnünk az 1471-ben említett gelénesi castellumot. Mindenesetre, a szakirodalom zavarát jól jelzik a gelénesi várral kapcsolatos ambivalens megállapítások, amelyek nyilvánvalóan főként abból is adódhattak, hogy helyét sem sikerült topográfiailag meghatározni.⁸⁵ Ez – ha a településen belül állt – napjainkra nyomtalanul el is tűnhetett. Felvetésünk már csak azért is megfontolandó, mivel Gelénes és Atya határá-

⁷⁷ Lelesz Stat. M-7 (1660) („...in Arce Attya...”).

⁷⁸ Erre lásd a 44–45. lábjegyzetet; *Thuróczy* 320. (Thuróczy János Krónikájában azt írja: „...kit az említett császár [Zsigmond] fényes érdemeiért [mármint az Atyáról származó Gutti Ország Mihályt] a szerény nemesi kunyhóból a magas bárói tisztségre emelt.”)

⁷⁹ Erre lásd az 55. lábjegyzetet.

⁸⁰ CSÁNKI 1890, I. 333; LEHOCZY 1881, III. 264. Csánki és Lehoczky hivatkozása helytálló, csupán az évszám kérdésében tévedtek, mivel nem 1474-ben, hanem 1471-ben született meg az említett rendelet. Erre lásd: *Magyar Törvénytár* 448.

⁸¹ MOL DL 85041.

⁸² MOL DF 266524 (Uzovics cs. lt. 176, Nyitrai lt). Az értékes adatért Horváth Richárdnak tartozunk köszönettel.

⁸³ NÉMETH é.n., 49–50; MOL DL 24782, DL 16708. (Upori László halála után összes birtokára Mátyás teszi rá a kezét, aki a vagyont Corvin Jánosra hagyta); MOL DL 72211. (1499-ben Ulászló az Upori-vagyon nagy részét Czékei János feleségének, Borbálának, Upori László leányának és fiának, Czékei Mártonnak adományozza); NÉMETH é.n., 50. (A maradék Upori-birtokba, úgy látszik, hogy – Corvin János

halála után – Upori László unokáinak férjei, Losonci Bánfi Pető, Nagymihályi Ödöfni Imre, ruszkai Dobó Domokos és Gerendi László iktatták be magukat. A felsorolt birtokok között nem említik meg sem Gelénes, sem Abara castellumát.) NÉMETH é.n., 50. (1524-ben pedig Perényi Imre és Gábor, valamint Szepesi János a birtokok nagy részét erőszakkal foglalják el, amelyeket 1560-ig nagyjából sikerült is megtartaniuk); MOL DL 72213. (1524-ben Abarán említene meg egy udvarházat, Gelénesen azonban még azt sem.)

⁸⁴ MOL DL 15912.

⁸⁵ LEHOCZY 1881, 38. (A vár leírására Lehoczky Tivadar vállalkozott először. Szerinte a 14. század második felében [Bereg] Dezső fiainak, Miklósnak, Jánosnak és Domokosnak a Csaroda- és a Micz-patakok közrefogta mocsárban, Gelénesen földvárak voltak, amely árkokkal és földtöltéssel erősített, bejárását pedig [pallókból épített] hidak biztosították. A műemléki topográfiának a megye történetét tárgyaló részében – Csánki adatait átvéve – megemlíti, hogy Ibrány, Matolcs és Rozsály mellett Gelénesen is volt vár a 15. században. Az objektumok keletkezési körülményei ismeretlenek, azonban szerepüket nem túl jelentősnek határozza meg.)

ban csupán egyetlen egy – fentiekben ismertetett – várhelyet ismerünk, és ebből az objektumból eddig csak 16. századi, illetve 17. század elejére datálható leletanyag került elő. Arról nem is beszélve, hogy az Upori családnak Atyán soha nem volt birtokrésze, azaz Atyán semmiképpen nem építkezhetek.⁸⁶ Beregben számos birtokuk van, amelyek döntő részét – közöttük Gelénest is – leányági utódaik öröklik majd meg a 16. század el-

ső felében.⁸⁷ A Büdiek – s ez nem elhanyagolható körülmény – első gelénesi birtokrészüket csak 1560-ban szerzik meg, jó néhány évvel azután, hogy atyai várukról az első említés megtörténik.⁸⁸ Következésképpen, az elmondottakból az derül ki, hogy a fenti dátumig a „gelénesi vár” sem lehetett birtokuk. Atyán pedig – amelyben a Büdiek az erősség első említése (1547) előtt szereztek részeket – a középkorban egyszerűen nem állt vár.

Irodalom

Anjou

Anjou-kori okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre. Budapest 1878–1920.

CABELLO, JUAN – LUKÁCS ZSUZSA

1981 A vámosatyai református templom kutatása. *Építés-Építészettudomány* XIII: 1–2, 103–135.

CSALLÁNY DEZSŐ – CSISZÁR ÁRPÁD

1966 Jelentés. *RégFüz* Ser. I. No. 19, 82.

CSÁNKI DEZSŐ

1890 *Magyarország történelmi földrajza.* I. Budapest.

CSORBA CSABA

1974 *Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről.* Debrecen.

ENGEL PÁL

1996 *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457.* I–II. Budapest.

FÜGEDI ERIK

1970 *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása.* Budapest.

GERŐ LÁSZLÓ

1955 *Magyarországi várépítészet.* Budapest.

GYÖRFFY GYÖRGY

1966 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. Budapest.

Karácsonyi János

A magyar nemzetségek a 14. század közepéig. Budapest 1994. (Reprint kiadás.)

KISS LAJOS

1980 *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest.

LEHOCZKY TIVADAR

1881 *Bereg vármegye monográfiája.* I–III. Ungvár.

LUKINICH IMRE

1913 Az északkeleti várháborúk történetéhez. *HK* 1913, 370–394, 584–605.

1918 *Erdély területi változásai.* Budapest.

⁸⁶ MOL DF 266524. (A család utolsó férfitagjának, Upori Lászlónak birtokai 1475-ben Bereg megyében Gelénés, Papi és Csoma); LEHOCZKY 1881, III. 264. (Upori László leánya, Borbála, aki Czékei János felesége, Beregben Csoma, Gelénés és Papi birtokokat örökölte. Ám – tudomásunk szerint – korábbi időpontban sem voltak birtokosok Atyán.)

⁸⁷ *Karácsonyi* 524–525; GYÖRFFY 1966, I. 540. (A Gutkelekdek Bereg megyei [korai] birtoktestéhez tartozó Gelénest két részletben [1327-ben és 1342 előtt] Pál fia, Berekszői Dezső [a Hagymási család őse] beregi ispán vásárlás útján szerezte meg); Zs I. 6077. (Utódai, 1399-ben Bereg megyei

birtokaikat, közöttük Gelénest is, az Uporiak Bihar megyei birtokaival cserélték el, amely ettől kezdve egészen Upori László haláláig a család kezén marad); Zs I. 5501. (A család mindkét ága 1398-ban Zsigmondtól engedélyt kapott, hogy tetszés szerinti birtokukon kő- vagy favárát építhessenek. Alighanem ezen engedély birtokában építhették fel Abarán castellumukat.) A család tagjaira lásd ENGEL 1996, I. 70; ENGEL 1996, II. 251, 512–513. A több megyére is kiterjedt birtokaikra lásd CSÁNKI 1890, I. 364, 382, 505; Zs II. 1029.

⁸⁸ Erre lásd az 58. lábjegyzetet.

Magyar Törvénytár

Magyar Törvénytár 1000–1526. Törvéncikkek. Ford. Nagy Gyula. Budapest 1899.

MEZŐ ANDRÁS – NÉMETH PÉTER

1972

Szabolcs-Szatmár megye történelmi-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza.

NÉMETH PÉTER (szerk.)

é.n.

Uporiak és Fulók. In: Frisnyák Sándor [et al.]: *Szabolcs*. [Budapest, 2003] 45–51. (Száz magyar falu könyvesháza)

SOÓS ELEMÉR

1928

Vámosatya-vár története, hadi és mű leírása. Budapest.

SzSzMMT

Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. I–II. Szerk. Entz Géza. Budapest 1986.

Thuróczy János

A magyarok krónikája. Ford. Horváth János. Budapest 1978.

TT

1884

Pettkő Béla: A tiszántuli vármegyék, várak birtokosainak feljegyzése 1563-ból. *TT* 1884, 391–392.

TT

1903

Komáromy András: Levéltári kutatások. 1. közlemény. *TT* 1903, 123.

Várepítészetiünk

Várepítészetiünk. Szerk. Gerő László. Budapest 1975.

Zichy

A zichy és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Pest – Budapest 1871–1931.

Zs

Zsigmond-kori Oklevéltár. I–II. Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest 1951–1958.

Rövidítések

MOL DL

Magyar Országos Levéltár, Budapest. Mohács előtti gyűjtemény

MOL DF

Magyar Országos Levéltár, Diplomatai Fényképgyűjtemény

Lelesz AA

A leleszi konvent országos levéltára, Acta Annorum sorozat (Mikrofilm)

Lelesz Proth.

A leleszi konvent országos levéltára, Prothocollum sorozat (Mikrofilm)

Lelesz Stat.

A leleszi konvent országos levéltára, Statutoria sorozat (Mikrofilm)

JUAN CABELLO – ZOLTÁN SIMON

Eine Burg in der Gemarkung von Vámosatya

Im Bezirk Szabolcs-Szatmár-Bereg (Ostungarn), auf halbem Weg zwischen den Dörfern Vámosatya und Gelénes – etwa 800 m südlich von der heutigen Landstrasse – auf einem niedrigen, stark bewachsenen Hügel befinden sich die Ruinen einer Burg, die erst 1995 – unter der Leitung von Gyula Nováki – vermessen wurde. Hier hatten Dezső Csallány und Árpád Csiszár 1965 eine Rettungsgrabung durchgeführt, die ein bedeutendes Fundmaterial aus dem 16. Jahrhundert ans Tageslicht brachte. Aufgrund der bisherigen Angaben verfügte die regelmässig quadratische Anlage über zwei, einst mindestens zweigeschossige Palastflügel, die sich in L-Form trafen, sowie über den Burghof davor, wo im Nordwesten auch die schmale Toranlage gesucht wird. Im Erdgeschoss der einzelnen Gebäudeflügel befanden sich je drei Räumlichkeiten mit Balkendecken, im Nordwesten standen zwei Kachelöfen. Die hier gefundenen Dachziegel deuten auf ein steiles Satteldach hin.

Die Burg war außen von einem tiefen und breiten Wassergraben umgeben, die drei unregelmässig halbkreisförmigen, wahrscheinlich mit Holz-Erde-Konstruktion errichteten kleinen Befestigungswerken an den äußeren Ecken entstanden wahrscheinlich erst nach der Belagerung von 1563. Die Burg selbst liess – nach dem Fundmaterial, sowie nach den besitzgeschichtlichen Angaben – Mihály Büdi, königlicher Kastellan von Munkács (Mukačevo) und Obergespan von Bereg zwischen 1539 und 1547 erbauen.

Őskori erődítések kutatása légi régészeti módszerekkel

Az 1996. évi LIII. törvény a természet védelméről a földvárakat és kunhalmokat (azaz a halomsírokat, kurgánokat és telkeket) *ex lege* védetté nyilvánította. A tényleges védelem első fontos lépése a szakirodalmi alapadatok adatbázisba rendezése volt, amelyet az ELTE Régészettudományi Intézete és a Természetvédelmi Hivatal közötti együttműködés keretében (a középkori földvárak és a római kori halomsírok kivételével) 2001-re elkészítettünk.¹ Ezután kezdtük meg az őskori földvárak légi régészeti állapotfelmérését. Az első eredményekről a 2002 márciusában Pécsen megrendezett konferencián számoltunk be.^{1a} Ma már a kataszterezett földvárak túlnyomó többségéről rendelkezünk felvétellel, miközben jelentős mennyiségű kép készült a kataszterben nem szereplő (gyakran középkori) erődítésekről is. A szakirodalomban fellelhető őskori földvárak pontos térképészeti illesztése, légi fényképezése ugyanúgy fontos eredményeket hozott, mint a korábban teljesen ismeretlen, többnyire a hagyományos terepmunka során már megfigyelhetetlen erődítésnyomok azonosítása. Utóbbiak egy részét az 1993–2000 közötti magyar–francia légi régészeti kutatási program eredményeként azonosítottuk, de a 2001 óta önállóan folytatott felderítő repüléseknek köszönhetően is számos, feltehetően őskori erődítés nyoma vált ismertté. Ennek eredményeképpen az ELTE Régészettudományi Intézet Térinformatikai Kutatólaboratóriumának Légi Régészeti Archívumában ma már több mint 200 földvárról rendelkezünk légi fényképes adattal, amelyek jelentős része újonnan megismert erődítés (kb. 60–70 darab). A gyorsan gyarapodó légi fényképes adatokkal terepmunkánk egyelőre nem tud lépést tartani, így az új erődítések kronológiai besorolása a kataszterünkben szereplő, vagy a szakirodalomból ismert földváraknál jóval bizonytalanabb. Ennek figyelembevételével a következőkben először az ismert őskori földvárak légi régészeti állapotfelmérésének tapasztalatait foglaljuk össze, majd a légi fényképezések során azonosított, tipológiai szempontból az őskoriak közé sorolható erődítések közül mutatunk be néhányat.

Ismert őskori földvárak állapotfelmérésének eredményei

Középső bronzkori földvárak

A százhalombattai Matrica Múzeummal kialakított együttműködésnek köszönhetően többször is alkalmunk volt a Benta völgyében található bronzkori erődítések tanulmányozására. E repülések során, 2002-ben figyeltünk fel a Sós-kút-Barátháznál található, harántirányban egy úttal kettéosztott platóra. A plató Benta-völgy felé eső része meredek letörésben végződik, nyugati határa azonban nem rajzolódik ki egyértelműen, a közölt ábráktól eltérően, szűkebben is meghúzható.² Ettől függetlenül, a légi fényképeket elemezve nagyon valószínű, hogy Sós-kút-Kálváriánál, illetve a tőle északra eső, Barátház nevű területen egy több részből álló, az MRT, illetve a SAX-projekt terepbejárásai alapján a Vátya-kultúrához tartozó erődített településsel számolhatunk.³ Hasonlóan többrészes a légi fényképezések alapján a nem messze fekvő Bia-Pap-réti-dűlő földvára.⁴ Ugyancsak a Vátya-kultúra többrészes, komplex, nagy települése lehetett Bia-Öreghegy 1, 2, amelynek meglévő erődítései azonban nem feltétlenül bronzkoriak.⁵ A közelben két kisebb földvárat is ismerünk; Torbágy-Nagy-hegy⁶ a terepbejárási adatok alapján a Vátya-kultúra erődített telepei közé tartozik, a 2005 tavaszán légi fényképezéssel azonosított etyek-pince-dűlői erődítés pedig bronzkori.⁷

Ásatások hiányában mind az öt említett lelőhely további kutatásra szorul, bizonyos topográfiai következtetések azonban a meglévő adatok alapján is levonhatók. Sós-kút-Kálvária/Barátház települése a Benta-patak és egy kisebb ér összefolyásával szemben, egy völgyre néző, jelentős relatív magasságú plató szélén létesült. Ennek a platósorozatnak az északi végét, ott, ahol a Benta-völgy kissé kiszélesedik, ugyancsak erőteljesen erődítették (Bia-Pap-réti-dűlő). A Füzes-patak Bentába torkolásánál, a rendkívül jó természetes adottságokat kihasználva, talán

¹ A kataszterezési munkákat Nováki Gyula és Holl Balázs (őskori földvárak, Dénes József és Miklós Zsuzsa adatainak felhasználásával, – lásd: Nováki – Czajlik – Holl in press), illetve Anders Alexandra, Csányi Marietta, Nagy Emese Gyöngyvér és Tárnoki Judit (tellek, Kalicz Nándor és Raczky Pál közreműködésével), valamint a szerző végezték el.

^{1a} Czajlik – Holl 2003.

² Vicze – Czajlik – Timár 2005, 253, figs 3–4.

³ MRT 7, 223. és Vicze – Earle – Artursson 2005, 244–245.

⁴ MRT 7, 34, 56. t. 1. és Vicze – Czajlik – Timár 2005, 252–253, figs 1–2.

⁵ MRT 7, 30–31.

⁶ MRT 7, 333–334.

⁷ T. Németh Gabriella szíves szóbeli közlése.

1. ábra. Bronzkori(?) erődítések nyoma Hajós-Hildpusztánál
Abb. 1. Reste von bronzzeitlichen(?) Befestigungen bei
Hajós-Hildpuszta

különösebb mesterséges erődítés nélkül is nagyméretű, központi(?) települést alakíthattak ki (Bia-Öreg-hegyen és az Öreg-hegy alatti területen). A Benta-völgytől távolodva, a csatlakozó vízfolyás (Füzes-patak), illetve az egykori útvonal(?) mentén kisebb erősségek álltak (Torbágy-Nagy-hegy, illetve Etyek-Pince-dűlő). A Füzes-patak mentén továbbhaladva még egy, a völgy fölé emelkedő platóra épített erősséget ismerünk: Páty-Nagy-hegyet, amelyet Bóna István a Vatyakultúra erődített települései közé sorolt.⁸ Noha ezen a hegyen sem sáncot, sem árkot nem ismerünk, a három oldalon is igen meredek, túlzottan is „szabályos” hegyoldal esetében a természetes adottságok felerősítése (a löszplató „megfaragása”) nem zárható ki. (Déli irányban Páty egyik régi téglagyárának volt agyagbányája nem teszi lehetővé az esetleges erődítés megfigyelését.) E három, a Benta-völgytől távolabb eső erősség funkciója – kis alapterületük alapján – nem feltétlenül a tényleges védelem, inkább a megfigyelés, esetleg a kommunikáció biztosítása lehetett.

A 2003-as repülések során Hajós-Hildpusztánál fényképeztünk le egy, a Benta-völgyire emlékező

tető erődítési rendszert⁹ (1. ábra). A régóta ismert hildpusztai földvár a Bácskai-plató északi peremén, a plató és az abba bevágódó vízmosások között fekszik.¹⁰ Az így kialakult természetes védettséget délkeleti irányból mély árokkal fokozták. Az erődítéstől északkeletre kb. 300 m-re, a plató peremébe vágódó következő vízmosásnál hasonló méretű és elhelyezkedésű erődítés árkát figyelhettük meg talajszíneződésként. A plató-peremet továbbkövetve, az előző erődítésnyomtól kb. 400 m-re, ismét egy vízmosás becsatlakozásánál, annak keleti oldalán széles árok (árkok?), nyomát figyeltük meg a szőlőben, amely a kapcsolódó bozotos területtel együtt egy, az előzőeknél kisebb, ellipszis alakú erődítést alkot. Az erődítés belső részén sötét folt (belső árok nyoma?) látszik. Hasonló, egymáshoz közel eső bronzkori földvárakat Tápióbicskénél régóta ismerünk (Várhegy és Kalaposhegy).¹¹

A mezőfalvi Bolondvár 2002-es fényképezésekor a vártól keletre a Déli-dűlőben olyan árok nyomát figyeltük meg az őszi vetésű gabonában, amelyek a jelenleg csak kis alapterületen ismert földvárhoz kapcsolódhattak.¹² Ennek megfelelően a Vatyakultúra mezőfalvi földvára is – a régóta így számon tartott Sárbogárd-Cifrabolondvárhoz, Pákozdi-Pákozdvárhoz, Dunaújváros-Kossziderhez,¹³ illetve az újabban felismert Sósút-Kálvária/Barátházhoz hasonlóan – a többrészes, „sejtszerű” belső szerkezettel rendelkező földépitmények közé tartozhatott. Hasonló, csatlakozó erődítés nyomát figyeltük meg a korábbi légi fotózásokból¹⁴ jól ismert Solt-Tétel-hegy földváránál.¹⁵ Az előreugró földnyelvnek azonban mind erődítetttségét, mind bronzkori eredetét az utóbbi évek terepbejárásai megkérdőjelezték.¹⁶

A perkáta-forrás-dűlői erődítésre Kulcsár Mihály terepbejárása nyomán Nováki Gyula hívta fel figyelmünket.¹⁷ A földvár az egyik leggyakoribb erődítési típust képviseli, amikor a természetes földnyelvet a hozzá csatlakozó platótól sánccal és/vagy árokkal választották el. Perkáta-Forrás-dűlőben az erdővel fedett, jó állapotú sáncon kívül talajszíneződésként egy (vagy több egymás melletti) komoly külső árok is megfigyelhető, vagyis a földnyelvet kétszeresen is leválasztották a mögötte fekvő platótól. Fejér megyében Nováki Gyula kutatásainak köszönhetően korábban is számos hasonló topográfiai helyzetű földvárat

⁸ Bóna 1975, 58.

⁹ Czajlik 2004b, 111.

¹⁰ Bóna – Nováki 1982, 87–88.

¹¹ Miklós 1982, 35–36.

¹² Czajlik 2004a, 168.

¹³ Nováki 1975, 328.

¹⁴ Solt-Tétel-hegyet korábban mind René Goguey (1996), mind Otto Braasch (1997; Bertók – Visy 1997, 157) fényképezte.

¹⁵ Czajlik 2004b, 111.

¹⁶ Holl Balázs és Takács Miklós szíves szóbeli közlései.

¹⁷ Czajlik 2004b, 111.

ismertünk (például Beloianisz-Bolondvár).¹⁸ Az erődítési formát több esetben sikerült Miklós Zsuzsának is megfigyelni Tolna megyei légi fényképezései során: Bölcske-Széles-dombi-dűlő,¹⁹ Döbrököz-Tűzköves²⁰ és Pári-Schanzberg²¹ a terepbejárások alapján a bronzkorra datálhatók.

A régóta ismert,²² a késő bronzkorra keltezhető Lengyeltóti-Nagytatárvár légi fényképezésekor figyeltünk fel arra, hogy a hosszan elnyúló dombhátnak nemcsak a Nagytatárvár nevű északi harmada, hanem a déli csücske is erődített volt (2. ábra). Arra, hogy ennek nyomai a terepen is megfigyelhetők (voltak?) a topográfiai térkép „Kistatárvár” felirata utal. Minthogy terepi megfigyelésekre mindmáig nem volt lehetőségünk, csak feltételezhetjük, hogy ez esetben is egy bronzkori erődítéssel van dolgunk. A két földvár azonban nem feltétlenül egykorú, amint azt Mogyorósbánya-Óhegy és Tokod-Sáncok példája is mutatja. Az archív légi fotóról ismert Tokod-Sáncok földvéra az MRT alapján a korai bronzkorra, az ugyanazon dombhát északnyugati végén, Tokod-Sáncoktól bő 1 km-re található Mogyorósbánya-Óhegy viszont az urnamezős kultúra idejére keltezhető.²³

Vaskori földvárak

A szirmabesenyői földvárat Nagy Dezső és Pusztai Tamás egy 1990. március 8-án készült, nem régészeti célú légi felvétel alapján azonosították.²⁴ A későbbi, különböző időpontokban történt régészeti célú fényképezéseknek²⁵ köszönhetően az erődítés részletei is jól megfigyelhetők. A földvár legfeltűnőbb sajátossága nagy mérete és az erődítés szabálytalan futása mellett, az egymástól azonos távolságra lévő, azonos kiképzésű árkokkal erősített kettős (egy rövid szakaszon hármas) sánc nyoma. Ez a jól megfigyelhető tipológiai sajátosság az Alföld néhány másik erődítésénél is felismerhető. Orosháza-Nagytatársánc első régészeti célú légi fényképezése 1939. június 27-én történt meg, észlelési szempontból kedvező időszakban.²⁶ A felvételen jól látszik a szirmabesenyőivel teljesen megegyező felépítésű kettős sánc nyoma, sőt itt is megfigyelhetők a váron belül elkülönített területek. A Nagytatársánc 2002. június 16-i fény-

2. ábra. Lengyeltóti-Nagytatárvár és Kistatárvár óskori erődítései

Abb. 2. Die urzeitlichen Befestigungen von Lengyeltóti-Nagytatárvár und Kistatárvár

¹⁸ NOVÁKI 1952.

¹⁹ MIKLÓS 2004a, 149, 157, 5. kép.

²⁰ MIKLÓS 2004b, 132, 143, 6. kép.

²¹ MIKLÓS 2005, 149, 157, 9. kép.

²² KUZSINSZKY 1920, 26.

²³ MRT 5, 258, 326, 62. t. 3.

²⁴ HELLEBRANDT 2000, 80-81, 3. kép.

²⁵ HELLEBRANDT 2004, 171.

²⁶ BANNER 1939, II. t.

3. ábra. Orosháza-Nagytatársánc, északi rész. Légi felvétel, 2002. június 16. (Fotó: Czajlik Zoltán)
Abb. 3. Orosháza-Nagytatársánc, Nordseite, Luftaufnahme 16.06.2002. (Photo: Z. Czajlik)

képezésekor (3. ábra) a kettős (hármass?) sánc (világos elszíneződés) nyomai között az árok is jól megfigyelhető (sötét elszíneződés). Hasonló elrendezést mutat a romániai Santana (Szentanna, Arad megye) mellett 1965. augusztus 18-án készült felvétel, amelyen jól látszik a földvár kettős sánccal kerített erődítésrendszere.²⁷ A santanai földvár 100 hektáros befoglaló mérete egyébként jól összehasonlítható Orosháza-Nagytatársánc 124 hektáros területével, illetve a vele összefüggő Tótkomlós-Kistatársánc 94 hektáros kiterjedésével. (Szirmabesenyő-Földvár jelenleg ismert kiterjedése viszont csak 24 ha.) Az erős talajerózió mindegyik földvár esetében szűkíti a további feltáró kutatások lehetőségeit, a rendelkezésre álló adatok alapján az erődítések a későbronzkor-koravaskor fordulójára keltezhetők. Mérete, megjelenése (kívül kettős árok, belül árkokkal leválasztott területek) alapján ezen lelőhelyek között kell megemlítenünk a Kunpeszér-Nyuhogónál 2000 nyarán fényképezett földvárat is, amelynek terepi helyszínelése még nem történt meg (4. ábra).

A vaskori erődítések fényképezésének fontos eredménye a regölyi kelta sánc korábban hiányzó déli részének azonosítása 2001-ben.²⁸ Ennek alapján az oppidum területét (attól függően, hogy a Regöly belterületére eső délkeleti sarkok hozzátartozott, vagy sem) 44-50 hektárra becsüljük. Hasonló alapterülete Magyarországon a kelta korban csak Sopron-Várhelynek és Velem-Szent Vidnek (mindkettő 40 ha), illetve Pécs-Jakabhegynek (53 ha) volt, mindhárom esetben azonban – hegyi terepről lévén szó – nehezebb lehetett a terület beépítése, használata, mint a regölyi löszplatón.

Bükkszentlászló-Nagysánc területe az előzőeknél jóval kisebb, a 2006. januári légi fényképezés alapján azonban az eddig ismert sánctervvonulaton²⁹ túl az északkeleti oldalon, 15 m-rel mélyebb szinten lévő külső teraszt is hozzákapcsolhatjuk az oppidumhoz (5. ábra). Így a földvár teljes területe kb. 18 ha lehetett. A felvételen jól látható, hogy a földvár három – különböző méretű – természetes platót foglal el, az erősen teraszosított Nagysánc-

²⁷ STEFAN 1999, 263–264, fig. 2.

²⁸ CZAJLIK – HOLL 2003.

²⁹ Lásd legutóbb: NOVÁKI 2002, 359–360.

tető a dél-délnyugati legmagasabb részen, a hasonló nagyságú középső plató (amelynek jelentős részét egy nagy töbör foglalja el) az előbbtől kelet-északkeletre, az újonnan felismert, kisméretű alsó terasz pedig az északkeleti Kissánc alatt helyezkedik el.

Légi régészeti felderítés során azonosított, korábban ismeretlen őskori erődítések

Kisméretű, egyszerű erődítések

A Hatvan-Kerek-halomnál 2002 tavaszán fényképezett földvár formája, topográfiai elhelyezkedése alapján az Északi-középhegység előterében nagy számban ismert, a Hatvani, illetve a Füzesabonyi kultúrába sorolt, bronzkori földvárakra emlékeztet.³⁰ Különösen feltűnő a hasonlóság a Csány-Horti-úti tell településsel, hiszen mindkét esetben az erődítési árok mellett települési foltok is azonosíthatók, amely aláhúzza annak a megfigyelésnek a fontosságát, hogy e két bronzkori kultúra esetében a földvár, illetve a tell település, mint régészeti kategória, gyakran egybeesik.

Az Izsák-Radványi-tanyánál 1993-ban,³¹ a Harta-Bojárnál 2000-ben,³² a Vaskút-Várhelynél³³ és Kunszállás-Görög-tanyánál 2004-ben légi fényképezéssel azonosított, ovális vagy lekerekített háromszög alakú, kisméretű árkok kisebb-nagyobb valószínűséggel bronzkoriak, amelyekre formájuk és méretük mellett topográfiai elhelyezkedésük is utal. Az Adony-Lívia-majornál 1993-ban fényképezett szabálytalan alakú árok kronológiai besorolása még a fentieknél is bizonytalanabb, a tagolt domborzatú zónában a viszonylag sík részre ástott árok datálásához – csakúgy, mint a másik négy lelőhelynél – terepbejárás szükséges.³⁴

Nagyméretű, összetett erődítések

B. Hellebrandt Magdolna – a fent említett szirmabesenyői földvár azonosítását követően – archív, nem régészeti célú légi fényképek felhasználásával egy sor nagyméretű erődítés nyomait igyekezett megtalálni. A Putnok-Pogonyi-pusztánál,³⁵ Gesztelynél,³⁶ Szendrő-Majornál³⁷ megfigyelt struktúrák közös sajátossága, hogy sáncnak, vagy ároknak a közölt légi fényképek alapján nyo-

4. ábra. Kunpeszér-Nyuhogó. Légi felvétel, 2000. június 21. (Fotó: René Goguey)

Abb. 4. Kunpeszér-Nyuhogó, Luftaufnahme 21.06.2000. (Photo: R. Goguey)

ma sincs, a Sajó, a Bódva és a Hernád fölé emelkedő teraszok erődítettségéről nem beszélhetünk. Kivételt talán a Hejőkürt-Homokbányánál megfigyelt természetes mederkanyarulat képez, amelyhez a légi fénykép alapján valóban kapcsolódhatott egy kettős árok.³⁸ Ehhez a struktúrához legközelebb talán a Nagyrábé-Pusztadűlőben, a magyar-francia légi régészeti program keretében 1996-ban fényképezett terület áll, ahol egy természetes mederkanyarulat átvágásával alakíthatták ki a feltételezhető erődítést. Tiszasas-Kelemnél egy természetes szigetet fényképezett le René Goguey 1993-ban, amelyen azonban jól látható a sziget ívét követő többszörös árokrendszer, sőt megfigyelhető volt annak egyik bejárata is (6. ábra). Ugyanő Cegléd-Karácánál 1996-ban is lefényképezett egy hasonló, intenzív településnyomokkal jellemezhető, szabályos szigetet, amelynek mesterséges erődítettsége azonban erősen kérdéses.

Ezen – véleményünk szerint őskori – erődítési formák vizsgálata további kutatásokat, feltárássokat igényel. Esetükben a B. Hellebrandt Magdolna által előszeretettel alkalmazott „vízivár” kifejezést megtévesztőnek tartjuk, hiszen ez a középkorban a szigetekre épült, vagy az esetenként szabályozható vízmélységű vizesárokkal körülvett erődíté-

³⁰ CZAJLIK 2004a, 162, 2. kép.

³¹ GOGUEY – SZABÓ 1995, 72, 68. kép.

³² GOGUEY – CZAJLIK – BÖDŐCS 2003, 76–77, 84, 2–3. kép.

³³ CZAJLIK 2005, 121.

³⁴ GOGUEY – SZABÓ 1995, 69, 61. kép.

³⁵ HELLEBRANDT 2004, 179, 9. kép.

³⁶ HELLEBRANDT 2004, 182, 12. kép.

³⁷ HELLEBRANDT 2002, 74, 15. kép.

³⁸ HELLEBRANDT 2004, 176, 6. kép.

5. ábra. Bükkzentlászló-Nagysánc. Légi felvétel, 2006. január 25. (Fotó: Czajlik Zoltán)
Abb. 5. Bükkzentlászló-Nagysánc, Luftaufnahme 25.01.2006. (Photo: Z. Czajlik)

6. ábra. Tiszasas-Kelem. Légi felvétel, 1993. június 14. (Fotó: René Goguey)
Abb. 6. Tiszasas-Kelem, Luftaufnahme 14.06.1993. (Photo: R. Goguey)

seket jelenti.³⁹ Az elnevezés indokolatlan is, mert a víz legfeljebb egy – sík területeken nyilván fontosabb – tényező lehetett a sok közül, amely a védelmet elősegíthette. Ha a természetes védettség különféle formáit következetesen meg akarnánk különböztetni, akkor lennének őskori sziklaváraink, mocsárváraink, szigetváraink, stb. is.

Az itt röviden ismertetett kutatási helyzetkép nyilvánvalóvá teszi, hogy a légi régészeti módszer révén az Alföldről, és általában a sík vidékekről ismertté vált őskori erődítések száma és változottsága az utóbbi 10 évben jelentősen megnőtt. Az őskori földvár kataszter 1999-es elkészítése-

kor e tekintetben még jóformán *terra incognita*-nak számító területek kutatási lehetőségei mára jelentősen felértékelődtek, és a további légi fényképezések mellett az azonosított lelőhelyeken terepbejárásokat tesznek szükségessé.

Köszönetnyilvánítás

A földvárak légi fényképezésének háttérét az ELTE Régészettudományi Intézete (Dr. Szabó Miklós és Dr. Raczky Pál) és a KM Természetvédelmi Hivatala (Dr. Tardy János és Dr. Rádai Ödön) közötti sokéves együttműködés, az FKFP 0198/2000-es pályázat (témavezető Dr. Bartosiewicz László) és az OTKA T043762-es pályázat biztosították.

³⁹ Lásd pl. Bősárkány-Dinnyebokor 1998-as légi felvételét (GOGUEY 2002, 7). Nováki Gyula és Czajlik Zoltán helyszínelése, 1999.

Irodalom

- BANNER JÁNOS
1939 A hódmezővásárhelyi Nagytatársánc. *Dolg* 15 (Szeged) 93–114, I–V. tábla.
- BERTÓK, GÁBOR – VISY, ZSOLT
1997 Bildkatalog (Ungarn). In: *Aus der Luft-Bilder unserer Geschichte. Luftbild-archäologie in Zentraleuropa*. Hrsg. Judith Oexle. Dresden, 141–163.
- BÓNA, ISTVÁN
1975 *Die mittleren Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Budapest.
- BÓNA ISTVÁN – NOVÁKI GYULA
1982 Alpár bronzkori és Árpád-kori vára (Alpár. Eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg). *Cumania* 7, 17–118.
- CZAJLIK ZOLTÁN
2004a Légi régészeti kutatások Magyarországon 2002-ben (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában végzett munkáról) – Aerial archaeological investigations in Hungary in 2002 (A short report on the work done in the GIS Research Laboratory of the Institute of Archaeological Sciences, Eötvös Loránd University). *RégKut* 2002 (2004) 161–169.
- 2004b Légi régészeti kutatások Magyarországon 2003-ban (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában végzett munkáról) – Aerial archaeological investigations in Hungary in 2003 (A short report of the activity of the 3D Research Laboratory of the ELTE Archaeological Institute). *RégKut* 2003 (2004) 111–125.
- 2005 Légi régészeti kutatások Magyarországon 2004-ben (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában végzett munkáról) – Aerial archaeological investigations in Hungary in 2004 (A short report of the activity of the 3D Research Laboratory of the ELTE Archaeological Institute). *RégKut* 2004 (2005) 121–142.
- CZAJLIK, ZOLTÁN – HOLL, BALÁZS
2003 Die Luftbildprospektion der urzeitlichen Erdburgen Ungarns. In: *Mandula-virágzás tudományos napok, Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén*. Pécs – Szekszárd, 2002. március 4–8. Szerk. Visy Zsolt. Pécs, 67–82.
- GOGUEY, RENÉ
2002 Traces dans la Grande Plaine... Photographies aériennes de Hongrie. *Exposition du 18 avril au 2 juin 2002*. Musée et site archéologiques de Saint-Romain-en-Gal – Vienne.
- GOGUEY, RENÉ – CZAJLIK, ZOLTÁN – BÖDÖCS, ANDRÁS
2003 Magyar-francia légi régészeti kutatások Magyarországon – Recherches franco-hongroises d'archéologie aérienne en Hongrie en 2000. *RégKut* 2000 (2003) 75–86.
- GOGUEY, RENÉ – SZABÓ, MIKLÓS
1995 *L'histoire vue du ciel. Photographie aérienne et archéologie en France et en Hongrie – A történelem madártávlatból. Légi fényképezés és régészet Franciaországban és Magyarországon*. Budapest.
- B. HELLEBRANDT MAGDOLNA
2000 Szirmabesenyő-Földvár. *HOMÉ* 39, 77–93.
- 2002 Az őskor és a római császárkor régészeti emlékei. In: *Szendrő monográfiája*. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Szendrő, 57–94.
- 2004 Őskori föld- és vízivárak. In: *ΜΩΜΩΣ II. Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete (Debrecen, 2000. november 6–8.)*. Szerk. Nagy Emese Gyöngyvér – Dani János – Hajdú Zsigmond. Debrecen, 171–186.

- KUZSINSZKY, BÁLINT
1920 *A Balaton környékének archaeológiája*. Budapest.
- MIKLÓS ZSUZSA
1982 *A Gödöllői-dombvidék várai* (Zusammenfassung). Aszód. (Múzeumi Füzetek 21.)
2004a Légi régészeti kutatások 2002-ben – Aerial archaeological investigations in 2002. *RégKut* 2002 (2004) 147–159.
2004b Légi régészeti kutatások 2003-ban – Aerial archaeological investigations in 2003. *RégKut* 2003 (2004) 127–145.
2005 Légi régészeti kutatások 2004-ban – Aerial archaeological investigations in 2004. *RégKut* 2004 (2005) 143–157.
- MRT 5
Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Szerk. Torma István. Budapest 1979. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.)
- MRT 7
Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás*. XIII/1. kötet. Szerk. Torma István. Budapest 1986. (Magyarország Régészeti Topográfiája 7.)
- NOVÁKI GYULA
1952 Fejér megye őskori földvárjai. *ArchÉrt* 88, 81–88.
1975 A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig. *Építés-Építészettudomány* 7, 323–329.
2002 Őskori várak. In: *A Bükk Nemzeti Park*. Szerk. Baráz Csaba. Eger, 357–363.
- NOVÁKI, GYULA – CZAJLIK, ZOLTÁN – HOLL, BALÁZS
in press Kataster der prähistorischen Erdburgen Ungarns – Versuch einer umfassenden Datenerfassung zum Schutz des kulturellen, archäologischen und naturräumlichen Erbes (Zusammenfassung) In: *Symposiumsband des Internationalen ÖGUF-Symposium 1999 „Wirtschaft, Macht und Strategie, Höhengsiedlungen und ihre Funktionen in der Ur- und Frühgeschichte“* Archäologie Österreichs. Wien, in press.
- STEFAN, ALEXANDRE SIMON
1999 Les fortifications de l'âge du Fer en Dacie (Roumanie): L'apport de la photo-interpretation. In: *Archéologie aérienne. Actes du colloque international tenu Amiens (France) du 15 au 18 octobre 1992*. Éd. Bruno Béart, Frédéric Nowicki et Charles Léva. Amiens, 261–269.
- VICZE, MAGDOLNA – CZAJLIK, ZOLTÁN – TIMÁR, LŐRINC
2005 The archaeological topography of the Northern part of the Benta-valley. In: *Százhalombatta Archaeological Expedition (SAX)*, Report 2, 251–254.
- VICZE, MAGDOLNA – EARLE, TIMOTHY – ARTURSSON, MAGNUS
2005 Bronze Age Site Gazetteer: Benta Valley, Hungary. In: *Százhalombatta Archaeological Expedition (SAX)*, Report 2, 237–250.

ZOLTÁN CZAJLIK

Die Erforschung der urzeitlichen Befestigungen mit den Methoden der Luftbildarchäologie

Die Mitarbeiter des Forschungslaboratoriums für Rauminformatik des Archäologischen Instituts der Eötvös Loránd Universität Budapest – Zoltán Czajlik und Balázs Holl – stellten 1998–99 – aufgrund der Angaben von Gyula Nováki, Zsuzsa Miklós und József Dénes – den Katalog der urzeitlichen Befestigungen Ungarns zusammen. Als Fortsetzung dieser Arbeit läuft seit 2000 die Bestandaufnahme der Burgwälle mit Hilfe der Luftbilder und auch die Identifizierung der im Rahmen des 1993–2000 durchgeführten französisch-ungarischen Programms für Luftbildarchäologie entdeckten Befestigungen wurde abgeschlossen. Unter den Fundstellen der Bronzezeit sind die neuentdeckten Befestigungen in Benta-Wall, in Hajós-Hildpuszta und bei Lengyeltóti-Nagytatárvár besonders wichtig, bei den keltischen Oppida Regöly und Bükkszentlászló fand man auch neue Wallabschnitte. In Adony-Lívia-major, in Tiszasas-Kelem, in Izsák-Radványi-tanya, in Nagyrábé-Puszta-dűlő, in Kunpeszér-Nyuhogó und in Harta-Bojár entdeckte René Goguey, in Hatvan-Kerek-halom, in Vaskút-Várhely und Kunszállás-Görög-tanya der Verfasser früher unbekannte, mit grosser Wahrscheinlichkeit urzeitliche Befestigungen. Durch die Verwendung der Methoden der Luftbildarchäologie vermehrte sich in den letzten zehn Jahren die Zahl und das Typenreichtum der urzeitlichen Befestigungen besonders auf dem Gebiet der Grossen Ungarischen Tiefebene bzw. auf den anderen Flachlandschaften. Diese Gebiete galten 1999 in dieser Hinsicht noch fast als *terra incognita*, jetzt sind hier für die weiteren Forschungen – das betrifft neben der Luftbildarchäologie auch die Geländebegehungen der identifizierten Fundstellen – sehr gute Möglichkeiten gegeben.

Öt Árpád-kori vár a Nyugat-Dunántúlon

A most 80. születésnapját ünneplő Nováki Gyulával még középiskolás koromban, 1978-ban volt szerencsém megismerkedni, kerekén 28 éve. Első közös várfelmérésünk – akkor még a hagyományos mérőszalagos, tájolós módszerrel – éppen az alábbiakban közölt Tömörd-Ilonavár volt. Ezt a Sándorfi György által kidolgozott korszerű módszerrel 2005 novemberében ismételtük meg.

Nováki Gyulát régebben is, ma is, elsőként mindig az érdekelte, hogy mi hol van, s mit lehet ott látni. Van-e valami mérhető felszíni jelenség? Az iránta való tisztelet és megbecsülés jeleként most öt Vas megyei, eddig ismeretlen – közösen, illetve Ostffyasszonyfa-Csonkavár esetében Sándorfi György által felmért – középkori vár alaprajzát adom közre, ezzel köszöntve őt 80. születésnapja alkalmából.

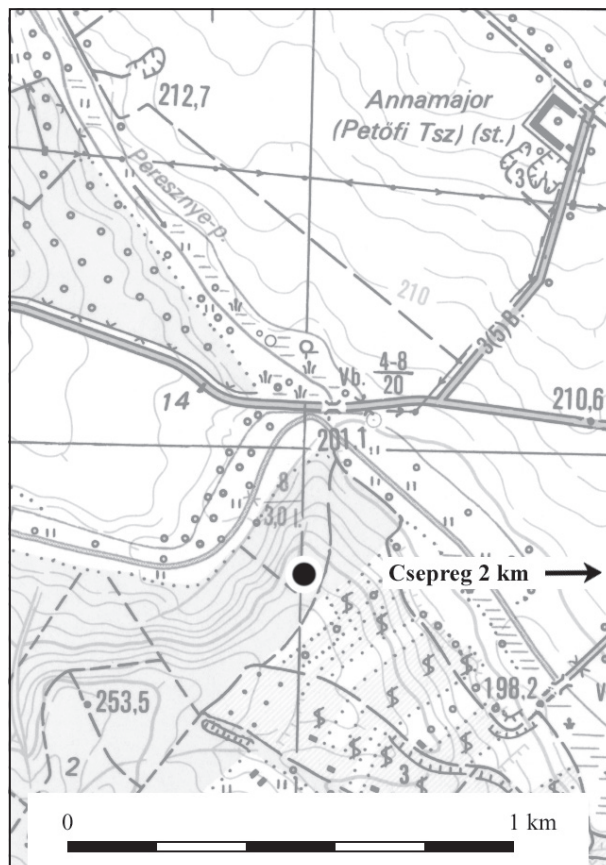
Csepreg-Ruzsahegy¹

Északi szélesség: 47° 24' 14", keleti hosszúság: 16° 40' 04"

Csepreg központjától nyugatra 3 km-re található a Ruzsahegyen a jelenleg Csúsztatónak nevezett erdőrész. A Boldogasszony-patak völgyének kiemelkedő pontján rendkívül előnyös helyzetű ponton építették a várat (1–3. ábra). A domb közvetlenül a Kőszeg–Csepreg út fölé magasodik. Valószínűleg a középkori – az azonos nevű nemzetség nevét viselő – Gatal faluhoz kötődhetett. Az erdővel borított várhely tszf. magassága 233 m; relatív magassága 30 m. Megközelíthető a csepregi Bene-hegy alatti tó nyugati partjáról induló, a ruzsahegyi szőlők közt vezető, a dombgerincen haladó földúton keresztül.

Miután kivágták a területet korábban borító sűrű fenyőerdőt, jól lehet látni, hogy a 7 × 6 m (0,003 ha) alapterületű ovális alakú középső dombot egy kb. 2 m mély, 8–10 m széles szárazárokka vetették körül. Ennek külső oldalán az árokásáskor kidobott földből ún. „külső sánc” képződött. Ez az erődítés egyike legkisebb várainknak.

1995. május 7-én, a várhelyen Árpád-kori edénytöredékeket, tapasztás töredékeket (paticsokat)

1. ábra. Csepreg-Ruzsahegy és környéke
Abb. 1. Csepreg-Ruzsahegy. Lageplan

és állatcsontokat találtunk. Felmérését 1997-ben végeztük el.²

Hosszúpereszteg-Dénesdi vár

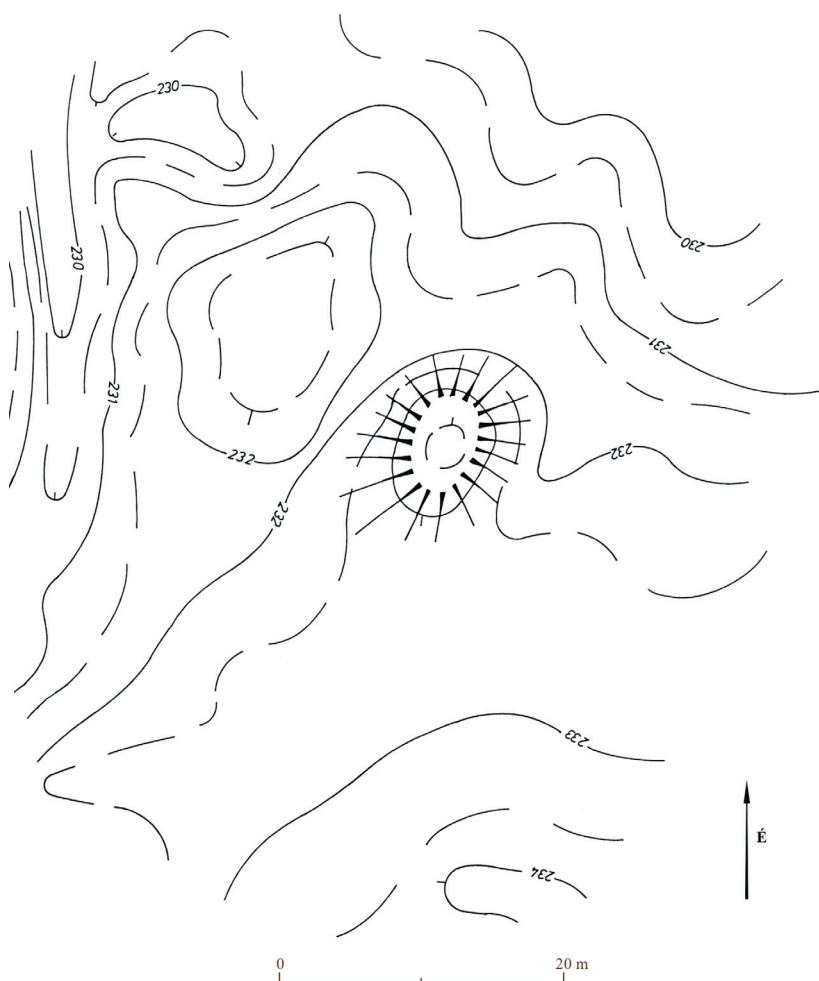
Északi szélesség: 47° 06' 34", keleti hosszúság: 17° 02' 49"

A várhely Hosszúpereszteg templomától légvonalban kelet-északkeletre található a Kodó-patak bal partján (4–5. ábra). Megközelíthető a 8-as főúton a falutól 1,4 km-re balra leágazó, az egykori Sárvár-Zalabér vasútvonal töltésén haladó úton. A várhely szigetszerűen helyezkedik el, környéket

¹ A helyet korábban (DÉNES 1996, 103) Grádics néven tárgyaltam egy 17. századi szőlőhegy-összeírás alapján. Tömördön horvát nyelven valóban Gradics-erdőnek hívják a vár körüli területet. Azonban Csepregen a 17. században olyan jelentős horvát lakosság nem mutatható ki, melynek a hely-

névadásban meghatározó szerepe lehetett volna. Másrészt a nevek felsorolásában a Grádics nevű szőlőhegy pár száz m-rel délebbre feltételezhető.

² DÉNES 1996, 103.

2. ábra. Csepreg-Ruzsahegy felmérése. (Nováki Gyula, 1997)
 Abb. 2. Csepreg-Ruzsahegy, 1997. (Vermessung: Gy. Nováki)

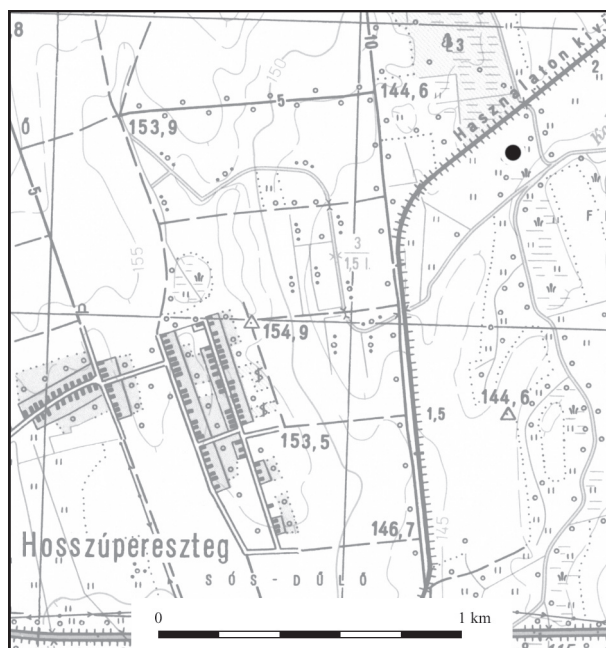

3. ábra. Csepreg-Ruzsahegy. (Fotó: Zádrovich Tamásné Dénes Hajnalka, 1995)
 Abb. 3. Csepreg-Ruzsahegy, 1995. (Photo: H. Zádrovich-Dénes)

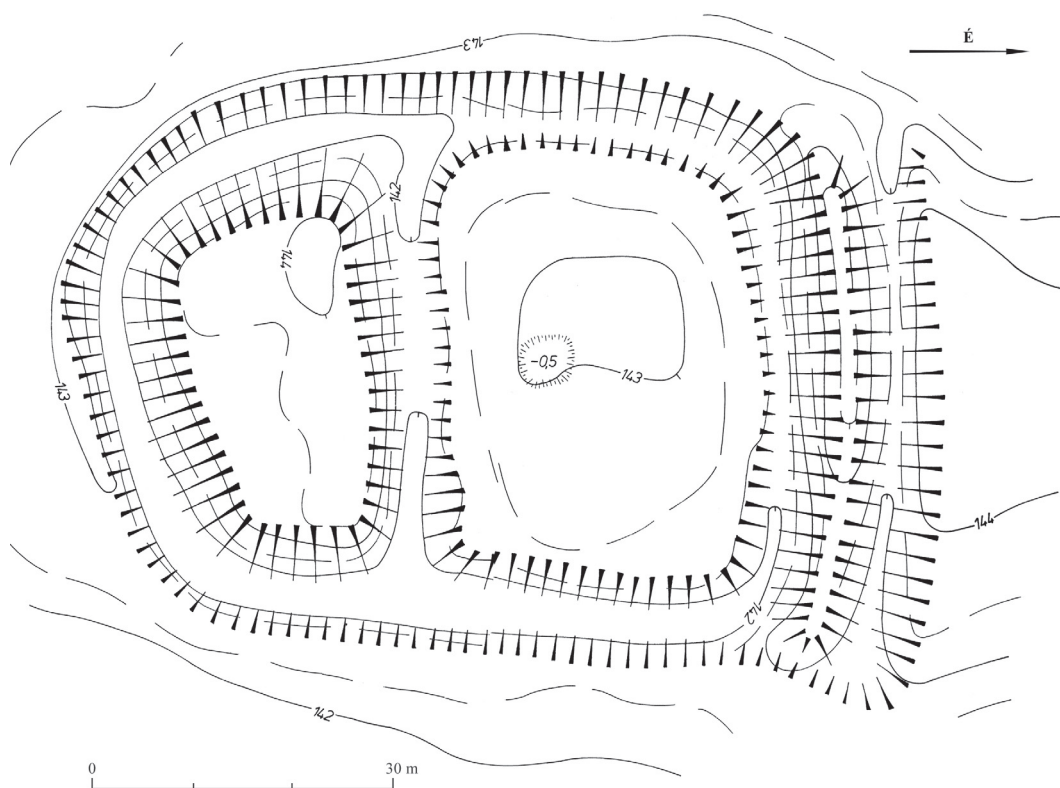
Várbereknek nevezik. Tszf. magassága 144 m, környezetéből mintegy 3 m-rel emelkedik ki. Területét fű, árkait részben nád borítja. Egy része erősen bokros.

Az egykori sziget déli részén vannak a kétrészes középkori vár maradványai. Centrumát egy 40×30 m-es négyszögletes rész alkothatta (ez szinte teljesen kibányászták, elhordták). Ettől délre egy árokkal elválasztva található egy 30×16 m-es, szintén szögletes alaprajzú várrész. A két előbb említett várrészt egy 8-12 m széles közös árok övezi. Északról még egy külső árok védte. Nehezen állapítható meg, hogy az árkoktól északra eső szigetrész beletartozhatott-e valamilyen formában az erődítménybe. Védett területének nagysága 0,17 ha.

A várat 1988. március 17-én jártam be először. Akkor két csigavonal díszes, szürke színű Árpád-kori edénytörödéket találtam. 2002 áprilisában mértük fel a várat. Habarcsos köveket, habarcsmaradványokat találtunk. Előkerült egy római tegula-töredék is. Héder nb. I. Dénes III. Béla korában (1172–1196) élt, II. („Őz”) Dénes pedig II. András (1205–1235) kortársa volt. Talán egyiküknek köszönhető a vár felépülése.³

4. ábra. Hosszúpereszteg-Dénesdi vár és környéke
Abb. 4. Hosszúpereszteg-Dénesdi vár. Lageplan

5. ábra. Hosszúpereszteg-Dénesdi vár felmérése. (Nováki Gyula – Dénes József, 2002)
Abb. 5. Hosszúpereszteg-Dénesdi vár, 2002. (Vermessung: Gy. Nováki – J. Dénes)

³ GERECE 1906, 974; *MVV Vas*, 43; *VMFN* 272 (99/39).

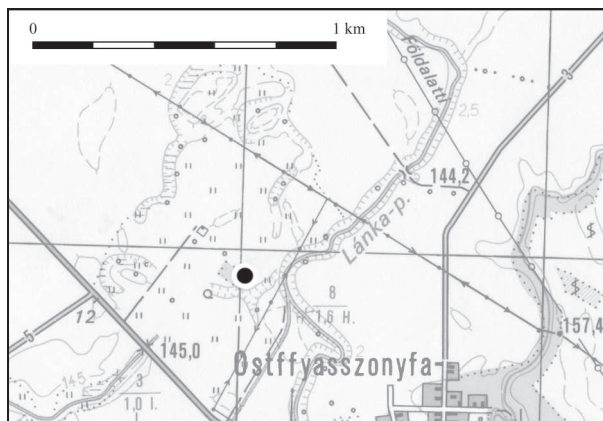
Ostffyasszonyfa-Kádár-Csonkavár

Északi szélesség: 47° 20' 15", keleti hosszúság: 17° 02' 14"

Ostffyasszonyfa központjától 1,1 km-re északnyugatra, a Lánka-patak jelenlegi medrének nyugati, bal partján, a Kádárok-dűlőben található a Csonkavár (6–7. ábra). Jelenleg legelőként hasznosítják a területet. Tszf. magassága 148 m, környezetéből kb. 3 m-rel emelkedik ki. Megközelíthető a faluból Uraiújfalu felé vezető úton. A Lánka-patak hídjától elindulva északi irányban 500 m-re találjuk a várhelyet.

A vár belső területe kerek alaprajzú, átmérője 20–22 m. Védett területének nagysága 0,035 ha. Az erősen szétszántott árok szélessége 23, mélysége 3 m.

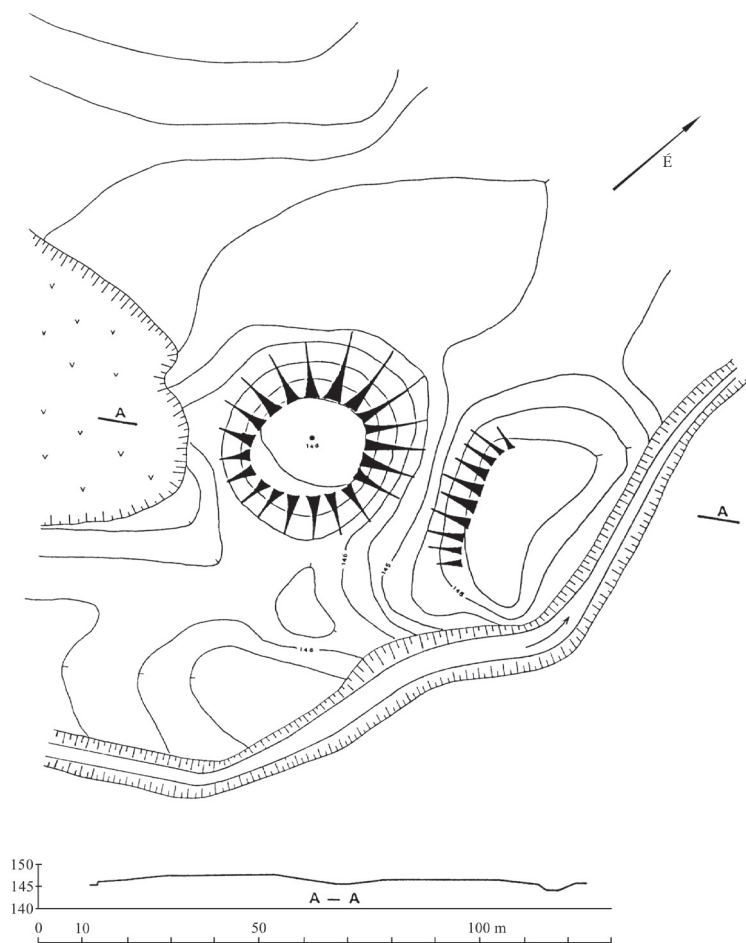
Kádár (Kadar) falu a hasonló nevű nemzetség birtokában volt III. Béla koráig. A kapornaki apátságnak adományozták, amelynek kegyurasága a nemzetség kihalásakor a királyra szállt, aki azt a Kőszegieknek adta tovább. Valter Ilona szerint a kapornaki apátságot 1150 körül alapították. Vagyis, amennyiben a falunak nevet adó nemzet-

6. ábra. Ostffyasszonyfa-Kádár-Csonkavár és környéke
Abb. 6. Ostffyasszonyfa-Kádár-Csonkavár. Lageplan

séggel összefügg ez a vár, akkor annak legkésőbb III. Béla korában kellett épülnie.

A várat 1986-ban mértük fel. Területén 1996 nyarán Ilon Gábor kutatást végzett. Ez érdeemben közöletlen, szóbeli információ szerint előkerült Albert király (1437–1439) egy pénze is. Ez talán a

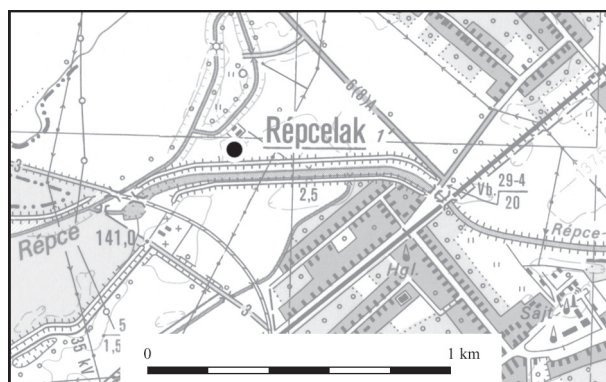
7. ábra. Ostffyasszonyfa-Kádár-Csonkavár felmérése (Nováki Gyula – Sándorfi György, 1986)
Abb. 7. Ostffyasszonyfa-Kádár-Csonkavár, 1986. (Vermessung: Gy. Nováki – Gy. Sándorfi)

faluban a mai evangélikus templom helyén állt Kígyókő vár 1441-es ostromával⁴ összefüggésben kerülhetett ide. Bár az sem kizárt, hogy az 1440-es években a husziták és más, a közbiztonság szempontjából veszélyt jelentő, a polgárháború zavaros körülményeit kihasználó csoportok régi várhelyeket újra használatba vevő tevékenységével függ össze. Ilyesmire Vas megyében Pinkaóváron rendelkezünk adattal: ezt a várat 1446 előtt Giskra huszitái foglalták el.⁵

Répcelak-Várdomb

Északi szélesség: 47° 25' 41", keleti hosszúság: 17° 00' 37"

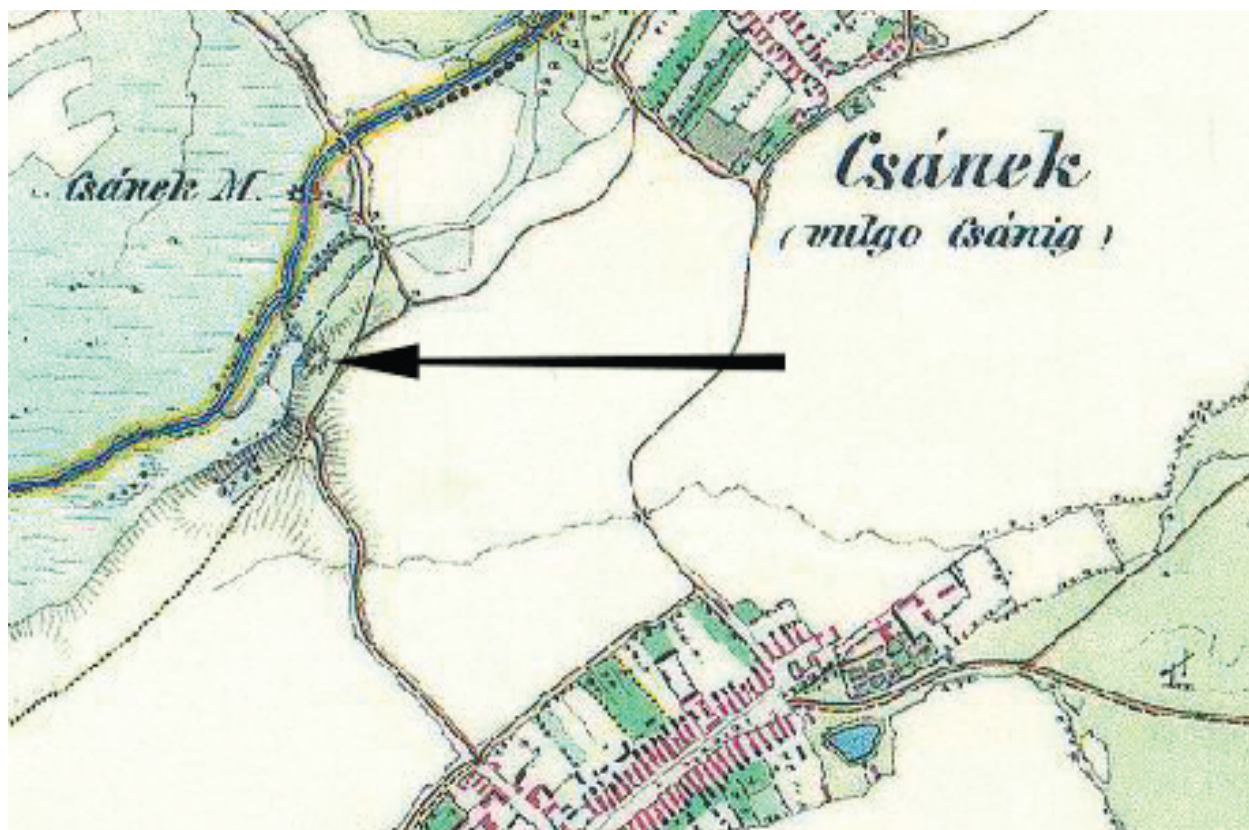
A község központjától észak-északnyugatra 1 km-re található a Várdomb (8–10. ábra). Jelenleg a Répce egyik ága folyik mellette, délről pedig a 20. századi létesítésű Répce-Rába-csatorna közvetlenül szomszédos vele. A tőle 300 m-re található felhagyott kavicsbányák helyén különböző korszakok emlékei kerültek elő (például egy

8. ábra. Répcelak-Várdomb és környéke
Abb. 8. Répcelak-Várdomb. Lageplan

Árpád-kori köznépi temető részlete). Közvetlenül a várhelytől északra egy évtizedekkel ezelőtt épült családi ház (Fülöp Lajosé) található, amelynek kertjéhez tartozik maga a várhely is. A területet jelenleg is művelik. Tszf. magassága 141 m, környezetéből 3 m-rel emelkedik ki.

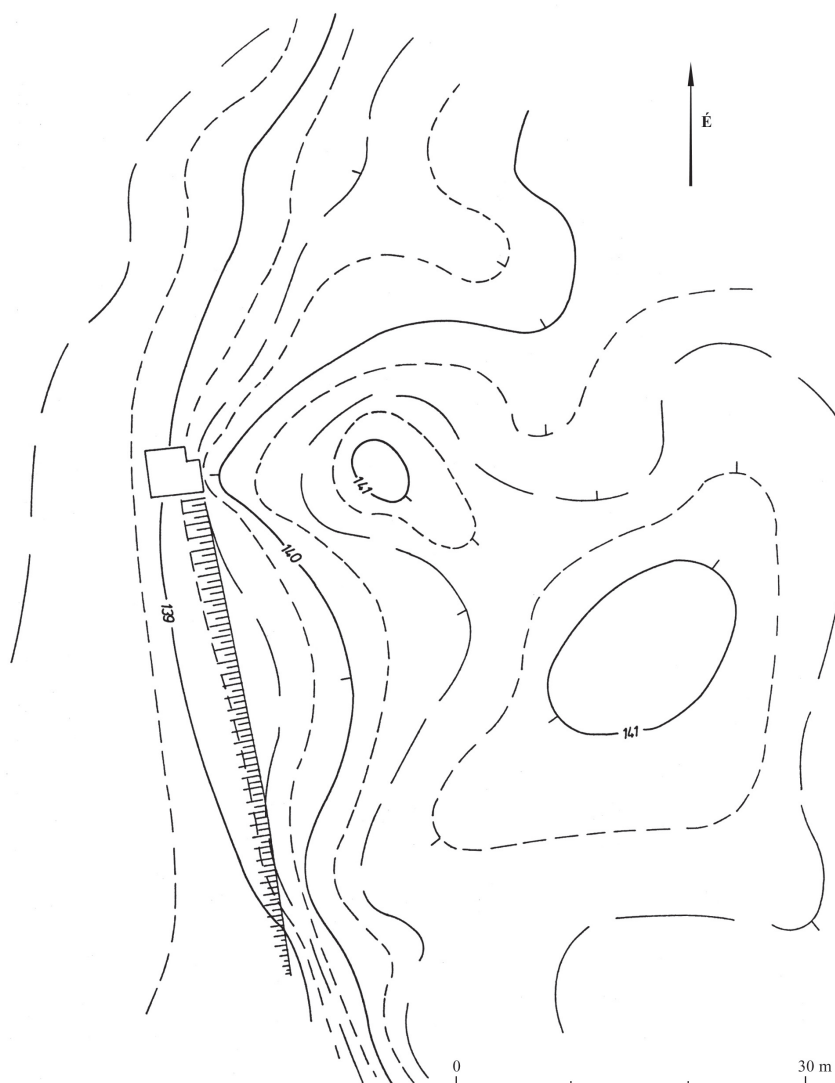
Az erősen szétszántott ovális alakú belső terület a felmérés alapján 14 × 10 m-es felületű lehetett,

9. ábra. Répcelak-Várdomb a II. katonai felmérés térképén (1846)
Abb. 9. Répcelak-Várdomb auf der Karte der 2. Militärvermessung (1846)

⁴ FEISZT 1994.

⁵ CSÁNKI 1890–1941, II (1894) 717–718. Lásd még KARÁCSONYI 1900–1901, II. 280; VALTER 1985, 190–192; VMFN 294–295 (105/32).

10. ábra. Répcelak-Várdomb felmérése. (Nováki Gyula, 1997)
Abb. 10. Répcelak-Várdomb, 1997. (Vermessung: Gy. Nováki)

árkának eredeti szélessége sejthetően 10-15 m. A védett terület 0,01 ha körüli lehetett.

A vártól pár száz m-re kora Árpád-kori temető került elő.⁶ A faluról 1221-től kezdve vannak okleveles adatok. Hahót nb. Panyit 1268-ban átengedte, visszaadta a birtokot Ják nembeli Ebed fiainak. A környék eredeti birtokosai a Ják nemzetség Rába-balparti ágának tagjai voltak. Nick 1277-ben mégis Hahót nb. Keled fia Keled birtokában volt, az itt épült castellumot rokona – Hahót nb. Arnold fia Miklós – éppen elfoglalva tartotta.⁷ A középkorban később a falut Laknicknek hívták.⁸

Tömörd-Ilonavár⁹

Északi szélesség: 47° 21' 33", keleti hosszúság: 16° 39' 49"

A falutól nyugatra, az Ilona-patak völgyének déli partján, az ún. Gradics-erdőben három oldalról meredek lejtőkkel határolt dombnyúlványon van a várhely (11–12. ábra). Tszf. magassága 245 m; 30 m-es meredek lejtőkkel magasodik a völgy fölé. A völgy feletti relatív magassága 30 m. Távolsága a falu templomától légvonalban 1 km, a helyi hagyomány szerint a 400 m-nyire

⁶ Kiss 2000, 135–143.

⁷ UB II, 142 (1277), az adat pontos értelmezéséért Zágorhidi Czigány Balázsnak tartozom köszönettel.

⁸ DÉNES 1996, 111–112; KARÁCSONYI 1900–1901, 571; VMFN 199 (56/35).

⁹ Nem tehetem meg, hogy e helyen meg ne emlékezzem nagyanyámról, néhai Szekér Gézáné Kozmor Ilonáról (1920–2004), aki kisfiú koromban először mutatta meg nekem a várat.

keletre álló Szent Ilona szobor körzetében volt régen a falu, illetve a szobor helyén állt volna a templom. A területet jelenleg erdő borítja, jól áttekinthető. Megközelíthető az Ablánc hídjától 1,2 km-es sétával az erdőben haladó kék turista-jelzésen.

A három oldalról meredek lejtőkkel határolt dombnyúlvány északi végén egy 37×27 m-es ovális területet vettek körül egy 12-18 m széles, 2-3 m mély szárazárokkal. A belső terület déli részén állhatott valamilyen – valószínűleg kő/tégla – épület. A védett terület mérete: 0,08 ha.

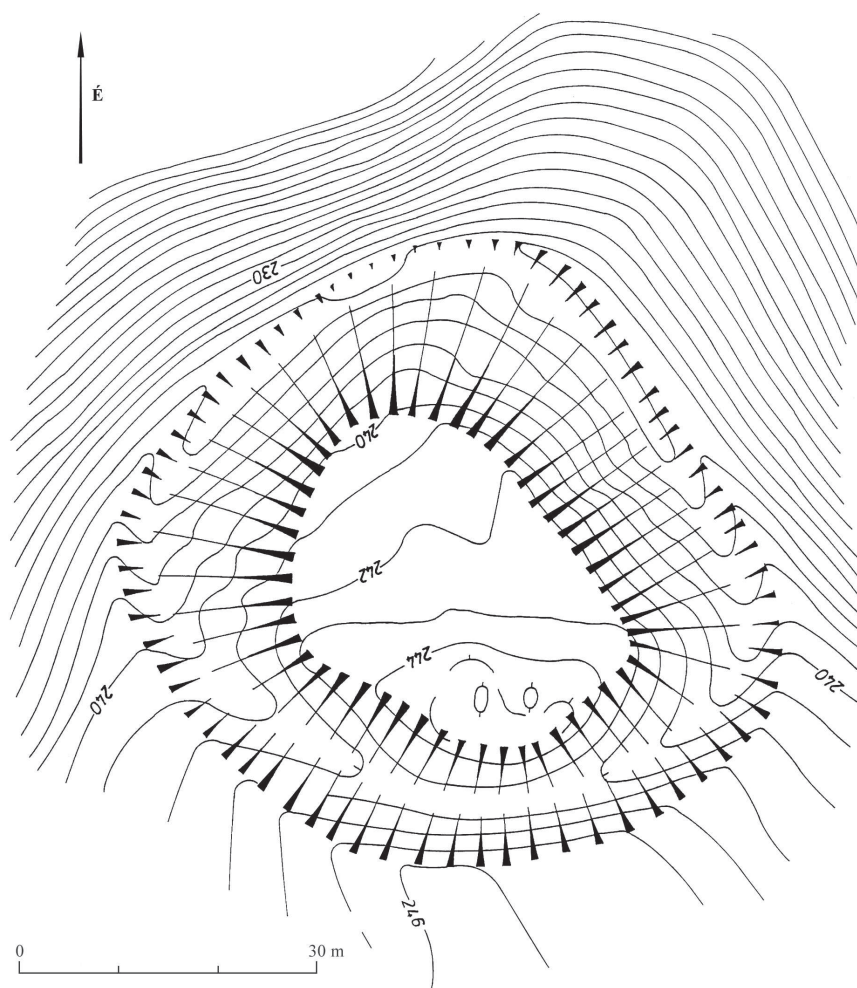
A falut 1233-tól kezdve említik oklevelek.¹⁰

A vár területén felszíni leleteket nem találtunk.

Eddig a tények. De nézzük meg, milyen tanulságok olvashatók ki a fentiekből, és milyen kérdések merülnek fel. Kik és mikor építhették ezeket a várakat?

11. ábra. Tömörd-Ilonavár és környéke
Abb. 11. Tömörd-Ilonavár. Lageplan

12. ábra. Tömörd-Ilonavár felmérése.

(Felmérés: Nováki Gyula – Dénes József, 2005, szerkesztette Nováki Gyula, rajzolta Nováki Gyuláné)
Abb. 12. Tömörd-Ilonavár, 2005. (Vermessung: Gy. Nováki – J. Dénes)

¹⁰ DÉNES 1996, 113–114; SÁNDORFI 1979, 251; VMFN 65 (8/33).

Először próbáljunk meg a „mikor” kérdésre válaszolni. Jánosi Mónika mutatta ki, hogy Könyves Kálmán korában (1095–1116) keletkezett Szent István törvénykönyvének B/1 redakciója.¹¹ Ez tartalmaz egy betoldást az I. törvénykönyv 35. cikkelyénél, amely azokat a vitézeket (*miles*) szankcionálja, akik egymás udvarát és házát megtámadják. Az interpoláció a házat vagylagosan toronnyal egészíti ki (*vel turrim*). Tehát a 12. század elején a büntetőjogban már szabályozást igényelt a probléma. Vagyis nem egy vitéznek lehetett már a birtokán akkoriban torony. Ezt megerősíti egy 12. század közepi mór forrás, Abu-Hámid al-Garnáti, akinek személyes helyszíni tapasztalata szerint¹² Magyarország minden megyéjében „számtalan erőd, a hozzátartozó majorságokkal, falvakkal, hegyekkel, erdőkkel, kertekkel” található.¹³ A két történeti forrásadat egybehangzó tanúsága szerint semmi akadálya nincs annak, hogy 1100 tájától indítsuk a várak lehetséges építési idejét.

Sajnos egyetlen esetben van csak olyan okleveles adatunk, amely a felmért várak egyikével lehet kapcsolatos. Ez a Nick-birtokon 1277-ben említett castellum. Tudni kell, hogy a mai Répcelak középkori neve Laknick¹⁴ volt, megkülönböztetendő a falut a ma is Nicknek hívott középkori Egyházasnicketől. A castellum Várdombbal történő azonosítása nem teljesen biztos, de valószínűnek látszik. Rögtön felveti ez a ‘Lak’ helynevek és az Árpád-kori nemesi lakóhelyek (várak?) kapcsolatának lehetőségét is.¹⁵ Azonban egyáltalán nem biztos, hogy ezek a lakok megegyeznek a ma ismert várhelyekkel. Mindenesetre a nicki (répcelaki) castellum építési ideje sem derül ki az okleveles adatból, amely egy ismeretlen ideje létező castellum jogtalan elfoglalásáról szól.

A többi esetben mindössze forrásaink hallgatásából vonhatunk le – óvatos – következtetést. Mivel a forrásokban gazdag késő középkorban nem említi egyiket sem oklevél, bizonyos, hogy létezésüket az Árpád-korba kell helyeznünk. Felhagyásuk is legvalószínűbben megtörtént legkésőbb a 14. század elején, I. Károly (1308–1342) országegyesítő harcainak befejeztével.

A lehetséges építetőket tehát az Árpád-kori birtokosok között kell keresni. A csepregi határba olvadt Gatal falu¹⁶ névadó nemzetségének

adatait Karácsonyi János foglalta össze elsőként. Már ő felvetette a Gatal és a Tátika nemzetség valószínű közös gyökereit is.¹⁷ Tátika – a Balatonfelvidéki vár¹⁸ – névadója 1233-ban birtokos volt Zsidány mellett, vagyis épp a nemzetség névadó falujában, Gatalon. A Ruzsahegyen létezett, s a helyi hagyományban már elfeledett kis Árpád-kori vár tehát a Gatal nemzetség birtokán épült.

A Nicki család a Ják nemzetség Rába balparti ágából származott.¹⁹ A névadó Nick-birtokon később több falu keletkezett (Egyházasnick, Laknick, Középfalu). A Répce melletti kis dombon emelkedő vár mindenképp a Jákok ősi birtokán épült, amelyet átmenetileg, a tatárjárást követő évtizedekben a Hahót nemzetség Arnold ága is birtokolt.²⁰

Ostffyasszonyfa határában található a Csonkavár. Ezt korábban a mai evangélikus templom helyén állt Kígyókő várral is azonosítani vélték.²¹ Ez azonban mindenképp téves, mert a várhely a Kádárok-dűlőben található, amely az Árpád-kori Kádár falu nevét őrzi. Kádár falu viszont nem független a Kádár nemzetség nevével. A genus súlyára jellemző, hogy az egyik legtekintélyesebb 12. század közepi monostoralapítás fűződik hozzájuk, a zalai Nagykapornak bencés apátságának alapítása. A Kádár genus kihalása III. Béla korában következett be, ami jó alkalmat biztosított az uralkodónak, hogy a Héder nemzetség Kőszegi ágától megszerezze a későbbi Németújvárt, Kapornakért cserébe.²² Kádár-birtok később a Hahótok kezén tűnik fel, akik 1303-ig tartották a kezükön.²³

Tömörd esetében korábban úgy véltem, hogy a Hermán nemzetséggel is rokonságban lévő Tömördi családé lehetett. Azonban kiderült, hogy az a Tömörd, amelyről családtörténeti adataink szólnak, a jelenlegi Répceszentgyörggyel azonos.²⁴ A mai Tömörd Árpád-kori birtokosa ismeretlen. Hacsak nem véljük azonosnak a Kőszegiek 1279-es birtokosztályában szereplő ‘Thunre’ birtokkal,²⁵ amely a szomszédos Ablánc és Góré egy részével együtt Kőszegi Miklósnak jutott.

A Héder nemzetségből származó Kőszegiek őse az a Wolfer volt, aki kétségtelenül II. Géza korában (1141–1162) élt. Fivére, Héder (Henrik) a Héderváriak őse volt. Tehát a két nevezetes család elágazása mindenképpen a 12. század

¹¹ JÁNOSI 1996, 93.

¹² Abu-Hámid, 56.

¹³ Ezt ugyan lehet kételkedve fogadni, ám a forráskritika elemi szabálya, hogy adatainkat éppenséggel ne a forrásban foglalt tudósítás ellenkezőjére tekintsük bizonyítéknak.

¹⁴ CSÁNKI 1890–1941, II (1894) 768, 770, 779–780.

¹⁵ GYÖRFFY 1977, 262–263.

¹⁶ CSÁNKI 1890–1941, III (1897) 608.

¹⁷ KARÁCSONYI 1900–1901, 454–458, 988–989.

¹⁸ DÉNES 1982–1983.

¹⁹ KARÁCSONYI 1900–1901, 708–709, 716–717.

²⁰ KARÁCSONYI 1900–1901, 570–575.

²¹ VMFN 294–295 (105/32).

²² F. ROMHÁNYI 2000, 34–35.

²³ KARÁCSONYI 1900–1901, 581.

²⁴ BENCIK 1996, 10–11.

²⁵ KARÁCSONYI 1900–1901, 603.

közepére tehető. Az azonban korántsem áll vitán felül, hogy a nemzetség őse mikor költözött Magyarországra. Győrffy György egyértelműen Géza fejedelem kori (972-997) beköltözőnek tekintette Hédert. Annak ellenére, hogy természetesen ismerte Karácsonyi és mások ezzel ellentétes, a Wolfer-Héder testvérpárt II. Géza korában beköltözőnek vélő nézetet, azzal – tudtommal – sohasem szállt vitába. Ismerjük, hogy az utóbbi évtizedekben Mályusz Elemér,²⁶ majd Tóth Endre²⁷ is sok ponton kimutatta, hogy a krónikák (Ákos mester és Kézai Simon) jövevény nemzetségekről szóló fejezeteiben milyen sok a részben vagy egészben megalapozatlan, téves állítás. A kérdés logikus megoldása az lehet, hogy a névadó ős valóban államszervezés kori bevándorló lehetett. Wolfer és Héder pedig azáltal kaptak kiemelt jelentőséget, hogy velük ágazott el a nemzetségből leszármazó Kőszegi és Hédervári család. Megjegyzem, a Kőcski családnak is valahol le kellett ágazni, ennek viszont az ismert 13. századi genealógiában semmi nyoma sincs.²⁸ Márpedig mindhárom család rendelkezett egymással összefüggésben birtokokkal a Kemenesalján. Ez utóbbi csakis úgy lehetséges, hogy azt még közös ősüktől örökölték. A mai hosszúperesztegi határba olvadt Dénesd vára a Héderváriak birtokán épült, a Dénes névadás ebben a családban mutatható ki, vagyis összefüggés lehet Dénesd falu²⁹ és a vár keletkezése között.

Az építettőkben tehát a 13. századi oklevelek nemzetségeinek tagjait kell látnunk. Ez tökéletesen összhangban van az általam a Mátra hegységben korábban megfigyelt jelenséggel.³⁰

Sajnos sem a várak építési, sem felhagyási ideje nem állapítható meg. Némi következtetésre azonban a vármaradványok különbözőségei mégis lehetőséget biztosítanak. Nyilvánvaló, hogy jelentős méretbeli különbségek vannak köztük. Emiatt is vetettem el a régebbi 'kisvár' fogalmat, és javasoltam helyette a preklasszikus vár meghatározást.³¹ Úgy tűnik, a kisebb és egyszerűbb várak

(Csepreg-Ruzsahegy, Répcelak-Várdomb) korábbiak lehetnek, mint a nagyobb méretű és tagoltabb alaprajzúnak sejthető várak (Tömörd-Ilonavár, Hosszúpereszteg-Dénesdi vár). Utóbbiak esetében szinte biztos, hogy kőépítkezéssel számolhatunk. Erre a dénesdi várban talált habarcsos kövek és római tegula utal, valamint a tömördi Ilonavár legmagasabb részén talán egy többhelyiséges épület nyomára utal a felszín. Ostffyasszonyfa-Csonkavár köztes típust képvisel méretét és tagoltságát (?) tekintve. Itt is előkerültek kövek és téglák. Ugyancsak került elő Ostffyasszonyfa-Csonkaváron is patics, ami az ásátó szerint az épület felsőbb szintjeiről származhat, azonban az 1996-os kutatás pontosabb eredményei előttem ismeretlenek.³² Csepreg-Ruzsahegy esetében is lehet számolni kőépítkezéssel, hiszen közvetlenül mellette vannak azok a bányák, amelyekből a jáki templom köveinek egy része is származik.³³ Itt ugyan paticstörödékeket találtam, de azok származhatnak az itt – a várhely mérete alapján – sejthető magányos torony felsőbb, *fachwerkes* szerkezetű szintjeiről is. A répcelaki Várdomb épületének anyagára egyelőre nincs konkrét adatunk.

Persze az egyes várak közti eltéréseket más tényező is magyarázhatja, nem csak az időrendi különbség. Azonban attól mégsem célszerű eltekinteni, hogy a felsorolt várak egymáshoz igen hasonló – bár néha a kevés forrás miatt nehezen megállapítható – súlyú nemzetségek birtokain találhatók. Úgy tűnik tehát, hogy a környékbeli preklasszikus várakkal a 12–13. század folyamán számolhatunk; a régebbiekkel akár már Könyves Kálmán korában, a típus tömeges elterjedésével pedig az Árpád-kor utolsó évszázadában. Azok az elképzelések, miszerint ezek a várak az ország határainak védelmével összefüggésben épültek volna, tarthatatlanok.³⁴ Nyilvánvaló, hogy ezek a várak a világi uralkodó osztály, az Árpád-kori nemzetségekhez tartozásukat büszkén hangoztató jómódú birtokos nemesek építményei.

²⁶ MÁLYUSZ 1971, 64–83.

²⁷ TÓTH 2003.

²⁸ KARÁCSONYI 1900–1901, 597–617.

²⁹ CSÁNKI 1890–1941, II (1894) 744. („Dienesi”, Csánki tévesen lokalizálta Nagycsákány vidékére.)

³⁰ DÉNES 1990, 48.

³¹ DÉNES 2000a.

³² KOZMA 1996.

³³ VALTER 2004, 90.

³⁴ DÉNES 2000b.

Irodalom

Abu-Hámid al-Garnáti

Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153.
Közzétette: O. G. Bolsakov – A. L. Mongajt. Budapest 1985.

BENCZIK GYULA
1996

Répcseszentgyörgy története. Szombathely.

CSÁNKI DEZSŐ
1890–1941

Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Budapest.
(Reprint: Budapest 1985.)

DÉNES JÓZSEF
1982–1983

Alsó-Tátika középkori vára (Die aus der Árpádenzeit stammende Burg von Alsó-Tátika). In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982–1983.* Zalaegerszeg 1983, 87–95. (Zalai Gyűjtemény 18.)

1990

A Mátra hegység Árpád kori várai (Die arpadenzeitlichen Burgen des Mátra-Gebirges). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989.* Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 42–55.

1996

Csepreg és a Répce-vidék az Árpád-korban. In: *Tanulmányok Csepreg történetéből.* Szerk. Dénes József. Csepreg, 82–118.

2000a

Az Árpád-kori kisvárok kérdései – Moson, Sopron és Vas megye várai. *VSz LIV*, 55–64.

2000b

‘Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágórhidi Czigány Balázs: Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely 1998.’ Könyvismertetés. *VSz LIV*, 146–150.

FEISZT GYÖRGY
1994

Elenyészett várak Vas megyében – Kígyókő vára. *Vasi Honismereti Közlemények* 1994: 1, 56–60.

GERECZE PÉTER (Összeállította)
1906

Magyarország műemlékei. II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Budapest.

GYÖRFFY GYÖRGY
1977

István király és műve. Budapest.

JÁNOSI MONIKA
1996

Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szeged.

KARÁCSONYI JÁNOS
1900–1901

A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Budapest. (Reprint: Budapest 1995.) Az oldalszámok a reprint oldalszámai.

KISS GÁBOR
2000

Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely.

KOZMA GÁBOR
1996

Makói kultúra Ostffyasszonyfán. *Vas Népe* 1996. augusztus 17, 8.

MÁLYUSZ ELEMÉR
1971

Az V. István-kori gesta. Budapest.

MVV Vas

Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye. Szerk. Sziklay János és Borovszky Samu. Budapest 1898. (Reprint: Budapest 1989.)

F. ROMHÁNYI BEATRIX
2000

Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest.

SÁNDORFI GYÖRGY
1979

A magyar várépítészet korai szakaszáról irodalmi adatok és terepbejárások alapján (Über die Frühphase des ungarischen Burgbaues aufgrund von literarischen Angaben und Geländebegehungen). *ArchÉrt* 106, 244–254.

TÓTH ENDRE

2003

Hoholt-Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez (Hoholt-Hahót on the Origin of the Foreign Kindreds). *Századok* 137: 2, 265–296.

UB

Urkundenbuch des Burgenlandes. I–IV. Bearb. Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien – Köln – Graz 1955–1985. (A hivatkozott számok sorszámai!)

VALTER ILONA

1985

Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt.

2004

Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Budapest.

VMFN

Vas megye földrajzi nevei. Szerk. Balogh Lajos és Végh József. Szombathely 1982.

JÓZSEF DÉNES

Fünf westtransdanubische Burgen aus der Arpaden-Zeit

Im Aufsatz werden zu Ehren des 80. jährigen Gyula Nováki fünf, bisher unbekannte Burganlagen aus Westungarn präsentiert – der Nestor der ungarischen Burgenforschung interessierte sich nämlich immer dafür, wo und welche Terrainerscheinungen zu sehen und zu vermessen sind. Wenn die Frage gestellt wird, wer und wann diese Befestigungen errichten ließ, es sollte darauf hingewiesen werden, dass in einer Interpolation des Gesetzbuches vom König Stefan dem Heiligen aus der Zeit des Königs Kolomann (1095–1116) das Haus oder der Turm („vel turrim“) der *miles* erwähnt wird. Auch Abu-Hámid al-Garnáti sah in Ungarn Mitte des 12. Jahrhunderts „unzählige Befestigungen, mit den dazugehörenden Meierhöfen, Dörfern, Bergen, Wäldern und Gärten“. Diesen beiden Quellen nach könnte man schon ab 1100 mit der Errichtung solcher einfachen Burganlagen rechnen. Die besitzgeschichtlichen Abgaben deuten darauf hin, dass ihre Erbauer unter den – aus den Urkunden des 13. Jahrhunderts gut bekannten – Herrengeschlechtern (Gatal, Ják, bzw. Héder-*genus*) zu suchen sind.

Előzetes jelentés Boldogkő-Alsóvár 2002–2003. évi régészeti feltárásáról

Boldogkő vára a Zempléni-hegység északkeleti lábainál, egy észak–déli irányban elnyúló sziklán helyezkedik el (1. ábra). A kinyúló szirtet keletről meredek, nyugatról lankásabb hegyoldal övezi. Észak felé kissé elkeskenyedő hegyrész köti a tőle északra emelkedő hegyháthoz, dél felé pedig igen keskeny sziklagerinc nyúlik, amelynek vége kiszélesedik. A kőfallal övezett vár két egymás alatti teraszon helyezkedik el, az alattuk elterülő legalsó teraszon feküdt egykor az alsóvár palánkfalalal övezett területe (2–3. ábra).

1. ábra. Boldogkő várának földrajzi elhelyezkedése
Abb. 1. Lageplan der Burg Boldogkő

A felsővárat 1963–64-ben tárta fel K. Végh Katalin.¹ Ekkor az egész, kőfallal övezett vár területének kutatása megtörtént. Az alsóvár területén is végeztek kisebb szondázásokat, megkeresve a kaputoronyhoz vezető utat kísérő falat. Néhány árokkal megvizsgálták a kaputoronytól északra, valamint a feljárótól délre fekvő területet is, de nagyobb feltárás nem történt.² A kutatást követő-

en 1965-ben helyreállítás történt, Koppány Tibor építész-mérnök tervei alapján.

A boldogkői vár a 2000. év folyamán került a Széchenyi-terv várprogramjába. A tényleges munkálatok 2001-ben kezdődtek meg, illetve ekkor készültek el a tervek arra, hogy melyek azok a részek a vár teljes épületegyüttesén, ahol új kiegészítések készülnek. 2001 folyamán még konkrét kutatás nélkül, részletes szemlézés alapján elődokumentáció készült; ez már tartalmazott néhány olyan falkutatói megfigyelést, amely továbblépést jelentett a korábbiakhoz képest. Ekkor vetődött fel, hogy amennyiben lehetőség van rá, régészeti feltárást kellene végezni az alsóvár területén, amely 2002 őszén meg is kezdődött.³

A vár 1682-ben Thököly Imre kezére került és ekkor részletes inventárium készült, amely alapos leírást ad az alsóváról is.⁴ Ebből kiderül, hogy az alsóvár falai és épületeinek jó része fából, illetve tapasztott sövényből készült, de felhasználták a könnyen faragható kőzetet is.⁵ Az alsóvár területén, a palánkon és az ahhoz tartozó vigyázóhelyeken kívül gazdasági épületek helyezkedtek el.

A 2002–2003. évi feltárások és az 1682. évi inventárium alapján néhány helyen részletesen, másutt nagy vonalakban megadhatóvá vált az alsóvár épületeinek elhelyezkedése, a kapu és a palánkfal vonala (4. ábra).

Az 1963–1964-es ásatás árkai jelentették a kiindulási pontot munkánk kezdetén. A kutatás első szakaszában arra törekedtünk, hogy a jelenlegi feljáró útnak a vár alatti teraszra való érkezési pontjától a kaputorony aljáig a területet észak–déli, illetve a Csonkabástya alatti részen kelet–nyugati irányban is átvágjuk. A kapualj és az íves feljáró közötti szakaszon is a minél részletesebb feltárás volt a cél. A második szakaszban a háromszögű bástyától északra eső terület, valamint a kaputorony feljárójától délre eső rész kutatása volt a feladat.

A várat övező hegyoldal jelentősen feltöltődött, amely egyrészt az omladékos kőzet természetes eróziójából, másrészt az építkezések és rombolások törmelékéből fakad. A pusztulási rétegek sok-

¹ K. VÉGH 1966, 109–164.

² K. VÉGH 1966, 141–142, ekkor a kutatás a vár alsó udvarát nevezte alsóvárnak.

³ Az ásatás vezetői Koppány András és Éder Katalin régészek voltak, munkájukat Forgács Zita, Horváth Eszter és Terdik Szilveszter régészhallgatók segítették. A kutatói munkáról több rövid összefoglaló jelentés készült: ÉDER –

KOPPÁNY 2004a, 166; ÉDER – KOPPÁNY 2004b, 182–183, és KOPPÁNY 2002, 19–23.

⁴ SÓS 2002, 89–113. A 17. század során még két inventárium készült a várról: 1671-ben és 1685-ben, amelyek közül a legkorábbi részletesen nem foglalkozik az alsóvárral; az 1685. évi leírása hasonló az 1682. évihez.

⁵ FÜLÖP – KOPPÁNY, 2006.

2. ábra. Boldogkő vára észak felől.
(Fotó: Koppány András)
Abb. 2. Die Burg Boldogkő vom Norden.
(Photo: A. Koppány)

kal vastosabbnak bizonyultak, mint ahogy azt az 1963–1964. évi kutatóárkok általunk ismert metszetei alapján feltételezhettük.

Az 1682. évi inventárium 66 öl hosszúságúnak mondja az alsóvár falának hosszát, a távolságot átszámolva és visszamérve, az megegyezik a mostani Háromszögű bástya – Csonkabástya – Kaputorony – Malombástya és a kiugró sziklanyelvre épült faszerkezetes megfigyelő alatti „terasz” területével.⁶

A palánkfal övezte területen északról dél felé haladva az alábbi objektumokat tártuk fel:

A vár keleti oldalán, a háromszögű torony alatt már korábban megfigyeltük a sziklafalba függőlegesen bevéssett téglatest alakú objektumot. Ennek környékén letisztítottuk a humuszt és alatta a sziklafelszínbe vágott cölöplyukak rendszerére került elő. Egyértelművé vált, hogy a palánkfal vonala ettől a függőleges vésettől indul észak felé. A cölöplyukak rendszerét követve megtaláltuk a nyugati oldalról már ismert téglalap átmetszetű, 50 cm széles, 40–50 cm mély árok kezdetét. Az

árok kitisztítása során megfigyelhettük, hogy aljába kb. 20 cm távolságra egymástól cölöplyukakat véstek, valamint helyenként az árok szélébe fél, illetve háromnegyed kör alakú cölöphelyeket alakítottak ki. Az árok – nagyjából a háromszögű torony élével egyvonalban – kettéválik, egyrészt továbbfut nyugat felé, követve a sziklafelszín esését – itt néhány szakaszon szintén az árok szélébe vágva találtunk cölöplyukakat –, másrészt lefelé fut észak felé, szinte körülölelve a sziklafelszínt. Ez az északi palánkvonal egy kör alakú bástya vonalát adja, amely az egész palánkszerkezet északkeleti sarkán áll (5. ábra).

A nyugat felé futó árok és a szikla között a sziklafelszín lejtős síkjába, szabályos közönként cölöplyukakat véstek és ezekkel párhuzamosan a sziklaoldalba is.

Ott, ahol a palánkárok az északi szakasz nyugati végén lefut az egykori kapuépítmény szintjére, habarcsba rakott fal részlete került elő. A faltól délre egy sziklapadkát és egy kiugró, faragott sziklatömböt találtunk, ettől nyugatra pedig cölöplyukakat véstek a közel vízszintesre faragott sziklafelszínbe. Ezek alapján itt egy kétszattatú épület állt, amelynek a kiugró faragott sziklatömb az osztófala. A faszerkezetes épület „emeleti” részén a szikla oldalába vágva egy feljáró nyomai láthatóak (6. ábra).

A háromszögű toronytól északra levő egyenesen sziklafelszínt mindezek alapján földfeltöltéssel egyenes szintbe hozták. Ennek megtámasztására, illetve megtartására szolgált az említett habarcsba rakott fal és a cölöplyukakba helyezett faszerkezet. A lépcső az északi falszakasz megközelítését biztosította az alsóvár udvarszintjéről.

A kaputól dél felé a sziklafelszínt síkra faragták, a sziklafelszínbe vágott alapárok egyenes vonalban fut dél felé, majd valahol a kaputorony vonalában megszűnik. Az íves kapuhoz vezető lépcsőtől dél felé megfigyelhettük, hogy egy-egy cölöplyuk követi a palánk vonalát. Annak karakteres szerkezetére utaló nyomot azonban csak egészen délen, a kiugró sziklagerinc alatt lehetett megfigyelni.

A kaputorony alatti területen a jelenségek alapján feltehetően egy többszörösen megújított padozatú faszerkezetes ház maradványa került elő, amely részben a sziklának támaszkodott. Az itt fekvő sziklaív északi falán, mintegy 50–80 cm-re az említett járószint északi végétől, két – részben sziklába vájt – kemence helyezkedett el. A kementéket úgy képezték ki, hogy hátfalukat a sziklába vésték, míg téglalap vagy kő előépítményük a sziklának támaszkodott. Mindkét sziklába véssett

⁶ Egy öl 1,9 m, így a fal hossza 125,4 m lehetett.

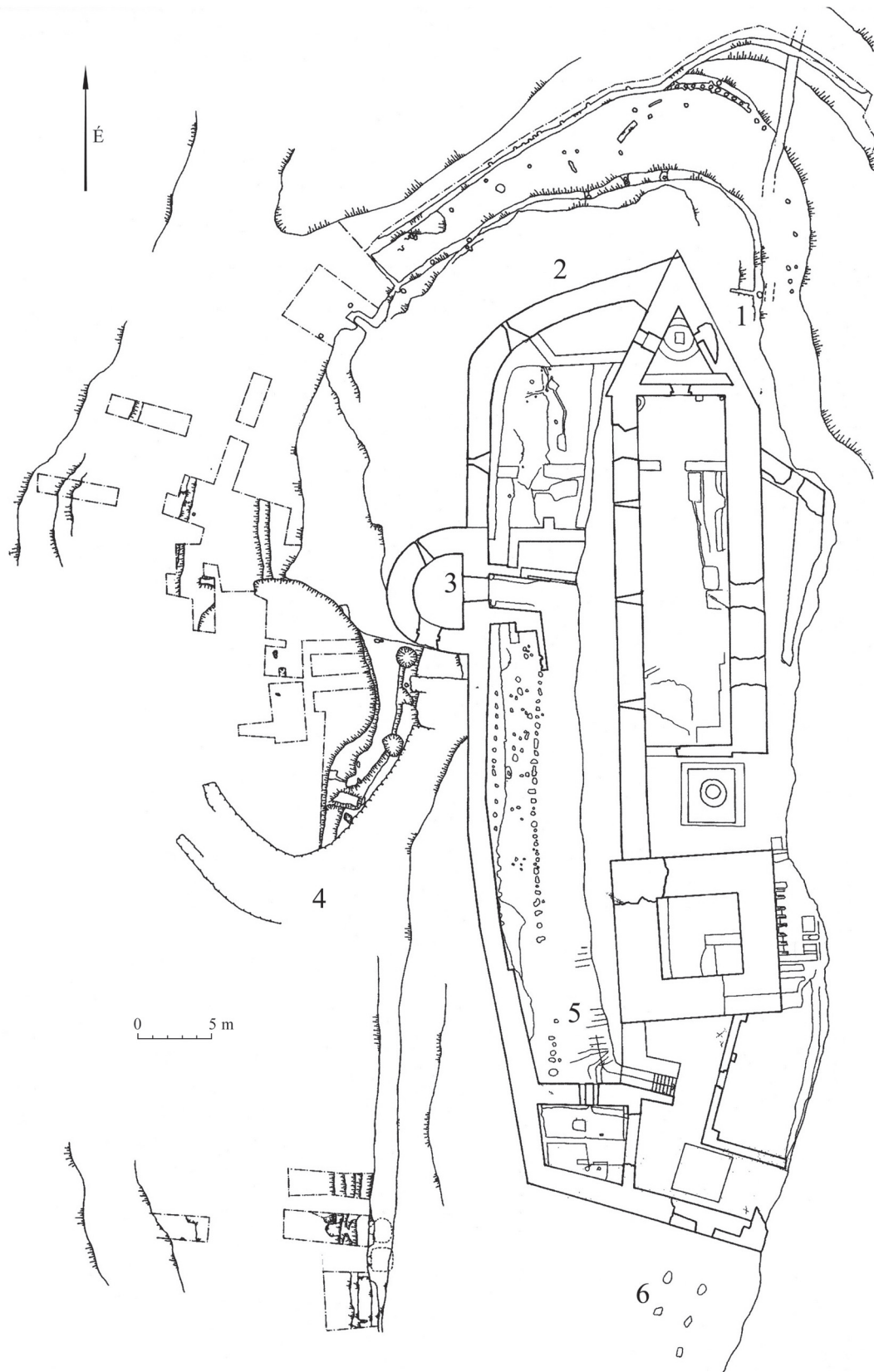
3. ábra. Boldogkő. Myskovszky Viktor rajza a várról a 19. századból
 Abb. 3. Die Burg Boldogkő. Zeichnung von Viktor Myskovszky aus dem 19. Jahrhundert

objektum előtt vastag vörösre égett folt jelentkezett, környezetében több cölöplyukkal. Ezek alatt a sziklafallal párhuzamos árkok kerültek elő, amelyek pontos funkciója bizonytalan, esetleg falkiszedésnek tarthatjuk. Ez esetben a területen előbb két kemence helyezkedett el, majd azok felhagyása után került a faszervezetes épület a helyükre.

Kicsit távolabb a sziklának támaszkodó, de abba bele nem vésett kemencefelületet tártunk fel.

A kaputorony alatti sziklaív ezen szakaszán északnyugat–délkeleti irányú gerendáknak a sziklafel színre támaszkodó bevéselt fészke látható. Ezek esetleg a kemencéhez tartozó épület tetőszerkezetét tartották.

A kaputorony alatti sziklaív pereme és a kapu előtti feljáróút építménye közötti keskeny sziklafel színbe összetett objektumot véstek. A farkasveremként is szolgáló meredeken eső sziklarész alján egy

4. ábra. Boldogkő. A vár alaprajza. 1. Háromszögű bástya; 2. Csonkatorony; 3. Kaputorony; 4. Íves feljáró; 5. Malombástya; 6. Déli sziklagerinc kezdete. (Rajz: Éder Katalin – Forgács Zita – Horváth Eszter – Koppány András – Tábori András)

Abb. 4. Der Grundriss der Burg Boldogkő.

(Aufnahme, Zeichnung: K. Éder – Z. Forgács – E. Horváth – A. Koppány – A. Tábori)

kör alakú, mintegy 1, 2 m mély „medence” helyezkedik el, amelynek túlfolyócsatornája van dél felé, amely egy újabb hasonló „medencébe” torkollik. Ez utóbbinak is van túlfolyója, amely a lefelé eső sziklán vezeti el a vizet. A környezetükben néhány cölöplyuk került elő, talán ciszternaként szolgáltak ezek a mélyedések. Az 1682. évi inventáriumból tudjuk, hogy az alsóvárban istálló, mészárszék és kenyérsütő kemence állt. Ezek mindegyikének lehetett vízigénye, amelyet így oldhattak meg.

A nyugati hegyteraszt átvágó árok alapján ezen a szakaszon a palánkfal két periódusáról beszélhetünk. A 6. árokban 3 m mélységben feltöltésből előkerült I. Mátyás denár alapján arra következtethetünk, hogy ekkor még egyáltalán nem épült ki az alsóvár.⁷

Az alsóvár első periódusát az a sziklába vésett téglalap átmetszetű, 50 cm széles, 40–50 cm mély árok jelenti, amely a vár teljes északi része előtt végigfut, és amely cölöplyuk sorral kapcsolódik a hegy keleti oldalán a háromszögű bástya alatti sziklafalhoz. Ennek az ároknak a vonalát dél felé egészen a kaputorony alatti nagyobb térig követni tudtuk. A palánkárok és a hegy között a sziklafelszín a vár nyugati oldalán jellegzetesen faragott: a szikla természetes esését lépcsőzetesen kiugró függőleges véset határolja, az árok és e véset között megközelítőleg vízszintes járófelületet alakítottak ki.

A feltételezhető második periódust tulajdonképpen a palánkfal nyugati szakaszának egy, a korábbtól mintegy 4 m-rel nyugatabbra való kialakítása jelenti. E fal vonalát falkiszedési árok és cölöplyukak jelzik. Ez a nyugat felé történő toldás az alsóvár északi és déli felén a már korábban meglevő falazathoz kellett, hogy csatlakozzon. Ennek nyomait több árokban is megtaláltuk, leghatározottabban a 15. árok déli metszetszfalán volt megfigyelhető.

A cölöplyukak és a falkiszedés mellett az alsóvár nyugati peremén az árokátvágások során nagyméretű sziklából kialakított szárazon rakott támfal került elő nagyjából a cölöplyukak vonalában, illetve attól 0,5–1 m-nyire nyugatra. Mindez felveti a kérdést, hogy valóban várfalmaradványokról van-e itt szó, és nem egy, az újkor során történő támfal kialakításról.

A kapufeljárótól délre, közvetlenül a szikla mellett több árkot is húztunk az alsóvár területén.

Ennek során megállapíthattuk, hogy itt sokkal vastagabb feltöltés található, és úgy tűnik, hogy a vár pusztulásakor az épületek omladékának egy része is ide került. Az 1963–1964. évi ásatások során kitisztításra került ún. tárolóhelyek előtt húzott árokban sikerült megtalálnunk az egyenesre faragott sziklafelszín, amelybe közvetlenül a sziklapadka alatt egy kör alakú objektum volt vésvé.⁸ Ettől délre két hasonló objektumot tártunk fel. Pontos funkciójuk kérdéses, talán hordó vagy egyéb tárolóedény beállítására voltak alkalmasak. Az ettől délre kialakított árokban a meredeken eső sziklafal függőlegesen lefaragott vonala került elő, keskeny „boltvállal”, az árok közepén pedig a vízszintesre faragott sziklafelszín kelet felé egy függőlegesen felugró véset határozza meg, a sziklába kialakított „boltvállra” pedig egy tetőszerkezet gerendái támaszkodtak.

A kinyúló sziklaszirt alatt a szikla oldalában ismét egy olyan függőleges, téglalap átmetszetű bevágás került elő, mint a palánk északi végén, amely nekifut a kifelé hajlóan magasodó sziklának.

A keleti hegyoldalon két nagy faltömb található, feltehetően az öregtorony leomlott falának maradványai, minden bizonnyal annak 1701–1702-ben történt lerombolásakor zuhanhattak le a várból.⁹

Az alsóvár feltárása során főleg késő középkori és kora újkori kerámia került elő. Nagy számban találtunk kályhacsempét töredékes állapotban, ezek nagy része különböző zöld színű mázzal bevont, illetve található köztük néhány mázatlan darab is. A felsővárban talált ember- és állatalakos barna mázas kályhacsempék itt nem bukkantak elő.¹⁰

A most előkerült kályhacsempéket a 17. századra keltezhetjük, egy-egy darab párhuzamai megtalálhatóak a füzéri, a regéci és az ónodi vár anyagában.¹¹ Hasonló motívumok feltűnnek a pocsaji udvarház leletanyagában is.¹² A kályhacsempék nagy része a 2002. évi ásatási évad során abból a nagyköves-kavicsos rétegből került elő, amelyről a 2003. évi kutatás során megállapítottuk, hogy 1830 körül kerülhetett ki a felsővárból, amikor a tulajdonos Péchy család gazdasági célokra használta és előtte gr. Péchy Emanuel kitisztíttatta a romokat, a földalatti nyílásokat és a ciszternát is.¹³

Az újabb régészeti feltárásokkal párhuzamosan falkutatási megfigyelésekre is sor kerülhetett

⁷ Itt szeretnénk megköszönni az ásatás során előkerült pénzek meghatározását dr. Tóth Csabának (Magyar Nemzeti Múzeum).

⁸ A boldogkői vár környezetéből több sziklába vésett tárolóhely is ismert. NOVÁKI 1986–87, 13–17.

⁹ K. VÉGH 1966, 118.

¹⁰ K. VÉGH 1966, 123, 169. V. tábla 1. kép, 141, 168. IV. tábla 12–14. kép.

¹¹ Simon Zoltán szíves szóbeli közlése.

¹² NEPPER – LÓKI – RÁCZ 2000, 43–61, és a színes táblák.

¹³ GYURIKOVITS É. N., 28.

5. ábra. Boldogkő-Alsóvár. A palánk északkeleti sarkán álló bástya alapfalának indítása. (Fotó: Éder Katalin)
Abb. 5. Boldogkő. Reste der nordöstlichen Bastion der unteren Burg. (Photo: K. Éder)

a felsővár különböző szakaszain. Ezek a megfigyelések mintegy kiegészítik az 1963–1964. évi ásatások eredményeit.¹⁴

A 2003. évi megfigyelések során a felsővár első teraszának déli végét vizsgáltuk. Ezt a várrészt kelet felől a lefaragott szikla és az arra épített Öregtorony, illetve a jelenlegi feljáró, dél felől az ún. Malombástya, nyugatról a várfal határolja. A kelet felé erősen emelkedő sziklajárószintbe cölöplyukakat és lépcsőt véstek.

A várfal ezen a szakaszon egy 1,7 m vastag és a Malombástya harmadik szintjéig érő rövid (mintegy 5 m magasságú) falszakasszal indul, majd egy keskenyebb és jóval alacsonyabb pártázatos falban folytatódik. A rövid, 1,7 m-es vastagságú várfalszakasz a kaputoronyig tart, majd következik a keskenyebb szakasz, amely 6-7 m után ismét 1,7 m vastagságúra vált. A keskeny várfal egy korábbi kiomlás maradványa, vonala és a tőle nyugatra elhelyezkedő törmelék alapján az Öregtorony pusztulásakor, 1701–1702 körül keletkezett. A kiomlott falszakasz helyén épült – minden bizonnyal a 19. század során – a pótlás, amely egy, a tőle északra elhelyezkedő várfalnál is vastagabb alapozásra épült. Ez a falvastagság megegyezik az ún. Malombástyából észak felé induló igen magas (mintegy 11 m-es) rövid falszakasszal, amely szervesen illeszkedik a bástya falszövetébe.

A jelenlegi neogótikus kapu és a tőle északra levő fal nagy lépcsőkkel megfaragott sziklafelszínre épült, amelybe utólag befaragták a jelenlegi, a feltehetően a 19. század során kialakított feljárót.

Az ún. Malombástya északnyugati sarkától induló igen magas falszakasz – amelyben magasan ablak vagy lőrés elválása látható – tovább tartott észak felé. Pontos északi vége nem határozható meg, de az 1,7 m vastag alapozás vége, valamint a sziklába vésett cölöplyukak és keskeny „teraszok” – falalapok – alapján e fal kelet felé befordulva az Öregtoronyhoz csatlakozhatott.¹⁵ Ezen a helyen és az udvar déli végén faszerkezetes feljáró állt, amely az udvar teljes szélességében vitt fel a vár felső szakaszába. Ennek cölöp és gerenda vésetei nemcsak az alsó udvaron találhatóak meg, hanem az Öregtoronytól délre eső sziklafelszínen is.

E megfigyelések alapján úgy véljük, hogy a mai toronyszerűen megjelenő Malombástyához északról csatlakozó épületrész alsó szintje az udvar felé nyitott „kapualjként” szolgálhatott, amelyen át a vár felső részébe lehetett jutni. Az alsó,

¹⁴ A klasszikus értelemben vett falkutatásra állványzat hiányában nem kerülhetett sor.

¹⁵ Ezen a szakaszon az Öregtorony felmenő falából szinte semmi sem maradt, ugyanakkor a műemléki helyreállítás miatt a feltételezhető falcsorbáztatnak nyoma sincs.

6. ábra. Boldogkő-Alsóvár. A kétosztatú épület és felette az északi palánk járósíntjére vezető lépcső lenyomata.

(Fotó: Koppány András)

Abb. 6. Boldogkő. Bauteile der unteren Burg. (Photo: A. Koppány)

nagy belmagasságú épületrész boltozott volt, amint erre a Malombástya ide eső északi falának első emeleti szintjén megfigyelt boltozatlenyomatok is utalnak.

Mindezt a Thököly-féle 1682. évi inventárium is alátámasztja, amikor arról ír, hogy a Malombástya földszintjének északi falán jelenleg is látható két keskeny lőrés valamiféle kapualjba nyílik.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a vár felső két teraszát dél felé egy kéttraktusos palota-épület zárta le a hegyhát teljes szélességében az Öregtoronyhoz épülve és ezen épület földszinti részének északnyugati negyedén át lehetett feljutni a vár legfelső szakaszába. E megfigyelés talán az inventárium erre a várszakaszra eső leírását is érthetőbbé – beazonosíthatóbbá – teszi.

Irodalom

ÉDER KATALIN – KOPPÁNY ANDRÁS

2004a Boldogkőváralja, Boldogkő-Alsóvár. *RégKut* 2003 (2004) 166–167.

2004b Boldogkőváralja, Boldogkő vára. *RégKut* 2002 (2004) 182–183.

FÜLÖP ANDRÁS – KOPPÁNY ANDRÁS

2006 Building Technologies of Natural Rock Surfaces in Hungarian Castle. *Castrum Bene* 9. Ed. Tomáš Durdík. Praha, 99–120.

GYURIKOVITS GYÖRGY

é. n. *Magyar várak rajzai.* (Index Arcis Regno Hungariae) Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Hung 1248.

KOPPÁNY ANDRÁS

2002 Boldogkő, vár. *Műemlékvédelmi Szemle* XII: 2, 19–23.

- NEPPER IBOLYA – LÓKI JÓZSEF – RÁCZ ZOLTÁN
2000 Kutatások a „Hídközi vár” (Rákóczi vár) területén Pocsajban. In: *Erdély és Patak fejedelema* szonyja. Lorántffy Zsuzsanna. II. Tanulmánykötet születésének 400. évfordulójára. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 43–61.
- NOVÁKI GYULA
1986–87 Tufába vágott gabonásvermek Északkelet-Magyarországon a törökkortól az újkorig (In Tuffstein geschnittene Getreidemieten in Nordost-Ungarn von der Türkenzeit bis zur Neuzeit). *MMME*, 13–87.
- SÓS ISTVÁN
2002 A boldogkői vár a 17. századi inventáriumok tükrében (Die Burg von Boldogkő in dem 17. Jahrhundert, auf dem Grund der Inventare). *HOMÉ* XLI, 89–113.
- K. VÉGH KATALIN
1966 Boldogkő várának feltárása (The Digging Up of Castle Boldogkő). *HOMÉ* VI, 109–170.

KATALIN ÉDER – ANDRÁS KOPPÁNY

Vorbericht über die Freilegung der unteren Burg von Boldogkő in den Jahren 2002–2003

Die Ausgrabung am Westhang der nordostungarischen Felsenburg ermöglichte die Untersuchung der aus den Quellen des 17. Jahrhunderts bekannten, als Planke genannten Vorburg. Es kamen die Grundgräben und die Pfostenlöcher der einstigen hölzernen Befestigungskonstruktion ans Tageslicht, im Norden konnte auch der Umriss einer Bastion festgestellt werden. Innerhalb der Befestigung fand man Öfen, in Felsen gehauene Speichergruben, sowie verschiedene Reste, die auf hölzerne Bauten hinweisen. Die Mehrheit des Fundmaterials stammt aus sekundärer Lage, sie kam wahrscheinlich erst in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts hierher, als die obere Burg ausgeräumt wurde. Die Ergebnisse einer begrenzten Bauforschung in der oberen Burg, sowie die Analyse der Schriftquellen deuten darauf hin, dass in der frühen Neuzeit die sog. Mühlenbastei mit den östlich davon erbauten Gebäuden – bis zu dem Bergfried – einen gemeinsamen Baublock bildete.

A középkori előretolt védőművek és elővárak kérdéséhez

Kellő történeti távlat hiányában ma még aligha mérhető fel annak a hatalmas terepmunkának tudománytörténeti jelentősége, amelyhez Nováki Gyula munkatársával, Sándorfi Györggyel együtt az 1970-es években kezdett hozzá. Elsősorban a középkor váraival foglalkozó történészek, régészek és építészek számára jelentett igazi kihívást munkájuk eredménye, az, hogy az ország számos vidékén tucatszám mértek fel és írtak le, majd tettek közzé olyan erősségeket, melyekről nem szólnak egykorú írott források. Ezek jelentős része ugyan már korábban is ismert volt, az ő multhatatlan érdemük azonban abban áll, hogy egy adott területen topográfiai teljességre törekedve, egy-egy szempontokat alkalmazva dokumentálták és értékelték a korábban általában csak a helytörténeti irodalomban feltűnő, a terepen sokszor csupán árkok és földtöltések formájában mutatkozó erődítményeket.¹

Munkájuk iskolapéldája annak, hogy egyrészt a tárgyi anyag miképp válhat közvetlen történeti forrássá a megfelelő kutatási módszerek alkalmazása révén, másrészt, hogy melyek a határai a terepen tett megfigyelések történeti értelmezésének. Mindez különösen az építmények korának meghatározása szempontjából fontos, mivel ásatás nélkül ezekben az erősségekben csak ritkán kerülnek elő korhatározó leletek. Emiatt a két kutató alapvetően párhuzamokra kellett, hogy támaszkodjon, így a hasonló objektumokban végzett korábbi régészeti kutatások eredményeiből kiindulva helyezték az általuk vizsgált, többségükben kisméretű, egyszerű erődítményeket az Árpád-korra.²

Sándorfi György, a kutatópáros építőmérnök tagja azonban nem elégedett meg egy ilyen tág időhatárral – főként neki köszönhető ugyanis a közösen jegyzett tanulmányaikban kifejtett nagyhatalmú elmélet korai várépítészetünk korszakolásáról. Ennek egyik fontos elemét képezte az a

feltevése, miszerint a 13. század második felében kibontakozó nagy kővár-építési hullámot megelőzően – már a 11–12. században is – jelentős számban épülhettek magánvárak Magyarországon. E tétel megfogalmazásában ugyan nagyobb szerepet játszottak a külföldi analógiák, mint a hazai történeti-régészeti bizonyítékok, tény azonban, hogy egyik kiindulópontja lett az azóta is számos kutató által vallott „kisvár”-elméletnek, azaz annak a felfogásnak, miszerint a főként a 13. század végén és a 14. század elején kőből-téglából épült – de behatóan mindeddig még korántsem elemzett – nemesi várak előtt (vagy mellettük) létezett volna egy (vagy több) azoktól eltérő jellegű, méretű, funkciójú és megnevezésű erődített épülettípus.³

Nováki Gyula és munkatársa első eredményeinek köszönhetően 1987-ben már egy vitaülésre is sor került a kérdéssel foglalkozó kutatók részvételével, akiknek többsége azután írásban is megfogalmazta álláspontját a Gerő László által szerkesztett *Műemlékvédelem* című folyóirat hasábjain.⁴ Míg magam korábban ugyancsak elfogadtam Sándorfi elméletét, itt már az ezzel kapcsolatos kétegyesímet fejtettem ki, és végül azt a feltevést fogalmaztam meg, hogy az általa tárgyalt építmények esetében „ugyanannak a földesúri erődítménytípusnak változatairól van szó, melybe legkorábbi ’klasszikus’ kőváraink is sorolhatóak.”⁵ Sándorfi ugyanakkor természetesen saját álláspontjának védelmében hozott fel újabb érveket, sőt, ezek keretében javaslatot is tett a vitatott kérdések tisztázását szolgáló további kutatásokra.

Kiindulva abból a kétségtelen tényből, hogy a várak késő középkori vagy kora újkori átépítései sok esetben megsemmisíthetik a legkorábbi épületrészeket, úgy vélte, számos esetben különösebb bizonyíték nélkül is egyértelmű, hogy „a későbbi várat hely hiányában nem az első periódus területén építették fel, hanem közvetlenül az első vár közelében egy újabb, nagyobb várat

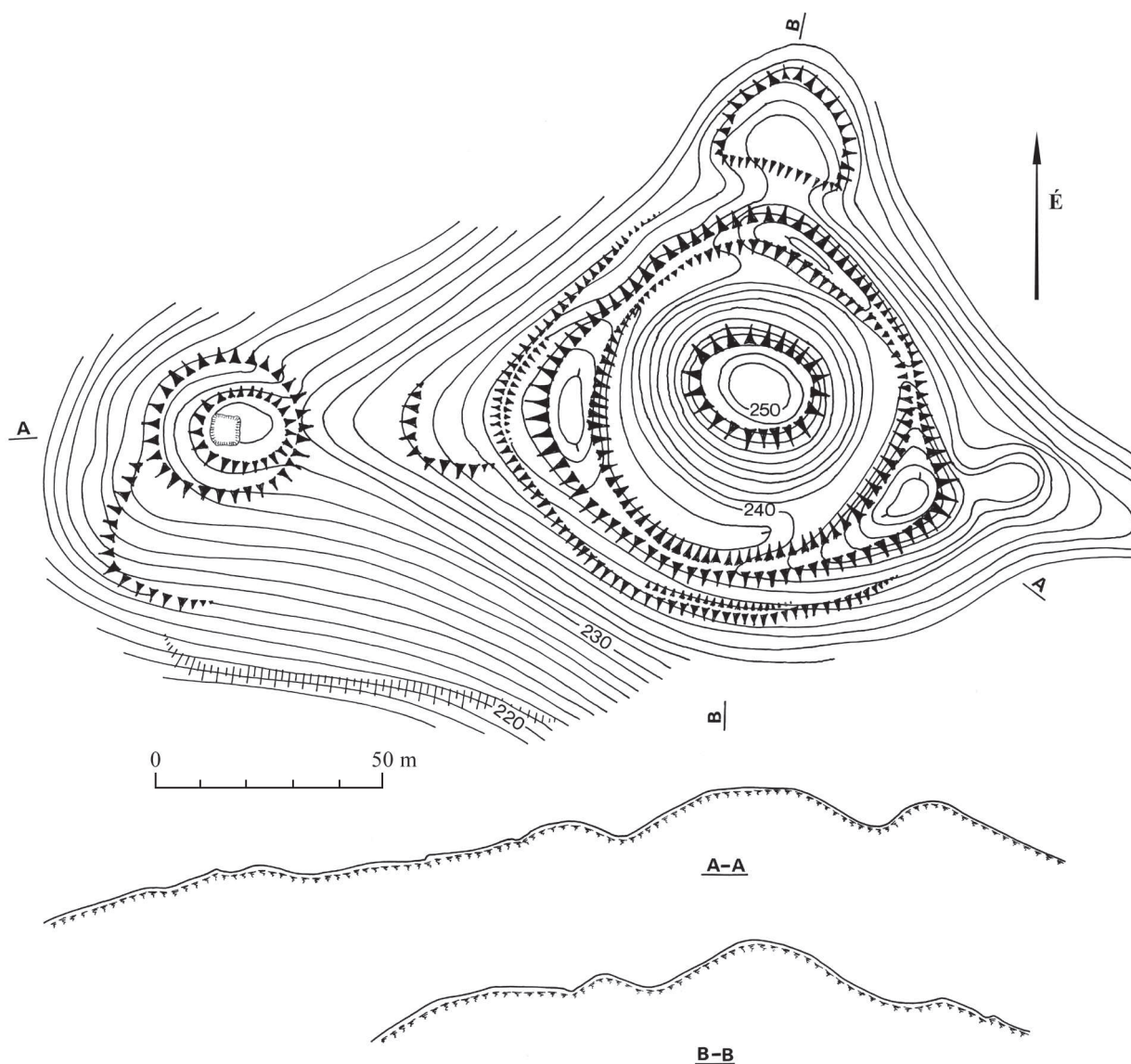
¹ Itt alapvetően három nagy vártopográfiát kell megemlíteni, melyek felméréseinek többségét a két kutató közösen készítette, de az utolsó megjelenését az 1993-ban elhunyt Sándorfi György már nem érthette meg: NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979; NOVÁKI – SÁNDORFI 1992; MAGYAR – NOVÁKI 2005. Nováki Gyula részben már fiatal munkatársaival és tanítványaival jegyzett, további kisebb területi egységeket – így a Mátra vidékét, Abaúj, Torna vagy Gömör jelenleg Magyarországhoz tartozó területeit – feldolgozó tanulmányait itt nem látom indokoltnak felsorolni, ezek amúgy is megtalálhatók az ünnepelt jelen kötetben olvasható bibliográfiájában.

² Az alkalmazott módszerekre elsősorban: NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979, 90–94.

³ Sándorfi álláspontja és a „kisvár”-elmélet első átfogó kritikai ismertetése, részletes irodalmi hivatkozásokkal: FELD 1987. A későbbi irodalomból kiemelendő még SÁNDORFI 1990; NOVÁKI – SÁNDORFI 1992; továbbá MIKLÓS 2001; KOPPÁNY 1999, 31–37; illetve saját felfogásomra legutóbb: FELD 2000, 24–26.

⁴ Az alábbiakban idézettekén kívül itt még Engel Pál és Miklós Zsuzsa fejtette ki álláspontját: *Műemlékvédelem* XXXI (1987) 9–15.

⁵ FELD 1987, az idézet: 7.

1. ábra. Sajónémeti-Várhegy. A vár felmérése. (Felmérés: Nováki Gyula – Sándorfi György, NOVÁKI – SÁNDORFI 1992 nyomán)
Abb. 1. Sajónémeti-Várhegy. Die Vermessung der Burganlage (nach NOVÁKI – SÁNDORFI 1992)

építettek úgy, hogy az első periódus megmaradt számunkra 'érintetlenül', azaz egy, a pontosabb korhatározást lehetővé tevő régészeti feltárássra alkalmas állapotban." Az általa ismert és felmért, sőt a cikkében – de sajnos nagyrészt felismerhetetlenségig lekicsinyített rajzokban – közzé is tett négy esetben szinte már meg is előlegezte azt, hogy az elvégzendő ásatások a kisebb méretű építmények korábbi voltát fogják igazolni. Ez utóbbiak előnytelen topográfiai helyzetét – azaz, hogy jóval alacsonyabban helyezkednek el, mint a későbbinek vélt nagyobb erősség – ugyanakkor nem méltatta figyelemre, és csupán egy esetben utalt – de akkor is elutasítón – arra a lehetőségre,

hogy a magasabban elhelyezkedő nagyobb erősség elővára is lehetett a kisebb erődtámasz.⁶

Sándorfi György javaslati azonban prekonceptuális elemeik ellenére is igen logikusak és figyelemre méltóak, és már csak azért is érdemes behatóbb vizsgálat alá venni az általa felsorolt „erősség-párokat”, mert közülük két helyen azóta régészeti feltárássra is sor került. Emellett az újabb vártopográfiai kutatások – részben ugyancsak a kutatópárosnak köszönhetően – további, idesorolható példákat is eredményeztek, sőt, Peter Bednár és Eva Fottová szlovák kutatók legújabbban számos hasonló esetet rögzíthettek a Felvidék nyugati és középső részén is.⁷

⁶ SÁNDORFI 1987, az idézet: 18.

⁷ BEDNÁR – FOTTOVÁ 2006.

2. ábra. Sajónémeti-Várhegy. A vár légi fotója. (Fotó: Neogrády Sándor)
Abb. 2. Sajónémeti-Várhegy. Die Luftaufnahme der Burg. (Photo: S. Neogrády)

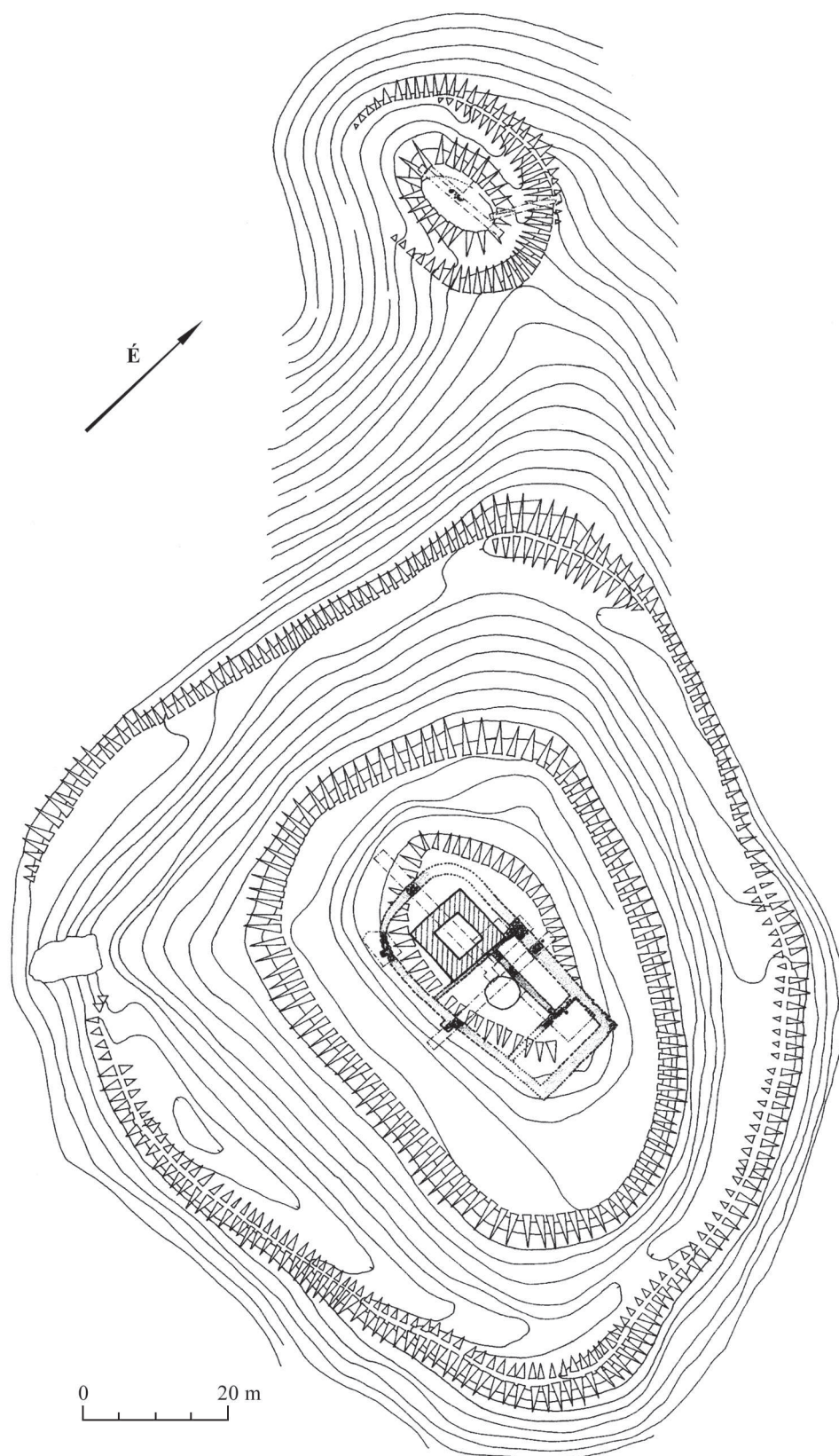
Sándorfi az általa vizsgált várak közül a borsodi **Sajónémeti** feletti Várhegyen (1–2. ábra) és a ma Salgótarjánhoz tartozó **Zagyvaróza** feletti dombon állt egykori Zagyvafő erősségénél (3. ábra) véleménye szerint egymáshoz rokonítható helyzetet figyelt meg. Az előbbi esetében a közvetlenül a falutól keletre, a Sajótól délre elhelyezkedő, 250 m magas gerincen – egymástól mintegy 60 m távolságban és közel 20 m szintkülönbséggel – két markáns terepjelenség található. A legmagasabb, keleti részt egy nagyobb, viszonylag meredek falú, hangsúlyos árokkal és annak külső oldalán földfeltöltéssel övezett ovális domb foglalja el, átlag 20 m átmérőjű platóval. Sándorfi ezt – csupán a terepviszonyok alapján – motteként,

azaz mesterségesen felhordott földhalomvárként értelmezte, hasonlóan az alacsonyabb nyugati, a falu felé kiugró „földnyelv” végére épült, sekély, részben betömődött árokkal körülvett, jóval laposabb, de ugyancsak ovális erődítményhez, amely utóbbi belső területének átmérőjét 30 m-re tette.⁸ Hangsúlyozta a két építmény egymástól független voltát, mivel megállapíthatta, hogy „a két várat közös sáncrendszer nem fogta körbe”,⁹ ami – külön nem indokolt véleménye szerint – kizárná azt, hogy azonos védelmi rendszerbe tartoztak volna. Ugyanakkor ezt nem hiányolta a magasabb erősségtől északra, az ugyancsak a hegy peremén elhelyezkedő, U alaprajzú földmű esetében, amelyet már külső védőműként értelmezett.¹⁰ De

⁸ Részletes leírás: SÁNDORFI 1980, 33–38; NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 42, mindkét esetben a vár felmérésével, a korábbi munkában táblázatba foglalt részletes méretadatokkal.

⁹ SÁNDORFI 1987, 18.

¹⁰ SÁNDORFI 1980, 34; NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 42. Az első tanulmányban ezt a védőművet még ó-olaszbástya jellegűnek vélte, később csak kérdőjellel vetette fel a bástyaként való értelmezést.

3. ábra. Zagyvaróna-Zagyvafő. A vár kutatási felmérése. (Nováki Gyula – Sándorfi György felmérésének felhasználásával készítette Bodnár Katalin és Juan Cabello. BODNÁR – CABELLO 1990 nyomán)
Abb. 3. Zagyvaróna-Zagyvafő. Ausgrabungsgrundriss der Burg (nach BODNÁR – CABELLO 1990)

védőműveknek tartotta a keleti építmény árkat övező külső földfeltöltés kiszélesedéseit is.¹¹

A másik vár esetében, a Zagyvarónától északra emelkedő, 423 m magas Várhegy közel 30 × 20 m-es platóját egy, már a domboldalon elhelyezkedő, néhol erősen lepusztult árok veszi körbe. Ettől légvonalban 30–40 m-re – a tetőhöz képest átlagosan 30 m-rel mélyebben – az elkeskenyedő északnyugati dombhát egy kis kiugró „földszirtjén”¹² egy ugyancsak árokkal övezett, 12 × 7 m-es ovális belső területű erődítés található.¹³ Közvetlenül Sándorfi kutatási javaslatát követően, 1987–88-ban Bodnár Katalin és Juan Cabello ásástást végeztek itt úgy a felső, mint az alsó „várban”. Kutatásaik eredményeképpen megállapították, hogy a dombtetőn 1300 körül a Kacsics nemzetségből származó Zagyvafői család egyik tagja emeltetett egy palánkkal övezett kőtoronyt, amelyhez hamarosan lakóépület és övezőfal is épült. Ezt a várat – amelyet írott forrás először csupán 1426-ban, épp a család kihalta kapcsán említ – később felhagyták, majd azt a 15. század 50-es éveiben cseh huszita bratrik szállták meg. Itteni működésük 1457-től adatolt, Hunyadi Mátyás 1460-ban ostrommal foglalta el tőlük.¹⁴ A kutatók az előkerült leletek¹⁵ alapján hozzájuk kötötték – az itt nyitott kutatóárkokban, illetve szelvényben¹⁶ megfigyelt paticsréteg és a plató szélén feltárt cölöplyukak tanúsága szerint – az egykor palánkfalal övezett, ágyúállásnak meghatározott északnyugati erődítés emelését. Egyúttal úgy foglaltak állást – nem térve ki részletesebben Sándorfi e két eset vonatkozásában így tehát általuk elvetett elméletére –, hogy Sajónémeti az elő-

zókban tárgyalt nyugati objektuma is hasonló funkciót tölthetett be.¹⁷

Bár feltevésüket az utóbbi vár esetében is csak egy ásátás erősíthetné meg,¹⁸ a két építmény és egyáltalában a két vár alaprajzi elrendezésének rokonsága – figyelembe véve a környezeti adottságokat – valóban aligha vitatható. Elvileg az sem zárható ki, hogy a középkorban általában Nempti néven szereplő Sajónémeti korai írott forrásokban ugyanugyancsak nem szereplő erőssége is Árpád-kori eredetű, hiszen a 13. századtól többek között a Rátót nemzetség is birtokolt itt.¹⁹ A bratrik szintén az 1450-es években tűnhettek fel e tájon – az először Antonio Bonfini által (castellumként) említett itteni erősségüket Mátyás 1459-ben foglalta vissza tőlük.²⁰ Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy ők maguk voltak az első várépítők, mint ez a számos Sajó-völgyi vár közül – az ásátással ugyan még szintén nem vizsgált – **Sajógalgóc** és **Vadna** esetében valószínűsíthető. Az előző formája viszonylag közel áll a nagyobb sajónémeti objektuméhoz, övezőárkában „három különálló kis földművet” figyelt meg a borsodi várakat átfogóan is feldolgozó Nováki Gyula és Sándorfi György, akik ezeket utólag kiképzett (?) ágyúállásnak vélték.²¹ Vadnán viszont az árokból előrenyúló külső védőművek esetében gondoltak hasonló funkcióra – itt emellett még északkeleten is megfigyelhető egy, a sajónémeti erődítményekkel rokonítható előretolt építmény.²²

Az mindenesetre ásátások nélkül is biztosra vehető – ahogy ezt Sándorfi sem tagadta a keleti objektum körüli védőművek esetében –, hogy a sajónémeti Várhegyen jelentős erődítési munkákra

¹¹ SÁNDORFI 1980, 34. Itt még két kiszélesedést említ, melyek az említett északi „bástyával” együtt a közölt helyszínrajzon mint három elővédmű veszik körül a vármagot. Közülük a nyugati „sáncerősítés” lényegesen magasabban helyezkedett el, mint a nyugati „önálló” erődítmény, emiatt aligha zárható ki eleve azok egykorúsága, mint azt ugyanitt a szerző véli. NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 42: ugyanakkor már három kiszélesedésről tud.

¹² SÁNDORFI 1987, 18.

¹³ A közölt felmérés alapján az objektum külső átmérője mintegy 30 m-re tehető, azaz nagyrészt egyezik a sajónémeti kisebb „vár” méretével: SÁNDORFI 1987, 19, 2. kép.

¹⁴ BODNÁR – CABELLO 1990, 180–183; BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 85–113. Ez utóbbi munkában az ásátás, az előkerült leletanyag és a történeti adatok részletes feldolgozásával.

¹⁵ Itt elsősorban Hunyadi Mátyás két, 1465. évi hamis denára, valamint néhány festett edénytöredék említendő meg: BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 11. kép, I. tábla 7–9.

¹⁶ Az északnyugati objektum feltárásáról metszetrájs nem, csupán egy kisméretű alaprajz és két fényképfelvétel tájékoztat: BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 96.

¹⁷ BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 107–108. Egy évvel korábban még „erődített megfigyelőpontként” értelmezte volna ezeket Juan Cabello: SIMON 1992, 31, 9. jegyzet.

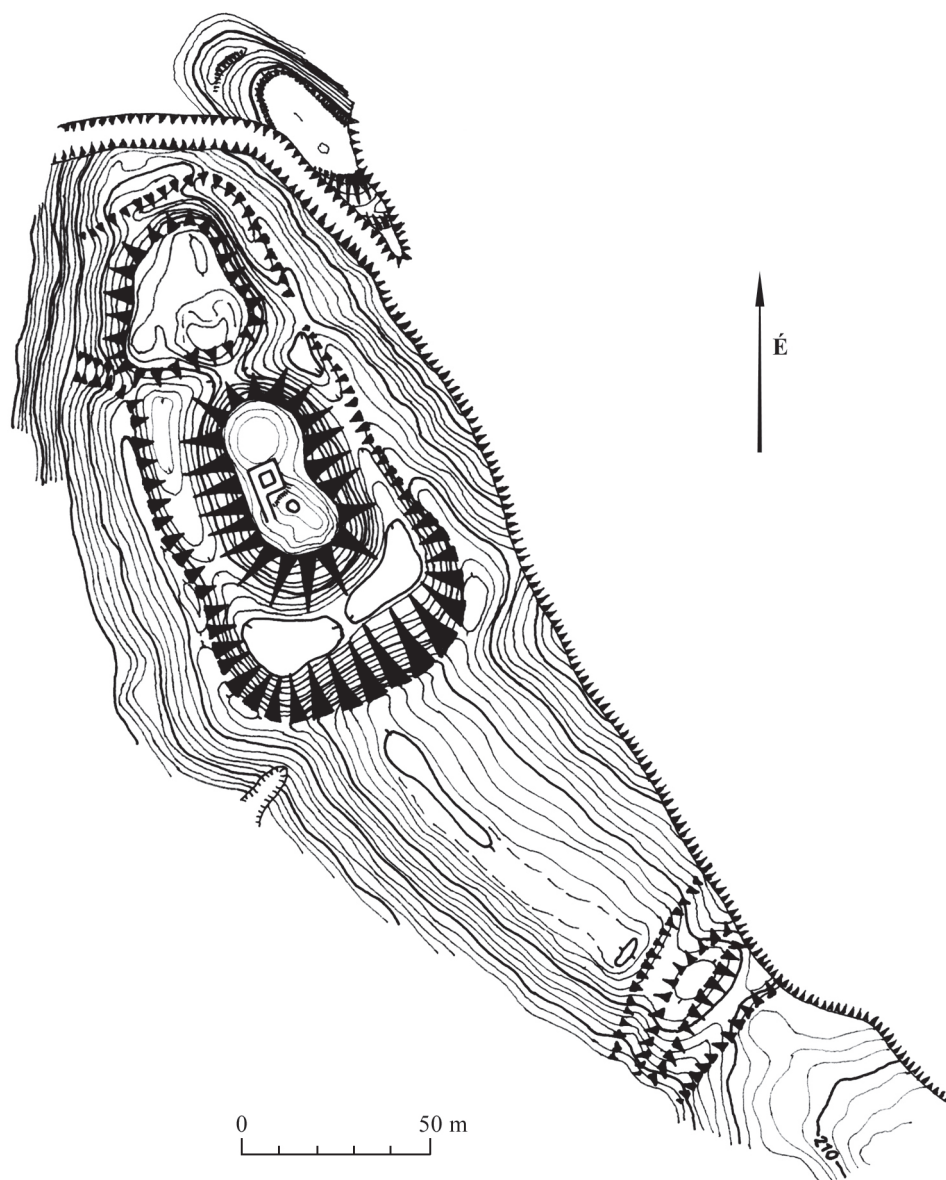
¹⁸ Mindaddig csupán közöletlen szórványleletek ismertek a sajónémeti várhegyről: SÁNDORFI 1980, 35.

¹⁹ GYÖRFFY 1987a, 792.

²⁰ Az írott forrásokra a 8. jegyzetben említett munkákon kívül: KOPPANY 1999, 186, ugyanitt a *castellum* fogalmának részletes elemzése. Ezzel kapcsolatban kell megemlíteni, hogy SÁNDORFI 1980, 38–39 fejtegetései egy, a Várhegy alatt felépített középkori kastélyról minden alapot nélkülöznek, hisz az 1459. évi *castellum* említés magára a Várhegy legmagasabb pontján állt erősségre vonatkozik, ahogy ezt a szerző végül áttételesen maga is elismeri. A számunkra már sokszor nehezen értelmezhető terminológia szempontjából figyelemre méltó, hogy az alább – vö. 21. jegyzet – tárgyalandó Vadnát Bonfini már *fortalitium* néven említi: CSÁNKI 1890, 164.

²¹ NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 40, alaprajzi felmérés: 123.

²² NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 54, alaprajzi felmérés: 135. Meg kell jegyeznünk, hogy ásátás nélkül ezen „földművek” megítélése esetében is ajánlott az óvatosság, hiszen többek között a börsönyi – Ipolydamásd területén található – Zuvár esetében is megfigyelhetők megszakadó földfeltöltések, itt azonban aligha számolhatunk 14. század utáni használattal: NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979, 47–49.

4. ábra. Neszmély-Várhegy és „Kisvár”. A várak felmérése.
(Felmérés: Virágh Dénes – Sándorfi György, a két felmérés összeillesztése: Szökrön Péter)
Abb. 4. Neszmély-Várhegy und „Kisvár”. Die Vermessung der mehrteiligen Anlage.
(Vermessung: D. Virágh – Gy. Sándorfi, Zeichnung: P. Szökrön)

került sor a huszita birtoklás idején. Kérdéses ugyanakkor, hogy régészeti adatok hiányában mennyire fogadható el az itteni építmények motte-volta –, az tehát, hogy az előzőekben leírt dombok teljes egészében mesterséges eredetűek lennének. Azt mindenesetre ma még aligha állíthatjuk biztosan, hogy „motte típusú várakat a huszita időkben

nem építettek.”²³ Tisztázatlan az is, hogy egy elővár vagy elővédmű esetében valóban alapfeltételnek kell-e tekinteni, hogy kifejezett árok, földsánc, palánk, netalán fal²⁴ kösse össze azt az erősség magjával? Nem világos az sem, vajon indokolt-e, hogy csak egy közvetlen kapcsolat megléte esetén beszélhetünk azonos védelmi rendszerről?²⁵

²³ SÁNDORFI 1980, 38.

²⁴ BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 107: rekonstrukciós rajzán látható bonyolult külső védelmi rendszer – köztük az elővédműhöz kapcsolódó fal – természetesen minden régészeti bizonyíték nélkül, csupán készítője, Székér György

alkotó fantáziája alapján készült. Ugyanakkor természetesen nem zárható ki, hogy egy további ásatás során előke-rülhetnek még egy összekötő funkciót betöltő palánkfal cölöplyukai!

²⁵ SÁNDORFI 1987, 18.

5. ábra. Neszmély-Várhegy és „Kisvár”. Légi felvétel. (Fotó: Civertan)
Abb. 5. Neszmély-Várhegy und „Kisvár”. Die Luftaufnahme der mehrteiligen Anlage. (Photo: Civertan)

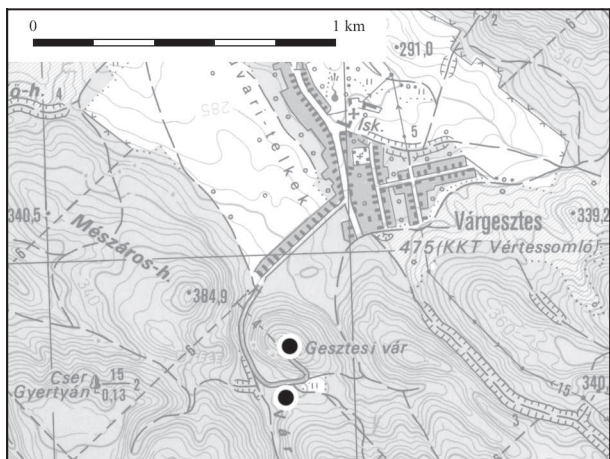
A magyarországi várkutatás még alig foglalkozott az északkeleti országrész „cseh-husztia” időszakának erődítményépítéssel, ahogy a kérdés történetének átfogó feldolgozására sem vállalkozott kutató az elmúlt 90 évben.²⁶ De nem képezték még beható kutatás tárgyát a tűzfegyverek megjelenésének következményei sem – így a korai ágyúvédőművek megjelenése, formája, egyáltalában az ágyúk alkalmazása a 15. század második felének várharcaiban –, és ezért érthetően elmaradt a hazai emléktárhelyek összevetése is

a szomszédos országokéval.²⁷ Annyi azonban az eddigiekben áttekintett adatok alapján már ma is megállapítható, hogy igen reális lehetőségnek tűnik úgy a zagyvafői, mint a sajónémeti különálló erődítmények 15. századi előretolt védőműként való értelmezése. Biztosabb eredmények e téren csak a husziták által használt további várak alaposabb régészeti vizsgálatától várhatóak. Sándorfi 1987-ben megfogalmazott álláspontjával szemben tehát igen óvatosan kell eljárunk – azaz általában több lehetőséget is figyelembe

²⁶ Az egyetlen, ma is idézett munka: TÓTH-SZABÓ 1917. Itt kell megemlíteni a Sajónémetitől csupán néhány km-re keletre emelkedő, biztosan korábbi eredetű és a „csehektől” ugyancsak megszállt háromrészes sajóvelezdi várat, amelynek legkülső, nyugati részét talán még a huszita időkből származó, szándékosan kialakított gödrök szabdalják: NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 42–43, felmérés: 126. Igaz, ez a vár ostromgépekkel való megközelítésének megnehezítését célzó terepalkatás előfordul a dunántúli Csobánc vára esetében is: KOPPÁNY – SÁGI 1965, 23. Az 1460-ban a bratrik által megszállt gyöngyöspataki erősségekben végzett ásatás ugyanakkor nem talált a huszitákhoz köthető erődítést és leletanyagot: KOVÁCS 1974, 240. Nem tudunk azonban közéletben a diósjenői Csehvárról sem, ahol esetleg ugyancsak

egy korábbi, felhagyott vár „újrahasznosítása” valószínű: NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979, 21–23. Meg kell ugyanakkor említeni, hogy a bratrik „várépítészete” Szlovákiában sem különösen kutatott, az általam ismert irodalom csak azt említi, hogy itt is általában korábbi – néha már ugyancsak felhagyott – várakat szálltak meg, illetve csupán kis-méretű, árokkal, földfeltöltéssel védett erősségeket emeltek: POLLA – SLIVKA 1980.

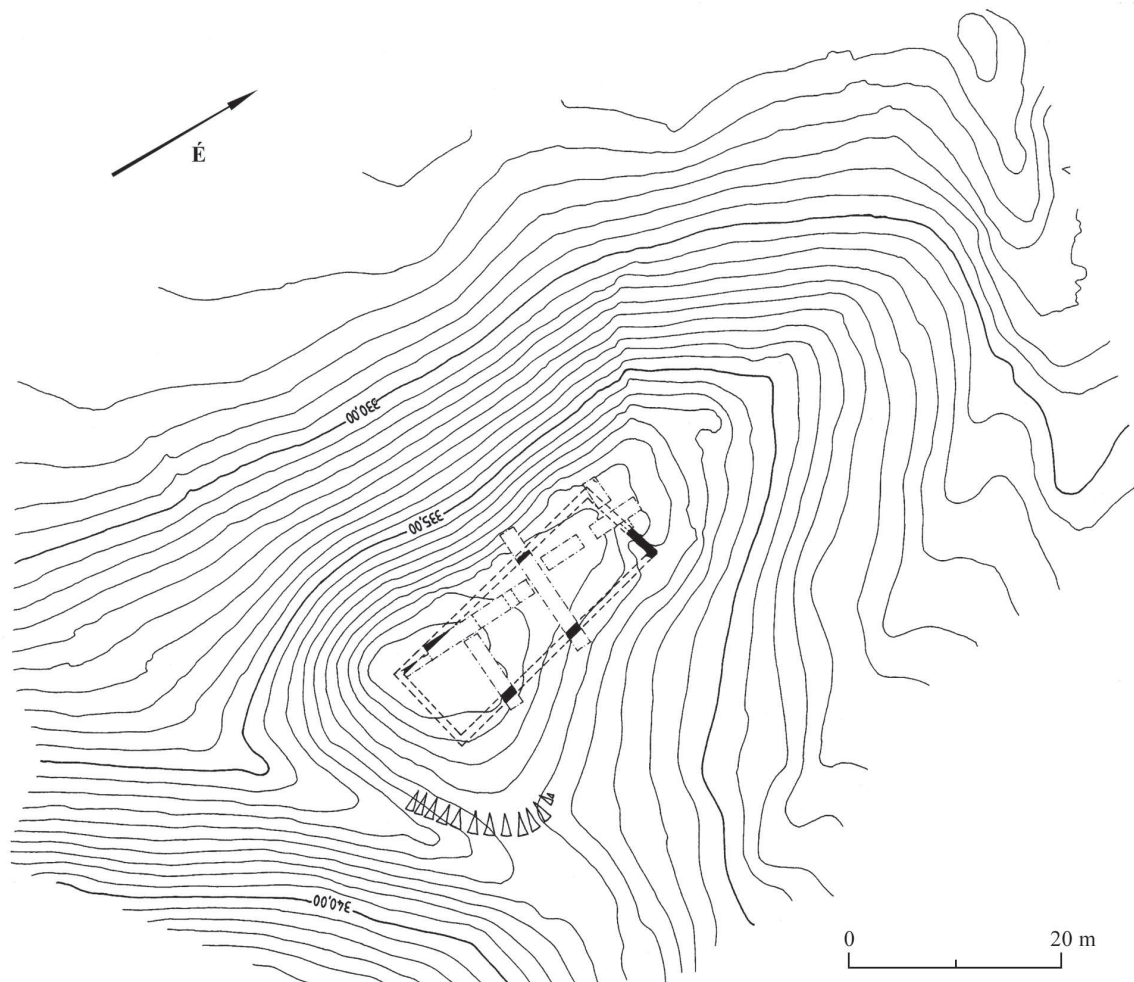
²⁷ Emiatt legfeljebb csak egy-egy kiragadott külföldi párhuzamot említett az eddigi kutatás, melyre jó példa a zagyvafői elővédőmű esetében a funkció meghatározás alapját szolgáló csehországi Litomerice melletti Kalich vára: BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 107–108. Az utóbbira újabban: DUDÍK 1999, 237–238.

6. ábra. Várgesztes-Gesztesi vár és a „Kisvár” környéke
Abb. 6. Várgesztes- Burg Gesztes und „Kisvár”. Lageplan

kell vennünk – az ilyen jellegű, viszonylag egyszerű építmények ásatási adatokat nélkülöző értékelésénél.²⁸

Az eddig tárgyaltaktól némiképp eltérő történeti körülmények között és részben eltérő feladattal jöhetett létre a Sándorfi György által harmadik példaként felhozott – Komárom megyében, a Duna-parton fekvő **Neszmély** felett emelkedő – erősség (4–5. ábra). A folyóhoz kifutó, észak-déli irányú, keskeny, igen meredek oldalú, tagolt löszgerinc legmagasabb, 210 m magas északi részén elhelyezkedő, mintegy 50 × 30 m-es, szabálytalan téglalap alaprajzú vármagot – közepén egy kisméretű, négyzetes torony maradványa – igen széles és mély árok veszi körül. Északi irányban, a már enyhén ereszkedő területen egy közel háromszög alaprajzú, sekélyebb árokkal övezett önálló vár-

7. ábra. Várgesztes-„Kisvár”. Ásatási alaprajz. (Felmérés: Pusztai Tamás, rajz: Szökrön Péter)
Abb. 7. Várgesztes-„Kisvár”. Ausgrabungsgrundriss der Anlage, 2004. (Vermessung: T. Pusztai, Zeichnung: P. Szökrön)

²⁸ Figyelemre méltó, hogy az itt tárgyalt mindkét vár használatban maradt a huszitáktól való visszafoglalás után is. Zagyváfő esetében erre ugyancsak régészeti adatok utalnak – 1463-ban már csak várhelyként említik: BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 90, 108. Sajónémeti erősségeért azon-

ban még 1485-ben is pereskedett a Rátót nemzetségből származó kazai Kakas és a Lorántfi család, közülük Koppány Tibor szerint az előbbi akár a vár építtetője is lehetett: KOPPÁNY 1999, 186.

8. ábra. Várgesztes, a várak légi fotója. A nyíl a „Kisvár” helyét jelzi. (Fotó: Miklós Zsuzsa)
Abb. 8. Várgesztes, Luftaufnahme. (Pfeil: die Lage der „Kisvár”). (Photo: Zs. Miklós)

rész csatlakozik hozzá, míg dél felé, mintegy 100 m-re kettős árok vágja át az itt különösen elkeskenyedő dombnyúlványt, megnehezítve ezzel a vár megközelítését. Ezt, a helytörténeti irodalomban is ismert erődítményt mérte fel az 1970-es években a tervezett megyei régészeti topográfia számára Virágh Dénes,²⁹ aki azonban nem figyelt fel arra, hogy tovább északkelet, azaz a Duna felé – a domb fő tömegétől egy széles, mély vízmosással elválasztva – egy további erődítés nyomai is találhatóak. Meghatározásának és felmérésének érdeme a terepformák felismerésében hatalmas tapasztalatot szerzett Sándorfi György, aki azt – elkülönítendő a magasabb „Nagyvártól” – „Kisvárnak” nevezte el.³⁰ Az eredetileg ovális formát mutató, de a löszfal omlása miatt délkeleti és délnyugati részén már erősen lepusztult erődítmény mintegy 30 × 15 m-es platója 30–35 m-rel helyezkedik el mé-

lyebben, mint a déli vármag legmagasabb pontja. Megmaradt részlete alapján elsősorban délen háttárolhatta egy mélyebb árok, északon inkább csak egy kisebb padka figyelhető meg.

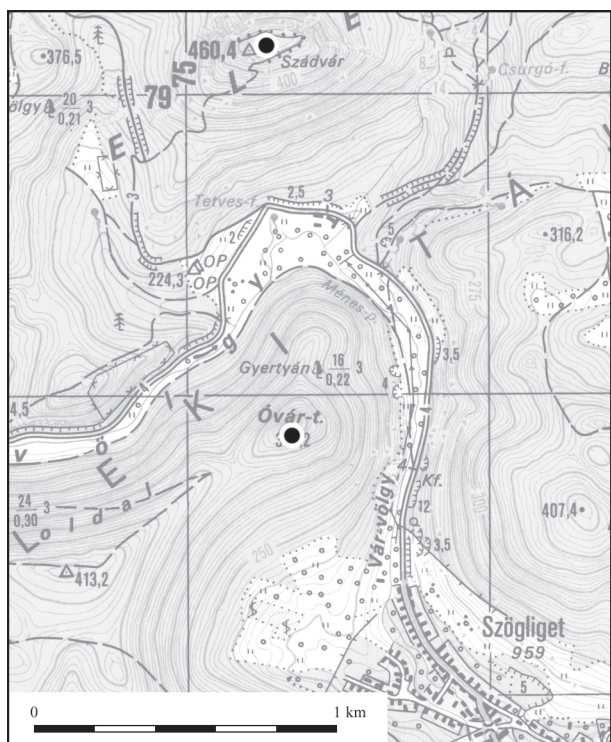
Neszmély váráról írott forrással nem rendelkezünk, s bár ásatás hiányában leletanyagról sincs tudomásom az erősség(ek) területéről, az eddig ebben a vonatkozásban még nem tárgyalt település- és birtoklástörténeti adatok mégis támpontként szolgálhatnak a – vármag toronycsonkjára alapján is nagy valószínűséggel a középkorra helyezhető – építmény meghatározásához. A falu ugyanis a 13. század végén a Zovárd nemzetségbeliek birtoka, 1339-ben azután Károly Róbert a Hanckófiak őseinek adományozza, de az erre vonatkozó oklevélben várról nem esik szó.³¹ Mindebből – és főként természetesen párhuzamokra támaszkodva – arra következtethetünk,

²⁹ SÁNDORFI 1987, 18–20.

³⁰ SÁNDORFI 1987, 18–20, utalással az erősséget korábban egyedül említő Pesty Frigyesre. A két vár (vagy várrész) egységes felmérésére vagy a két felmérés összeillesztésére azonban nem került sor. Az utóbbi munkát a jelen tanulmány

számára Szökrön Péter geodéta készítette el, ez azonban nem helyettesíti az erődítmények később elvégezendő pontosabb műszeres felmérését.

³¹ GYÖRFFY 1987b, 444.

9. ábra. Szögliget-Óvár és Szádvár
Abb. 9. Szögliget-Óvár und Burg Szádvár. Lageplan

hogy a megyében jelentős birtokokkal rendelkező úri nemzetség valamelyik tagja emeltethette az erősséget valamikor az Árpád-kor végén, majd azt a 14. század elején felhagyták.

Mindez azonban aligha segíthet bennünket annak megítélésében, hogy valóban reális-e Sándorfi felvetése, miszerint „a két vár csak külön-külön, egymás után létezhetett.”³² Ennek eldöntéséhez régészeti adatok hiányában aligha vállalkozhatunk – ugyanakkor igen kétséges, hogy a „Kisvár” ránk maradt csekély részén egyáltalában kerülhet-e még elő korhatározásra alkalmas leletanyag. Azt azonban az elővédművekkel kapcsolatos előző fejtegetéseim alapján kevéssé tartom valószínűnek, hogy a legkorábbi erősséget nem a viszonylag jól alakítható és (dél felől) megközelíthető löszgerinc egyik magas pontján, hanem az alatt, egy – felülről! – viszonylag könnyen támadható helyen építették volna ki.³³ Inkább úgy

vélem, hogy vagy az egész „várrendszer” egy időben épült ki,³⁴ vagy épp a „Kisvár” volt a legkétségszerűbb elem, mivel idővel rájöttek, hogy a domb ezen részének megerősítése fokozza a vármag védhetőségét és onnan jobban megfigyelhető³⁵ a Duna menti országút és maga a falu. Tehát itt is számolhatunk egy, a husziták által használt várakétól természetesen eltérő, talán korábbi elővédmű-funkcióval – azaz, ebben az esetben sem tartom elfogadhatónak, hogy csak egyetlen lehetőség adódik a jelenségek értelmezésére.

Az utolsó, Sándorfi György által tárgyalt „erősség-pár” ugyancsak Komárom megyében, a Vértesszaknyugati részén fekvő **Várgesztes** területén található (6–8. ábra). Az 1960-as évek elején részlegesen feltárt és helyreállított, az újabb kutatások szerint a 14. század 80-as éveiből származó gesztesi királyi várnak³⁶ helyet adó 400 m magas mészkőtetőtől délre – attól légvonalban közel 150 m-re és mintegy 60 m-rel alacsonyabban – lényegében már a völgy túlsó oldalán fedezte fel Skerletz Iván az 1980-as években egy alig 10 × 30 m-es kiterjedésű építmény maradványait. Felmérését – Nováki Gyulával együtt – Sándorfi György készítette el, aki szerint a csupán délnyugati oldalán meredek, sőt északkelet felől kifejezetten kényelmesen megközelíthető dombot egy természetes eredetű, de emberkéz alakította árok választja el a tőle délkeletre meredeken emelkedő hegyháttól. A plató északi szélén egy kőfal részlete is megfigyelhető volt. Mivel – érthetően – itt sem bizonyíthatott bármiféle „közvetlen kapcsolatot” a magasabban fekvő „Felsővár” és az „Alsóvár” megnevezéssel is illetett „Kisvár” között, koncepciójának megfelelően feltételezte – bár csupán munkája egyik lábjegyzetében –, hogy az utóbbi esetleg azonosítható a Csák nemzetség először 1326-ban említett gesztesi várával.³⁷

Felvetése ezt követően jelentős karriert futott be, az 1990-es években megjelent számos szakmunka³⁸ elfogadta a fenti azonosítást, részben amiatt is, mivel G. Sándor Mária 1960–62 között a „Felsővárban” végzett feltárásai nem eredményeztek korai – Árpád-kori – leleteket. 2003-ban és 2005-ben azután lehetőségem nyílt néhány hetes tájékozódó feltárást végezni az alsó építmény

³² SÁNDORFI 1987, 20.

³³ Ellenpéldaként többek között felhozható Csókakő vára, ott azonban a vár fölé emelkedő magasabb szikla sokkal nehezebben közelíthető meg hátulról, mint a neszmélyi keskeny, nyújtott dombtető: HATHÁZI 1999.

³⁴ Sajnos, várkutatásunk, biztosabb adatok hiányában, még alig foglalkozott a hasonló topográfiai helyzetű, többrészes erősségek belső kronológiájával. Lásd erre: MIKLÓS 1981.

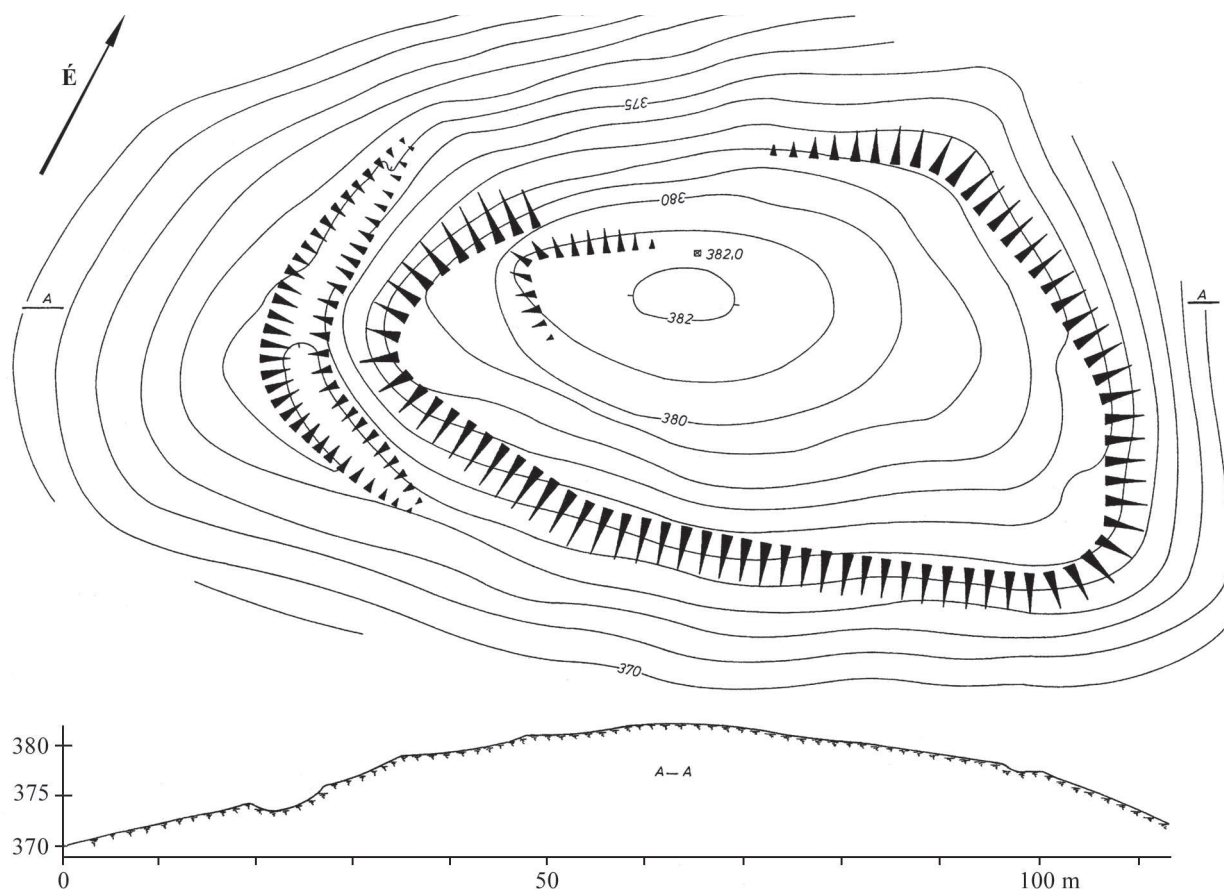
³⁵ Csupán megfigyelhető, de nem közvetlenül ellenőrizhető, hisz sem ez, sem a többi, tanulmányunkban említett erős-

ség nem volt alkalmas egy út lezárására, az ott haladók feltartóztatására – Neszmély esetében többek között még a várból való lejutás is igen időigényes lehetett.

³⁶ A várra legújabban a korábbi irodalom áttekintésével: FELD 2005.

³⁷ SÁNDORFI 1987, 18–20. Az építményt a szövegben Alsóvárnak, de a felmérés képaláírásában Kisvárnak nevezi. – Jelen tanulmányunk vázlatos alaprajza Pusztai Tamás felmérése alapján készült.

³⁸ Lásd erre bővebben: FELD 2005, 16.

10. ábra. Szögliget-Óvár. (Felmérés: Nováki Gyula – Sándorfi György. SÁRKÖZY – NOVÁKI – SÁNDORFI 1997 nyomán)
Abb. 10. Szögliget-Óvár. Die Vermessung der Burganlage (nach SÁRKÖZY – NOVÁKI – SÁNDORFI 1997)

területén. Az itt nyitott kutatóárokokkal sikerült meghatározni egy 26×9 m-es külső méretű, általában csupán 60-70 cm-es vastagságú kőfalak övezte, közel szabályos téglalap alaprajzú építményt. Egykori belső osztásra utaló nyomokat nem találtunk, csupán a délnyugati hosszfal közelében jelentkezett két, szimmetrikusan elhelyezkedő, négyzetes téglalapozás, melyek funkcióját még nem ismerjük.³⁹ A vizsgált területen az altalaj sziklája felett szinte mindenütt egy (belső) padlóval kapcsolatba hozható határozott habarcszerítés (terazzoburkolat?) volt megfigyelhető.

Az előkerült leletek – kevés edénytöredék, redukált égetésű, tál alakú kályhaszemek, mázas kályhacsempék töredékei – egyformán a 15. századra, talán elsősorban annak közepére utalnak,⁴⁰ ennél korábbi tárgyi anyag nem ismert a lelőhely-

ről. Kérdés ugyanakkor, hogy egyáltalában mi lehetett ezen – esetleg csupán egyetlen nagy épületként rekonstruálható – építmény funkciója? Nem egyértelmű az sem, hogy csupán igen relatív magaslati helyzete és a délkeleti árok alapján biztosan erődítménynek tartható-e, bár kétségtelenül alkalmas lehetett a tőle északra, a „Nagyvárba” felvezető út ellenőrzésére. Közeliében más, esetleg a Vértes rengetegein át dél felé vezető útról azonban nincs tudomásunk, azaz legfeljebb egy, az eddig tárgyalattól formában és elhelyezkedésben jelentősen eltérő típusú elővédműre gondolhatunk.

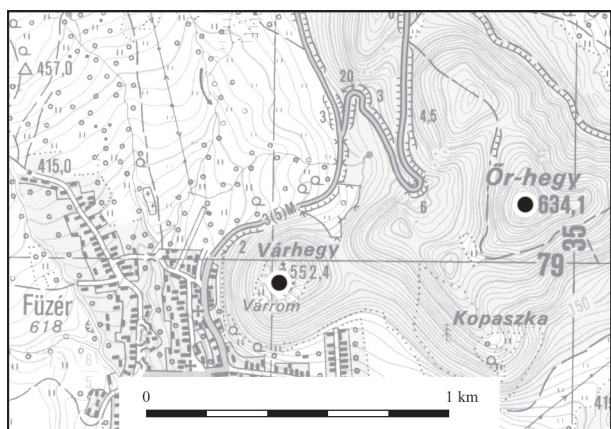
Gesztes vára – melynek korai maradványai a 14. század végi terepalakításnak, valamint a 20. századi törmelékelhordásnak eshettek áldozatul⁴¹ – a 15. században előbb a Rozgonyiak, majd legkésőbb 1444-től az Újlakiak birtokába ke-

³⁹ Formájukat és méretüket tekintve leginkább kályhaalappal tűntek, kerültek is elő kályhacsempé töredékek az északra eső alapozás feltárása közben, azonban semmiféle egykori tüzelésre utaló nyom – faszén, hamu, égett téglavagy felület – nem mutatkozott.

⁴⁰ Az ásatás és a leletanyag feldolgozására külön tanulmányban kerül sor. Meg kell említeni, hogy 2003-ban közvetle-

nül a felszín alatt egy szakállas puskából származó golyó került elő, de más – esetleg az építmény későbbi használatát igazoló – tárgy mindeddig nem ismert.

⁴¹ FELD 2005, 10, 18. Az eddig a „Nagyvárban” végzett ásatások kiterjedése alapján azt mindenesetre aligha lehet biztonsággal kijelenteni, hogy a Csákok vára nem a késő középkori királyi vár helyén állt.

11. ábra. Füzer-Várhegy és Órhegy
Abb.11. Füzer-Várhegy und Órhegy. Lageplan

rült.⁴² Kiindulva az alapformák esetében igen sokszor ugyan felvezető formai és méretbeli hasonlóságból, igen csábító az a feltevés, hogy az itteni „Kisvár” jó párhuzamaként megemlítsük a Balaton melletti Szigligeten, a tóparthoz közel emelkedő Óvárat, annál is inkább, mert az ottani „nagyvár” felett is rendelkeztek egy rövid ideig a Rozgonyiak, majd a polgárháborús időszak lezárulta után 1445-től ez is Újlaki-birtok lett.⁴³

Igaz, a 181 m magas **szigligeti** Óvár elhelyezkedése egészen más, nem közvetlenül a 239 m magas Várhegy mellett, hanem attól légvonalban mintegy 1800 m-re délre helyezkedik el. A kutatás itt is már régen felvetette az esetleges korábbi eredetet, az is felmerült, hogy ezzel azonosítsuk a IV. Béla parancsára Favus pannonthalmi apát által emeltetett 13. századi szigligeti várat. Azonban a Gere László által 2003-ban itt végzett feltárás – melynek eredményeiről a jelen kötetben számol be az ásató, és ez felment a kérdés részletesebb ismertetése alól – ugyancsak nem eredményezett korai leleteket.⁴⁴ Az Óvár azonban semmiképp sem tekinthető elővédműnek, azt inkább egy olyan elővárnak tarthatjuk, amely annyiban fokozhatta a tőle északra épült nagyobb vár védelmét, hogy a környék olyan részeinek megfigyelésére is alkalmas volt, amelyek az előbbiből nem voltak beláthatóak. Annak megítélése, hogy vajon a gesztesi „Kisvár” és a

szigligeti Óvár megépülése esetleg kapcsolatba hozható-e az 1440–44 közötti polgárháborúval, azaz hogy annak mintegy speciális haditechnikai termékeiről lenne itt szó, további kutatások nélkül még aligha lehetséges.⁴⁵

Ugyancsak elsősorban a kilátás és a megfigyelési lehetőségek növelése lehetett a fő célja egy másik, már az ország északkeleti részén, **Szögliget** területén található Óvár nevű erősség emelésének (9–10. ábra). Az Aggteleki-karszt mélyében, jelentős késő középkori és kora újkori romfalakkal ránk maradt, 460 m magas hegyen épült Szádvártól közvetlenül délre, légvonalban 1100 m-re található a Bódva-völgy felé jóval szélesebb panorámát biztosító, 382 m magas Óvár-tető. Az itteni, 88 × 40 m-es kiterjedésű, ovális formájú erődítményt is Nováki Gyula és Sándorfi György mérték fel, ők elsősorban a jobban megközelíthető délnyugati oldalon figyeltek meg egy hangsúlyosabb, ívben görbülő árkot, másutt csak elmosódott teraszt rögzítettek.⁴⁶ Leletanyag nem ismeretes a területről, ásatásra sem itt, sem Szádváron nem került még sor. Erődítéseinek hevenyészett jellege miatt kevésbé valószínű, hogy itt kellene keresnünk az 1264 előtt felépült korai Szárd várat, melyet a kutatás a tornai erdőispánsággal hoz kapcsolatba. A mai kővárat a 15. században Zsigmond király adományozta a Bebeknek.⁴⁷ Az sem igazolható – mint erre Novákiék is utaltak⁴⁸ –, hogy ez lett volna a Szádvár 1567. évi ostroma kapcsán emelt egyik ostromerőd. Az egykorú beszámolók⁴⁹ szerint azokat elsősorban a völgyben kell keresni; – talán az egyik maradványa lehet az a részben ma is álló sáncvonulat, amely a Szögligetre vezető Vár-völgy északi végét zárta le egykor, közvetlenül a Ménes-völgy kiszélesedése előtt.⁵⁰ Az Óvár-tető erődítményének kora ásatás nélkül tehát közelebbről még nem határozható meg, nem dönthető el, hogy őskori vagy középkori eredetű, származhat a 16. századból is.⁵¹ Az mindenesetre feltehető, hogy nem volt hosszabb ideig használatban.

Az utóbbi két erősség esetében feltételezett funkció ásatással is valószínűsíthető volt egy másik északkelet-magyarországi erődítménynél, amelynek már megnevezése is árulkodó: a **Füzer**

⁴² FELD 2005, 28. Újlaki 1444. évi gesztesi keltezése: SCHMIDT-MAYER 2005, 164. jegyzet.

⁴³ A vár történetének legújabb, monografikus igényű feldolgozása: MÉSZÁROS 2005, az érintett időszakra különösen: 330.

⁴⁴ A kutatásról korábban csak egy konferencián számolt be a kutató, vö. FELD 2005, 17, 30. jegyzet; MÉSZÁROS 2005, 356, 181. jegyzet. Magára a szigligeti várra legutóbb: GERE 2003.

⁴⁵ A polgárháború szigligeti vonatkozásai: MÉSZÁROS 2005, 328–332.

⁴⁶ SÁRKÖZY – NOVÁKI – SÁNDORFI 1997, 82–84.

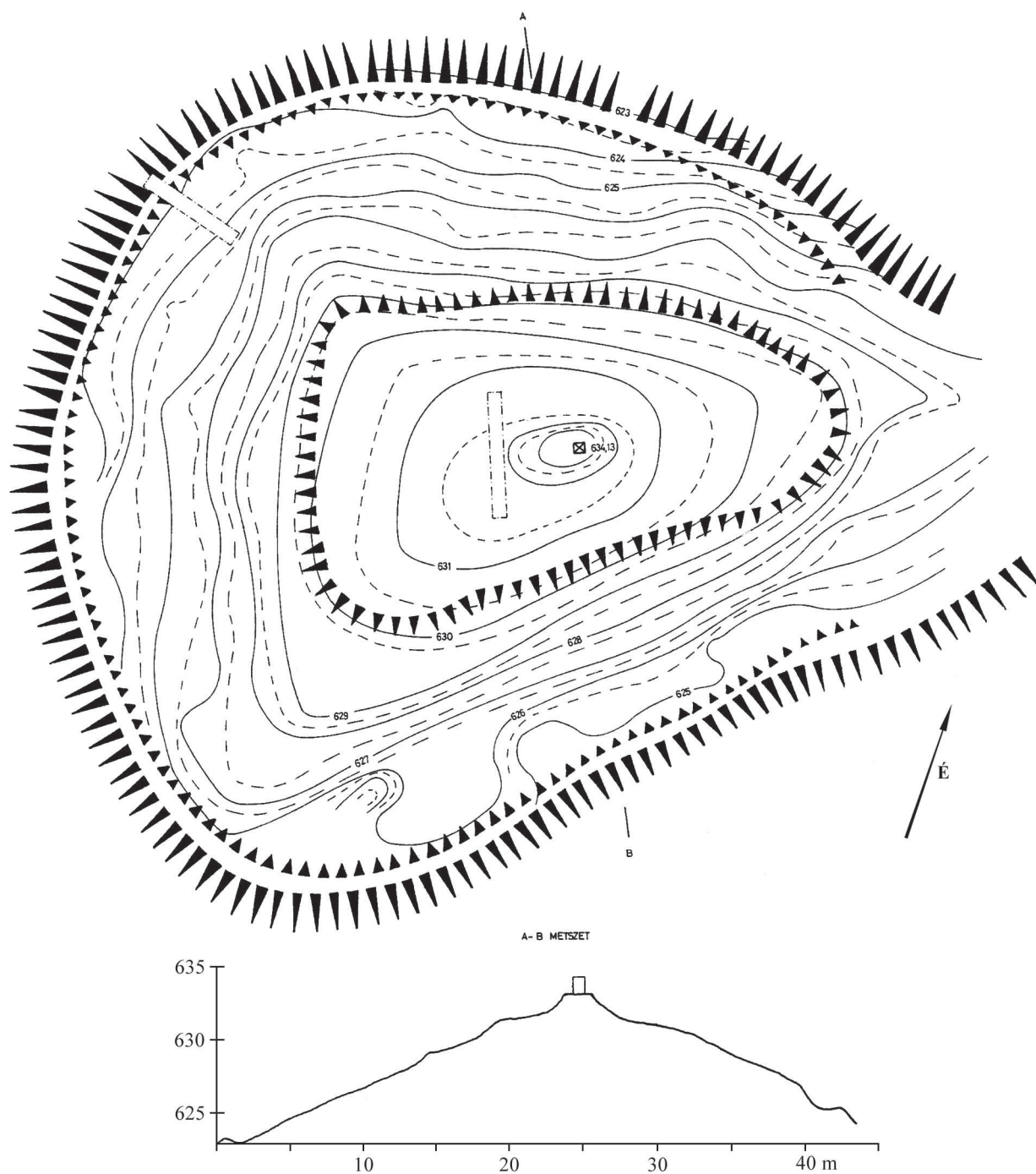
⁴⁷ ENGEL 1996, 419; DÉTSHY 1969, 143–144; illetve legújabban DÉTSHY 2004, 6.

⁴⁸ SÁRKÖZY – NOVÁKI – SÁNDORFI 1997, 84, tévesen 1566-ra helyezve az ostromot.

⁴⁹ Szövegük fordítását lásd DÉTSHY 2004, 9–12.

⁵⁰ 2005 őszén Sárközy Sebestyénnel és Halász Ágostonnal tett helyszíni szemlénk során tett megfigyelés. A feltehető sáncmű felmérése még nem történt meg.

⁵¹ Felmérői szerint alakja és mérete az őskori eredetet nem támasztja alá: SÁRKÖZY – NOVÁKI – SÁNDORFI 1997, 84.

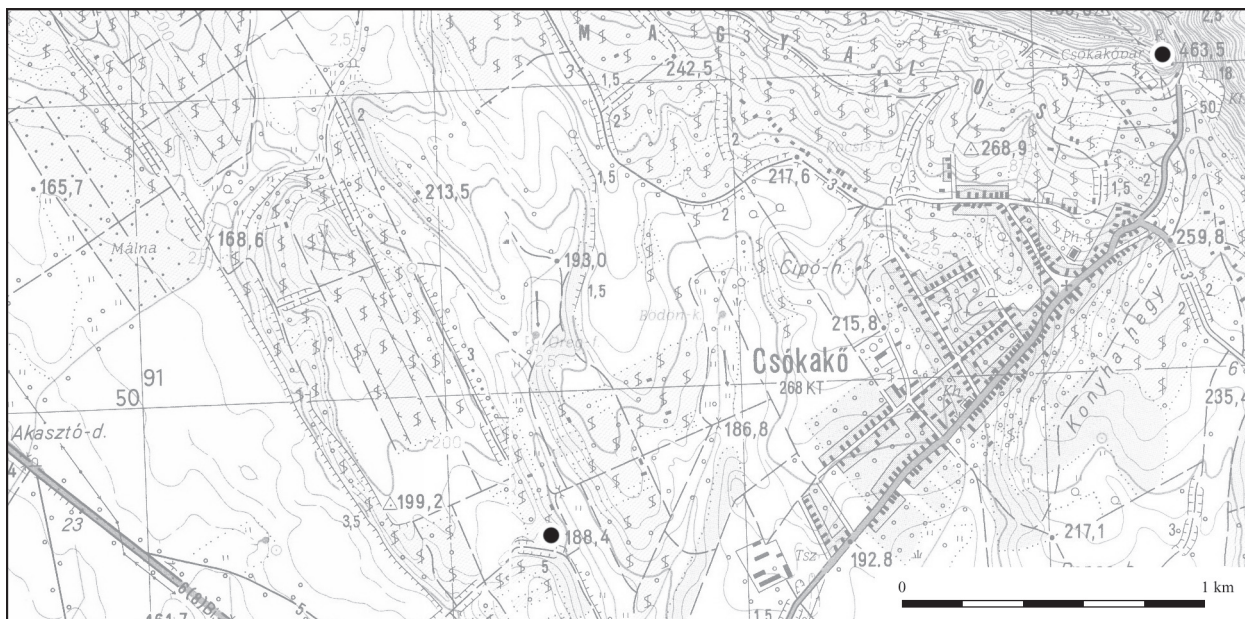

12. ábra. Füzer-Őrhegy. Kutatási alaprajz. (Felmérés: Kanz István – Simon Zoltán. SIMON 1992 nyomán)
Abb. 12. Füzer-Őrhegy. Ausgrabungsgrundriss der Burg (nach SIMON 1992)

község felett emelkedő, 634 m-es Őrhegy a legmagasabb az eddig sorra vett építmények helyszínei között (11–12. ábra). A csúcsról – amely az 552 m magas Várhegyen a 13. század első harmadában, minden bizonnyal az Aha nemzetség egy ága számára emelt füzéri kővártól⁵² légvonalban mint-

egy 1000 m-re keletre található – nem csupán a Hegyköz egésze látható be, de kelet felé a mai országhatáron túli, dél-zempléni terület is. A 35 × 20 m-es kiterjedésű, szabálytalan háromszög alaprajzú platót már a hegy oldalában sekély, kelet felé elmosódott árok övezi, külső oldalán a kiásásá-

⁵² A várra legutóbb: SIMON 2000, valamint SIMON 2005.

13. ábra. Csókakő-Vár és Sanci-dűlő
Abb. 13. Csókakő-Vár und Sanci-dűlő. Lageplan

ból származó kő- és földfeltöltéssel. Felfedezője, Simon Zoltán 1992-ben két kisebb kutatóárkot nyitott az erődítés területén, amelyekből néhány őskori, és több, 13–15. századra meghatározott kerámiatöredék került elő.⁵³ Bár az erősség kiterjedéséhez képest elég kis területre terjedt ki a kutatás, megfigyelései alapján az ásató azt sem zárta ki, hogy egy újkőkori erődítmény középkori újrafelhasználásáról lehet szó. Elvetette ugyanakkor azonosítását a korai füzéri várral, és azt sem tartotta valószínűnek, hogy egy 13. századi, vagy akár egy 15. századi ostromerődöt keressünk benne. Meggyőző végső konklúziója az volt, hogy „az Őrhegy nem más, mint Őrhegy” és felhívta a figyelmet más, egyező formai megjelenésű erődítmények hasonló értelmezési lehetőségére.⁵⁴

Úgy a szögligeti Óvár, mint a füzéri Őrhegy erőssége tehát nagy valószínűséggel a mögötte-mellette emelkedő kővár elővára, azaz védelmi rendszerének kiegészítő eleme lehetett. Ugyanerre gondolhatunk végül a Fejér megyei **Csókakő** esetében is, bár itt a falutól délnyugatra elhelyezkedő, Sanci-dűlő néven ismert erősség légvonalban már több mint 2000 m-re található

a Vértessziklapi-árok szélén emelkedő kővártól (13–14. ábra). A korábban még őskorinak is vélt, és napjainkra már erősen lepusztult erődítmény a Mór–Székesfehérvár közötti úttal közel párhuzamos északnyugat–délkeleti dombvonulat egyik kiemelkedésén helyezkedik el. 25 × 15 m-es, ovális platójának legnagyobb magassága 188,4 m, a szomszédos dombtól egy mély, félköríves árok választja el. Felmérője, Terei György 1997-ben már nem tudta rögzíteni azt a tetőn végigfutó, 1 m magas „sáncot”, amelyet Nováki Gyula 1952-ben figyelt meg itt.⁵⁵

Bár területéről nem ismeretesek leletek, Fülöp Gyula⁵⁶ – kétségkívül az említett „kisvár”-elmélet hatására – újabban feltételezte, hogy ez lett volna a Csák nemzetség, oklevélben először 1299-ben említett⁵⁷ várának „10–13. századi”, a tatárjárásig létezett elődje.⁵⁸ Terei György – tipológiai jegyek alapján – ugyancsak elképzelhetőnek tartotta, hogy e nemzetség korábbi – 12–13. századi – szálláshelyeként szolgált, ugyanakkor – módszertanilag rendkívül korrekt módon – azt sem zárta ki, hogy Csókakő várának egy török kori huszárváráról van szó. Szerepe az utóbbi esetben alapvetően a közeli

⁵³ SIMON 1992, 25–27.

⁵⁴ SIMON 1992, 28–31, az idézet: 30. Később úgy fogalmazott, hogy az általa vizsgált erősség „minden bizonnyal inkább ‘megfigyelő’ helyként értelmezhető”: BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993, 111, 102. jegyzet.

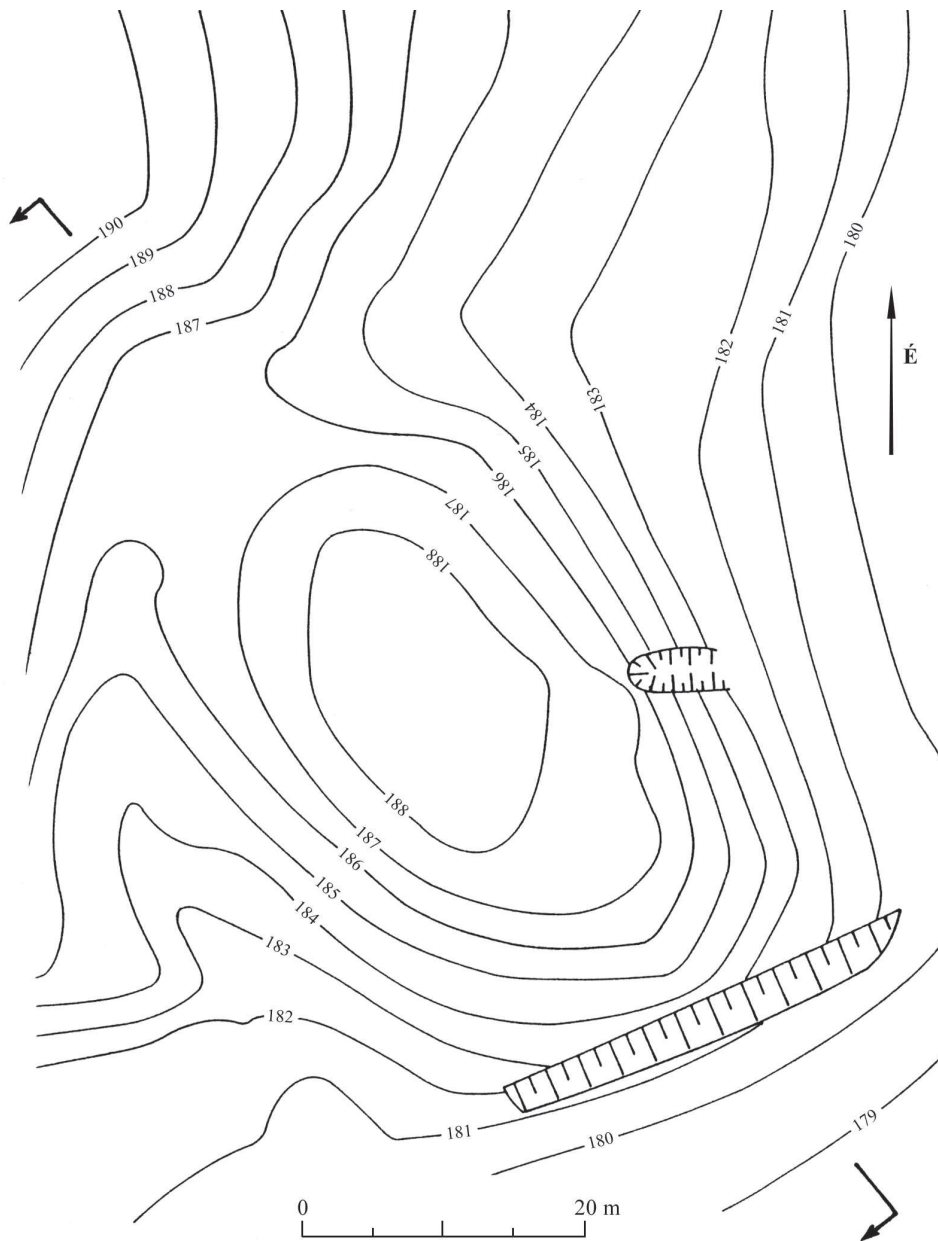
⁵⁵ TEREI 2004, 537–538. Az ott közölt felmérésen téves magassági adatok szerepelnek, mint erről Terei György – akinek

a jelen munkámban található rajzot köszönhetem – szóban tájékoztattott.

⁵⁶ FÜLÖP 1999, 21.

⁵⁷ HATHÁZI 1999, 27. Ugyanitt a várban folytatott régészeti kutatások eredményeinek első összefoglalása.

⁵⁸ FÜLÖP 1999, 21. Közeliében egyébként egy középkori templomot és más, egykori településre utaló nyomot is említ, amely megelőzhette volna a mai, jellegzetes váralja-települést.

14. ábra. Csókakő-Sánci-dűlő. (Felmérés: Nováki Gyula – Terei György 1997)

Abb. 14. Csókakő-Sánci-dűlő. (Die Vermessung der Burganlage von Gy. Nováki und Gy. Terei 1997)

fehérvári út megfigyelése lehetett, hiszen azt a tőle távol fekvő kővárból még be sem lehetett látni.⁵⁹

Dolgozatomban nem kívántam átfogó elemzését nyújtani középkori várépítészetünk előretolt védőműként vagy elővárként is értelmezhető emlékeiről – erre a jelenleg rendelkezésre álló adatok még aligha adnak lehetőséget. Az általam ismert példák összegyűjtésével és a forrásadott-

ságokból adódó mélységű értékelésével elsősorban csak arra kívántam ráirányítani a kutatás figyelmét, hogy mennyire sokrétű az általában igen egyszerű elemekből építkező erődítéseinak értelmezési lehetősége.

Az eddigi kisszámú régészeti megfigyelések alapján még a részletformákról és a kronológiai kérdésekről sem lehet érdemben nyilatkozni.

⁵⁹ TEREI 2004, 538. Emiatt alapvetően téves az az értékelés, miszerint a kővár ellenőrizni tudta volna „a Dunántúl ősidők óta egyik legfontosabb... természetes útvonalát”: HATHÁZI 1999, 22. Az utak ellenőrzésére vonatkozó, a várakkal

foglalkozó irodalomban szinte közhelynek számító megállapításokat érdemes lenne külön tanulmányban elemezni. Lásd még a jelen dolgozat 35. jegyzetét.

Jelenleg mindenesetre úgy tűnik, hogy Sándorfi György 1987-ben megfogalmazott munkahipotézisét nem igazolta az idő, az általa korábbiak vélt kisebb, sokszor alacsonyabban fekvő erődítmények jelentős része, netán többsége származhat épp a későbbi időkből is.⁶⁰ Ez mindenesetre óvatosságra int a terepen talált jelenségek – régészeti kutatás nélküli – történeti értelmezése során. A tipológia a rendelkezésünkre álló tárgyi, terepi forrásanyag rendezésének fontos, sokszor

egyetlen, és emiatt nélkülözhetetlen, de csupán kényszerű *segédeszköze*, amely azonban gyakran óhatatlanul elfedi az egykori történeti valóságot. Ennek feltétlenül a tudatában kell lennünk, akár Gerő Lászlónak a tornyok elhelyezkedésére vonatkozó,⁶¹ akár a cseh és morva várkutató iskolák⁶² alaprajzi tipológiáját, akár épp Nováki Gyula – a bizonytalanságot már sokkal inkább jelző – „jellege alapján középkori / késő középkori”⁶³ típusú meghatározásait használjuk.⁶⁴

Irodalom

- BEDNÁR, PETER – FOTTOVÁ, EVA
2006 Terrain und sein Einfluss bei der Baulösung der Burgen der West- und Mittelslowakei. Vorgeschobene Burgbefestigungen der West- und Mittelslowakei. In: *Castrum Bene* 9. Ed. Tomáš Durdík. Praha, 2006, 23-40.
- BODNÁR KATALIN – JUAN CABELLO
1990 A zagyvafői vár. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 180-183.
- BODNÁR KATALIN – JUAN CABELLO – SIMON ZOLTÁN
1993 A zagyvafői vár kutatása (Die Erforschung der Burg von Zagyvafő). In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Lövei Pál. Budapest, 85-113. (Művészettörténet – Műemlékvédelem IV.)
- CSÁNKI DEZSŐ
1890 *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest.
- DÉNES JÓZSEF
1982-83 Alsó-Tátika középkori vára (Die aus der Árpádenzeit stammende Burg von Alsó-Tátika). In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982-1983*. Zalaegerszeg 1983, 87-95. (Zalai Gyűjtemény 18.)
- DÉTSZY MIHÁLY
1969 Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár (Eine unbekannte Burg in Ungarn – Szádvár). *HOMÉ* VIII, 143-186.
2004 *Szádvár*. Perkupa – Miskolc.
- DURDÍK, TOMÁS
1983 A XIII. századi cseh várak tipológiájának és fejlődéstörténetének rövid vázlata. *Műemlékvédelem* XXVII, 242-254.
1999 *Ilustrovana enciklopedie českých hradů*. Praha.
- ENGEL PÁL
1996 *Magyarország világi archontológiája*. I. Budapest.

⁶⁰ Ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a korábbi erődítmények mindig magasabban helyezkedtek el, mint ezt Alsó-Tátika esete is jelzi: DÉNES 1982-83. Meg kívánom ugyanakkor jegyezni, hogy ez utóbbi vár topográfiai kérdései még korántsem tekinthetők tisztázottnak, ehhez pontos geodéziai felmérésre és nem utolsósorban ásatásra lenne szükség.

⁶¹ GERŐ 1955.

⁶² Példaként csak a magyar nyelven hozzáférhető tanulmányokat említve: DURDÍK 1983; PLAČEK 1989; lásd továbbá legújabban egy egész monográfia részletes ismertetését: MORDVIN 2005.

⁶³ MAGYAR – NOVÁKI 2005 számos objektumánál.

⁶⁴ Neszmély-Kisvár és Szögliget-Óvár felmérését lásd: MTA Régészeti Intézet Adattára, Sándorfi György hagyatéka.

- FELD ISTVÁN
1987 Megjegyzések az Árpád-kori, ún. kisvárok kérdéséhez. *Műemlékvédelem* XXXI, 1–8.
2000 *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon*. Sárospatak. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 38.)
2005 Gesztes várának kutatástörténete. *Castrum* 2005: 2, 9–30.
- FÜLÖP GYULA
1999 Csókakő és környékének története az előidőktől a vár felépítéséig. In: *A 700 éves Csókakő*. Szerk. Béni Kornél. Csókakő, 14–35.
- GERE LÁSZLÓ
2003 A szigligeti vár ásatása 1992–2000 (The excavation of the Szigliget castle 1992–2000). *RégKut* 2000 (2003) 67–73.
- GERŐ LÁSZLÓ
1955 *Magyarországi várépítészet*. Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY
1987a *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest. 3. kiadás.
1987b *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Budapest.
- HATHÁZI GÁBOR
1999 A Csákok vára. In: *A 700 éves Csókakő*. Szerk. Béni Kornél. Csókakő, 22–36.
- KOPPÁNY TIBOR
1999 *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest.
- KOPPÁNY TIBOR – SÁGI KÁROLY
1965 *Csobánc*. Budapest.
- KOVÁCS BÉLA
1974 A gyöngyöspatai vár ásatásai (Die Ausgrabungen in Gyöngyöspata-Vár). *ArchÉrt* 101, 238–243.
- MAGYAR KÁLMÁN – NOVÁKI GYULA
2005 *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár.
- MÉSZÁROS ORSOLYA
2005 Szigliget várának története a középkorban. *Fons* XII, 299–377.
- MIKLÓS ZSUZSA
1981 Árpád-kori földvár Mende-Lányváron (Die árpádenzeitliche Erdburg von Mende-Lányvár). *ArchÉrt* 108, 233–250.
2001 A Zengővár helye a hazai várépítészetben. In: *Pécsvárad*. Szerk. Füzes Miklós. Pécsvárad, 67–90.
- MORDVIN MAXIM
2005 Könyvismertetés: 'Pavel Kouřil – Dalibor Prix – Martin Wihoda: Hradý českého Slezska (A cseh Szilézia várai). Brno – Opava 2000.' *Castrum* 2005: 2, 101–154.
- NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY – MIKLÓS ZSUZSA
1979 *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai* (Vorgeschichtliche und mittelalterliche Burgen im Börzsöny-Gebirge). Budapest. (Fontes ArchHung)
- NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY
1992 *A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)* (Die Burgen des historischen Komitats Borsod von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest – Miskolc.
- PLAČEK, MIROSLAV
1989 A morvaországi várak fejlődéstörténetének vázlata. *Műemlékvédelem* XXXIII, 265–276.
- POLLA, BELO – SLIVKA, MICHAL
1980 Husiti, Jiskrovci a bratirici na východnom Slovensku vo svetle archeologického bádania. *AH* 5/80, 69–103.

SÁNDORFI GYÖRGY

- 1980 Motte-típusú várak a történeti Borsod vármegyében (Castles of Motte-type in the one-time Borsod County). *HOMÉ* XIX, 9–41.
- 1987 Hozzászólás az Árpád-kori „kisvárak” problémájához. *Műemlékvédelem* XXXI, 16–20.
- 1990 Várak a történeti forrásokban, várak a terepen (tekintettel a történeti Borsod vármegyére) (Burgen in den schriftlichen Quellen – Burgen auf dem Terrain – Beispiel: Komitat Borsod). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 37–41.

SÁRKÖZY SEBESTYÉN – NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY

- 1997 A történeti Abaúj-Torna várai (az őskortól a kuruc korig). I. In: *Történeti közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából*. Forró, 12–102.

SCHMIDTMAYER RICHÁRD

- 2005 *A Vértess vidéke három várának (Gesztess, Vitény, Gerencsér) története a középkorban*. Szakdolgozat az ELTE Történettudományi Intézetében, kézirat.

SIMON ZOLTÁN

- 1992 Ismeretlen erődtetés a füzéri Őrhegyen. *Műemlékvédelmi Szemle* 1992: 2, 25–31.
- 2000 *A füzéri vár a 16–17. században* (Die Burg Füzér im 16.–17. Jahrhundert). Miskolc. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1.)
- 2005 A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum* 2005: 1, 47–66.

TEREI GYÖRGY

- 2004 XII–XIV. századi várak Fejér megyében (Twelfth–Fourteenth-Century Fortress in Fejér County). In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára – Studies in honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 533–552.

TÓTH-SZABÓ PÁL

- 1917 *A cseh-huszlita mozgalmak Magyarországon*. Budapest.

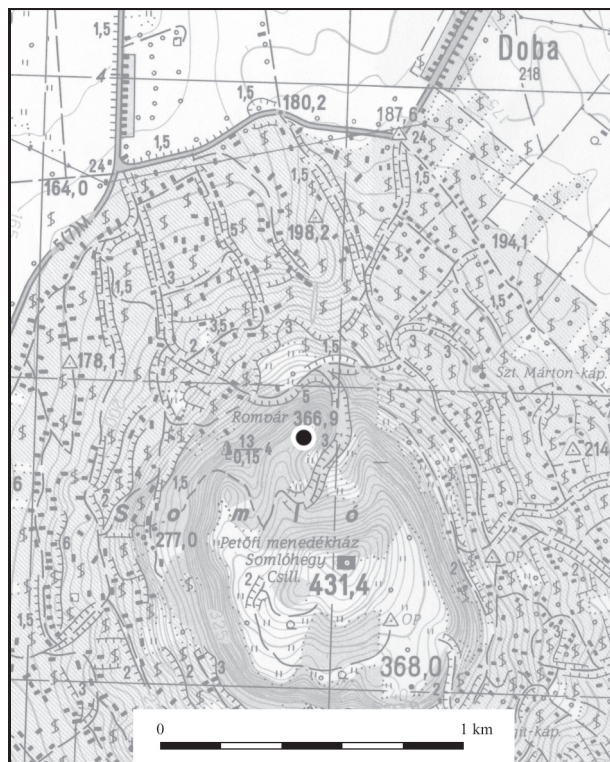
ISTVÁN FELD

Zur Frage der vorgeschobenen Befestigungen und der Vorwerke des Mittelalters

Dank der intensiven Forschungstätigkeit von Gyula Nováki und seiner Mitarbeiter wurden in Ungarn in den letzten Jahrzehnten mehrere solche kleinen und einfachen Befestigungen entdeckt, die sich in der – oft unmittelbaren – Nähe von grösseren Burgen befinden. Sie wurden zuerst als Vorfahren der Letzteren interpretiert, die bisherigen archäologischen Angaben sprechen aber eher für eine spätere Datierung. So ist die kleine nördliche Anlage in Zagyvaróna-Zagyvafő (und vielleicht auch das noch nicht ergrabene Westwerk in Sajónémeti-Várhegy) mit der Tätigkeit der hussitischen Krieger in Nordostungarn um Mitte des 15. Jahrhunderts in Verbindung zu bringen – sie dienten wahrscheinlich als Vorwerke der früher erbauten Kernburg. Das Fundmaterial der unterhalb der Burg von Gesztess (Westungarn) liegenden „Kisvár“ weist auf dieselbe Zeit hin, die Funktion der Anlage ist aber noch nicht geklärt. Sie konnte – ebenso wie die Óvár in Szögliget, die Őrhegy (=Warte) in Füzér, oder vielleicht auch die „Sánci dűlő“ in Csókakő – als vorgeschobene Befestigung zur Steigerung der Verteidigungsfähigkeit der dahinterliegenden grösseren Burg errichtet werden. Eine exaktere Bestimmung dieser, meist mit Holz-Erde-Konstruktion erbauten Anlagen ist aber ohne Ausgrabung kaum möglich.

Somló vára az első ásatások tükrében

Veszprém megyében, Pápától délre található a Kisalföld síkjából szigetszerűen kiemelkedő Somló-hegy. „Mintha egy óriás a kalapjából borította volna ki a földjét” – írta róla találóan Mikszáth mintegy száz évvel ezelőtt. A híres borkat termő hegy anyaga pannon üledékre települt bazalt, amelynek legmagasabb csúcsához északról egy alacsonyabb kiemelkedés kapcsolódik (tszfm. 367 m), ezen állnak Somló várának romjai (1–2. ábra).

1. ábra. Somló vára és környezete
Abb. 1. Der Lageplan der Burg von Somló

A várban az 1990-es évek végén, a Kincstári Vagyoni Igazgatóság kezdeményezésére indult meg a legrosszabb állapotú falak nagyobb léptékű konzerválása és az életveszély-elhárítás Gál Tibor tervei alapján.¹ Az állagvédelmi munkák régész konzulense László Csaba volt, akinek

lényeges megfigyelései később, a közösen elkezdett régészeti kutatás folyamán is nagy segítséget jelentettek. A 2002-től zajló ásatás, amelyet az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ (ÁMRK) végzett, az első a várrom életében. Ennek során célunk az volt, hogy a fennálló falakról lehetőség szerint minél több felmérést készítsünk, mivel később a kivitelezési munkák során számos fontos részletet (falelválások, csorbázatok, nyílások, eredeti habarcs) eltárolhatunk. Mindennek ellenére a felsővár alábbi ismertetésre kerülő építéstörténete, mivel ott ásatás még nem folyhatott, továbbra is csak munkahipotézisnek tekintendő, amelyet a későbbi kutatás még módosíthat. Tekintettel arra, hogy a vár hasznosítása szempontjából az alsóvár bizonyult elsődlegesnek, 2002 és 2005 között itt végeztünk ásatást, ám ez sem mondható befejezettnek. Így például az alsóvár udvarának feltárása során csupán a legkésőbbi járósíntig jutottunk el.²

A vár története

A somlói vár történetével a közelmúltban két kiváló kutatónk, Koppány Tibor és Horváth Richárd is részletesen foglalkozott.³ Remélve, hogy mindkettőjük munkája rövidesen publikálásra kerül, csupán vázlatosan ismertetjük a vár történetét. Somló várát (*castrum Somlo*) első alkalommal 1352-ben említik az írott források, amikor királyi várként tűnik elénk. Ebben az évben Nagy Lajos megfosztotta a várnagyságtól – és a hozzá kapcsolódó honor-birtoktól – Csenik fia Jánost, és az uradalmat Himfi Benedeknek adományozta.⁴ A várat 1386–89 között Mezőlaki Zámbo Miklós tárnokmester birtokolta zálogbirtokként, ám tőle Zsigmond király előbb visszaváltotta, majd Garai Miklóssal elcserélte.⁵

A Zsigmond halála utáni (1437) belharcok során 1441–42-ben rövid időre az Ulászló-párti Rozgonyiak szerezték meg Somló várát, amelyet 1446 nyarán már vissza is vett Garai László.⁶ Halálát követően Garai Jób 1461-ben elcserélte

¹ Ezt megelőzően az 1960-as években folytak kisebb falazási munkák Ferenczy Károly vezetésével. A Somlóra vonatkozó régészeti adatokra lásd *MRT* 3, 10–13, 15/1.

² Ezúton is köszönetet mondunk Kupovics Renáta régész-hallgatónak és Tomor László építésznek, hogy a helyszíni munkák során segítségünkre voltak. A felmérések rajzi feldolgozását Arnóti Zsuzsa és Tábori András, az előkerült

kerámiaanyag restaurálását Szabéni Judit, az ÁMRK munkatársai végezték.

³ KOPPÁNY 2004; HORVÁTH 2002. Itt mondunk köszönetet mindkét szerzőnek, hogy kézírataikba betekintést nyerhettünk.

⁴ AO V, 632.

⁵ ENGEL 1977, 151.

⁶ HORVÁTH 2002, 48–49.

2. ábra. A somlói vár délnyugatról. Légi felvétel.
(Fotó: Civertan Bt.)

Abb. 2. Die Luftaufnahme der Burg Somló vom Südwesten,
(Photo: Civertan)

Somlót Tapsonyi Antimus Jánossal, majd 1470-ben visszaszerezte.⁷ 1478-ban a Szécsiek által indított közismert leánynegyed-per miatt elkészítették a teljes Garai-vagyon becsűjegyzékét, amiben megtaláljuk a somlói vár – eddig publikálatlan – leírását is. Garai Jób a vagyonából a Szécsieknek megítélt nyolcadrészt végül úgy váltotta ki, hogy 1479-ben Somlót eladta a királynak,⁸ aki azt Kinizsi Pálnak adományozta tovább. Kinizsi halálát követően Somló Szapolyai István kezére került, aki azt Bakócz Tamás egri püspöknek, későbbi esztergomi érseknek adta el.⁹

1517-ben Bakócz végrendeletében Somlót unokaöccsére, Erdődy Péterre hagyta.¹⁰ Az ura-

dalmat végül Erdődy ifj. Péter 1547-ben elzalogosította Devecseri Choron Andrásnak,¹¹ akinek fia János 1558-ban végleg megszerezte Somlót.¹² Choron János egyúttal a család utolsó férfi örököse volt, és 1584-ben bekövetkezett halála után a női leszármazottak – és mindenkori férjeik – kezén öröklődött tovább a Choron-vagyon. 1604-ben ifj. Nádasdy Tamás azt írja, hogy váraiban, így Somlón is, már csak a falak állnak.¹³ 1707 körül időlegesen kuruc katonák rendezkedtek be a várban.¹⁴ 1721-ben Illésházy Miklós kancellár vásárolta meg a várat, majd veje, Erdődy László révén az uradalom visszakerült egykori birtokosaihoz.¹⁵

A vár épületei időközben pusztulásnak indultak. Amikor 1808 őszén Gyurikovits György történelem- és földrajztudós a helyszínen járt, már a vár romos állapotát rögzítette rajzain.¹⁶ Ugyanezt örökítette meg Könyöki József 1886-ban készült vázlatos alaprajzán és falnézetein.¹⁷

A kutatás eredményei

A fennálló falak vizsgálata során megállapítottuk, hogy a vár legkorábbi magja egy minden várfalnál korábbinak bizonyuló, vastag falú építmény (torony?), amely a felsővár nyugati végében lévő, többször átépített helyiségben keresendő, egy L alaprajzú falsarok formájában (3. ábra). Egyetlen megmaradt nyílása, egy csúcsíves, törtkő boltívvvel záródó, rézsűs kávába állított és deszkaáthidalóval kiváltott ajtó pontosabb kelezésre nem alkalmas. A kiemelkedő sziklaplatón található épülethez minden bizonnyal tartozott valamilyen körítőfal is, ám ennek meglétéről, alaprajzáról egyelőre nem tudunk többet mondani.

A második periódusban a toronyhoz kelet felől¹⁸ elnyúlóan hozzáépítették a felsővár körítőfalát, amely a keleti végén „összetart” (3. ábra). Eddigi adataink szerint ezzel egyidősnek tekinthető a felsővár ma is álló kapuépítménye, benne a felvonóhidas kapu, egyik eredeti helyén megmaradt perselykövével. A felsővári kapuépítményen keresztül – amint azt Könyöki is feltételezte – egy falszorosba lehetett jutni, ezen át lehetett a

⁷ HORVÁTH 2002, 53–54.

⁸ KUBINYI 1986, 198, 14. jegyzet. A várra vonatkozó résszel foglalkozik: HORVÁTH 2002, 293. jegyzet, ugyanakkor az ott említett épületrészek azonosítása a ma álló falakkal a régészeti kutatás jelen stádiumában még bizonytalan.

⁹ HORVÁTH 2002, 68–70; Időközben, 1498-ban elkészült a birtoktest és a vár összeírása: GIAY 1901, 107–111.

¹⁰ KAZÁRY 1940, 64–65.

¹¹ LUKSICS 1923, 79. sz.

¹² KAZÁRY 1940, 65.

¹³ PAYR 1924, 175.

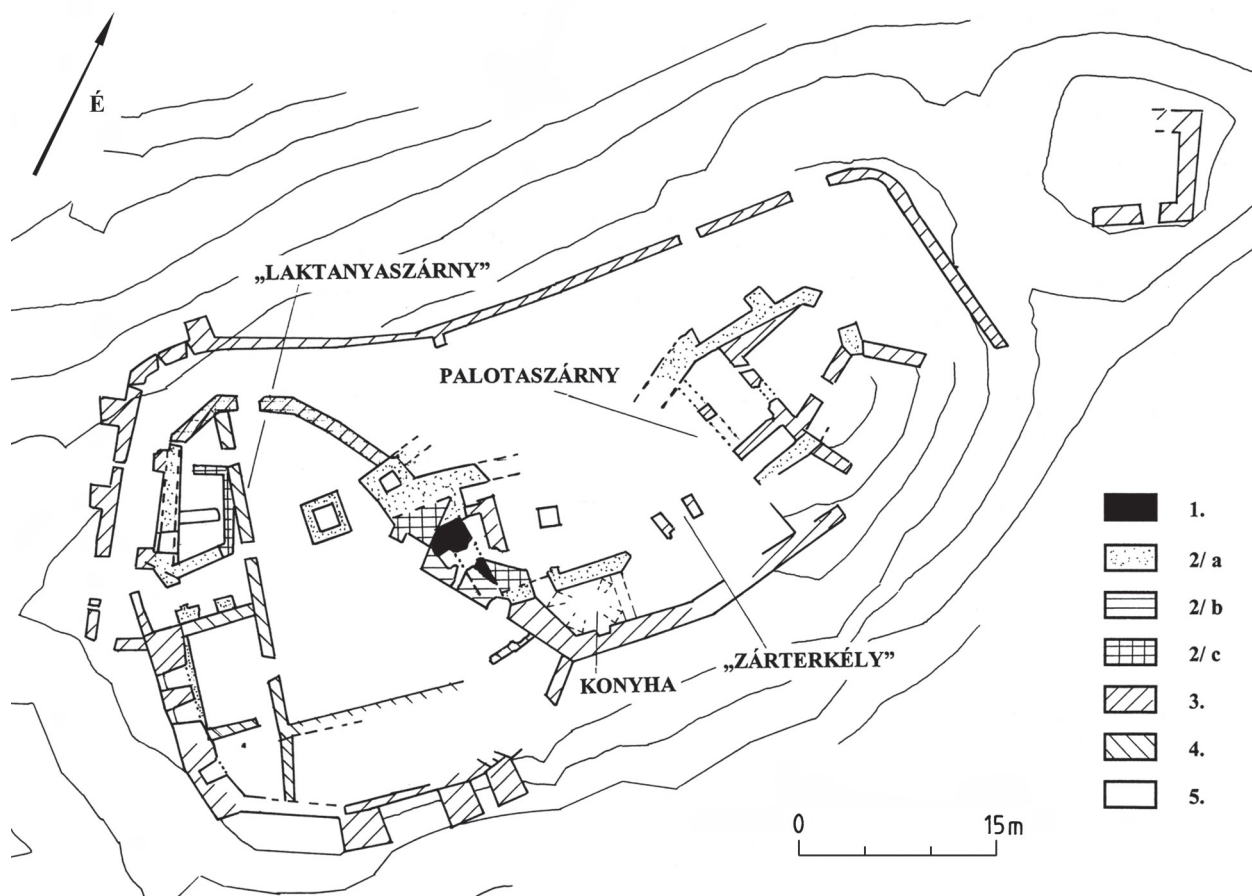
¹⁴ THALY 1876

¹⁵ GALAMBOS – KOPPÁNY – CSOMA 1994, 8.

¹⁶ A rajzokat közli: DARNAY-DORNYAY – ZÁKONYI 1964, 48–54.

¹⁷ *Könyöki-katalógus*, 94–95.

¹⁸ A vár területe inkább északkelet–délnyugati kiterjedésű, de az egyszerűség kedvéért kelet–nyugati tájolásúnak vesszük.

3. ábra. A somlói vár periodizációs alaprajza 2005-ben. 1: 13–14. század; 2a–b: 14. század vége–15. század eleje, 2c: 14. század vége–15. század első fele?, 3: 15. század közepe–16. század eleje?, 4: 16. század közepe–második fele, 5: 16. század második fele. (Bereczkiné dr. Hammer Edit – Szökrön Péter – Fülöp András munkája)

Abb. 3. Der Grundriss der Burg Somló mit den Bauperioden (Forschungsstand 2005):

1: 13.–14. Jh., 2a–b: Ende 14.–Anfang 15. Jh., 2c: Ende 14. Jh., 1. Hälfte 15. Jh. (?), 3: Mitte 15. Jh. – Anfang 16. Jh. (?), 4: Mitte/2. Hälfte 16. Jh., 5: 2. Hälfte 16. Jh. (Aufnahme, Zeichnung: E. Bereczki-Hammer – P. Szökrön – A. Fülöp)

váruvarba belépni.¹⁹ Talán már ebben a periódusban elbontották a feltételezett vastag falú építmény (torony?) délnyugati felét (ennek nyomai a pusztuló sziklafelszínen ma már nem észlelhetők), és két megmaradt falának felhasználásával egy tömörre falazott, ék alakú faltömböt alakítottak ki.²⁰ Az előbb elsorolt építkezések közös jellemzője, hogy kötőanyaguk minden esetben jellegzetesen sárgás színű, meszes, nagy, sárgás kavicsokkal kevert habarcs volt.

Funkcionális okokból (és a hasonló habarcs alapján) úgy ítéljük meg, hogy ez idő tájt létesül-

hetett az alsóvárban az a kapuépítmény, amelyet az alsóvárat kívülről körítő sziklaárkon átvezető híd segítségével lehetett megközelíteni (3. ábra).²¹ Ennek falai, továbbá a kapu kávéi és küszöbszintje a későbbi építkezésektől elkülöníthetők voltak. Innen további hídstruktúra vezetett a felsővári kaputoronyhoz, amelynek közbülső pillére egy, az alsóvár udvarán álló, toronyszerű építmény vagy annak előzménye volt. Az alsóvár kapuépítményéhez mind észak, mind dél felé körítőfalak csatlakoztak, azaz az alsóvár maival megegyező kiterjedése lényegében már ekkor kialakult. E periódus

¹⁹ Az északi körítőfalnak ez a szakasza föld alatt van, ám a keleti, illetve a nyugati végéről induló falcsonkok iránya kissé eltér, elképzelhető tehát, hogy a feltételezett kapuépítmény révén csatlakoztak egymáshoz.

²⁰ Ezen elfalazást később ismét részben kibontották, így a legkorábbi periódusú ajtón ma egy alakatlan üregbe lehet belépni.

²¹ A várromtól nyugatra még két további sziklaárkon található az erdőben, melyeken fahidak vezethettek át, amint azt az egyik sziklatömbön látható befaragás mutatja.

4. ábra. Somló-Alsóvár. A „laktanyaszárnyba” belefoglalt korábbi épület délről. (Fotó: Fülöp András)
Abb. 4. Somló. Das frühe Gebäude der unteren Burg im späteren „Kaserneflügel“ vom Süden. (Photo: A. Fülöp)

keltezéséről ma még keveset tudunk, de megjegyzendő, hogy a felsővár formája, kapuépítményeken és falszorosokon át történő megközelíthetősége a cseszneki várera emlékeztet, amelynek ezt a korszakát a 14. század végére–15. század elejére, Garai Miklós korára szokták keltezni.²²

A régészeti kutatás során világossá vált, az alsóvári kapuépítményhez – ugyanolyan habarccsal – később északról hozzátoldottak egy épületet, amely az alsóvári udvar felé három, valamikor fatokos ablakkal, északra pedig egy kőkeretes ajtóval és egy fatokos ablakkal nyílt (4. ábra). Az épület északi falán nagy felületen feltárhattuk a külső vakolatot, amelybe kvádermintát karcoltak bele, ám az egykori festésnek már a nyomait sem lehetett megtalálni (5. ábra). Az ásatás során kiderült, hogy a kiemelkedő sziklatömb egyenetlen

felszínére kiegyenlítő réteget terítettek, amelyre ráhúzódtott a házfal építési rétege. Ennek az észak felé lejtő, apróköves planírozási rétegnek a felszínén – szerény mennyiségben – talán még 14. századi, barnászörös színű, hornyolt oldalalú kerámiatöredékek mellett már inkább a 15. századra jellemző, jól iszapolt, sárgászöld anyagú edényperemek is előkerültek (6. ábra a–d). Ezek így együttesen az építkezést legkorábban a 14. század végére–15. század elejére vagy ez utánra kelteznek.²³ A két réteget lefedő első sárga agyag járószint csak foltokban maradt meg, kerámiát nem tartalmazott, csupán egy egyszerű bronzkereszt került elő belőle (6. ábra h).

A vár következő nagy építési periódusában a felsővár keleti vége beépült egy reprezentatív palotaszárnyal (2–3. ábra). Ennek földszintje két nagy csúcsíves árkádívvel nyílt az udvar felé. Ehhez az egykor élkereszt-boltozatos, nyitott előtérhez egy dongaboltozatos lefedésű lépcsőház kapcsolódott. Ezen a lépcsőn egy pihenőre lehetett jutni, innen nyílt a csigalépcső, amely a nyitott előtér fölötti reprezentatív, osztatlan helyiségbe, illetve az alább ismertetendő konyhaszárny emeleti helyiségeibe vezetett. A palotaszárny habarcsa a korábbiaktól eltérően erősen meszes, fekete kavicsos (bazaltzúalékkal kevert).²⁴

Ezzel egy időben a felsővár délkeleti körítőfalának külső, déli oldalán egy alapincézett szárnyat hoztak létre, és ennek földszintjén kapott helyet a konyha, amelynek épségben megmaradt az impozáns, édesvízi mészkőből épült, gúla alakú kürtője, déli falában pedig a mosogatólé kiöntésére alkalmas vályú. E konyhakürtő nem társtalan a hazai várépítészetben, ilyen állt például az Arad megyei Solymoson, egykori léteiről már csak egy 19. század végi rajzsorozatnak köszönhetően tudunk.²⁵ Mindkét vár esetében egyértelmű, hogy a kürtő egyfajta szabadkéményként működött, a tetősíkból csak a kürtő csúcsa, illetve a tetején álló függőleges kémény állhatott ki. Míg a solymosi vár konyhájáról, sőt a vár egészének periodizációjáról vajmi keveset tudunk, valamivel ismertebb analógia a lánzséri vár, amelynek konyhakürtője ma is áll, és amelyet a 15. század második negyedében szintén a Garai család birtokolt.²⁶ Csábító a gondolat, hogy

²² AMBERGER – LÁSZLÓ 1993, 3–4.

²³ VÖ. HOLL 1992, 28. Ezután felhúzták a falakat. Ezek alapozási padkája, követve a sziklát, dél felé fokozatosan emelkedett, így a vízszintes legkorábbi járószint – a megszőkítottól eltérően – helyenként az alapozási padka szintje alatt maradt.

²⁴ Kisebbszámú átalakításokra, talán már ekkor, másutt is sor került a felsővárban: a kaputoronyban utólag egy őrfülkét

vágtak bele a korábbi falazatba, míg a vár magját alkotó egykori – később tömörre kifalazott – torony keleti homlokzata elé egy szűk udvart hoztak létre és egy többszintes, boltozott helyiséget.

²⁵ RUSU 2000, 568–573, lásd még ugyanott Feld István Függelékét (585–592, 4. ábra)

²⁶ ENGEL 1977, 129. A lánzséri konyha korát a 15. század végére teszi: PRICKLER 1972, 85–88.

a két konyhakürtő között a Garaiak képezték volna a kapcsolatot, azonban a solymosi példa arra figyelmeztet, hogy ez az építészeti megoldás szélesebb körben is ismert lehetett, legfeljebb romos várainkban már nem találjuk nyomát.

Ezt a periódust – egyéb fogódzó híján – a palotaszárny egyetlen *in situ*, könyöklőkonzolos keresztosztós ablaka keltezi (7. ábra), amelynek két lemezből és egy horonyból álló profilozásához hasonló faragvány a felsővártól északra a falszoros növényzetének irtásakor is előkerült. Ez utóbbi szárkő minden bizonnyal e palotaszárny észak felé nyíló, egykor ülöpadkás ablakát díszítette, de egy lemez tagozattal szegényebb volt. Hasonló, kizárólag lemez(ek)ből és horonyból álló profilok a 14. század végétől ismertek.²⁷ Várpalotán ilyen keretek valamivel később is készültek, és biztonságosan köthetők az 1439 és 1445 közötti időszakban lezajlott nagy átépítéshez,²⁸ sőt elképzelhető, hogy az építkezések néhány évvel ezután is folytatódtak.²⁹ Hasonló ablakok vannak a nagyvázsonyi vár lakótornyában is, amely újabb vélemények szerint csak nem sokkal első említése (1469) előtt épülhetett.³⁰

E profilok a 15. század második felében is továbbélhettek.³¹ Erre utal az említett ablakok későbbi időszak felé mutató, könyöklőkonzolos megoldása. Ennél lényegesebb, hogy a növényzet tisztításakor a konyhától délre, a falszorosban előkerült egy nyílászkeret összemetsződő körtetagos profilozással (6. ábra j),³² amely előkerülési helye alapján vélhetően – de ma már nem bizonyíthatóan – szintén keltezi a konyhaszárnyat. A felsővár egykori déli körítőfalához északról kapcsolódó „zárterkélyről” 1920 körül készült, közel-múltban publikált archív fotón³³ látható egy másik, mára már szintén kihullott, profiláthatással készült ablak, amely könyöklőkonzolos megoldású is volt. Sajnos a „zárterkélynek” a konyhaszárnyal nincs közvetlen kapcsolata, így viszonyuk nem egyértelmű.³⁴ Noha az analógiának tekinthető összemetsződő körtetagos nyíláskereketek (legfőképpen Budán) egyes vélemények szerint már a Zsigmond kor végén feltűntek,³⁵ általában a 15. század utolsó évtizedeire keltezik őket, ezt alátámasztja a hazai emlékanyag nagy része

5. ábra. Somló-Alsóvár. A „laktanyaszárnyba” belefoglalt korábbi épület északi fala. (Fotó: Fülöp András)

Abb. 5. Somló. Die Nordmauer des frühen Gebäudes der unteren Burg. (Photo: A. Fülöp)

is.³⁶ Mindezek alapján, Somlón a fenti építkezésekre legvalószínűbben a 15. század közepén-második felében kerülhetett sor, de a periódus konkrét építettséghez való kötése ma még nem lehetséges. A felsővár eme periódusának pontosabb datálását csak a jövőbeni régészeti kutatásoktól (no meg néhány szerencsés éremlelettől) várhatjuk. Ebből a szempontból kulcsfontosságú az a szakirodalomból már jól ismert reneszánsz kandallókonzol, amely a felsővári keleti palotaszárny emeleti falában látható, és a 16. század első évtizedeire keltezhető.³⁷ Mivel az emelet állvány híján nem kutatható, egyelőre függőben

²⁷ GEREVICH 1966, 405/2. kép; BUZÁS 1990, 38; Lásd még László Csaba Várpalotáról írt tanulmányát ugyanezen kötetben.

²⁸ GERGELYFFY 1978, 13–15. ábra.

²⁹ LÁSZLÓ 1992, 186.

³⁰ FELD 1992, 17, 38. jegyzet. A korábbi keltezésre: ÉRI 1971, 7.

³¹ Vö. pl. a grafikusnak mondott profilok Mátyás kori továbbélését Visegrádon (BUZÁS 1990, 38, 238. kép).

³² Ugyanerről a kőkeretről lásd GALAMBOS – KOPPÁNY – CSOMA 1994, 13.

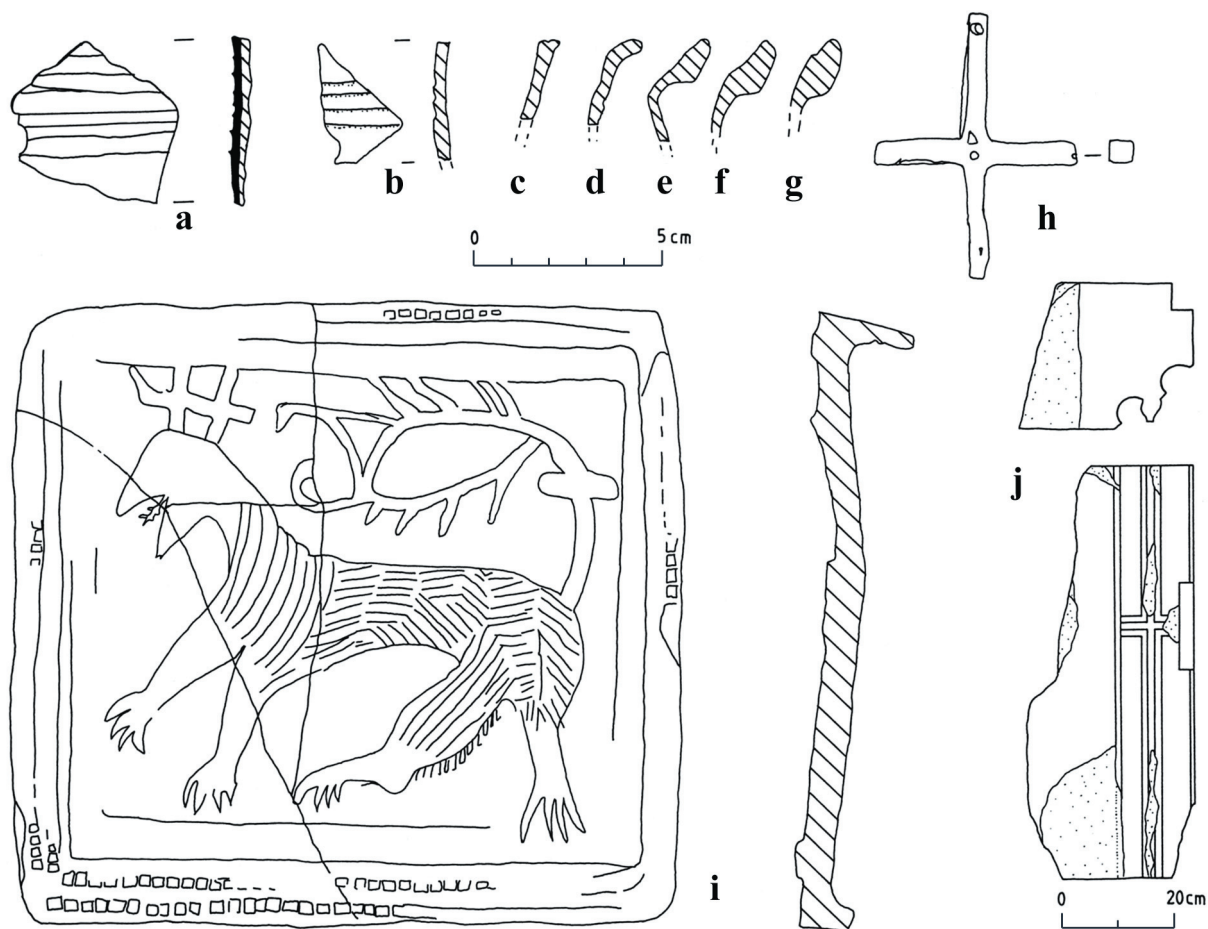
³³ GALAMBOS – KOPPÁNY – CSOMA 1994, 7.

³⁴ A „zárterkély” oldalfalain már a keleti palotaszárnyról ismert profilozású ablakok kaptak helyet, kis méretben. Összemetsződő pálcatagos, *in situ* ablak a már említett nagyvázsonyi lakótornyban is van.

³⁵ GEREVICH 1966, 16–17, 405/4. kép; MAROSI 1987, 564, 577.

³⁶ Összefoglalóan: BUZÁS 1990, 37, 41, 43, és 239, 240, 282, 283. kép.

³⁷ KOPPÁNY 1984, 197.

6. ábra. Leletek a somlói vár területéről. (Rajz: Fülöp András)
Abb. 6. Funde aus der Burg. (Zeichnung: A. Fülöp)

van a kérdés, hogy a konzol a falazattal egyidős-e, avagy utólag került a helyére.³⁸ Annyit azonban már most is tudunk, hogy a felsővári építkezések egy nagy, az egész várra kiterjedő koncepció részeként készültek el.

Ennek jegyében (szintén bazaltzúzalékos, meszes habarccsal) épült ki az alsóvár gyilokjárós körítőfala (2–3. ábra), amely már elvált a felsővári kaputoronytól. A falban kialakított két kulcslyuk alakú lőrés³⁹ arra mutat, hogy a kiépítésre legkorábban 15. század közepén kerülhetett sor,⁴⁰ de az effajta lőrések a következő évszázadban is használatban maradtak.⁴¹ Amennyire ma megítélhető, e körítőfal utólagos a konyhaszárnyhoz képest,

és, noha ez nem jelent feltétlen későbbi periódust (legfeljebb fázist), annyit igen, hogy annál korábbi nem lehet, így keltezése is erősen függ a felsővár nagy átépítésének datálásától. A nyugati övezőfallal részben köpenyezték, részben meg is emelték a korábbi körítőfalat, egyúttal elfalazták a korai kapuépítményt, és megépítették az alsóvár belső, önálló védelemre képtelen kapuját. Ezzel összefüggésben épült ki a legkülső várfal-öv, amely a vár megközelíthetőségének módosulását (egy külső és egy belső kapu, falszoros) hozta magával.⁴² Ez idő alatt továbbra is működött az alsóvárban a kvádermintás vakolattal ellátott épület: a többször is megemelt járószintekről

³⁸ A keleti szárny falazataiban több helyen átalakították a nyílászárnyakat (az egyik emeleti ajtót láthatóan megmagasították, míg a földszinten egy újat törtek a falba), ami másodlagos beavatkozásokra utal.

³⁹ Somlón a lőrések többsége (még?) egyszerű, állított téglalap alakú, a kávéikban ott található a vízszintes gerenda fészke, amelybe a szakállasokat beakasztották.

⁴⁰ A lőrésekhez használatos szakállas puskák széles körű elterjedése ettől fogva számítható (Kozák 1974), így viszonylag ko-

rainak tarthatók a soproni városfalak lőrésai az 1440-es évekből is (vö. Holl 1981, 204–205, 212–216, Abb. 19–20).

⁴¹ Ilyenre példa a Choronok devecseri várkastélya, amelynek körítőfala és lőrésai az 1526 körüli átépítéshez köthetők (Koppány 1983, 265).

⁴² Habarcsa alapján gondoljuk, hogy a vártól északkeletre emelkedő sziklán legkorábban ekkor épült az ott előkerült toronyszerű épület, amelyhez hasonló helyzetű torony még Cseszneken található.

15–16. századi kerámia került elő; ezek elemzése még további feldolgozás feladata.

A következő periódusban (szintén bazaltzúzalékos, meszes habarccsal) megépült az alsóvár nyugati felét elfoglaló, hagyományosan (ám alighanem minden ok nélkül) csak „laktanya-épületnek” hívott szárny. Ennek építése során a korábbi várfalöv gyilokjárójának egy részét megszüntették, nyugat felőli szakaszát belülről köpenyezték (eltakarták például a már említett kulcslyuk alakú lőrészeket), majd nagy, nyugat felé nyíló ablakokkal törték át a korábbi körítőfalat (hasonlóképp ablakok nyíltak a várudvar felé is). Érdekesség, hogy a korábbi kaput és a tőle délre eső környezetét egynemű törmelékkel feltöltötték, ezért az új épület földszintjén nem voltak helyiségek.⁴³ Az emeletet – akárcsak a felsővári kapuépítményt – az alsóvárban meghagyott toronyszerű építményről lehetett megközelíteni. Erre kívülről vélhetően egy falépcsőn lehetett feljutni.⁴⁴ A „laktanyaépület” L alaprajzú volt: a nyugati szárnyal kötésben lévő déli szárnya már rendelkezett földszinti térrel, az ide vezető bejárat egyik, megmaradt kávját a keleti falszakaszban találtuk meg. A nyugati szárny kelezését részben az adja, hogy a padlója alatti feltöltésben jellegzetes, a 15. század végére, de inkább a 16. század első felére keltezhető leletanyag volt (vörös anyagú, tál alakú kályhaszemek, megvasztított, legömbölyített peremű edények stb.: 6. ábra e–g), amelyek más észak-dunántúli lelőhelyekről (Sarvaly, Kőszeg stb.) is ismertek a hasonló időszakból.⁴⁵

A nyugati szárny feltöltésekor mindössze egy földszinti helyiséget hagytak meg: a kapuépítménytől északra lévő, kvádermintás vakolattal rendelkező helyiséget belefoglalták az új épületbe. Egyrészt ennek nyugati köpenyezett fala mentén belülről egy hatalmas deszkazsaluzatot készítettek; e zsaluzat gerendáit a szemközti falhoz támasztották be.⁴⁶ A köpenyezés anyagát a zsaluzat és az épület egykori falsíkja közé beöntött falazat adta. Betöltötték az ettől a helyiségtől északra levő kis háromszög alaprajzú, semmire sem használható teret, ezzel megszüntetve az erre néző ajtót és keskeny ablakot. Egyúttal visszabontották az épület tetőzetét és oromzatát, erre utal

7. ábra. Somló. Gótikus ablak a felsővár keleti palotaszárnyában. (Fotó: Fülöp András)

Abb. 7. Somló. Gotisches Fenster im östlichen Palastflügel der oberen Burg. (Photo: A. Fülöp)

egy nagy bontási réteg, amely már lefedte a fal mellett, azokkal párhuzamosan feltárt gerendákat, amelyek az egykori bontási állványzat vagy még a zsaluzat alapját képezhettek.

A helyiség földszintjét ezután egyfajta pinceként talán tovább használták, ennek rövid életű járósíntje (az épület legkésőbbi szintje) éppen csak érzékelhető volt. E járósínt alatt, a bontási rétegben népies megfogalmazású, Szent György-alakos csempetöredék került elő, de ezzel egyidősek azok a töredékek is, amelyek ugyanezen járósínt felett, tehát az épület végleges feltöltésekor kerültek földbe.⁴⁷ Az utóbbiak közt Hunyadi-címeres és oroszlánt ábrázoló

⁴³ Ennek oka a dél felé meredeken emelkedő szikla volt, ami nem tette lehetővé, hogy a földszinten elfogadható belmagasságú helyiségsort hozzanak létre.

⁴⁴ Az épület padlásterének nyugati falán kicsi, téglából kialakított kulcslyuk alakú lőrészek nyílnak. A körítőfal északi szakaszát is megemelték, megszüntetve a korábbi pártázatot.

⁴⁵ HOLL – PARÁDI 1982, 92–96. Abb. 44/4, 6, 46/1, 4, 53/2, 54. 1–14; HOLL 1992, 30–31, 47. stb.

⁴⁶ A köpenyezés mögé befutó falsíkok egyébként is perdöntően mutatják a zsaluzott fal utólagosságát, és a zsaluzat lenyomatai a többi falra nem fordulnak át, ami kizárja, hogy a ház eredeti faburkolata lenne.

⁴⁷ Ebbe a feltöltésbe még belealapoztak egy utólagos osztófalat, ami ennek az épületrésznek a rövid ideig tartó további használatát jelzi.

darabok (6. *ábra i*) egyaránt voltak. Noha történt már kísérlet e máshonnan is ismert csempék viszonylag korai keltezésére,⁴⁸ ma már valószínűsíthető, hogy a 15. század végén–16. század első felében készültek,⁴⁹ igaz, falusi viszonyok között – „köszönhetően” a török pusztításoknak – már a század közepe táján földbe kerültek.⁵⁰ Várak esetében, különösen, ha ostrom nem érte őket, e kályhák hosszabb életűek is lehettek, így Somlón földbe kerülésük még később, inkább már a Choron-időszakban történhetett,⁵¹ ami

– egyéb adat híján – a „laktanyaépület” keltezése szempontjából is irányadó.

Befejezésül meg kell jegyeznünk, hogy az alsóvárban egyes falak statikai megerősítésére van szükség, hogy a régészeti munkák újraindulhassanak. Tudnunk kell, azonban, hogy a szakaszosan végzett műemléki–régészeti kutatás és a romkonzerválás szoros egymásutánisága (olykor összekapcsolódása), ilyen nagy kiterjedésű várnál természetes, sőt műemléki szempontból ma már egyedül követhető módszer.

Irodalom

AMBERGER KÁROLY – LÁSZLÓ CSABA

1993 *Csesznek. Vár és falu* (Csesznek. Burg und Dorf). Budapest. (Tájak – Korok – Múzeumok kiskönyvtára 453.)

AO

Anjou-kori Oklevéltár V. Szerk. Nagy Imre. Budapest 1887.

BUZÁS GERGELY

1990 *Visegrád, királyi palota 1. A kápolna és az északkeleti palota* (Das Königsschloss in Visegrád 1. Die Kapelle und das nordöstliche Palastgebäude). Szerk. Lővei Pál. Budapest. (Lapidarium Hungaricum 2.)

DARNAY-DORNYAY BÉLA – ZAKONYI FERENC

1964 *Somlói útikalauz*. Budapest.

ENGEL PÁL

1977 *A királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. Budapest.

ÉRI ISTVÁN

1971 *Nagyvázsony*. Budapest.

FELD ISTVÁN

1992 A 15. századi castrum, mint kutatási probléma (Das Castrum des 15. Jahrhunderts als Forschungsproblem). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 13–39.

GALAMBOS ISTVÁN – KOPPÁNY TIBOR – CSOMA ZSIGMOND

1994 *Somló-hegy, tájvédelmi körzet* (Somló-berg). Budapest. (Tájak – Korok – Múzeumok kiskönyvtára 497.)

GEREVICH LÁSZLÓ

1966 *A budai vár feltárása*. Budapest.

GERGELYFFY ANDRÁS

1978 A várpalotai vár építési korszakai (Bauperioden der Burg von Várpalota). III. *VMMK* 13, 103–110.

GIAY KÁROLY

1901 Somlyó várának 1498. márc. 12-én kelt leltári töredéke. *TT* 24, 107–111.

HOLL, IMRE

1981 Feuerwaffen und Stadtmauern Angaben zur Entwicklung der Wehrarchitektur des 15. Jahrhunderts. *Acta ArchHung* 33, 202–243.

⁴⁸ ILON – SABJÁN 1989, 114–118, VII. t, XI. t, XI. t, XIII. t. Részben ezen alapul a jánosházi udvarház 15. századra való datálása is (M. KOZÁK 1998, 183, 7. kép), ám az előkerült oroszlános csempét és kerámiaanyagot tartalmazó objektumoknak a kastélyfalakkal való viszonya közöletlen.

⁴⁹ Például KOZÁK 1972, 273–274, 3. kép; TAMÁSI 1989, 1/2. t, 3/5. t, 4/2. t. (korábbi szakirodalommal) stb.

⁵⁰ Például Csepelyen: KOVALOVSKÍ 1969, 10. kép felső stb.

⁵¹ Egy Hunyadi-címeres csempe töredéke a „laktanyaépület” déli sarokhelyiségében is előkerült a téglapadló feletti legfelső omladékból, ami e csempék folyamatos és kései földbekerülését, egyúttal a „laktanyaszárny” rövid ideig tartó használatát igazolja.

- 1992 Kőszeg vára a középkorban (Die Burg Kőszeg [Güns] im Mittelalter). Budapest. (Fontes ArchHung)
- HOLL, IMRE – PARÁDI, NÁNDOR
1982 *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest. (Fontes ArchHung)
- HORVÁTH RICHÁRD
2002 *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. PhD disszertáció, Debrecen.
- ILON GÁBOR – SABJÁN TIBOR
1989 XV. századi cserépkályhák Külsővatról (Ofenkacheln von Külsővat aus dem XV. Jahrhundert). *Pápai MűzÉrt* 2, 77–140.
- KAZÁRY KÁROLY
1940 A jánosházi gróf Erdődy-birtok és vár rövid története (Kurze Geschichte des Gräfllich Erdődyschen Jánosházaer Besitz und der Burg). *DuSz* VII, 62–77.
- KOPPÁNY TIBOR
1983 A devecseri kastély kutatása. *Építés-Építészettudomány* XV, 261–271.
1984 A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze. *ArsHung* XII, 183–232.
2004 *A Veszprém megyei Somlyó vára*. Kézirat.
- KOVALOVSKZI JÚLIA
1969 Ásatások Csepelyen (Ausgrabungen in Csepely – Fouilles à Csepely). *VMMK* 8, 235–252.
- M. KOZÁK ÉVA
1998 A jánosházi középkori udvarház (Der Mittelalterliche Freihof in Jánosháza). In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Bardoly István – László Csaba. Budapest, 175–186.
- KOZÁK KÁROLY
1972 A sümegi vár XV–XVII. századi kályhái (Die Öfen der Sümeger Burg aus dem 15.–17. Jahrhundert – Poëles des XVe–XVIIe siècles au château-fort de Sümeg). *VMMK* 11, 271–290.
1974 A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéről (Zur Entwicklungsgeschichte der Hakenbüchsen in Ungarn). *ArchÉrt* 101: 2, 290–303.
- Könyöki-katalógus*
Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései. Összeállította: Váliné Pogány Jolán. Budapest 2000.
- KUBINYI ANDRÁS
1986 A nagybirtok és jobbágysága a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján (Der Grossgrundbesitz und seine Hörigen in Spiegel der Garai-Szécsi Teilungsurkunde). *VMMK* 18, 197–226.
- LÁSZLÓ CSABA
1992 Újabb kutatások a várpalotai várban (Neuere Untersuchungen in der Burg von Várpalota). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 183–192.
- LUKCSICS PÁL
1923 *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém.
- MAROSI ERNŐ (szerk.)
1987 *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Budapest.
MRT 3
Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: *Veszprém megye régészeti topográfiaja. A devecseri és sümegi járás*. Budapest 1970. (Magyarország Régészeti Topográfiaja 3.)
- PAYR SÁNDOR
1924 *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*. Sopron.
- PRICKLER, HARALD
1972 *Burgen und Schlösser Ruinen und Wehrkirchen im Burgenland*. Wien.
- RUSU, ADRIAN A.
2000 Arad és Temes megye középkori erődítményei. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 559–584.

TAMÁSI JUDIT
1989

Népies kályhacsempék a nagyvázsonyi Kinizsi-várból. Újabb adatok a dunántúli népies kályhászműhelyek működéséhez (Volkstümliche Ofenkacheln aus der Kinizsi-Burg von Nagyvázsony. Neuere Angraben zu der Tätigkeit der Transdanubien volkstümlichen Kachelwerkstätten). *Pápai Múzei Ért* 2, 149–181.

THALY KÁLMÁN
1876

Sümeg, Csobáncz, Somlyó és Csesznek várakban való ágyuk és löszerek jegyzéke 1707-ből. In: *Adatok Zala megye történetéhez*. II. Szerk. Bátorfi Alajos. Nagykanizsa, 379–381.

ANDRÁS FÜLÖP

Die Burg Somló im Spiegel der bisherigen Ausgrabungen

Die Burg Somló in Westungarn (Komitat Veszprém) kommt in den Schriftquellen erst 1352 vor. Die Anlage gehörte von 1389 bis 1478 der mächtigen Magnatenfamilie Garai, später erwarb sie Tamás Bakócz, der Erzbischof von Esztergom, bzw. sein Neffe, Péter Erdődy. Seit der Mitte des 16. Jahrhunderts besaß sie die Familie Devecseri Chorón. Ab Ende des 16., Anfang des 17. Jahrhundert, nach dem Aussterben der letzten Besitzerfamilie verfiel die Burg. Die seit 2002 laufende systematische Freilegung der Ruine – zwar die obere Burg noch nicht ergraben wurde – ermöglichte schon die Feststellung der relativen Chronologie ihrer Baugeschichte. Die Reste der frühesten Bauteile waren nur am Westrand der oberen Burg festzustellen, der größere Ausbau des Bergplateaus erfolgte etwa um 1400 – es war durch ein mit Toranlagen verstärkten Brückensystem erreichbar – als im Westen auch die untere Burg entstand, wo ein kleines Gebäude errichtet wurde. In der nächsten großen Bauperiode wurde die untere Burg umgebaut und auch die obere Burg erhielt repräsentative Palastflügel und eine Küche, deren imposanter Rauchfang auch heute noch steht. Die erhalten gebliebenen Bauelemente datieren diese Bauarbeiten von Mitte des 15. bis Anfang des 16. Jahrhunderts. In der Mitte bzw. 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts wurde in der unteren Burg ein großer, L-förmiger, sog. Kaserneflügel errichtet, der – wie auch der Hof davor – teilweise schon freigelegt wurde.

A szigligeti Óvár szondázó kutatásának eredményei

A szigligeti Óvár kutatástörténete

A szigligeti vár 1992-ben kezdődött feltárása és helyreállítása óta az egyik legfontosabb kérdés a vár építési korának a meghatározása. A kérdésre választ adni annak ellenére is nehéz, hogy IV. Béla 1260-ban írt okleveléből arról értesülünk, hogy a király a Balaton egyik szigetét a pannonhalmi bencéseknek adja várépítés céljára. A várat Favus apát építtette fel 1260–62 között. A királynak anynyira megtetszett a „jó és hasznos vár” – ahogyan egyik oklevelében említi –, hogy már közvetlenül megépítése után visszavette azt a bencésektől, és más birtokokat adott nekik cserébe.¹

A Balaton északi partján, a Tapolcai-medence déli részén három hegy emelkedik. A Várhegy a legmagasabb, tőle kissé északkeletre az Antal-hegy tömege, attól délre, közvetlenül a Balaton partján húzódik a Kamonkő, amelynek északi fele a Belső-hegy, déli része a Külső-hegy.

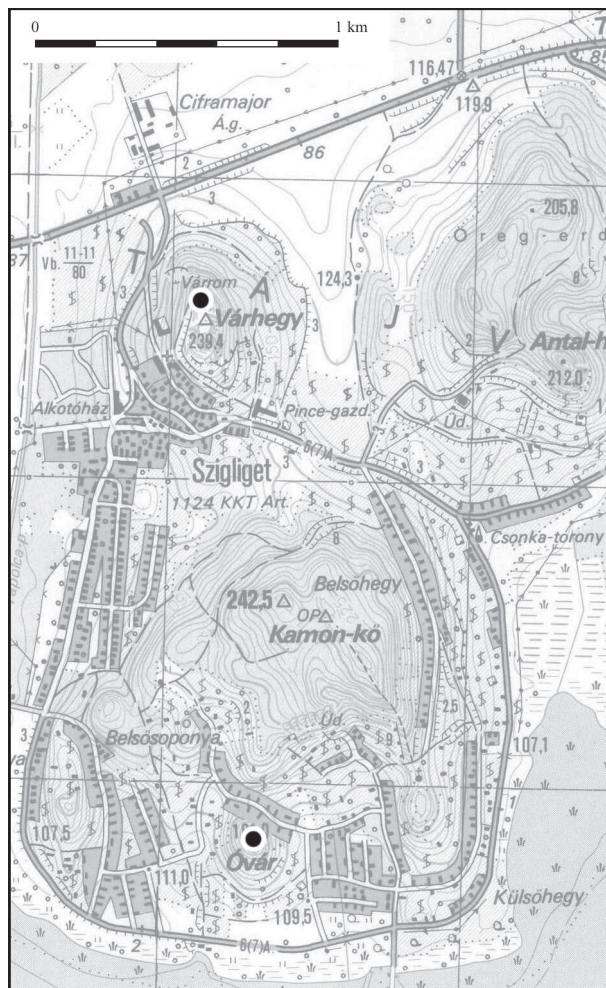
A három hegy szigetszerűen elkülönül egymástól, ezek közül kettőn állt vár. A középkor folyamán egyetlen írott adat sem utalt Szigligeten két építmény – vár – léteire, az épületek korát tehát csak régészeti módszerekkel lehetett meghatározni.²

A két vár közül az egyik, a Várhegyen álló ún. „nagyvár” jól kutatott, biztosan középkori, de az itt előkerült leletek nem alkalmasak annak egyértelmű megállapítására, hogy vajon IV. Béla említett oklevelének adata valóban erre a várra vonatkozik-e.

A másik vár a falutól délre – ahol a Külső-hegy megszakad, 250–300 m-re a tó mai partjától – emelkedő, meredek oldalú, szabályos kúp alakú, ‘Királyné szoknyája’ nevű hegyen található. A hegy legtetetjén egy észak–déli irányú, téglalap alaprajzú épület romjai látszanak. Ez az Óvár (1–3. ábra).

Az Óvár, annak ellenére, hogy régészeti ásatásra hosszú ideig nem került sor, számos kutató érdeklődését felkeltette. Egyesek római őrtorony-nak vélték, mások az építési idejét a 9. századra határozták meg, de felmerült annak lehetősége is, hogy a Várhegyen álló „nagyvár” előváráként épült volna a 16–17. században.³

Az Óvár első szondázó jellegű kutatására 1956-ban került sor. Az öt napig tartó ásatás során csak

1. ábra. A szigligeti félsziget térképe
Abb. 1. Die Karte der Halbinsel von Szigliget

a vár alaprajzát sikerült meghatározni. Az ásatást vezető régész, Kozák Károly szerint a feltárás során „előkerült néhány jellegtelen cseréptöredék alapján” az építmény korát nem lehetett meghatározni. Az alaprajzi elrendezés, és a falazási mód alapján azonban nem római eredetűnek, hanem középkorinak tartotta a várat.⁴

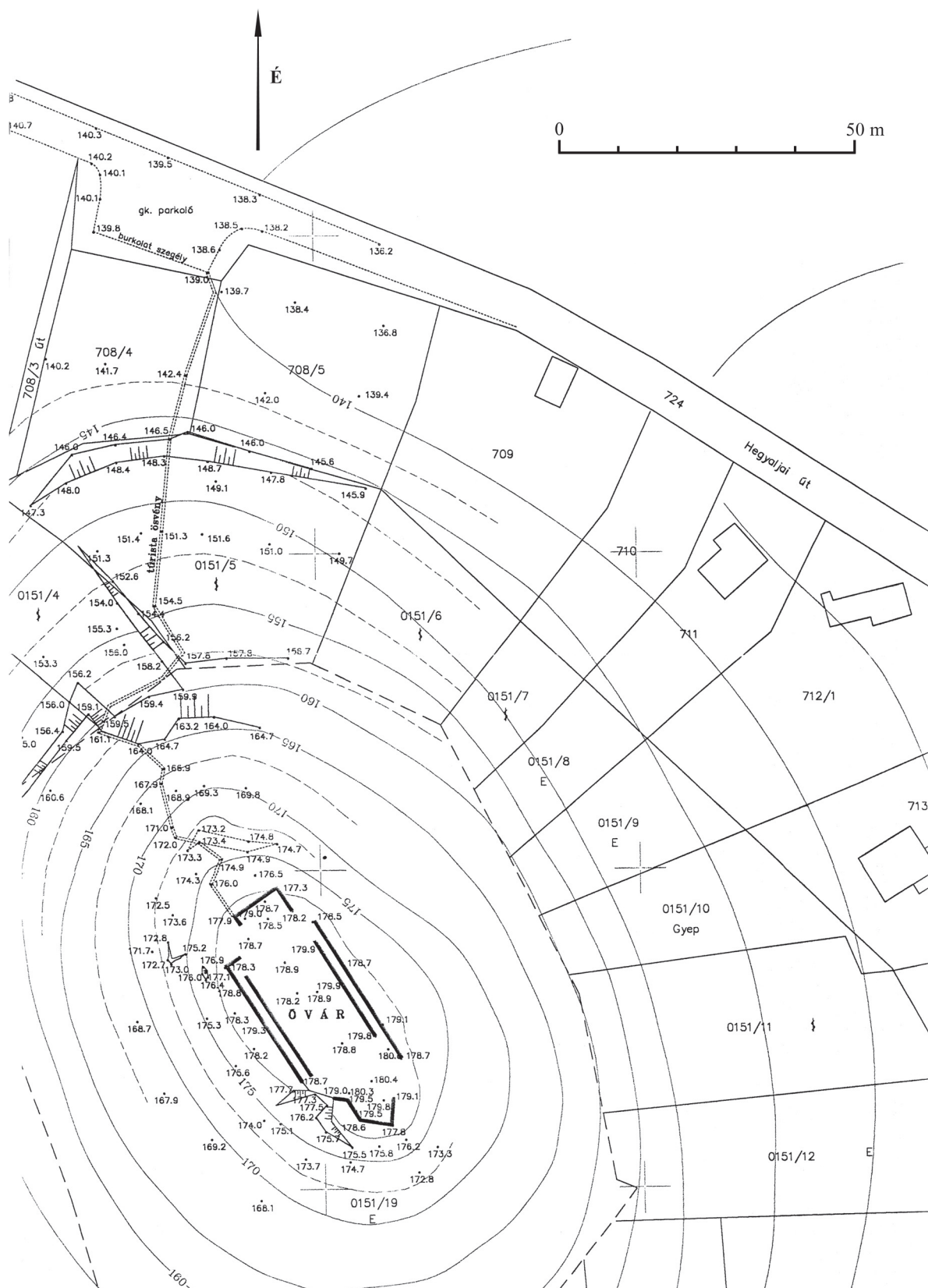
A legfontosabb kérdésre, a vár építésének idejére továbbra sem kaptunk választ. A két vár leletanyagának ismerete nélkül azonban nem dönthető el, melyik épült az 1260-as években. A kérdés fontosságára való tekintettel 2003-ban a Nemzeti

¹ A várra vonatkozó középkori írásos adatokat legutóbb Mészáros Orsolya gyűjtötte össze és értékelte. Mészáros 2005, 345–358.

² Mészáros 2005, 356.

³ Dornyai 1933, 137–142; Dornyai 1938.

⁴ Kozák 1960, 89–92.

2. ábra. Szigliget. A Királyné szoknyájának északkeleti negyede az Óvár romjaival a kutatás előtt.
 (A szigligeti „Váralapítvány” felkérésére készítette: Szíjártó István)
 Abb. 2. Nordost-Abschnitt von Szigliget-Óvár vor der Grabung 2003. (Vermessung: I. Szíjártó)

3. ábra. Szigliget-Óvár a Balaton felől. (Fotó: Gere László)
Abb. 3. Szigliget-Óvár vom Süden. (Photo: L. Gere)

Kulturális Örökség Minisztériuma és a Szigliget Váralapítvány támogatásával egy újabb szondázó kutatásra nyílt lehetőségem.

Kutatási megfigyelések

A vár területén nem volt fakivágási engedélyünk, ezért árkaik helyét a tudományos szempontok mellett a fák helyzete is befolyásolta. A nyugati fal melletti terület kevésbé kutatott, ugyanis az a fal kevésbé volt lepusztulva, másrészt ott a fák miatt sem lehetett ásatást végezni.

A vár alaprajzát az ásatás nem módosította, csak pontosította méreteit. A középső téglalap alakú rész mérete $15,4 \times 28,2$ m, ehhez csatlakozik délről egy $7,5$ m hosszú és $7,2$ m széles ötszögű torony, északról pedig egy $5,4$ m hosszú és 8 m széles négyszögletes torony (4. ábra). A met-szetrájzok $\pm 0,00$ pontjának abszolút magassága 180 m, ez utóbbit tüntettem fel az alaprajzon.

Az 1. kutatóárok a fák miatt nem merőleges a falakra. Ezzel az árokkal egyrészt a vár keresztszetrájzról szerettem volna képet kapni, másrészt azt a tornyot szerettem volna megtalálni, amelyről Kozák Károly tett említést a vár középső részén. A kutatóárokban a felső törmelékes humusz alatt csak a falak közelében találtam sárgásfehér habar-

csos törmelék, amely feltehetően a falak bontásakor keletkezett, alatta – várakozással ellentétben – sem további kultúrréteget, sem járósíntet nem találtam. A bontási törmelék alatt már csak a sárga agyagos, sziklás hegytető volt (5. ábra).

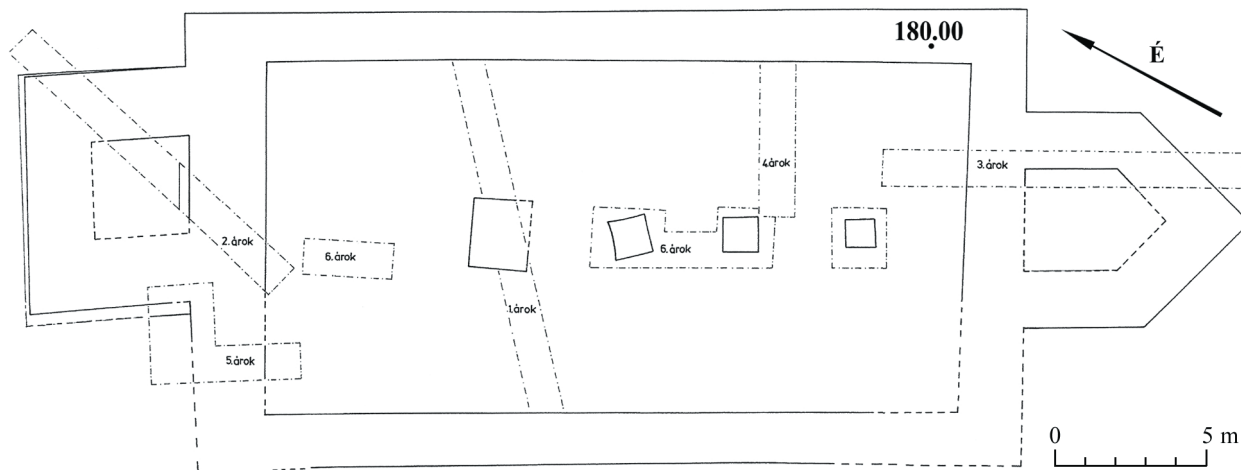
Az árok középső részén valóban előkerült egy – nagyobb méretű kövekből erős mészhabarc-sba rakott – fal. Erről azonban már az árokban látszott, hogy csak egy nagyobb méretű pillér alapozása. A későbbi rábontás ezt a megfigyelésünket csak megerősítette. A $2 \times 2,25$ m-es pilléralap oldalai megközelítően párhuzamosak a vár falaival. A pillérnek mind a négy oldala egyenes, lezárt; semmi nem utalt arra, hogy egy nagyobb méretű elbontott fal alapozása lenne.

A keleti és a nyugati falak egyértelműen az épület felmenő falának maradványaiként határozhatók meg, alapozási jelleget nem mutattak.

A 2. árokkal az északi, négyszögletes torony belső falsíkját és a vár déli falát akartam tisztázni. A torony rétegviszonyai semmiben sem tértek el az 1. árok rétegeitől (6. ábra).

A vár déli falát nagyon rossz állapotban találtuk meg, a falsíkokat azonban egyértelműen meg lehetett határozni. Az ásatás során előkerült leletanyag zöme a toronyból került elő.

A kutatóárok dokumentálása után letisztítottuk az ároktól délkeletre eső falszakaszt, vagyis a

4. ábra. Szigliget-Óvár. A vár alaprajza kutatás után. (Felmérés: Gere László)
Abb. 4. Szigliget-Óvár, Ausgrabungsgrundriss 2003. (Vermessung: L. Gere)

torony és az északi várfal csatlakozását. A két fal kötésben van egymással, bár a külső szabályosabb köveknél ez nem volt teljesen egyértelmű. A szabálytalanabb törtkőből készült falmagnál azonban már jól látszott, hogy a két fal egyszerre épült. A toronyfal külső oldalán 10 cm széles alapozási padka van, a metszetrajzon látható második lépcső a külső szögletes kő elbontásakor jött létre, a külső falsík a torony falának távolabbi részein egyértelműen meghatározható volt (7. ábra). A külső alapozási padka a keleti várfalnál is megtalálható.

A 3. árokkal a déli ötszögletű torony pontos alaprajzát akartam kideríteni, hiszen annak formájáról és méreteiről lehetett korábban a legkevésbé tudni. A torony falai a vékony humusz alatt jó állapotban maradtak meg. Az épület belsőjében vastag fehér-sárgás habarcsos törmelék volt. A 3. árkot dokumentálás után kiszélesítettük keleti irányban, így pontosítani lehetett a torony alaprajzi formáját, és tanulmányozhatóvá vált a torony és a déli várfal kapcsolata is. A két fal ennél a toronynál is szabályos kötésben volt egymással. A külső falat az alapozási padkáig tártuk fel.

A 3. árok a vár belső területére is kiterjedt, ezen a részen is a már jól ismert rétegek voltak. A sárga agyagos altalajon ebben az árokban 2-3 cm vastag hamus-faszenes réteg volt. Az égésréteg alatt nem volt járószint (8. ábra).

A déli várfal belső oldalán két, lépcsős alapozási padkát tártuk fel. Az alsó padka tetejére ráfut az említett égésréteg. A második, felső padka tehát már eleve az egykori felszín felett volt. A második padka felett a felmenő fal belső síkja szabályosan falazott.

A déli fal keleti harmadában kijelölt 4. árokban rétegtani szempontból nem találtunk semmi el-

térőt az eddig megfigyeltékhez képest. A várfal belső oldalán azonban itt is volt alapozási padka. Ebben az árokban a belső alapozási padka megléte azért meglepő, mert az 1. árokban a keleti falnak nem volt belső alapozási padkája. A keleti falon lévő alapozási padka 9 cm-rel van mélyebben a déli fal alsó padkájától (9–10. ábra).

A 4. árok nyugati végén egy erős mészhabarcba rakott kőfalat találtunk, amely alig néhány cm-rel volt a humusz alatt. Kiszélesítve az árkot, egy $0,9 \times 1$ m-es pillért tártunk fel. Ennek a pillérnek, az 1. árokban feltárthoz hasonlóan, a középpontján áthalad a vár észak-déli tengelye. Ennek alapján feltételezhető volt, hogy ebben a vonalban további pillérek lehetnek a humusz alatt. A 6. árokban a várákoszásnak megfelelően további pillér alapozását tártuk fel (11. ábra). Az 1. árokban feltárt pilléralaptól északra azonban nem találtunk pilléralapozásra utaló nyomot.

Az északi fal toronytól nyugatra lévő szakaszának a felszínen nem volt nyoma. Az 5. árokban a humuszos köves törmelék alatt igen gyenge minőségű falalapozást tártunk fel. A fal alapozásának külső síkja nem volt teljesen egyértelmű, ezért az árkot kiszélesítettük a négyszögletes torony nyugati faláig. A torony falától mérve 1 m hosszan követhető volt az északi fal külső síkja, kapunak vagy egyéb nyílásnak – ami megmagyarázta volna a falszakasznak a többi részéhez viszonyítva nagyobb mérvű pusztulását – nem volt nyoma. Az 5. és a 2. árok alapján meghatároztuk az északi fal vastagságát. A 2,5 m-es vastagság még a déli fal 2 m-es szélességéhez képest is számottevő eltérés. A két falvastagság különbsége a két alapozási padka szélességével egyezik meg. A toronybelsőben azonban

nem volt ilyen padka, így az csakis az épület belső részén lehetett.

Az ásatási megfigyelések összegzése

A szigligeti Óvárnak egyetlen építési periódusa van. Valamennyi fal kötésben van egymással. Az épületen belül sehol sem lehetett járószintet megfigyelni. A sárga agyagos-sziklás hegytetőn azonban az épület pusztulására utaló égésréteg figyelhető meg, amely a belső építési padkához igazodik. A belső alapozási padkáknak egyrészt az égésréteg, másrészt a külső alapozási padkák megléte miatt is fokozott jelentőséget kell tulajdonítani. Az ásatási megfigyelések úgy is értelmezhetők, hogy az épület földszintjének fából készült padlója volt, amelyet a belső padkák tartottak. Az épület belső szélessége (11,85 m) alapján azonban valószínűbb, hogy a padkákra vastagabb fagerendák támaszkodtak, és azokra került csak a padlódeszka. Ez a feltételezés magyarázatot adhat az épületen belüli járószint hiányára és a leletanyag rendkívül kis számára. A leletanyag korai darabjai csak a fapadló megépülése előtt, míg a késeiek annak pusztulása után kerülhettek a földbe az épület belső részén. Az elmélet értékéből sokat levon az, hogy a nyugati fal belső oldalán az 1. ároktól délre nem volt kutatás, ennek ellenére a kutatási megfigyeléseknek ez a leglogikusabb magyarázata.

Az épület északi részén – pontosabban az 1. árokban – nem volt belső padka, amely ilyen gerendavázas padlóra utalna. Fapadlónak azonban ezen a részen is lennie kellett, hiszen járószint ezen a részen sem volt. A magyarázat minden bizonnyal az épület belső szerkezetében rejlik. Az épület északi részén ugyanis nincs a hosszanti középtengelyben pilléralap. Az 1. árokban lévő pillér nyilván nem véletlenül volt nagyobb méretű a többinél. Ennek a pillérnek az alapozása is igen mély, feltehetően nagyobb volt a terhelése, mint a másik háromnak.

Pillérünk helyén Kozák Károly egy U alakú falat – tornyot – jelöl, amelynek külső mérete azonban azonos az általunk feltárt pillérrel. Nem tudjuk, minek vélte ezt a „tornyot” maga az ásató, hiszen a kutatást nem ő publikálta, és az eredeti dokumentáció sem maradt fenn.⁵ A pillérnek azonban mint „torony”-nak tekintélyes múltja van. Az Óvárat római korinak tartó Dr. Dornyay Béla így ír: „...az 1937 év nyarán

az Óvár vármaradványainak közepén, tehát a hegy legmagasabb csúcsán előkerült falmaradvány, mely nem más, mint egy kisebb négyzetes római torony faragott kövekből épített alapfala!”⁶ Dr. Dornyay Béla meghatározása és értékelése – mint láttuk – téves, megfigyelése azonban helytálló. A pillér felmenő része tehát faragott kváderekből készült, talán ezek egyike lehetett a napjainkban is a pillér közelében, a felszínen lévő nagyobb méretű, minden oldalán faragott kőhasáb. Mindezek alapján megalapozottnak tűnik az a feltevés, hogy a pillérnek az épületen belül fontos szerepe volt.

A feltárt négy pillér minden bizonnyal valamilyen földemet tartott. A földszinti részt éppúgy fedhette fából készült síkfödém, mint téglából vagy kőből készült boltozat. Régészeti bizonyítéka egyiknek sincs.

Az épület bejárata feltehetően az északi fal nyugati részén lehetett, a négyzetes torony talán annak védelmére épült. Bejáratként azonban még számításba jöhet a torony nyugati fala is. A többi fal a külső terephez viszonyítva olyan magasan maradt meg, hogy azokon egy bejárati ajtó léte nem valószínű.

Amennyiben az épületbe a tornyon át vezetett a bejárat, úgy az északi részen egy 6,75 × 11,85 m nagyságú teret találunk. A 6,75 m széles tér áthidalása fagerendával is megoldható volt, de átboltozása sem okozhatott gondot.

Ezek után joggal tehetjük fel azt a kérdést, hogy az Óvár földszinti terét felosztották-e válaszfalakkal. Az épület kutatottságának jelenlegi szintjén teljes bizonyossággal csak azt lehet mondani, hogy a pillérekén kívül eddig semmilyen más belső fal nem került elő.

Az Óvár minden bizonnyal emeletes épület lehetett, de ennek kézzelfogható bizonyítéka nem maradt. A rendkívül vastag (1,65-1,8 m) falak alapján azonban egy, de akár több emelet is valószínűsíthető.

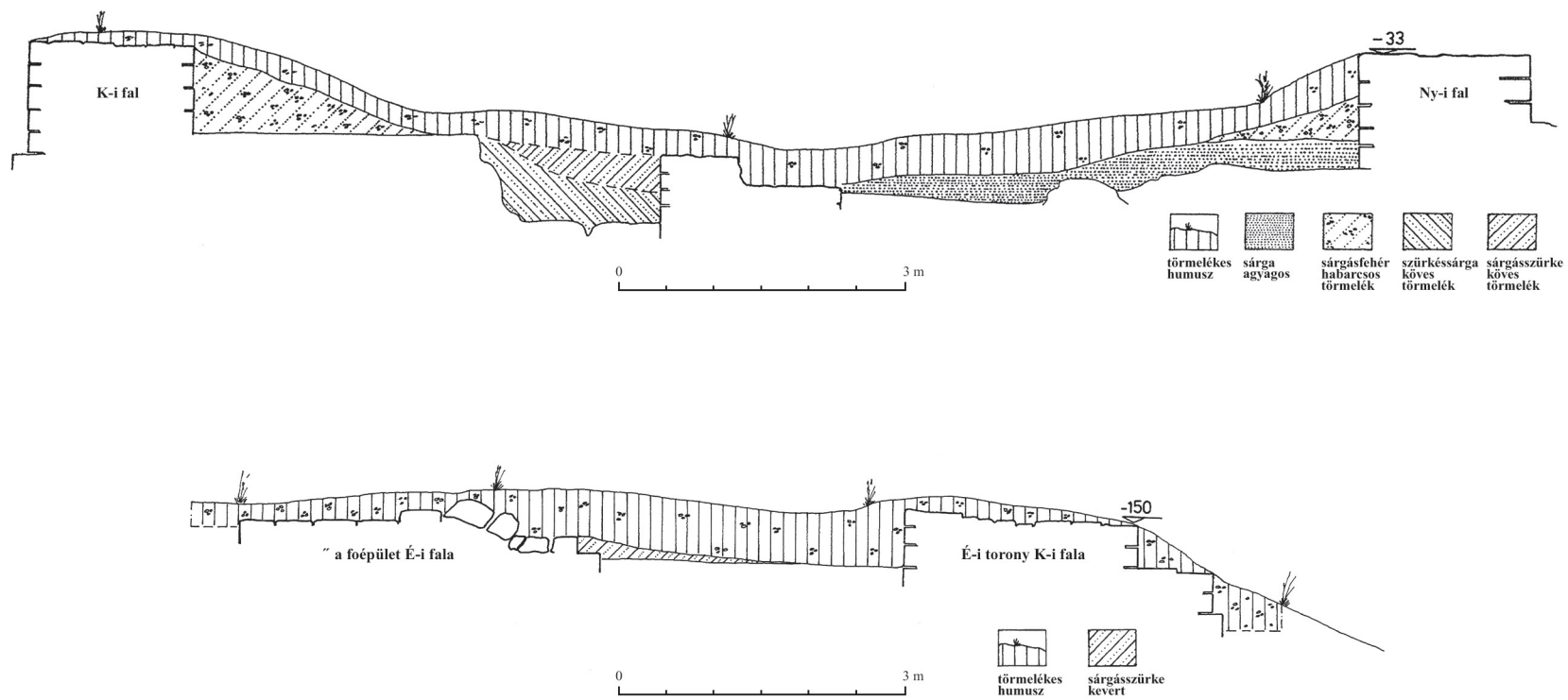
A feltárás során előkerült leletanyag

Az 1. árokból öt edénytöredék került elő, ezek három különböző edényhez tartoztak.

1.1.1-2. A peremtöredék egy 19-20 cm szájátmérőjű fazékhoz tartozott. A sötétszürke anyagú, csillámmal soványított anyagú perem erősen kifelé hajlik. A perem belső oldalán egy nagyon enyhe mélyedés van a fedő számára kialakítva (12. ábra 1).

⁵ ZÁKONYI 1958, 68.

⁶ DORNYAI 1938. A pillér maradványa kincskeresők tevékenysége során került elő.

5. ábra. Szigliget-Óvár. Az 1. árok déli metszete. (Rajz: Gere László)
Abb. 5. Szigliget-Óvár, Suchgraben 1., Südprofil. (Zeichnung: L. Gere)

6. ábra. Szigliget-Óvár. A 2. árok északi metszete. (Rajz: Gere László)
Abb. 6. Szigliget-Óvár, Suchgraben 2., Nordprofil. (Zeichnung: L. Gere)

7. ábra. Szigliget-Óvár. Az északi torony északkeleti sarka. (Fotó: Gere László)
Abb. 7. Szigliget-Óvár, Nordost-Ecke des Nordturmes. (Photo: L. Gere)

1.1.3–4. Csillámmal soványított, vörösesbarna anyagú, vékonyfalú fazék töredéke, mérete $4,5 \times 6$ cm. Felső részén 1 mm széles bemélyített vonaldísz töredéke látszik. Falvastagsága 4–5 mm.

Az oldaltöredékekkel azonos anyagú edény $5,6 \times 3,6$ cm-es fenéktöredéke. A számított fenék átmérő 12–13 cm.

1.1.5. Barnásvörös anyagú, $3,4 \times 3,2$ cm nagyságú jellegtelen oldaltöredék.

A 2. árokból – az északi, négyszögletes toronyból – került elő a legtöbb edénytöredék, ennek ellenére ezek alapvetően két edényhez tartoznak. A 2.1.1–19. számú töredékek ugyanakkor a fazéknak össze nem illő darabjai. A 2.1.20–22. számú darabok egy kisebb fazékhoz tartoztak.

2.1.1–2. Barnásvörös anyagú fazék peremtöredéke. A csillámmal soványított anyag középső része szürkére égett. A fazék számított szájátmérője 23 cm (12. ábra 2–3).

2.1.3–10. Fazék oldaltöredékei. Az enyhe ívelésű oldaltöredékeken párhuzamos bemélyített vonalas díszítés látható. Átlagos vastagságuk 5 mm (12. ábra 4–5).

2.1.11–17. Fazék díszítetlen oldaltöredékei. Ezek között vékony töredékek is vannak, ezek a fazék nyak-, illetve vállrészéhez tartozhattak.

2.1.18–19. Fazék fenéktöredékei. Számított fenékátmérő 16 cm. Anyagvastagsága 9 mm.

2.1.20–22. Szürkés anyagú, apró kavicsal és csillámmal soványított fazék perem- és oldaltöredéke. Számított szájátmérő 25 cm (12. ábra 6).

3.1.1–2. A 3. árokban egy edény két össze nem illő töredéke került elő. A peremtöredék közel azonos a 2.1.1–2. számú peremtöredékekkel. A díszítetlen oldaltöredék 6 mm vastag (12. ábra 7).

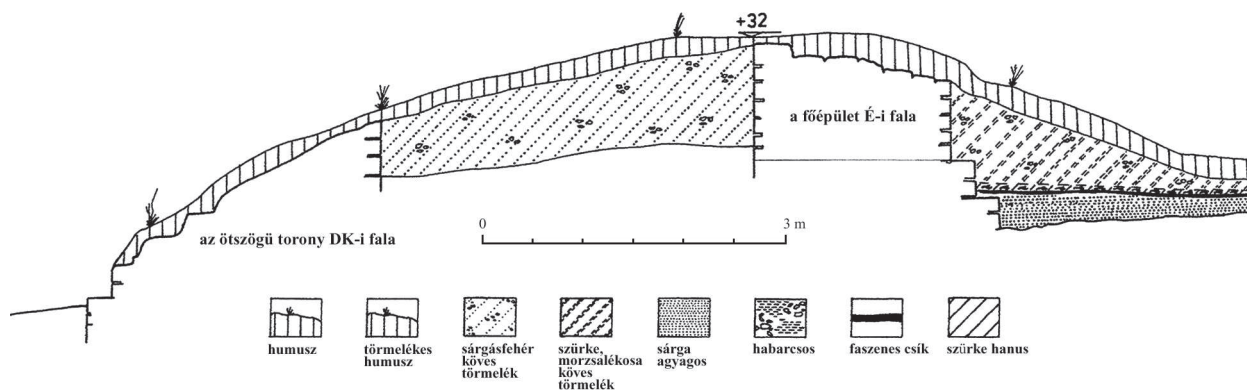
4.1.1. A 4. árokból való egy fehéres-rózsaszínes anyagú edény nyak- és válltöredéke. A belső oldalt sárgásbarna máz borította (12. ábra 8).

6.1.1. A 6. árokból egy az eddigi fazékperemekhez nagyon hasonló, sötét barnásvörös anyagú fazék peremtöredéke került elő. A perem kissé duzzadtabb, lekerekítettebb (12. ábra 9).

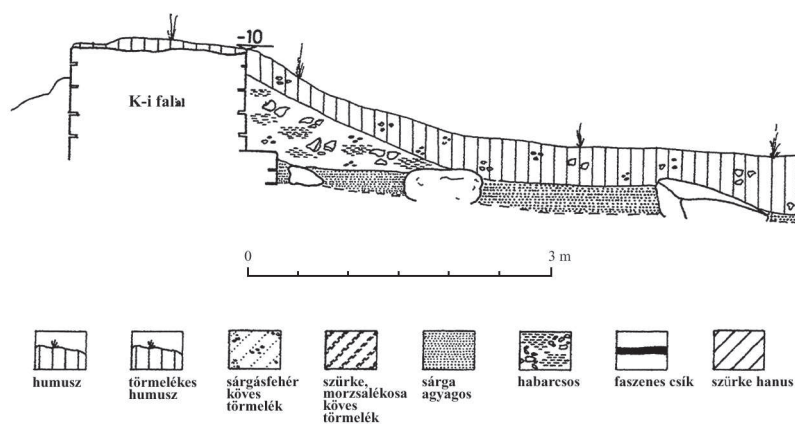
6.1.2. Barnásvörös anyagú, csillámmal és apró kavicsal soványított, 16 cm átmérőjű edény peremtöredéke. Az egyenesen levágott perem lefelé erőteljesen szűkül (12. ábra 10).

A leletanyag zöme, mint láttuk, ugyanazon fazéktípus töredékeiből áll, ezeknek a leleteknek a kora döntő fontosságú; ettől később nem épülhetett az Óvár. A 4. árokban talált sárgásbarna mázú edény azt a kort jelöli ki, amelynél korábban az épület pusztulása nem következhetett be.

A magas, barnásvörös anyagú, széles szájú, felső harmadában párhuzamos, bemélyített vonalakkal díszített fazéktípust jól ismerjük a nagyvárból is. Az alsóvár északi tornyának alapozási törmelékéből előkerült fazekak igen közel állnak az óvári töredékekhez. Az északi torony fazekának pereme ívesen hajlik kifelé, az ívet nem töri meg a fedő számára kialakított horony. Hasonló peremkialakítású és formájú edényt Kőszegről

8. ábra. Szigliget-Óvár. A 3. árok nyugati metszete. (Rajz: Gere László)
Abb.8. Szigliget-Óvár, Suchgraben 3., Westprofil. (Zeichnung: L. Gere)

9. ábra. Szigliget-Óvár. 4. árok déli metszete. (Rajz: Gere László)
Abb. 9. Szigliget-Óvár, Suchgraben 4., Südprofil. (Zeichnung: L. Gere)

ismerünk.⁷ A kőszegi edény azonban szürke, redukált égetésű és díszítése is teljesen eltér a szigligetitől. A budai vár anyagából a 14. századból ismerünk szinte azonos formájú fehér anyagú fazekakat, de annak pereme kissé eltérő.⁸ A szigligeti fazék anyagát és formáját tekintve közeli rokonságot mutat a sarvalyi vörös anyagú fazekakkal is.⁹

A szigligeti alsóvár északi tornyából előkerült két fazekat és a palackot a fenti okok miatt a 14. század közepére kelteztem.¹⁰ A korai keltezés mellett szólt a palack egyértelműen korai – 13. századi – formája.

Az óvári fazéktöredékek, mint említettem, anyagukat és díszítésüket tekintve közel azonosak a fent ismertetett „nagyvár”-i fazékkal. Peremük azonban kissé duzzadtabb, lekerekített formájú. A perem belső oldalán enyhén ívelő horony van a fedő számára. A 2.1.1–2. számú peremhez igen kö-

zel áll a sarvalyi 3. számú pincéből előkerült fazék pereme, míg a 26. ház pincéjéből előkerült fazék pereme a 2.1.20. számú peremhez áll igen közel.¹¹ Hasonló, erősen kihajló, legömbölyített peremek kerültek elő a nagykeszi földvárból is. A 3.1.1. számú peremünkhöz hasonló került elő a földvár II. szelvényéből.¹² A felsorolt párhuzamok a 15–16. századra keltezhetők. Figyelembe véve azonban az óvári leletek nagyfokú hasonlóságát a „nagyvár” északi tornyának fazekával, azok korát a 15. század közepére határozhatjuk meg.

Az Óvár tulajdonosai és funkciója

Az Óvár építéséről nem szól írásos forrás. A vár Zsigmond uralkodása (1387–1437) alatt nem épülhetett, a leletanyag ilyen korai keltezése nem

⁷ HOLL 1992, 26, 45. kép 7.

⁸ HOLL 1963, 343, 72. kép 1.

⁹ HOLL – PARÁDI 1982, 93–96.

¹⁰ GERE 1994, 39, 6. kép.

¹¹ HOLL – PARÁDI 1982a, 93–96, 43. ábra 2–6.

¹² HOLL – PARÁDI 1982b, 195, 20. ábra 8.

10. ábra. Szigliget-Óvár. A keleti fal belső oldala.
(Fotó: Gere László)
Abb. 10. Szigliget-Óvár, Innenseite der Ostmauer.
(Photo: L. Gere)

11. ábra. Szigliget-Óvár. Pilléralapozások az épület észak-déli tengelyében. (Fotó: Gere László)
Abb. 11. Szigliget-Óvár, Pfeilerfundamente in der Nord-Süd-Achse des Gebäudes. (Photo: L. Gere)

valószínű. Az I. Ulászló halálát (1444) követő zűrzavaros időszakban Szigliget, illetve a szigligeti vár is annyiszor cserélt gazdát, hogy nem valószínű, hogy ekkor a Királyné szoknyáján bárki is építkezett volna.

Az interregnum és a polgárháború időszakának Újlaky Miklós volt az egyik nyertese, Újlaki dunántúli tartományának lett része Szigliget is.¹³ 1445-ben Héderváry László pannonthalmi apát tiltakozott az ellen, hogy Rozgonyi György országbíró átadja a várat Újlaky Miklósnak, mert azt ő vette zálogba 3000 aranyforintért. A tiltakozás eredménytelen maradt, sőt 1453-ban a jogtalanul birtokolt várhoz adománylevelet nyertek az Újlakyak. Az Újlakyak a család kihalásáig, 1524-ig megtartották birtokukban a szigligeti várat.

Az Újlaky család hatalmi helyzete, és hatalmas anyagi ereje lehetővé tett egy olyan méretű beruházást, mint az Óvár megépítése. Ez a megállapítás különösen Újlaky Miklós idejére, vagyis az 1445–1477 közötti időszakra helytálló, hiszen az Újlaky család ekkor állt hatalma csúcsán.

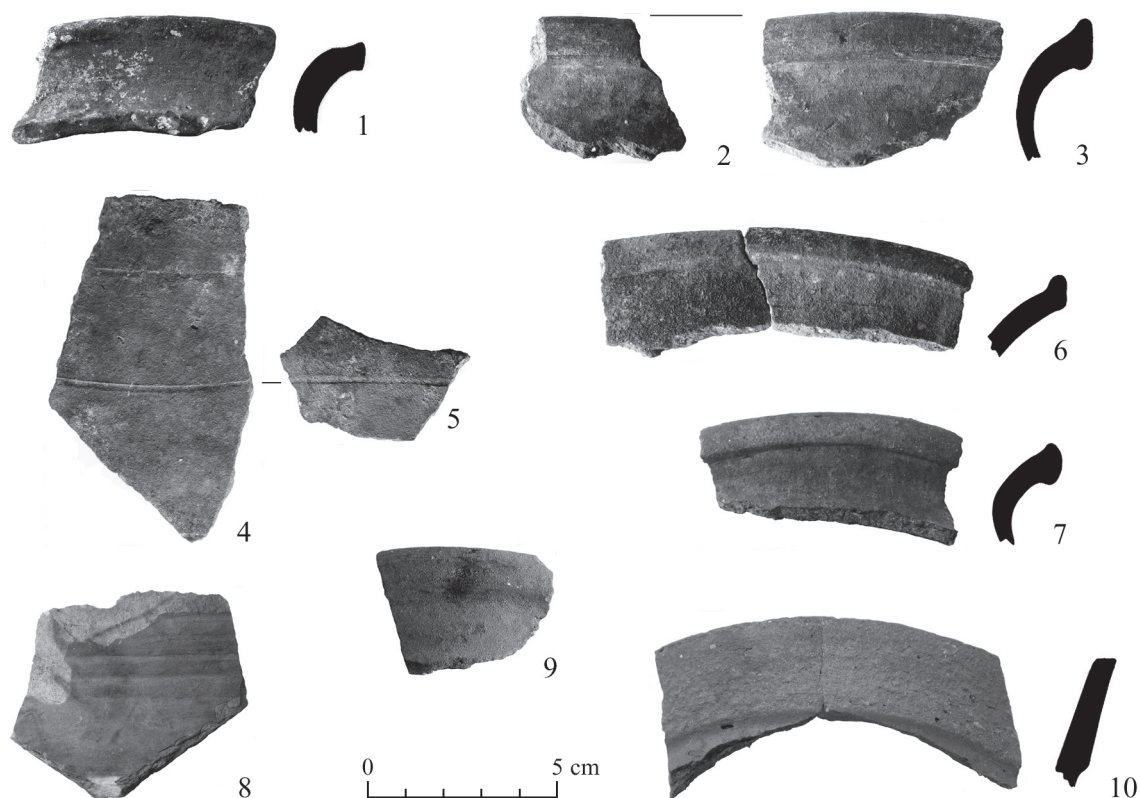
Az Óvár kapcsán joggal vetődik fel a kérdés, mi szüksége volt rá annak az embernek, akinek a birtokában volt a Várhegyen álló „nagyvár”. A kérdésre a választ már több évtizede megadta Zákonyi Ferenc: a „nagyvár”-ból nyugatra és keletre látható a Balaton, de délre nem. A hegyek takarásából, a Balatonon át meglepetésszerű támadást lehetett intézni a nagyvár ellen. Ezért kellett tehát egy előretolt helyőrséget emelni a tó partján, ahonnan még mindig lehetett kellő időben értesítést küldeni a nagyvárban lévőknek, és akadályozni a támadó útját.¹⁴

Ha ez a feltevés helytálló, akkor az Óvár megépítése mintegy annak a beismerése, hogy Újlaky Miklósnak volt mitől tartania, és Szigliget birtoklása nem egészen jogszerű. Azonban az is igaz, hogy míg ez utóbbi ténynek számos írásos nyoma maradt fenn, az Óvár említésével nem találkozunk az oklevelekben.

Az Óvárra vonatkozó legkorábbi adat Zyndt Mátyás 1566-ban készült nagy haditérképe. Szigligetnél két építményt tüntettek fel, a távo-

¹³ A polgárháború szigligeti vonatkozásait lásd Mészáros 2005, 328–332. Újlaky birtokszerzési vonatkozásaira: Kubinyi 1973, 3–44.

¹⁴ Zákonyi 1958, 68.

12. ábra. Szigliget-Óvár. Kerámialeletek a várból. 1: 1. árok, 2-6: 2. árok, 7: 3. árok, 8: 4. árok, 9-10: 6. árok.
(Fotó, rajz: Gere László)

Abb. 12. Szigliget-Óvár, Fundmaterial. (Photo, Zeichnung: L. Gere)

labbb lévő több tornyos lehet a nagyvár, míg a tó partján ábrázolt kisebb, hosszúkás téglalap alakú az Óvár.¹⁵

Az írott forrásokban azonban csak a 17. század elején jelenik meg a vár, amikor Bakacs Sándor, a balatoni sajkás csapatok parancsnoka írja: Szigligeten „más atyámfia házában” kell lakni. A helyet, ahol a kikötő és az említett ház állhatott, Tóti Lengyel Gáspár, Szigliget várkapitánya által

1647-ben Zala vármegye vezetőségéhez írt leveléből tudhatjuk meg. A levélben a várkapitány munkáerőt kér a nádasban a sajkák útjának kimetszésére, majd így folytatja: „Az azután való kastélkát saját költségemen is megcsináltatom hazánk oltalmára.”¹⁶ A nádasból kimetszett kikötőt a falu közelében a Réhelynek nevezett részen kell keresnünk. A „kastélka” a kikötő és a Balaton között állhatott, és nagy valószínűséggel azonos az Óvárral.

¹⁵ ZÁKONYI 1958. 67.

¹⁶ ZÁKONYI 1958. 69.

Irodalom

- DORNYAI BÉLA
 1933 Szigliget és Óvár romjainál. *Turisták lapja*, 137–142.
 1938 Révfülöp, Ságvár, Szigliget, Fenék...stb. *Balatoni Kurír* VI, 1938. január 12.
- GERE LÁSZLÓ
 1994 Előzetes jelentés a Szigligeti alsóvár feltárásáról. *Műemlékvédelmi Szemle* 1994: 2, 33–47.
- HOLL IMRE
 1963 Középkori cserépedények a budai várpalotából (Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda). *BudRég* XX, 335–394.
 1992 Kőszeg vára a középkorban (Die Burg Kőszeg/Güns im Mittelalter. Die Ausgrabungsergebnisse der Jahre 1960–1962). Budapest. (Fontes ArchHung)
- HOLL, IMRE – PARÁDI, NÁNDOR
 1982a *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest. (Fontes ArchHung)
 1982b Nagykeszi középkori falu kutatása (Erforschung des mittelalterlichen Dorfes von Nagykeszi). *VMMK* 16, 181–201.
- KOZÁK KÁROLY
 1960 *A szigligeti vár*. Veszprém. (A Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának Kiadványa.)
- KUBINYI ANDRÁS
 1973 A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaky Miklós birtokpolitikájában. *Somogy Megye Múltjából* 4, 3–44.
- MÉSZÁROS ORSOLYA
 2005 Szigliget várának története a középkorban. *Fons* XII, 299–377.
- ZÁKONYI FERENC
 1958 A szigligeti Óvár. *Veszprémi Szemle* II: 2 (1958. április–június) 65 –70.

LÁSZLÓ GERE

Die Ergebnisse der Sondierungsgrabung von Szigliget-Óvár

Auf der Halbinsel von Szigliget, südlich von der bekannten Burgruine, in der unmittelbaren Nähe des Balatonufers, auf einem kleineren Hügel befinden sich die Reste eines Nord-Süd orientierten, rechteckigen Gebäudes. Nach den unterschiedlichen Hypothesen der früheren Forschung (römerzeitlicher Wachturm, Befestigung des 9., des 13. oder des 16.–17. Jhs.) wurde dieser Bau von Károly Kozák nach seiner begrenzten Grabung von 1956 auf Grund des Grundrisses und des Mauerwerkes auf das Mittelalter datiert. Die 2003 hier geführte neuere Grabung ermöglichte dann nicht nur die Präzisierung der Grundrissdisposition, sie trug aber auch bedeutend zur feineren Datierung des Bauwerkes bei. Alle bisher freigelegten Mauern waren im Verband, das Gebäude zeigte nur eine Bauperiode auf. Ein Laufhorizont war nicht festzustellen, über den gewachsenen Boden, in der Höhe des inneren Bauniveaus wurde nur vereinzelt eine Brand- bzw. Zerstörungsschicht beobachtet. In der Nord-Süd Achse des Baus wurden die Fundamente von vier Pfeilern freigelegt – sie dienten aller Wahrscheinlichkeit nach als Deckenaufgaben. Der Eingang ist im Westteil der Nordmauer zu vermuten, der quadratische Turm hier war vielleicht zum Torschutz gedacht. Das bisher bekannte Fundmaterial datiert nach Analogien am wahrscheinlichsten aus der Mitte des 15. Jhs., als Szigliget im Besitz der hochadligen Familie Újlaky war. Das Gebäude ist vielleicht mit dem am Anfang des 17. Jhs. in der schriftquellen als „Schlösschen“ erwähnten Bau identisch, wo sich die Burgsoldaten aufhielten, die auf Bootdienst verpflichtet waren.

A soproni „várárok menti Boldogasszony-templom” köveiből épített bástya

A soproni vár három fő építési korszakát,¹ Scarbantia városfalait,² az Árpád-kori ispáni vár faföld sáncát³ és a középkori hármass várfalövet⁴ részleteikben ismertették a kutatók, ásatási tapasztalataikra, valamint a közép- és az újabb kor esetében a Soproni Levéltár gazdag forrásanyagára is támaszkodva.

A középkori városfalak „török kori” megerősítéseivel kapcsolatban számos megválaszolatlan kérdés áll még előttünk, elsősorban a hármass várfalöv belső és külső falait erősítő bástyák, rondellák keletkezését illetően. Nováki Gyula határozta meg 1614-re a belső városfal délkeleti sarkához épített *pastein beim hintern dor*, a Hátsó-kapu melletti kisebb rondella építési korát.⁵ A Nagy-rondellát, vagy más néven Szent György bástyát 1631-ben építették. Holl Imre szerint a délnyugati saroknál egy másik rondellát emeltek 1613-ban, „amelynek utódja lett 1643-ban a valamivel korszerűbb ötszögletes nagy bástya. Amíg a déli oldal rondellái a legbelső városfalhoz csatlakoztak, a Szent György rondella már a középső falövhöz és a külső falat is megszakítva; így ágyúinak szélesebb löteret biztosított.”⁶

Az említett délnyugati kisebb rondella és a ráépült olaszbástya sajnos már nem volt kutatható a Liszt Ferenc Konferenciaközpont átépítésekor, a közelmúltban végzett előzetes feltárásnál.⁷ Így nehezen dönthető el, hogy a délnyugati bástyát az 1597. évi váralaprajz (1. ábra), vagy az 1622. évi madártávlati kép (2. ábra) ábrázolja-e helyesen. A korábbi rajz ugyanis a középső és külső városfalon tünteti fel a kerek bástyákat ezen a szakaszon, a későbbi ábrázolás a belső és a középső falövön jelöli a kerek sarokbástyákat. A kérdés felvetése azért időszerű, mert a soproni vártörténeti kutatásokban eddig alig említett, hasonló, északkeleti

kerek sarokbástya építési korához újabb régészeti – és Házi Jenő nyomán – történeti adatokat szolgáltathatunk. Ez a bástya a fent említett mindkét városház-ábrázoláson hangsúlyosan szerepel. Feltünteteti Michel Zakariás 1700. évi rézmetszete (3. ábra)⁸ és egy 1831. évi várostérkép⁹ is. Ez a rajz (4. ábra) ábrázolja – az először 1278-ban említett – Árpád-kori „várárok menti Boldogasszony-templom” helyén álló barokk Mária-oszlopot (*Frauen-Säule*, 1745). Az ispáni vár egykori plébániatemplomát,¹⁰ Házi Jenő szerint – az oltárok számából és a bővítések, tatarozások költségeiből ítélve – a 16. század elejére nagyméretű gótikus templommá alakították át.¹¹ Láthatjuk, hogy a templom közvetlenül a várárok mellett állott, mindössze 30-40 mnyire a városházától, illetve a hármass falöv külső falához később épített, kisebb rondellától.

A helytörténeti kutatásban ismert tény, hogy a mohácsi csatavesztés után néhány évvel a soproniak is megismerkedtek a törökkel, amikor az ellenség 1529-ben felégette a külvárost.¹² Kőszeg ostromának elején, 1532. augusztus 5-én, a török portyázókkal talán Szulejmán egyik udvari történetírója, Dzselálzáde Nisadzsbasi is Sopron várfalai alá lovagolt. Mindenesetre ő jegyezte fel, hogy „A dicső Safar hónap másodikán a Szultán Sopronhoz érkezett... ez nagy város és a hitetlenek jól megépített helysége, amelynek templomai és klostromjai különlegesen épültek és magas tornyai aranyozott gombokkal és keresztekkel díszesek...”¹³

Az 1532. évi török támadás idején még állt a várárok menti Boldogasszony-templom is. A török veszély azonban arra készítette a várost, hogy a templom lebontásáról határozzon, nehogy onnan löhessék a törökök a belvárost. A templom felszerelését már 1533-ban árusították, de a hatalmas építmény teljes lerombolása évekig tartott.¹⁴

¹ HOLL – NOVÁKI – PÓCZY 1962.

² PÓCZY 1967.

³ NOVÁKI 1964; TOMKA 1977; NOVÁKI – SÁNDORFI 1987; GÖMÖRI 2002a.

⁴ HOLL 1967–1973; HOLL 1979; HOLL 1981.

⁵ NOVÁKI 1962.

⁶ HOLL 1997, 304.

⁷ GÖMÖRI 2002b. Ezen a területen csak a középső városfal kerek római fali tornyának belső fele maradt meg, közvetlenül a Liszt Ferenc utca mai burkolata alatt.

⁸ GERŐ 1956, 159, 53. kép.

⁹ Situation's und Niveau Plan der inneren Stadt vermessen im Monath Maerz Anno 1831, durch Martin Hasenauer der koeniglich: Freystadt Oedenburg beeideten Ingenieur. Sopron Városi levéltár. Mp. 28.

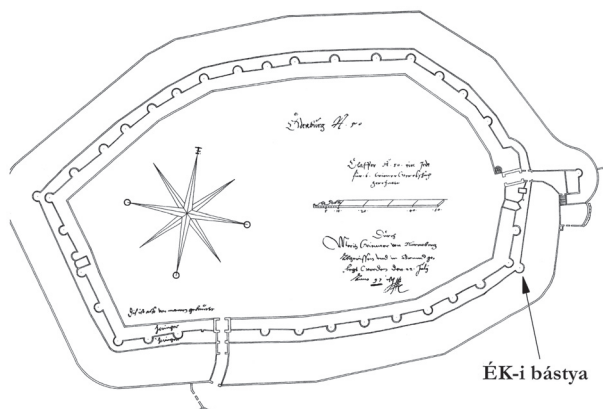
¹⁰ NÉMETH 1981.

¹¹ HÁZI 1939, 208.

¹² MOLLAY 1956, 74–75.

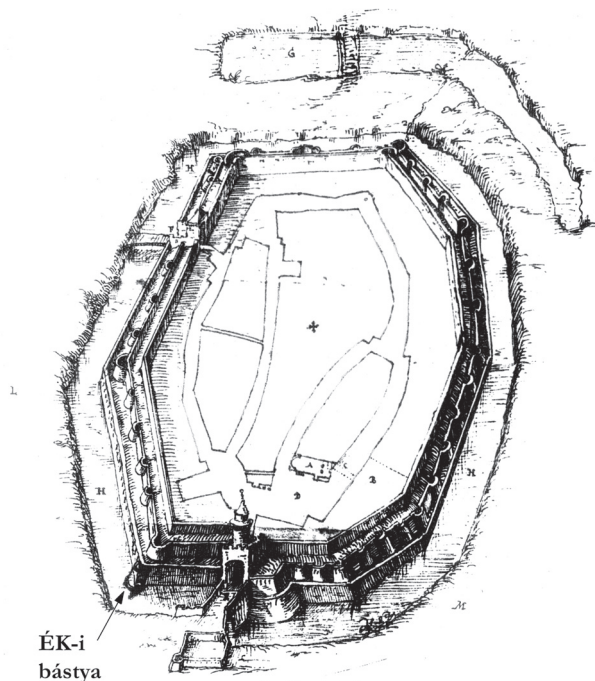
¹³ J. von Hammer-Purgstall: Fundgruben des Orients. Wien 1811, II. kötet, 143–148. alapján magyar fordításban közli CSATKAI 1938, 7; HORVÁTH 1964, 43.

¹⁴ HÁZI 1939, 209–211. A számadáskönyvek alapján leírta, hogy például Sopronnyékre 1536-ban került innen oltárkö, 1539-ben faragott köveket vertek szét, 1540-ben György toronyór vásárolt „néhány fuvar falkövet”. Még 1549-ben is dolgoztak kőfejtők a romok között, szállítottak innen oszlopokat a városháza átépítéséhez és az iskola bővítéséhez is. Feltehetően akkor vitték a városházára a legkorábbi ismert scarbantiai római feliratos emléket, M. Vibius veterán sírkövét, amely most a Fabricius-ház kőtarában látható.

1. ábra. Sopron várfalöve, 1597. Bécsi Hadilevéltár (GERŐ 1956 nyomán)

Abb. 1. Das Befestigungssystem von Sopron, 1597. Wien, Kriegsarchiv (nach GERŐ 1956)

2. ábra. Sopron 1622. évi madártávlati rajza. Bécsi Hadilevéltár (HOLL 1997 nyomán)

Abb. 2. Sopron aus der Vogelperspektive, 1622. Wien, Kriegsarchiv (nach HOLL 1997)

A soproni várfalak műemléki helyreállítását megelőző régészeti kutatásainkat 1998 és 2000 között az ún. Rövid városárok (1616: *Kürtze stat-*

graben) területén végeztük. Feltártuk a külső városfal itteni szakaszait, a középső városfal 3, 4, 5, és 6. római-középkori bástyáinak külső lábazatait és a középkori alsó falszorost. A Várkerület 54. számú ház mögött kiástuk azt a 19. században alapjáig lebontott kis rondellát, amelyet a Boldogasszony-templom gótikus köveiből építettek (5. ábra). A 14. századi hármass falöv külső vonalára, a sarokra épült ez a belül 6 m átmérőjű kis rondella. Az 1 m széles, íves fallal átvágták a korábbi városfalat, hogy az alsó zwingerből bejárást biztosítsanak a bástya belsejébe. A középkori fal gneisz kövekből, a 16. századi bástya szinte kizárólag a templom romjaiból idehordott fargott építészeti tagozatok darabjaiból, fertőrákosi mészkőből épült (6. ábra).

A bástya belső ívéből öt darab, átlag 20 cm átmérőjű égerfa¹⁵ oszlop volt a földbe verve (7. ábra). Minden oszlop közepén 2-3 cm-es furat látható. Ezek az oszlopok talán ágyú rögzítésére szolgáltak.

Az ásatási megfigyelések részletezése helyett itt – a vár más kutatóival összhangban – csak arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a soproni erődítések 16-17. századi története az ásatási eredmények kiértékelésével és a „levéltári kincsesbánya” hasznosításával még sok kiegészítésre szorul.

Az 1950-60-as évek soproni régésze, Nováki Gyula földvár-kutatásai mellett¹⁶ különös figyelmet fordított a soproni vár történetének felderítésére is. Amint az Orsolya-kerti rondelláról írta, „a soproni vár legfiatalabb létesítményei, a várfal elé messze kiugró rondellák közül csak a ma is álló Szent György rondella ismeretes. A vár történetével foglalkozó szakirodalom is csak ezt említi, valamint az ennél valamivel fiatalabb ó-olasz rendszerű bástyát, amely a Liszt Ferenc Kultúrház területén állott. A régi városképen azonban több esetben látni a Szent György rondellához hasonlókat, melyek ma már nyomtalanul eltűntek.”¹⁷

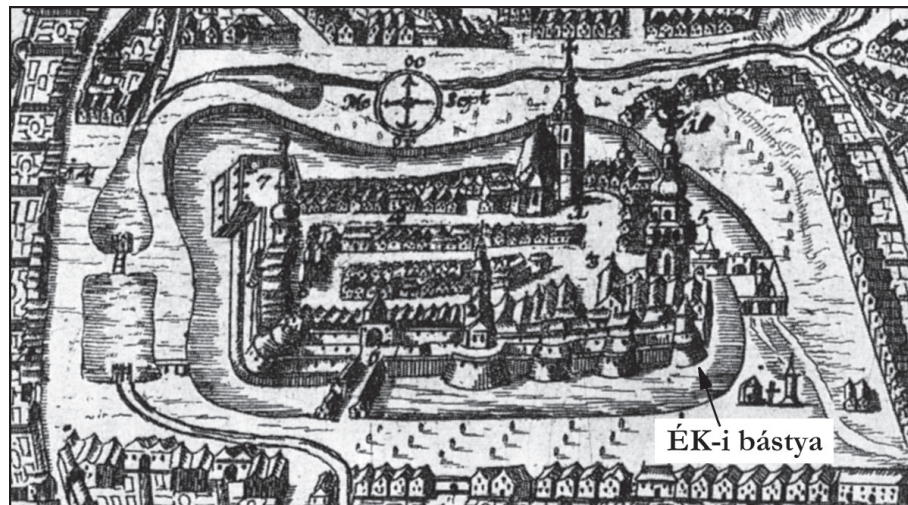
„A további helytörténeti kutatások feladata, hogy kiderüljön, mikor kezdték meg e terület védelmét. 1531-ben – nyilván a fokozódó török veszély miatt – már felszólítja a Közgyűlés a polgárságot, hogy a telkei mögötti árkot a pataknál készítse el, 1537-ben figyelmeztetnek arra, hogy a három kapu árokkal és híddal védendő. 1580-ban már felszólítják a külső Külváros polgárait is, hogy a ‘külső városkerítésnél’ mindenki egy kis falszakaszt építsen.” – írja Holl Imre a ‘belső külváros’ török veszély elleni erődítéseiről.¹⁸

¹⁵ Mézgás éger, *ALNUS GLUTINOSA* (L). A meghatározást Pápai Lászlóné faipari mérnök Scanning elektromikroszkóppal az Erdészeti és Faipari Egyetem, Elektromikroszkóp Laboratóriumában (1993. febr. 10-én) végezte, amit ezúton is megköszönök.

¹⁶ NOVÁKI 1955; NOVÁKI 1997.

¹⁷ NOVÁKI 1962, 57.

¹⁸ SSz 51 (1997) 305.

3. ábra. Sopron. Michel Zakariás rézkarca, 1700. (CSATKAI 1956 nyomán)
Abb. 3. Sopron, 1700. Kupferstich von Michel Zakarias (nach CSATKAI 1956)

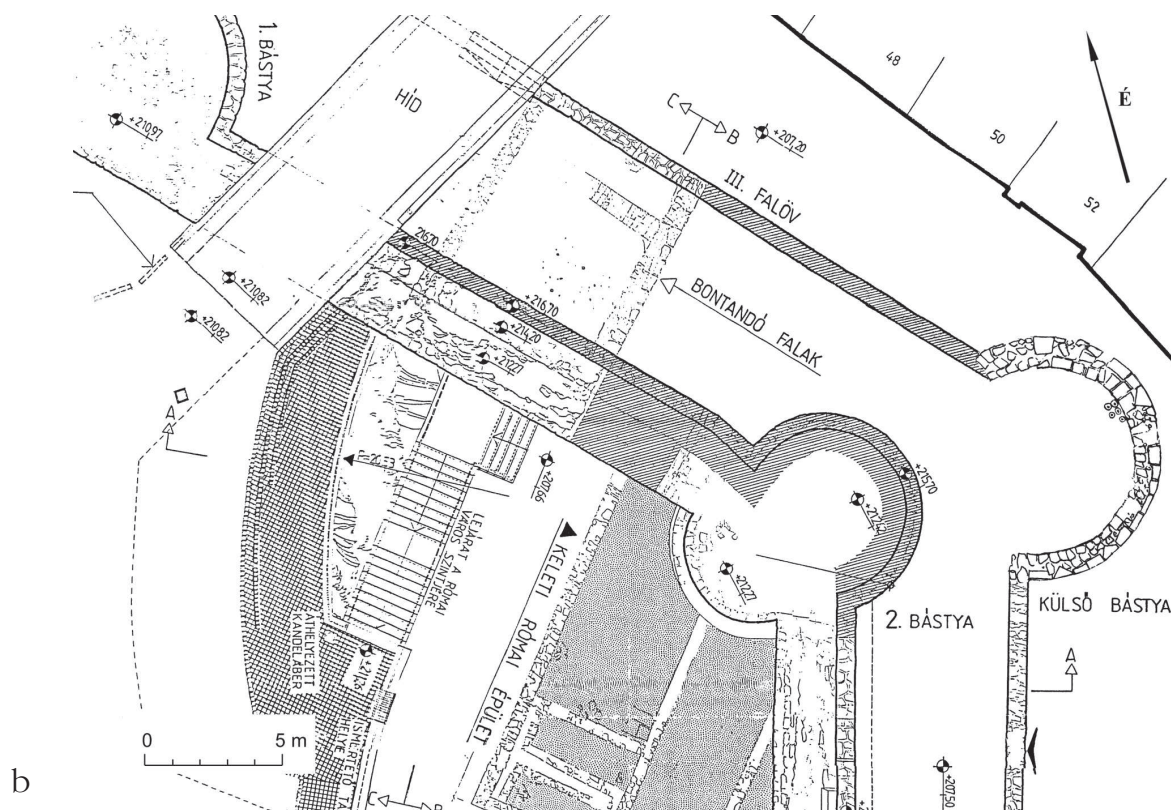
4. ábra. Sopron 1831. évi térképe, Soproni Levéltár
Abb. 4. Die Stadtkarte von Sopron, 1831. Sopron, Stadtarchiv

Ebben a rövid beszámolóban a soproni vár egy „nyomtalanul eltűnt” török kori kis rondellájának feltárását előzetesen ismertetem. Az ásások kiértékelése részletesebb feldolgozás feladata lesz, hiszen a bástyafalból kibontott faragott kövek sok mindent elárulhatnak a várak menti Boldogasszony-templom építészeti stílusáról, addig is, amíg nem adódik lehetőség a templom alapfalainak feltárására.

Az 1532. április 25-én felvett „Közgyűlési jegyzőkönyv”¹⁹ szerint a város már készült a törökök támadására. Az Elő- és Hátsó-kapunál, más várfalszakaszokhoz hasonlóan, védőácsolatokat készítettek a bástyákon. Sánckosarakat állítottak, a városárkok felé eltorlaszolták a kijáratokat, de akkor még nem határoztak a várak melletti templom lebontásáról és új bástyák építéséről.

Összegezve az északkeleti kis rondella feltárásának eredményeit, feltételezem, hogy ez a kerek sarokbástya 1532 végén, vagy 1533 elején épülhetett, mert a templom lebontása éppen a várvédelem erősítése érdekében történt. A bástya falába

5. ábra. Sopron. a: Az északkeleti külső bástya a III. falövön. A szerző ásatási felvétele; b: Az északkeleti külső bástya a III. falövön. Az ásatási alaprajz (GÖMÖRI 2002a, 24. kép) H. Vladár Ágnes műemléki tervező rajzára vetítve

Abb. 5. Sopron. Die nordöstliche Rondelle der 3. Mauerlinie. Grabungsfoto bzw. Grabungsgrundriss aufgrund der Planzeichnung von Á. H. Vladár (nach GÖMÖRI 2002a.)

¹⁹ HÁZI 1931, 228. „Item das ausgezimmert holtzwerch, so alenhalben in der stat vnbedeckt ligt, sol ain ersamer rat an die bastein pawen bei dem vordernthor vnd dem hin-

ternthurn, auch anderswo, wo es von noten ist.”...„bei der stat mit schantzkorben vnd schantzen verporgen...”

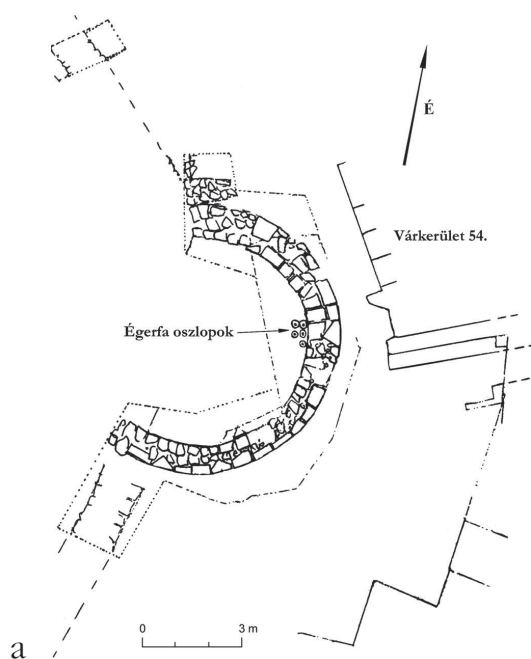
beépített nyíláskeret-töredékek, bordatagok a templomépítmény felsőbb részeiből, az első bontásokból származnak.

Mindezek ismeretében megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy a külső várfalövön, a délnyugati sarkon 1597-ben ábrázolt hasonló bástya (1. ábra) ugyanebben a városfal-erősítési periódusban, az 1530-as évek elején épült fel, talán szintén a várárok menti Boldogasszony-templom köveiből. Ezt a feltevésünket azonban már nem ellenőrizhetjük, mert a volt Kaszinó, vagyis a mai Liszt Ferenc Konferenciaközpont mély pincékkal ellátott hatalmas épülettömbje, pontosan az egykori kerek rondella és a fölé épült ó-olasz bástya helyén áll. A soproni krónikákban sokszor „nem szerepel egyértelmű helymeghatározás”²⁰ a 17. századi rondellaépítések helyére. Az 1613-ban a Hideg Saroknál épített bástya (...*die Pasteien an Khalten ekh...*) az 1622. évi rajz szerint valóban a belső falövön állhatott, így a „római-középkori” középső falvi bástya mellett ezután az alsó- és a felső-falövön is erősítette egy-egy kerek bástya az erőd délnyugati sarkát. E három (IV. század-1340-1532/1533-1613) egymás fölé magasodó bástyát váltotta ki az 1641 és 1644 között,²¹ Volk-mayer bécsi építész tervei szerint téglából épített ötszögletű olaszbástya.

6. ábra. Sopron. A várárok menti Boldogasszony-templom gótikus bordatagozata az északkeleti bástya falában.
(Fotó: Gömöri János)

Abb. 6. Sopron. Gotische Gewölberippe der abgetragenen Frauenkirche im Mauerwerk der nordöstlichen Rondelle.
(Photo: J. Gömöri)

7. ábra. Sopron. a: Az északkeleti sarokbástya ásátási alaprajza; b: A bástya belső falsíkja melletti égerfa oszlopok.
(Felmérés és fotó: Gömöri János)

Abb. 7. Sopron. a: Grabungsgrundriss der nordöstlichen Rondelle, b: Erlenholzpfosten neben der inneren Mauerlinie der Rondelle. (Vermessung und Photo: J. Gömöri)

²⁰ HOLL 1997, 306, 45. jegyzet.

²¹ DÁVIDHÁZI 1989, 196. A posztókalló a városárok külső szélén, együtt a puskapor-malommal, a sarokbástya melletti

épületben kapott helyet. A két vízikerekes ácsszerkezetet az új bástya építése miatt bontották le.

Irodalom

- CSATKAI ENDRE
1938 *Idegenek a régi Sopronról*. Sopron.
1956 Soproni látképek (veduták) 1890-ig. In: Csatkai Endre és mások: *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest, 157–162. 2. kiadás.
- DÁVIDHÁZI ISTVÁN
1989 Soproni posztókallók. *SSz* 43, 193–205.
- GERŐ LÁSZLÓ
1956 A soproni vár. In: Csatkai Endre és mások: *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest, 165–174. 2. kiadás.
- GÖMÖRI JÁNOS
2002a *Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban* (The castle of Sopron and its county in the Árpád-age / 11th–13th cent. A.D). Sopron.
2002b A múlt jelei a Konferenciaközpont melletti útburkolatban. *Várhely* 8: 4, 77–84.
- HÁZI JENŐ
1931 *Sopron Szabad királyi Város története*. II/2. Sopron.
1939 *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron.
- HOLL IMRE
1967–1973 Sopron középkori városfalai (Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron). I. *ArchÉrt* 94 (1967) 155–183; II. *ArchÉrt* 95 (1968) 188–204; III. *ArchÉrt* 98 (1971) 24–42; IV. *ArchÉrt* 100 (1973) 203–206.
1979 Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. Archäologisch-stadtgeschichtliche Studie. *Acta ArchHung* 31, 105–145.
1981 Feuerwaffen und Stadtmauern. *Acta ArchHung* 33, 201–243.
1997 Scarbantia-Sopron városfalai. *SSz* 51, 289–306.
- HOLL IMRE – NOVÁKI GYULA – PÓCZY KLÁRA
1962 Városmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt (Stadtmauerreste unter dem Fabrizioushaus in Sopron). *ArchÉrt* 89, 47–67.
- HORVÁTH ZOLTÁN
1964 *Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében*. Sopron.
- MOLLAY KÁROLY
1956 Sopron vármegye vázlatos története. In: Csatkai Endre és mások: *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest, 39–112. 2. kiadás.
- NÉMETH PÉTER
1981 Civitas et suburbium. (Adatok Sopron korai várostörténetéhez). *SSz* 35, 50–58.
- NOVÁKI GYULA
1955 A soproni Várhely ásításának története. *SSz* 9, 131–135.
1962 Adatok a soproni vár rondelláinak történetéhez. *SSz* 16, 57–61.
1964 Zur Frage der sogenannten Brandwälle in Ungarn. *Acta ArchHung* 16, 99–149.
1997 Óskori földvárak Sopron mellett. *SSz* 51, 118–134.
- NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY
1987 A soproni belváros „vörös sánca” kutatásának eredményei. *SSz* 41, 38–48.
- PÓCZY KLÁRA
1967 Scarbantia városfalának korhatározása (La datation de l'enceinte de Scarbantia). *ArchÉrt* 94, 137–154.
- TOMKA PÉTER
1977 A soproni vörös sánc kutatása (Die archäologischen Forschungen der „Roten Schanze“ von Sopron. *Magyar Műemlékvédelem 1973–1974*. Budapest, 65–86.

JÁNOS GÖMÖRI

**Die aus den Steinen der „Unserer Frauenkirche”
gebaute Bastei in Sopron (Ödenburg)**

Im Jahre 1532, während der osmanischen Belagerung der naheliegenden Stadt Kőszeg, hatte die Verwaltung der Stadt Sopron einen Beschluss über den Abbruch der neben dem Stadtgraben stehenden gotischen Kirche gefasst, welche in den Quellen unter dem Namen *„capella Baete Virginis in suburbio, Unser Frauen kirchen von der stat gelegen, Unser lieben Frauen capelle auf dem graben”* etc. vorkommt. Aus den Steinen der demolierten Kirche wurde an der Nordostecke der Stadtmauern, in der äußeren Mauerlinie eine kleine Rondelle gebaut (Mauerstärke 1 m, innerer Durchmesser 6 m), die auf den Darstellungen der Befestigungslinien der Stadt aus den Jahren 1597, 1622, 1700 und 1831 sehr gut erkennbar ist. Die Abtragung der Rondelle fand am Ende des 19. Jh. statt. In den Jahren 1998 und 2000 konnte man während der archäologischen Ausgrabungen der Stadtbefestigungen ihre Grundmauern mit Spolien des gotischen Kirchenbaus freilegen. Im Inneren der Rondelle fand man eine Pfostenreihe aus Erlenholz, die zur statischen Sicherung des Baus dienten. Es ist anzunehmen, dass die sehr ähnliche Bastei an der Südwestecke der Stadtbefestigung – dargestellt auf dem Grundriss aus dem Jahre 1597 – auch aus dieser Zeit stammen könnte.

Die Bürger der Stadt Sopron ließen auch noch im 17. Jh. weitere Rondellen gegen die osmanischen Angriffe errichten, so entstand 1613–1614 je ein runder Bau an der Ost- und Westecke der südlichen inneren Mauerlinie. Die grosse Rondelle in der Mitte der östlichen Mauerlinie, hinter der St. Georg Kirche wurde 1631 erbaut. Das letzte berühmte Bauwerk der Stadtmauer von Sopron war dann eine fünfeckige Bastei an der SW-Ecke des Verteidigungssystems aus den Jahren 1641–1643.

Sopron városfalai – egy kutatási téma fejezetei

Sopron kialakulásának – az ispánsági központ várának, valamint a középkori városnak megoldatlan helyrajzi-történeti kérdései a *Műemléki Topográfia* megjelenésekor (1953) ismét aktualitást kaptak.¹ Ebben ugyanis a város történetét első ízben részletesen összefoglaló Mollay Károly felfogása ütközött a régebbi vélemények egy részével, mert a német várostörténet-írás egyik sokszor igazolt magyarázatát alkalmazta (miszerint sok új városalapítás esetében egy régi központ területi áthelyeződése mutatható ki). Ez történt volna Sopronban is és ezzel feloldható a késő középkori város és az ezen kívül, távolabb fekvő Szent Mihály plébániatemplom helyzete, valamint más, okleveles adatok kérdése (például a polgárság egy részének többször említett „kitelepülése”).

Az újjólag fellángolt vita, az ellentétes véleményekkel, magyarázatokkal (nagy részük a *Soproni Szemle* 1955–56-os évfolyamaiban), kimerítette az írásos anyagból levonható különféle elméleti megoldásokat. Végül Nováki Gyula² fogalmazta meg a lehetséges megoldás módját. A régi és újabb régészeti megfigyeléseket összegezve rámutatott: időszzerűvé vált célzott ásatásokat végezni, mert ezzel lehet döntő bizonyítékokat találni sok kérdésre (így a római város topográfiája, a tisztázatlan korú égetett sánc értelmezése, a középkori város kérdéseire). Erre azonban még várni kellett. Az akkori években a várostörténeti kérdések régészeti megközelítése nálunk (Buda kivételével) még hiányzott a hivatalos elképzelésekből,³ egy ilyen téma-ásatásra nem lehetett támogatást kapni.

Sopron középkori – kora újkori városerődítésének kérdése 1959-től kezdve (és a későbbiekben hosszú évekig tartó ásatásaimmal folytatódva) került érdeklődési körömbe, amikor Nováki Gyulával az első ásatást végeztük a Fabricius-ház kertjében (1. ábra).⁴ Már ekkor kiderült, hogy itt három kutatási téma együtt jelentkezik: a késő római Scarbantia, az ispánsági Sopron és a közép-

kori Sopron városfalai; illetve ezek építészettörténeti és topográfiai megoldásai. E régi témák részbeni tisztázását jelentette az ásatás (bár az ispánsági vár azonosítását a vörös sánccal itt még keltező leletanyag nem bizonyította, csak valószínűsítette). Világossá vált az is, hogy a fentebb említett hármas témakör vizsgálatához a további ásatásokat is a Belváros területén kellene végezni.⁵ A rendszeres ásatások 1961-ben kezdődtek és 1968-ig sikerült öt városfal-szakasznál kutatásokat folytatnom (egyes szakaszokat magam jelölhettem ki, mások kijelölését már az OMF műemlék-helyreállítási munkái határozták meg). Az egyszerűsítés, hivatkozás érdekében már a munka elején kidolgoztam azt a térképszelvény-rendszert, amivel az egyes ásatások egységes módszerű bemutatása történhetett; ehhez tartozott a középkori (egyben római) faltornyok beszámozása is.⁶

Az ásatások kiterjesztése, kapcsolódása a műemlék-helyreállításokhoz látványos eredményeket szült és Gömöri János későbbi munkáinál már természetessé vált a régészeti kutatás folytonossága. Sok kérdés tisztázódott, több további kutatást igényel, illetve szükséges a részletesen még nem publikált ásatások dokumentációjának, leleteinek közzététele. Utóbbihoz tartozik például az Előkapu Póczy Klára – Tóth Sándor-féle ásatása is (magam az itt feltárt falak periodizációját a mellékelt ábra szerint képzelem el) (2. ábra).⁷

A homályos kérdések közé tartozik az 1440–41-ben többször említett „polberich, polberch” (német Bollwerk: erődítés) építésére vonatkozó adatok feloldása. Magam a tűzfegyverek és városfalak kapcsolatának tárgyalásakor csak annyit tudtam megállapítani, hogy ezek a középkori kapuk további megerősítését, elővédművekkel történő bővítését jelentik⁸ (ugyanúgy, mint ahogy ebben az időben máshol is: például Bécs 1438, Zürich 1444, utóbbi esetben „Bollwerk” fából). Az erődítések pontosabb formáját azonban nem ismerjük. Azt,

¹ MOLLAY 1956, 39–43.

² NOVÁKI 1956, 258–260.

³ A középkori régészet várostörténeti témáinak hátrányos helyzetéről, politikai megítéléséről HOLL 1991, 79–80. – Még az OMF terveiben sem szerepelt ilyen ásatás (szemben a várakkal).

⁴ HOLL – NOVÁKI – PÓCZY 1962, 47–67.

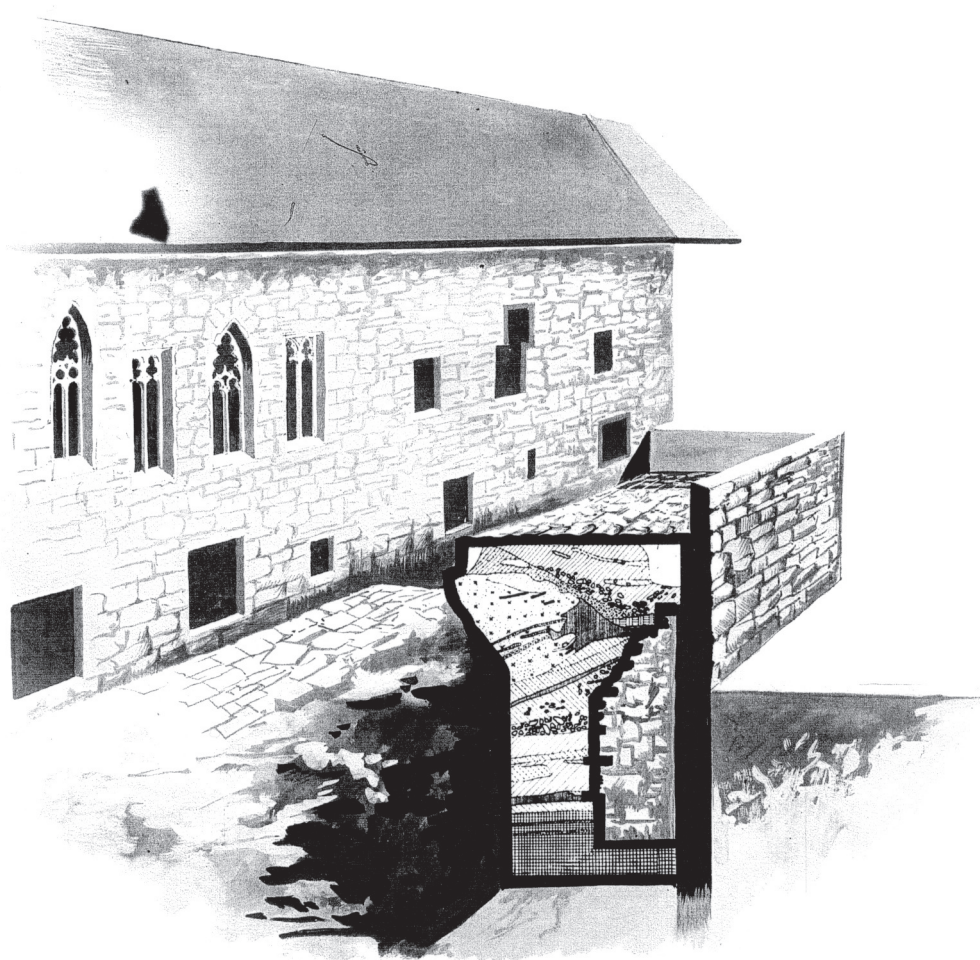
⁵ Már 1960-ban leírtam: „a középkori város pontosan a római város vonalát követi és erődítményeit felhasználja.” HOLL 1960, 241–242.

⁶ HOLL 1967, 156–157, 1–2. kép. Ekkor 34 toronnyal számoltam (tévesen egy olyannal is – 28. sz. –, ami Gömöri János

későbbi kutatása szerint nem épült meg. – MAJOR 1965, 157: 35 faltornyot rekonstruált a szabályosan szerkesztett késő római városfalon.

⁷ HOLL 1973, 192, 18. képen ásatásom alaprajza ezt nem mutatja, mert a Póczy – Tóth-féle 1966. évi folytatólagos ásatás publikálását vártam. TÓTH 1988, 56–77: feldolgozásában a legkorábbi falak az alaprajzon nem szerepelnek, csak az egyik déli vége (ún. „vakolt fal”); ezt Tóth is a római bejárat helyén létesített kapu külső folyosójának tartja. Párját a Hátsókapunál is megtalálta, uo. 12–13. kép.

⁸ HOLL 1981, 235.

1. ábra. Sopron. A Fabricius-ház kertjének ásatása a falszorosban. (Rajz: Szörényi Gyula)
Abb. 1. Sopron, Zwingergrabung im Garten des Fabricius-Hauses. (Zeichnung: Gy. Szörényi)

hogy itt a nehezebb ágyúk elhelyezésének megoldása játszott közre, az is mutatja, hogy 1440 áprilisában a várárok menti Boldogasszony-templom hátsó oromfalát is elbontották, júniusban pedig a Kovács utca házait (az árok mentén; *Házi II/3*, 173–179, 265), hogy ne álljanak a kilövések irányában. Egy szerencsés leletmentő ásatás talán segíthet e kérdéshez is adatokat nyújtani.

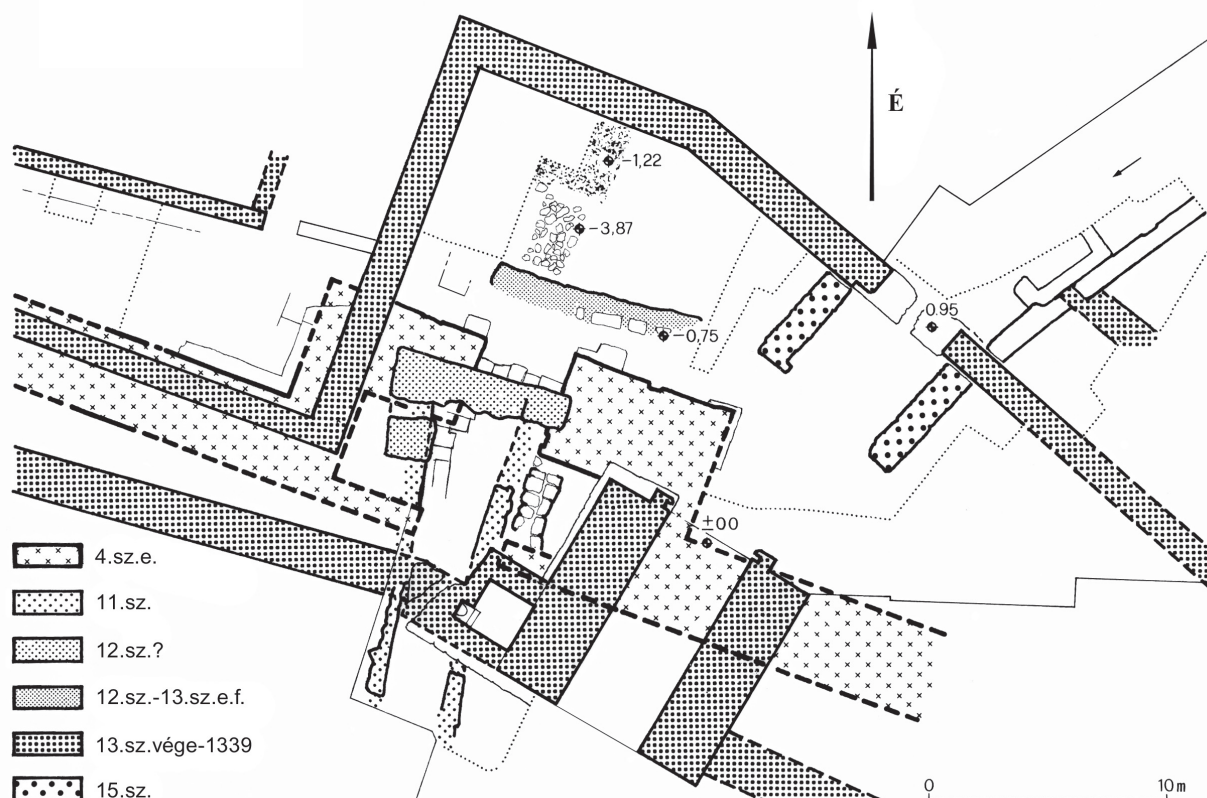
A soproni bástyák kérdése

Ismereteim szerint először 1514-ben találkozzunk a városi forrásokban a „pastey” (bástya) megnevezéssel, amikor ez év májusában fát vágtak ehhez és egy toronyhoz („thurn vnd posstey”), illetve a továbbiakban már a júniustól decemberig

tartó ács munkákat fizették ki (*Házi II/5*, 222–223, 236). Sajnos nem jegyezték fel ezeknek a bástyáknak a helyét, így bizonytalan, hogy hol is kereshetjük őket. (A város kiadásainak segítségét jelentette, hogy II. Ulászló király 1507-től 1516-ig többször is elengedte a rendkívüli adót a javítások,⁹ építkezések miatt (*Házi I/6*, 233–289). Lehetséges, hogy egy későbbi adat ugyanerre a helyre vonatkozik: az 1524. évi június–november havi kiadások elszámolása már pontosabb: „zw der pasteyn bey dem Fadernthor”, azaz az Előkapunál álló bástya ács munkáira fizettek (*Házi II/5*, 417–419). Az ekkor vásárolt gerendafák és nagy mennyiségű zsindely alapján úgy vélhetnénk, hogy e „bástya” (és a torony – az előlő várostorony?) fából készített gyilokjáróinak újjáépítése történt.¹⁰ A magunk részéről arra gondolunk, hogy ez az előlő

⁹ Miksa 1506-ban foglalta el rövid időre a várost – talán ekkor sérültek meg a városfalak? De már korábban is, 1496-ban elengedte II. Ulászló az adót „ad reformationem muri” és más erődítésekre (*Házi I/6*, 145).

¹⁰ A várostorony (Előtorony) legfelső emeletének kiugró ácsolt faerkélyének képét az 1602. évi fametszet is mutatja: HOLL 1973, 183, 5. kép.

2. ábra. Sopron. Előkapu. A római – ispánsági – késő középkori kapuk periódusai. (Rajz: Egyed Endre)
Abb. 2. Sopron, das Vordertor. Die Bauperioden der Toranlagen von der Römerzeit bis zum Spätmittelalter.
(Zeichnung: E. Egyed)

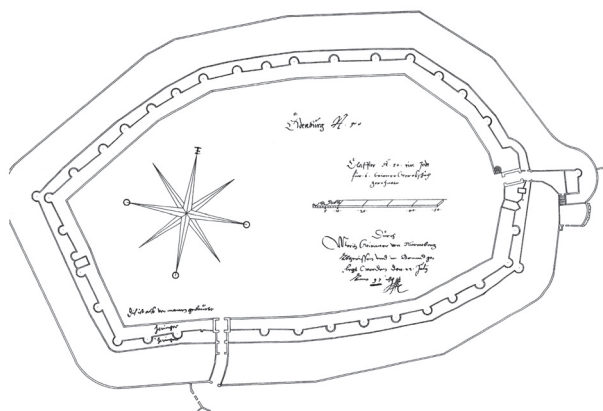
bástya elnevezés az Előkapu szögletesen kiugró kapuudvarát, annak nyugati részét jelentette. Az 1966–67. évi ásatási megfigyeléseim szerint¹¹ ez a városfalakkal egyidős, 1339-ben befejezett falöv itteni része, ami mintegy 16 m-rel előreállva a középkorban még nem volt feltöltve, belső szintje ekkor még a bejáratok szintjéhez igazodott. Ezzel a megoldással némiképp a középkori, belül még üres barbakánok szerepét töltötte be; mérete és előreugró helyzete a bejáratot védte, a védők elhelyezése csak emeleti fafolyosóján (esetleg kiugró erkélyrésszel) történt.¹²

Az 1524. évi számadások szerint a bástya csinosítására is gondoltak, pléhet vettek és a bádogos két „gombot” („II khnopfen zw der pastein beschlagenn...I tal.”; *Házi II/5*, 418–419) készített erre; majd két hónap múlva újabb két gombot, most már a toronyra („thurn bey der pastein”) – de ez lehet a külső második torony teteje is.

Ezek a munkák tulajdonképpen az előző 1523. évi közgyűlés határozatainak teljesítését jelentették, amikor – a szokás szerint – a vezetőséget hiányosságokra, elmaradt intézkedésekre figyelemztették: a zwingereket és a falakat hozzá jó állapotba, a bástyát és városfalakat lássák el tetővel, az ágyúkat javítsák (*Házi II/2*, 193). A későbbi években is találkozunk ilyen határozatokkal, így 1532-ben a kiácsolt fa felhasználására vonatkozóan, a Hátsókapu és az Előkapu bástyáinál. (Az előbbinél talán ugyancsak az előretolt kapuvédműhöz kellett?) A régi törött puskák és ágyúk újraöntetését és két „jó, hosszú ágyú, ami faltörésre is alkalmas” beszerzését is szorgalmazzák (*Házi II/2*, 228). Az utóbbi adatnál arra kell gondolnunk, hogy a város már számolt egy lehetséges ostrommal, amelynél a belső külváros déli, keleti házsora is az ellenség kezére juthat és ezekre majd löni kell (távolabbra is: „in die ferr schiessen”).

¹¹ HOLL 1973, 203–205. A 13. század végi–1300 körüli feltöltés képezi a szintet; lásd uo. 18–19. képen az alaprajzot és a rétegmetszeteket. E kapuudvarba épült be a 15. század folyamán a második külső alacsonyabb, kétemeletes kaputorony: 1841. évi felmérése, uo. 10–11. kép.

¹² A tűzfegyverek – szakállas puskák, ágyúk – elhelyezése ekkor még a faltornyok, tornyok felső részén történt, nem földszinti magasságban, mint később a modernebb várépítészeten.

3. ábra. Sopron városfalai 1597-ben. (Bécs, Hadilevéltár)
Abb. 3. Die Stadtmauern von Sopron, 1597. (Wien, Kriegsarchiv)

Az utolsó évtizedben a török veszélyre Sopron is gondolt, de anyagi lehetőségei komolyabb fegyverkezésre nem voltak elegendőek; ráadásul a királyi rendeletekre maga is pénzzel és saját ágyúinak elküldésével (1525-ben és 1526-ban) kellett hogy segítséget nyújtson (*Házi II/5*, 437). Bizonyítja ezt Ferdinándhoz írt levele is (1530 elején), miszerint híjával van nagy ágyúknak, ágyúgolyóknak, löpörnek stb., és ezért két nagyobb ágyút kér.¹³ (Valószínűleg nem kapták meg, ezért szorgalmazta a városi közgyűlés 1532-ben újak öntését.) Nem tudjuk, hogy hány ágyújuk volt – az előbb említett „régi puszkák és használhatatlan törött ágyúk” újraöntése szerint részben még az előző században (1427–1453 között)¹⁴ beszerzett fegyverzettel – kézi puszkákkal, féltucat (?) különféle ágyúval (ezek is a könnyebb fajtájúakból) rendelkeztek. (A korszerűbb, pontos célzást lehetővé tevő hosszú szakállas puszkák beszerzése csak később indult. 1482-ben a királyi harmincados, Alföldi Bálint tulajdonában már 6 szakállas puszkát sorolnak fel – valószínűleg kereskedett is ilyenekkel; *Házi II/1*, 233–234). Az 1535-ben megkezdett polgárkönyv rendelete szerint a városba költöző, polgárjogot szerezni akaróknak legyen szakállas puszkája – vagy fizessen 1 aranyat (*Házi II/2*, 290).

A fenyegető veszély ellenére komolyabb erődítési építkezésekre nem volt mód – még a Belváros esetében sem; a „belső külvárost” pedig a kapuk mellett csak árok (a patakmedrek?) védte és itt 1539-ben is csak kerítésről („mit gräben vnd zeimen”, *Házi II/2*, 267) van szó!¹⁵ Az 1532-ben a törökök hadjárata előtt elrendelt mustra szerint a város lakóinál 198 tűzfegyver (könnyű szakállas és kézi puska) volt, amihez a környező falvak 75 darabja járult (összesen 273 db).¹⁶ – Szerencsére, valószínűleg az időhiány miatt, a törökök ostroma elmaradt, a kőszegi kudarc is hozzájárult ehhez. Emiatt – vagy ennek ellenére? – a következő évtizedekben sem került sor jelentős védelmi építkezésre; a belső külváros Ikva-patak felőli oldalán épített városfal talán még e század folyamán készült, a kerítések helyén.

Rondellák és bástya

A védművek modernizálása nagy késéssel, csak a 17. század elején kezdődött el, de először ekkor is a már jócskán korszerűtlen megoldással (*5. ábra*). Rondellákkal – amelyek átmérője sokszorosa volt a korábbi faltornyoknak – a 15. század végi itáliai várépítészetben, majd a 16. század első felében Magyarországon többször is elláttak korábbi várakat, városokat (lásd Buda, Szigliget, Pápa; Tata 1552-ben, de 20 év múlva már olaszbástyával).¹⁷

Sopron rondelláinak kérdését Nováki Gyula elevenítette fel.¹⁸ Rámutatott a Várkerületen álló Szent György rondella téves¹⁹ keltezésére (nem 1614, hanem 1631).²⁰ A krónikás adatok között azonban maga is eltévedt, amikor a térképes ábrázolásokkal vetette össze (amint a következőkben tárgyalni fogjuk).²¹ Ugyanakkor felhívta a figyelmet az Orsolyita-kerti, azóta már lebontott rondellára és képi ábrázolásaira. Építési korát tekintve támpontként az 1597. évi (*3. ábra*) és az 1622. évi városalaprajzot (*4. ábra*) használta fel: előbbin még nem ábrázoltak rondellákat, az utóbbin már igen; így ezt is és párját a délnyugati sarkon. A Payr György krónikájában többször is szereplő rondel-

¹³ MOLLAY 1983, 204: részletesen tárgyalja az időszak eseményeit, Sopron készülődését már 1521-től; az 1532. évi mustárt és az ebből megismert polgári fegyverzetet. (A 3. kép „belső külvárosa” területét az általam 1979-ben megállapítottal egyezően mutatja, de szövege – uo. 200. – még régi álláspontja szerinti!)

¹⁴ A korábbi fegyverzetre részletes adatokkal: HOLL 1981, 204–205. Itt a 15. század második felének nagyon hiányos levéltári adatai miatt ezt a korszakot már nem lehetett tárgyalni (ez időben jelenhettek meg a korszerűbb fegyverek).

¹⁵ A belső külváros kiterjedéséről, védelméről HOLL 1979, 121. – Itt cáfoltam MOLLAY 1960, 335. elképzelését, ami még az Újteleki kaput és így a nyugati külvárost is ebbe sorolta.

¹⁶ MOLLAY 1983, 286. táblázat. A könnyű szakállas puszkákból eszerint majd kétszer annyi volt, mint a kézi puszkákból, tehát a modernizálás jelentős mértékű. De sok lakosnál csak számszerű, szálfegyver volt!

¹⁷ SZATMÁRI 1975, 281. (Az irodalomban több esetben 15. századnak tartott városi rondellák kora nem bizonyítható!)

¹⁸ NOVÁKI 1962, 57–61.

¹⁹ GERŐ 1956, 168. – Más keltezési tévedéseire a városfalak megépüléséről az ásatások adtak cáfolatot.

²⁰ NOVÁKI 1962, 60–61.

²¹ Ebben magam is tévedtem: HOLL 1967, 178, 27. jegyzet, csupán nagyobb faltornyoknak tartva.

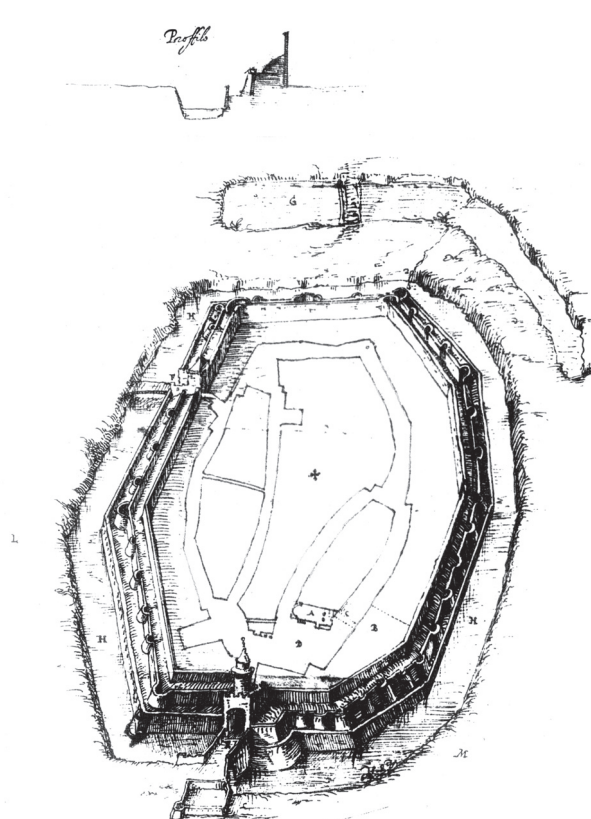
la-építkezéseket (1614–1642 között több esetben) a nem eléggé világos megfogalmazásuk miatt kérdésesnek tartotta. Csupán az 1631. évi adat pontos: „...in disem jahr ist die Pastein bey der Georiger khirche erbaut vorden”²² – tehát a Szent György bástya megépült –; „zavarólag csak az hat, hogy az 1622-ből származó tervrajzon jól felismerhető ez a rondella is. De talán mégis inkább hihetünk a soproni kortárs pontos hely-megjelölésének, mint a külföldi kortárs rajzának...”²³

A kérdések tisztázása érdekében tekintsük át az igencsak szórványos adatokat és az ellentmondásosnak látszó összevetéseket.

– 1612: a közgyűlési jegyzőkönyv szerint figyelemztetik a tanácsot „a várakok kitisztítására, városfalak kijavítására, tornyok (Pastain) megépítésére.”²⁴ Itt még csak igényként szerepelnek a „bástyák”.

– 1614: „Ist die pastein beim hintern dor erbaut worden.”²⁵ Ez véleményem szerint a délkeleti (Orsolya-kerti) rondella; a Hátsókapu, mint helymeghatározás, csak általánosabb értelemben, mint a város hátsó (déli) részének kelet felé eső szakasza szerepel.

– 1625: 24.§. „A Szent György templom melletti bástya dűledező, ezért kijavítandó.”²⁶ Ha tekintetbe vesszük, hogy az 1622. évi madártávlati rajz²⁷ már három rondellát ábrázol (a délkeleti és délnyugati mellett a Szent György-templomnál is – de utóbbi még nem éri el a legkülső városfalat), nyilvánvaló, hogy 1597–1622 között ezek megépültek, csak hogy a templomnál álló *nem azonos a máig meglévő nagyobb méretűvel*. Az ide épített valószínűleg hanyag kivitelezése miatt már néhány év múlva romlani kezdett. De ugyanerre figyelmeztetnek 1630-ban is: „Die Pastein bey St. Georgen-Kirchen so wol beim hindern thor im Winckhel auch am khalten Eck seint alle bauvellig und fast nider gefallen...” – most már az *összes korábban épített* rondella dűledező! (Im Winckhel: a Szögletnél – ez a városháza melletti kis tér, az adat valószínűleg a legkülső városfal kis északkeleti faltornyára, „bástyájára” vonatkozik, amelyet már az 1597. évi alaprajz is feltüntet. Építési idejét nem ismerjük, de alaprajzának kis mérete alapján késő középkori is lehetett.)²⁸

4. ábra. Sopron városfalai madártávlatból, 1622. (Bécs, Hadilevéltár)

Abb. 4. Die Stadtmauern von Sopron aus der Vogelperspektive, 1622. (Wien, Kriegsarchiv)

Egy 1628. évi közgyűlési jegyzőkönyvben a tendők között sorolják fel: „az Előkapunál a bástyát pillérrel kell megerősíteni, nehogy a nagy ágyúval együtt ledőljön.” Ez ismét a régi szögletes kapuvédemű lehet, aminek 15. századi szintjét most már az északnyugati sarokban feltölthették az emeletig – azaz a nyugat felé folytatódó felső Zwinger járószintjére. (Ezen a feltöltésen álltak azok az építmények, kis szobák, amelyeket 1841-ben már itt ábrázoltak.²⁹ A felső Zwinger felé még ekkor is volt átjárás biztosítva.)

Az ekkortájt végzett építkezések számadása it nem ismerjük, bizonyára elvégezték az 1630-as sürgetett javításokat. De a Szent György-templomnál álló esetében *e helyett egészen új rondella*

²² HEIMLER 1942, 23.

²³ NOVÁKI 1962, 61.

²⁴ PÓDA 1890, 404. (Az eredeti szöveg kifejezéseit néha megtévesztően fordította.)

²⁵ Payr György krónika, in HEIMLER 1942, 11.

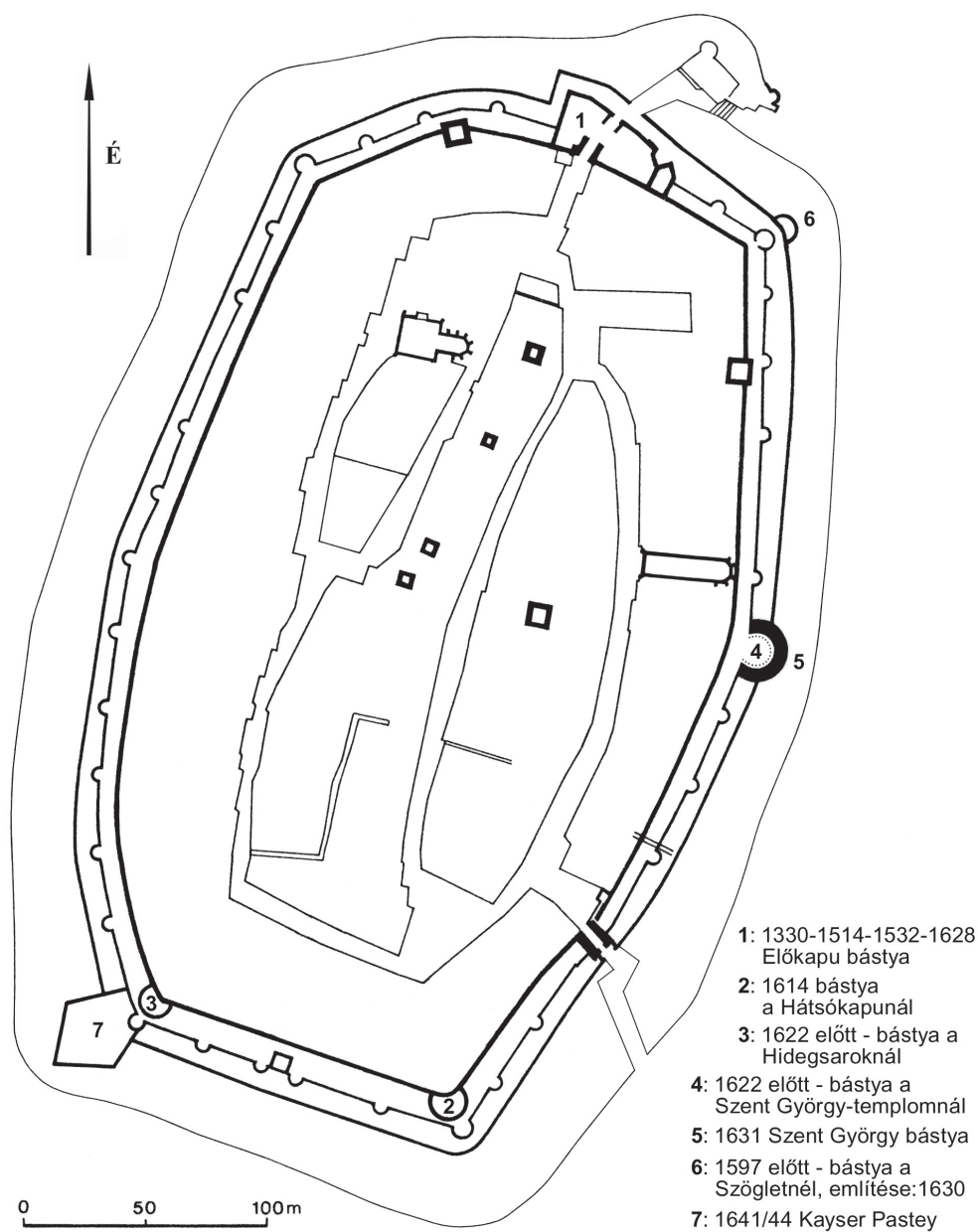
²⁶ PÓDA 1890, 438; 1628: 449; 1630: 454.

²⁷ A bécsi Kriegsarchiv madártávlati rajzát az 1930-as években édesapám – a városi látképek legteljesebb sorozatának gyűjtője – megbízásából és a Múzeum számára is Diebold K. fényképész fotózta le. 1962-ben közöltem képét és

felhívtam a figyelmet pontos ábrázolására, többek között még a hármass falöv metszetén ekkor is látható sáncemelkedésre a felső falszorosban.

²⁸ Az 1622. évi madártávlati rajzon a faltornyot utólag javításként rajzolták. Az 1859-ben készült felmérésen e külső torony maradványa már nem felismerhető alakú; Martin Hasenauer városalaprajzán 1831-ben még jól látható (6a. ábra) kb. 8 m átmérővel, félkör alaprajzzal. (Lásd Gömöri János cikkét e kötetben! [A szerk.])

²⁹ HOLL 1973, 11. kép átépítési terve.

5. ábra. Sopron városfalai a 17. századi bástyákkal. (Rajz: Ősi Sándor)
Abb. 5. Die Stadtmauern von Sopron mit Bastionen des 17. Jhs. (Zeichnung: S. Ősi)

építésébe fogtak, amely nagyobb (és vastagabb falú) lett; ráadásul még a legkülső alacsonyabb magasságú városfalat is áttörve a legerősebb védmű. Ahogy Payr György krónikája rögzíti: 1631 – „in disem jahr ist die pastein bey der Georiger khirche erbaut worden.”³⁰

Ez a ma is álló várkerületi rondella, felső részén négy nagyméretű (kívül 3 m széles, befelé tölcséresen szűkülő) ágyúlőrész. Falvastagsága mint-

egy háromszorosa a korábbi rondelláknak és az ásatás során feltárt kváderkő-burkolatos lábazatával 11,70 m magas. Tetején a lőrész fölött az egykori körüljáró alja még megmaradt a vékony mellvéd fal csonkjaival.³¹

A Lackner Kristóf polgármester ösztönzésére már előzőleg megkezdett védelmi építkezés során (ide számítva a külvárost övező hosszú városfalvonal kiépítését is, részben egyes pol-

³⁰ HEIMLER 1942, 23.

³¹ Az 1965–66. évi ásatás eredményei: HOLL 1967, 174–182; a rondella metszetrajza: 32. kép.

gárok saját költségén) egy egészen új lőrészor készült a középső városfalra. A korábbi nyíl-lőrészek a pártázatközök beépítésével készültek; most ezek fölé készült a más formájú lőrészor, téglabélletes fülkével.³² A magasztásnak az is oka volt, hogy időközben a felső falszoros szintje is emelkedett, feltöltődött mintegy 1 m-rel. Az újfajta lőrészek most már mind a fordított kulcslyuk alakot mutatják és az időközben modernebb fegyverzetként megjelenő muskéták használatához igazodtak. Már 1620-ban felszólítják a tanácsot: a fegyvertárban kevés a puska, ami használható, újakat kell beszerezni, írjanak beszerzésük érdekében Sziléziába („Mussqueten”) – de nem volt rá pénz. 1625-ben újólag határoznak: mindenkinek legyen muskétája és ezeket a Városházán tartsák.³³ Nagy volt a polgárság fegyveres erejének különbsége a 15. század közepéhez mérve: az első tűzfegyverek akkor jelentek meg, az íj és a számszerű volt inkább általános (ezt tükrözik a lőrésalakok is). Most már a muskéta a mindennapos; ehhez idomított új lőrészekkel³⁴ nemcsak a városfalon, de a külváros új, alacsony városfalain és faltornyain is. (Például a Patak utcai félköríves „bástya” hét ilyen lőrést kapott.) Nagy ágyúlőrészek jelentek meg a középső városfal faltornyainak felső részén (alattuk a korábbiakat befalazták), 3-3 db. Néhol még az egyenes falszakaszokon is – nagyjából a faltornyok közt középen, például a 10–11. sz. tornyok között – ugyancsak épült egy széles ágyúlőrés. A 17. századi újféle puska-lőrészek két tipikus alakját (IV. és V. építési periódus) a Hátsókaputól délre bontottuk ki (7. ábra). Ezeknél a régebbi fajta belső fülkéje kisebb és szegmens íves átboltozású, az újabb nagyobb és szegletes-lapos rézsűs boltozással készült. A külvárosi városfalon (1617–1626 között) a téglából épített lőrészek nagyobbak, de ugyancsak íves boltozatú belső fülkéjűek. (A 17. században az ilyen típusú lőrés-

sek általánosan használtak: Balf templom körüli védőfalában is hasonlókat alakítottak ki 1653-ban.)³⁵ Az újféle lőrészek megépülése azonban inkább csak felkészülés egy esetleges ostromra; de nem jelentette azt, hogy megfelelő számú modern kézi tűzfegyver rendelkezésre állt volna ahhoz, hogy a városfalak teljes hosszát ilyenekkel védjék, saját erővel. (Bizonyára számoltak fogadott zsoldosokkal, esetleg császári segítséggel, amire későbbi adatokból következtetünk.)

Ugyanakkor ágyúkkal már jobban fel volt szerelve a város. Pontos számukat nem ismerjük, de egy 1692. évi fegyvertár leltár³⁶ adataiból visszaszámolható, hogy az 1557–1599 között öntött többféle ágyúból még akkor is megvolt 8 db, sőt még egy régebbi, 1515-ben készített „Metallene Falkhaune” is a nehezebb ágyúk fajtájából, ami 7 fontos vasgolyó kilövésére készült.³⁷ Külön érdekesség, hogy ezen is, valamint az előzőkből három példányon a város címere is látható volt „mit den alhirig Stadt Wappen”, az öntés évszámával (1551, 1557, 1569). Sajnos nem tudjuk, honnét rendelte e bronzágyúk készítését a város,³⁸ Bécs vagy Pozsony a legvalószínűbb. (Egy „kettős falkonetta” 2 fontos golyókra, 1599-ben – felirata szerint – a bécsi ágyúöntő Wolf Unverzagtisch munkája volt.³⁹) A város számára öntött ágyúk közül a legnagyobb az 1569-ben készített „Quarthirschlange” („Quartalschlange”, ami majd 30 mázsa súlyú, a csövet 8 ló, a lafettát 3 húzza⁴⁰) „lafettája még jó”, 14 fontos vasgolyót löhet ki.

Három ágyút I. Rudolf császár küldött a városnak (1580, 1595), ebből kettő a könnyebb bronzcsövű.

A kimutathatóan még meglévő ágyúk között a tizedik már később, 1644-ben készült kettős falkonetta, 2 fontos golyóra, ennél is öntésekor a város címerét alkalmazták díszítésként; jó állapotban volt (míg az előbbieket többségénél feljegyzik kisebb hiányosságait: a gyújtónyílás kiégett, a

³² HOLL 1967, 3, 9, 28. képek; a felső falszoros metszete az V. periódus (17. század) lőrésével: 32. kép.

³³ PÓDA 1890, 428, 438.

³⁴ GERŐ 1956, 171, – az itt leírt lőréstípusok 17. századiak, a Várkerület falszakaszán a felső sorban. A középkori pártázat és a 15. századi lőrészek változatos formái még nem voltak ismertek, elfalazásukból 1961–65 között véstem ki. – A muskéta a 16. század második fele–17. század új puska Európa-szerte, kezdetben a régi gyújtó mechanizmusokkal (kovás), majd kanócossal. Hossza 1,5 m körül, a cső 1-1,2 m, kaliber: 12 mm, a nehéz típusnál 17 mm. A 16. és 17. századból sok példánya szerepelt a körmendi várkastélyból a kiállításon – SZENDREI 1896, 651–657, 717. Würzburg fegyvertára számára 1582-től nagy tételekben vásárolták („Musceten – Musquett”) e névvel itt szerepel először) darabját 2 Guldenért máshonnan. ESSENWEIN 1969, 122–123.

³⁵ A lőrésfülkék belső méreteit a védőfal vastagsága is befolyásolta.

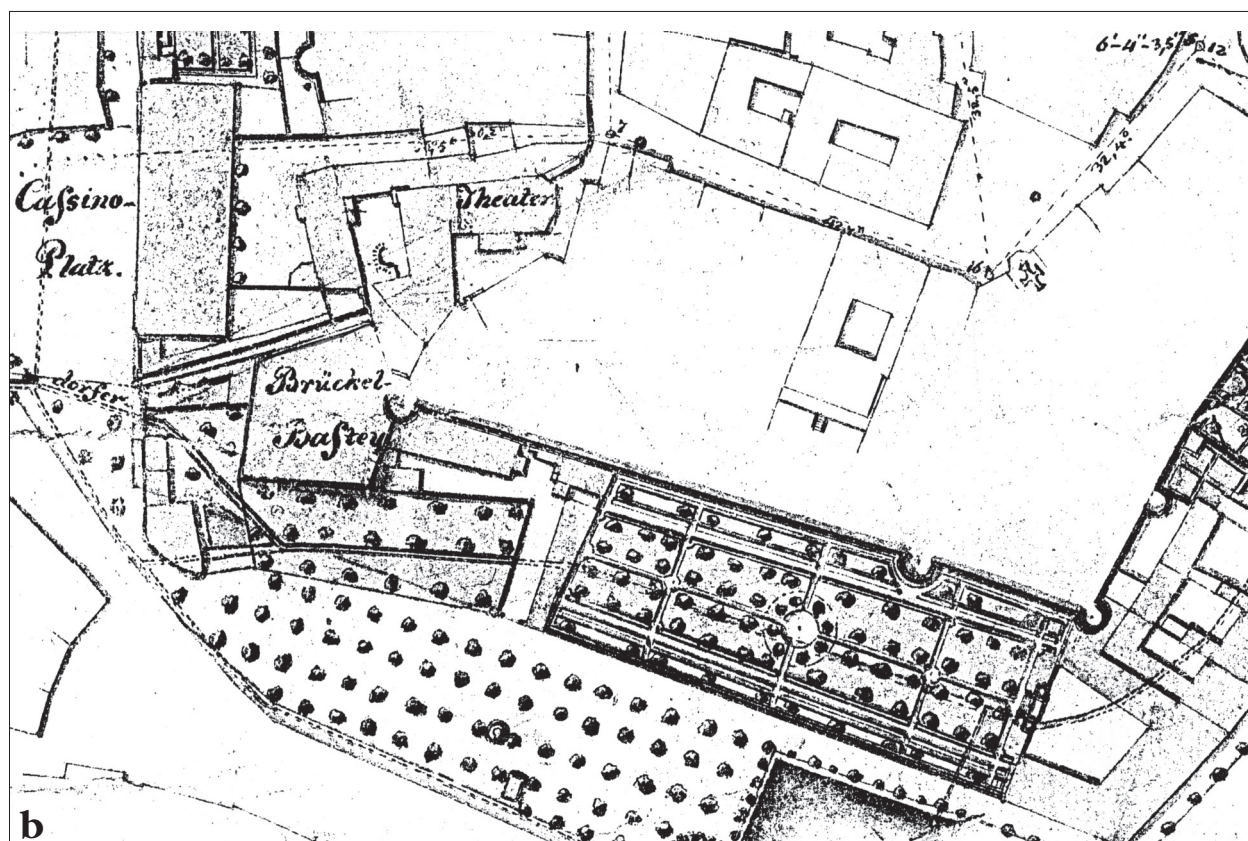
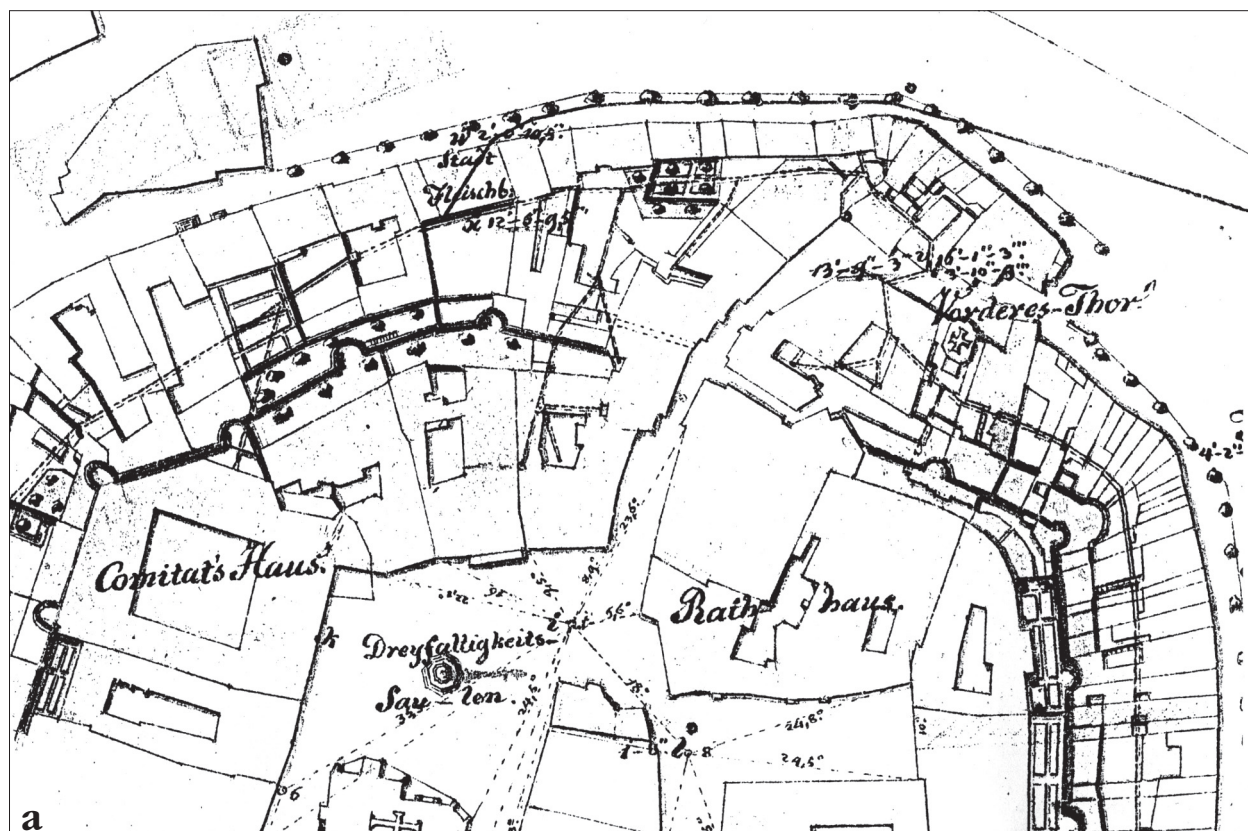
³⁶ SZABÓ 1981.

³⁷ SZABÓ 1981, 333–335. – A felsorolt ágyúk legtöbbje „Falkhaune – Falkhanet” azaz falkonetta; zömmel a könnyebb fajtából, ezek 2 fontos („libra”) vasgolyókhoz készültek, míg a nehezebbek 6–7 fontosakhoz. Súlyuk ennek megfelelően 7–12 mázsa körüli.

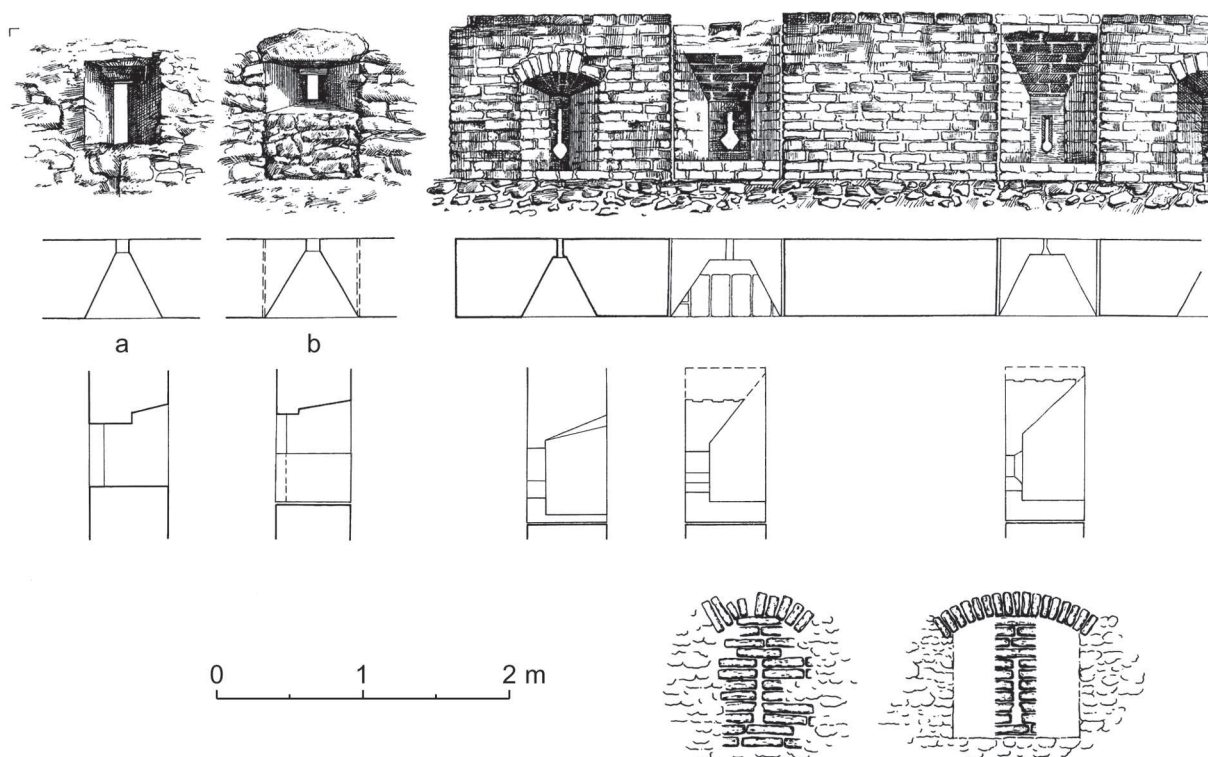
³⁸ Ha feltalálhatóak, úgy a városi számadáskönyvek utalhatnak a rendelésre és árukra, ahogy pl. 1440-ben is: HOLL 1981, 241. Helyesbítenem kell ottani adatomat, 204: a legkorábbi városi tűzmester 1417-ből ismert (Házi II/6, 85, ennek 1428. évre keltezését MOLLAY 1964, 1–2. javította ki).

³⁹ SZABÓ 1981, 333.

⁴⁰ ESSENWEIN 1969, 88 (nehéz csataágyú).

6a-b. ábra. Sopron város alaprajzának részletei 1831-ben. M. Hasenauer. (Városi Levéltár)
 Abb. 6a-b. Details des Stadtplanes von Sopron, 1831. von M. Hasenauer. (Stadtarchiv Sopron)

7. ábra. Sopron. Lőrés a városfalon a Hátsókapunál (15. és 17. század),
lőrés a Patak utcai külvárosi városfalon (17. század első fele). (Rajz: Egyed Endre – Ősi Sándor)
Abb. 7. Sopron, Schießscharten der inneren Stadtmauer beim Hintertor (15. und 17. Jh.)
und der äußeren Stadtmauer in der Pataki Str. (1. Hälfte 17. Jh.). (Zeichnung: E. Egyed – S. Ősi)

farészek korhadtak stb., de még használhatók).
– Az évszámok sok esetben nem szerepeltek az ágyúkon, a vasból készülteknel nem is volt szokásos, így nem tudhatjuk, hogy a felsoroltakon kívül mi lehetett még régi felszerelés, ami a rondellákkal, majd olaszbástyával megerősített városnak rendelkezésére állt.

Az utolsó nagyobb erősítési munka a délnyugati sarkon felépülő ó-olaszbástya. 1641-ben készíti el tervét két Bécsből érkező építész (jellemző a helymeghatározásra: a Hátsókapu és a Hideg-sarok mellett lévő bástya újjáépítése – tehát a megelőző rondella helyett).⁴¹ Megint csak feltűnő, hogy most is egy már elavult – évszázaddal korábbi típus – épül, takarékoságból, hisz Sopron nem szerepel a bécsi Haditanács által elfogadott végvárrendszerben. De még így is a legfejlettebbnek számíthatott erősen kinyúló szögletes oldalával (5. ábra).⁴² A városárokba mélyen benyúlva a középkori falrendszer déli és délnyugati szakaszát támadók ellen is védelmet nyújtott. Építése 1643-ban fejező-

dött be a Payr Krónika szerint. Később a közgyűlési jegyzőkönyvben „Kaiser Pastey” a neve.

A városfalak modernizálása az új tüzfegyverek számára készített lőrésekkel és a 17. századi védművekkel hozzájárult a város biztonságához; valószínűleg a modernebb pusok és muskéták darabszáma⁴³ is növekedett az ágyúkkal együtt. Ennek is volt köszönhető, hogy Bottyán János kuruc generális serege a dunántúli hadjárat során még többhetes ostrommal sem tudta elfoglalni 1705–6 telén Sopront – bár előzőleg már több dunántúli várat bevett.⁴⁴

Hadszertár és a Zöld torony

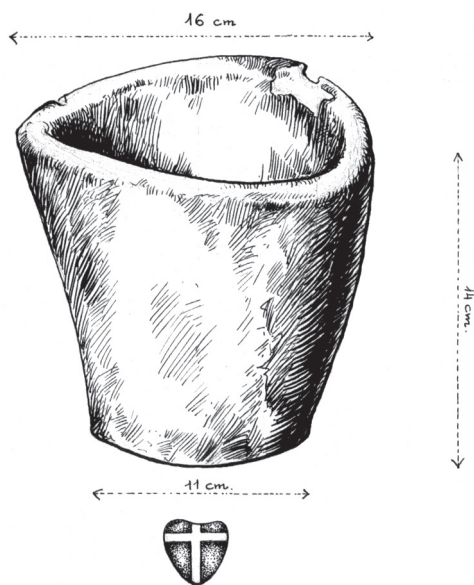
A 16–17. századi fokozottabb felkészülés két további létesítmény elkészülését eredményezte, amelyek közvetve a fegyverkezés kibővítésével jártak. A középkori városokban a kisebb számú fegyverek egy részét és a fegyvermesterek által

⁴¹ CSATKAI és mások 1956, 129; Gamauf számadáskönyvek másolatai alapján. Helyszínrajza 1835 körül, uo. 271. képen.

⁴² M. Hasenauer alaprajza 1831-ben még feltünteteti, előtte az egész déli oldalon park húzódik. 1872-ben még állt (6b. ábra).

⁴³ Az 1692. évi összeírásban 21 ágyú, valamint ugyanennyi másféle nehéz tüzfegyver (mozsár, orgona) mellett 1326 muskéta, 34 „Toppelhaggen”, valamint más könnyű tüzfegyver szerepel. SZABÓ 1981, 335–336.

⁴⁴ CSATKAI és mások 1956, 131.

8. ábra. Sopron. Nagyméretű bécsi olvasztótégely, a Városháza tűzmestereinek felszereléséből (16. század?). Bella Lajos ásatása 1893 (Sopron, Múzeum, Sterbenz K. rajza)
Abb. 8. Sopron, großer Schmelztigel aus Wien. Bestandteil der Ausrüstung der Büchsenmeister des Rathauses (16. Jh.?), aus der Grabung von L. Bella, 1893. (Museum Sopron, Zeichnung von K. Sterbenz)

kötelezően készített puskaport még a városházán tartották. 1439-ben a puskaapor a városházán készült („...im ratthaus, do sy puluer machten”; *Házi II/3*, 181), de 1503-ból is van erre adat (Mert Hengst és inasai puskaport és salétromot hordottak a városházára; *Házi II/5*, 136) (8. ábra).

1514 decemberében már hadszertár-fegyvertár elnevezéssel találkozunk, a városi kamarás számadáskönyvében: fát vásárolnak ehhez, majd egy hét múlva már az elkészült négy falipad árát számolják el („...ymb holtz zum zeughawss 85 den. – ...ymb vier maurpenckh vnnd ymb gesperholtcze zum zeughawss...X sol.den.”; *Házi II/5*, 240–241). – Közelebbi adatok hiánya miatt nem tudjuk, vajon már most is a későbbi fegyvertár épületéről van-e szó? (Az ez időben használt harmadik városháza nagyon szórványos adatai 1525-ig egyik részét sem nevezik így, bár az előbb említett adat szerint ide vitték a puskaport.)⁴⁵

A nehezen mozdítható ágyúkat sokáig – és főleg a háborús időkben – alkalmazásuk helyein, a

városfalak tornyaiban, a kapuknál és a bástyákon tartották; számos esetben az elkészült összeírások is ezek sorrendjében és megnevezésével sorolják fel az ágyúkat. Így például Nürnberg város esetében is 1462-ben egyeseket „a falakon, tornyokon és a zwingerekben”, másokat viszont a már rendelkezésre álló fegyvertárakban említnek.⁴⁶ Hasonló volt a gyakorlat a magyar városokban is.⁴⁷

Sopronban a 17. század első évtizedeiben a muskétákat még a városházán tartották (1625: „mindenkinek legyen muskétája és ezt a városházán tartsák.” Községi jegyzőkönyv 23. §. Póda 1890, 438). 1626–27-ben azt kifogásolják, hogy a kisebb és nagyobb ágyúk nincsenek tető alatt, és nem vitték át a rondellákba (11. és 10. §. Póda 1890, 440, 444). Egy-egy adat az Előkapu bástyáján álló nagy ágyút (1628), illetve a bástyákon álló ágyúk fafoglalatának elkorhadtságát (1662. 13.§) említi. – A már idézett 1692. évi fegyverösszeírás azonban sehol sem említi, hogy ezek közül valamelyik rondellában/bástyában lett volna tárolva; az összeíró nem tűzmester, hanem fegyvertáros („Zeugwarth”), a tűzfegyverek és más felszerelés tehát a fegyvertárban volt.

A *Műemléki Topográfia* adatai szerint a belvárosi Fegyvertár utca 2. számú házat a város 1619-ben építtette vagy javíttatta, mert ekkor nagyobb mennyiségű meszet használtak itt fel.⁴⁸ A községi jegyzőkönyvekben a már említett 1620. évi 11.§. is a fegyvertárban tárolt puskákról szól, de 1625-ben úgy rendelkeznek, hogy a muskétákat a városházán tartsák. Ez arra mutat, hogy párhuzamosan mindkét helyet is használták a kezdeti időkben. Úgy vélem, a Fegyvertár létesítése (egy korábbi városi polgárház megvételével?) Lackner Kristóf (aki 1613–1630 között több ízben volt polgármester) gondoskodásának egyik eredménye, szorosan kapcsolódott a városi erődítések (rondellák, külvárosi városfalak) széleskörű kiépítéséhez.

A *Zöld torony* kérdése sok tekintetben tisztázatlan, nem ismert pontos helye, alaprajza, rendeltetése.⁴⁹ Csatkai Endre topográfiai adatai: „helyi hagyományok szerint Lackner építtette török hadizsákmányból 1617-ben, a volt belvárosi zsidó templom telkén... Hagymasisakját zöldre festették... 1855-ben rombolták le.”⁵⁰ Topográfiai helyzete a déli városfalon belül, amit a soproni látké-

⁴⁵ A városháza helyiségeiről részletesen MOLLAY 1977, 243–247. A legtöbb év adatai hiányoznak.

⁴⁶ ESSENWEIN 1969, 39–40; 1579–80-ban már öt Zeughaus volt. Uo. 92–93.

⁴⁷ HOLL 1981, 219 (Eperjes 1492), 222 (Nagyszeben, még a könnyebb fegyverzet is a faltornyokban volt).

⁴⁸ CSATKAI és mások 1956, 204; Gamauf T. számadáskönyvek kivonata alapján. 1778-ban határozták el felszámolását. A

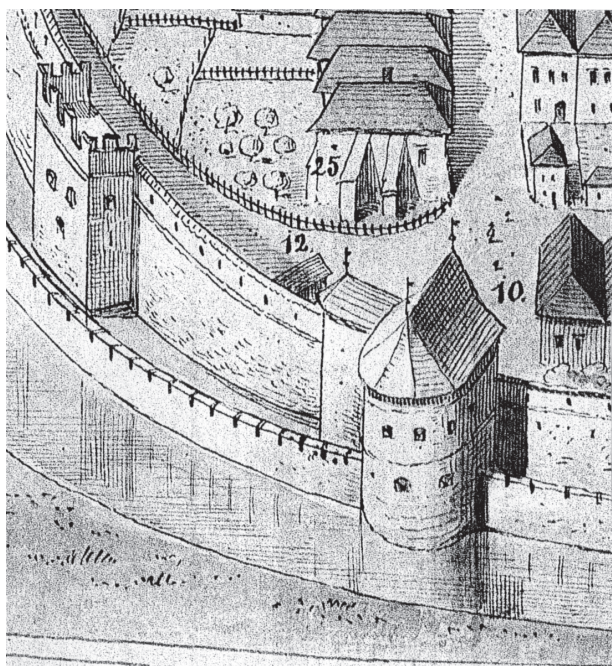
ház nevét az utcanév őrizte meg. – Kassán a Hadszertár 1561-ben létesült.

⁴⁹ Csatkai Endre már 1967-ben felhívta figyelmemet a kérdésre. A Levéltár építkezési aktáinak átvizsgálása a csatolt felmérésekkel, bontások engedélyezésével talán segíthet; magam a rendelkezésre álló rövid idő alatt ezt nem találtam meg.

⁵⁰ CSATKAI és mások 1956, 128.

pekről 1700-ban és 1750 körül leolvashatunk (így Z. Michel és Leopold Werner metszetén),⁵¹ arra mutat, hogy az előbb tárgyalt Fegyvertárral szemközt a Belváros déli végén építették.

Rendeltetésére fényt vet a korábban tárgyalt Pellican Lőrinc városi fegyvertáros számadásának egy helye: 1692. június és július hónapban ugyanis az itt tárolt puskaaporból kapott nagyobb tételt. Az első alkalommal, mint „Lakhnerische Pulfer Thurm” nevezi meg, másodjára pedig „... ausz den Unthern Theil des Pulfer Thurm in grünen Thurm” – azaz a Puskaportorony alsó részéből a Zöld toronyban, a számadás szerint.⁵² A kétfajta elnevezést párhuzamosan használták, a rendeltetés, illetve a polgárok által a zöldre festett barokk toronysisak miatt kapott névvel. Úgy gondolom, itt is Lackner Kristóf polgármester városvédelmi terveinek megvalósítását láthatjuk, ami-be a torony szervesen kapcsolódott. Kimagasló legfelső emelete figyelőhelyként most már párja lehetett az Előtoronynak, az ellentétes oldal irányába. Egykori külsejéről néhány festmény tájé-

9. ábra. Lőportorony a Vastag torony déli oldalához építve (16. század második fele?) Miskovszky V. rajza Bártfa városáról (részlet)

Abb. 9. Der Pulvertrum der Stadt Bartfeld (Bardejov, Slowakei), an der Südseite der sog. „Dicken Turm“ (2. Hälfte 16. Jh.). Detail der Zeichnung von V. Myskovszky

10. ábra. Sopron. A Zöld torony, id. Stornó F. akvarelljének (1854) vázlatos rajza

Abb. 10. Sopron, der „Grüne Turm“. Nach dem Akwarell von F. Storno d. Ä., 1854

koztat: id. Storno Ferenc 1847. és 1854. évi képei, Steinacker Károly 1852. évi tollrajza és festménye, valamint Hauser Károly képe.⁵³ A 19. században már Brückel-toronnak nevezték. E képek szerint a Zöld torony a déli oldal legbelső városfalának belső oldalához épült, két emelet magasan négyzetes alaprajzon; kimagasló barokk toronysisakkal. Nyugati oldalán a második emeletére külső lépcső vitt fel a városfal mellvéd folyosójáról. A város felé a földszinten nyílt ajtaja (10. ábra).

A Zöld torony, valamint a déli városfalak és bástyák lebontása a 19. század második felének építési területszerző lázának eredménye – ahogy sok más városunkban is⁵⁴ –, egyben a régi városkép értékeinek fel nem ismerése. Ha elmaradt volna, az előtte dél felé húzódó park (lásd Hasenauer városalaprajzán, 6b. ábra) szép rálátást biztosítva őrizhetné a város történeti értékeit.

⁵¹ CSATKAI 1956, 159–160, 53. és 55. kép; HOLL 1979, Abb. 3. – Az elsőn megnevezése: 7. Blechthurn; a másodikon: 2. der Wachthurn. – Z. Michel metszetén 8. számmal: Das Zeigha-uss – is, sajnos a zsúfolt képen nem kivehető.

⁵² SZABÓ 1981. 340 (a számadás 22. lapján). SZABÓ 1981, 332, „feltehetően a mai Tábornok-ház hátsó traktusában” – téve-

sen azonosítja, ez Lackner lakóháza volt a Fő téren 1631-ig; CSATKAI és mások 1956, 183.

⁵³ ASKERCZ 1995, 46, 48, 50. és 53. kép, valamint SSz 16 (1962) 86. képe.

⁵⁴ Erről részletesebben HOLL 1968, 289–302. – Rajzok a szerző tervei alapján: Egyed Endre, Ősi Sándor, Szörényi Gyula.

Irodalom

- ASKERCZ ÉVA
1995 *Sopron Anno, ahogy a festők látták.* Sopron.
- CSATKAI ENDRE
1956 Soproni látképek (veduták) 1890-ig. In: Csatkai Endre és mások: *Sopron és környéke műemlékei.* Budapest, 157–162. 2. kiadás.
- CSATKAI ENDRE és mások
1956 *Sopron és környéke műemlékei.* Budapest.
- ESSENWEIN, A.
1969 *Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen.* Bd. 1. Graz.
- GERŐ LÁSZLÓ
1956 A soproni vár. In: Csatkai Endre és mások: *Sopron és környéke műemlékei.* Budapest, 165–174. 2. kiadás.
- HÁZI I–II.
Házi Jenő: *Sopron sz. kir. város története.* I–II. sorozat. Sopron 1928–1938.
- HEIMLER KÁROLY (szerk.)
1942 *Payr György és Payr Mihály krónikája.* Sopron.
- HOLL IMRE
1960 Ásatási jelentés. *ArchÉrt* 87, 241–242.
1967 Sopron középkori városfalai. Jelentés az 1961–64. évi ásatásokról (Les murs d'enceinte médiévaux de Sopron). I. *ArchÉrt* 94, 155–183.
1968 Sopron városfalai. *SSz* 22, 289–302.
1973 Sopron középkori városfalai (Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron). IV. *ArchÉrt* 100, 180–207.
1979 Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. *Acta ArchHung* 31, 105–145.
1981 Feuerwaffen und Stadtmauern. *Acta ArchHung* 33, 201–243.
1991 Stadtarchäologie in Budapest und in Ungarn. In: *Budapest im Mittelalter.* Red. G. Biegel. Braunschweig, 71–94.
- HOLL IMRE – NOVÁKI GYULA – PÖCZY KLÁRA
1962 Városfalmaradványok a soproni Fabricius ház alatt (Stadtmauerreste unter dem Fabrizioushaus in Sopron). *ArchÉrt* 89, 47–67.
- MAJOR JENŐ
1965 A városalaprajz, mint a korai magyar városépítéstörténet forrása. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 1965, 153–174.
- MOLLAY KÁROLY
1956 Sopron vármegye vázlatos története. In: Csatkai Endre és mások: *Sopron és környéke műemlékei.* Budapest, 39–112. 2. kiadás.
1960 Sopron várostörténeti kutatása. *SSz* 14, 331–336.
1964 Sopron XIV. századi városképének vizsgálata. A Fabricius-ház története (kb. 50–1530-ig). *SSz* 18, 1–14; 97–117.
1977 A három középkori városháza. *SSz* 31, 234–247.
1983 Kőszeg 1532. évi ostroma és Sopron. *SSz* 37, 193–235.
- NOVÁKI GYULA
1956 A Sopron környéki régészeti kutatások feladatai. *SSz* 10, 256–260.
1962 Adatok a soproni vár rondelláinak történetéhez. *SSz* 16, 57–61.
- PÓDA ENDRE
1890 *Sopron sz. kir. város monographiája.* Sopron.
- SZABÓ JENŐ
1981 Pellican Ignác Lőrinc városi fegyvertáros számadása az 1692. évről. *SSz* 35, 331–343.
- SZATMÁRI SAROLTA
1975 Tata. In: *Váregépítészetünk.* Szerk. Gerő László. Budapest, 276–281.

SZENDREI JÁNOS

1896

Magyar hadtörténeti emlékek az ezredéves kiállításon. Budapest.

TÓTH SÁNDOR

1988

Régészeti adatok az Elő- és Hátsókapu történetéhez. *SSz* 42, 56–77.

IMRE HOLL

Die Stadtmauern von Sopron (Ödenburg) – die Abschnitte eines Forschungsthemas

Den früheren Bearbeitungen des Verfassers, in denen die archäologische Erforschung der spätmittelalterlichen Mauern von Sopron behandelt wurden, folgt jetzt die Erörterung der frühneuzeitlichen Modernisierung der städtischen Befestigungslinie. Den Abschluss dieser Arbeiten bedeutete die Errichtung der Rondelle und einer sog. italienischen Bastei in der 1. Hälfte des 17. Jhs. – die Bestimmung ihrer genaueren Bauzeit ist aber nur durch eine nachträgliche Quellenkritik möglich. Die Modernisierung der Verteidigung brachte Änderungen so bei den Schießschartenformen, wie auch bei den Feuerwaffen mit sich. Auch der Bau des Zeughauses, sowie des Pulverturmes („grien Thurm“) gehörten zu den Verteidigungsmaßnahmen (1617–1619), die vor allem dem berühmten Bürgermeister der Zeit, Kristof Lackner zu verdanken sind.

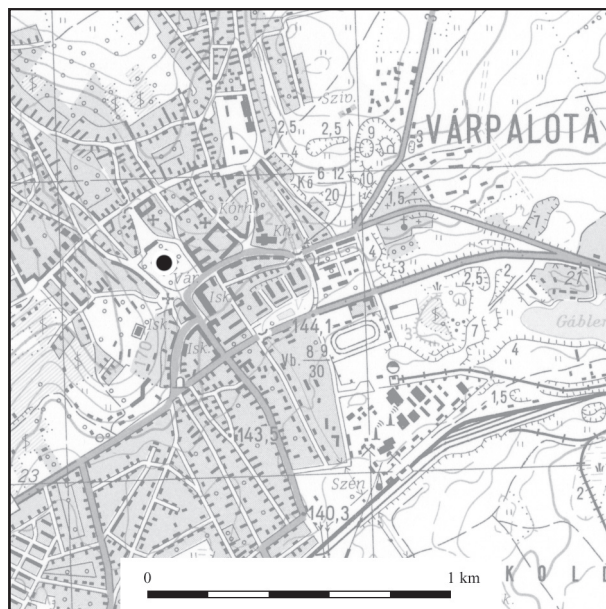
A várpalotai 14. századi „palota”

A Veszprém megye keleti határán álló várpalotai várat (1. ábra) felépültétől kezdve a 20. század közepéig folyamatosan lakták, bővítették, átépítették. A második világháborút követően gazdátlanul vált erősség tetőzetét, földemjeit szét-hordták, a védelem nélküli falak pusztulásnak indultak. Az 1950-es években megindult állagmegóvás nélkülözötte a már akkor is elvárható tudományos gondosságot, körültekintő, az értéket megóvó, megtartó tervezést. A több esetben a műemlékes szakemberek véleménye ellenében végzett építészeti beavatkozások során falakat, földemeket, boltozatokat bontottak le, túlméretezett vasbeton földemeket építettek, soha nem volt emeleteket húztak a történeti értékű szárnyakra. A munkálatokba csak az 1960-as évek elején kapcsolódhattak be régészek, művészettörténészek.¹ Megfigyeléseiket már jobbára figyelembe véve, az 1970-es évek derekára elkészült a vár teljes helyreállításának terve, azonban mindebből csupán a nyugati szárny rekonstrukciója valósult meg.²

Több esztendei szünet után az 1980-as évek végén a város kezdeményezésére ismét megmozdulni látszott a helyreállítás kátyúba ragadt szekere. Az elképzelt program csupán a vár kisebb részének rekonstrukcióját eredményezte volna, ám pénz hiányában a kivitelezés ismét megakadt. A program a palotai vár legkorábbi részeként már közel három évtizede ismert 14. századi palota helyreállítását, bemutatását célozta meg, kiegészítve az első emelet több barokk terének közösségi funkcióba állításával. A tervek szerint 1989

telén megindultak a kivitelezési munkák, majd egy éven belül leálltak.³ Egy évtized múltával elkészült, és elfogadásra került a teljes vár programterve. Ennek alapján, 2000 őszén folytatódhatott a múzeumi funkcióra kijelölt korai palota kutatása, helyreállítása.

Az alábbiakban megkíséreljük röviden összefoglalni, mit tudunk, mit figyeltek meg kutató elődeink és magunk a várpalotai vár legkorábbi magját alkotó épületről, érintőlegesen térve ki a

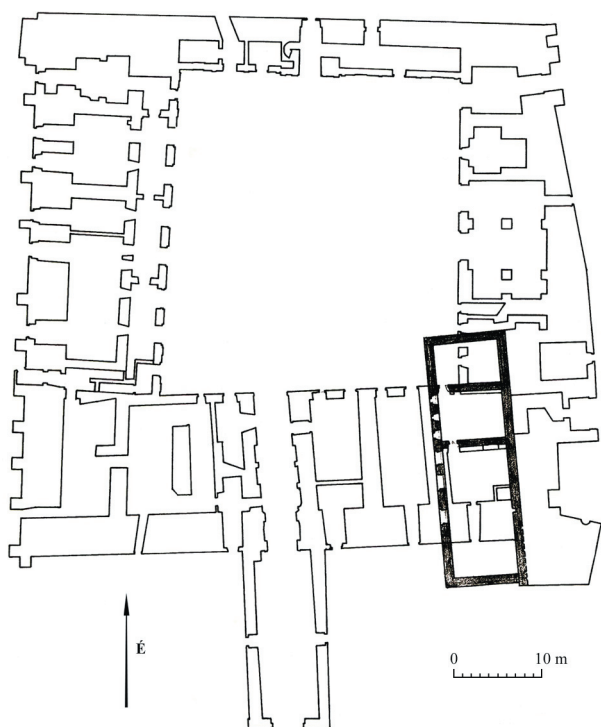
1. ábra. Várpalota belváros a vár helyével
Abb. 1. Várpalota, die Burg. Lageplan

¹ Az ásásokat Éri István, G. Sándor Mária kezdte 1961-ben, majd bekapcsolódott Németh Péter, Dax Margit és Jankovich B. Dénes. Kutatásaikról röviden beszámoltak a *Régészeti Füzetek*ben. A falkutatást Gergelyffy András végezte, munkatársa 1967-től Várnai Dezső építész volt, akinek egyértelmű megfigyelésekkel alá nem támasztott periodizációja volt az első közölt elképzelés (Várnai 1970). Az inkriminált helyreállításokat Károlyi Antal építész irányította. A Gergelyffy után végzett addigi megfigyelések összefoglalása a korábbi irodalommal László 1992, 183–192.

² A terveket immáron a VÁTI Műemléki Irodájában készítették, Sándy Péterné vezetésével. A nyugati szárny felújításának indokát a várpalotai bányászat centenáriuma adta, ezért készült el 1976-ra a rekonstrukció.

³ A terveket Oltai Péter építész (OMF) készítette, a korlátozott mértékű kutatást a szerző végezte (a tervező és a kutató személye napjainkig sem változott, csupán munkahelyük elnevezése alakult át Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központtá). A kivitelezési munkákat a várpalotai bányászati műszaki részlege vállalta. Elkészült a palota területén a szintsüllyesztés, lebontották a nyugati

homlokzat elől a dongaboltozatot. A palota területén magasan lévő talajvíz elleni szigetelés, a drénrendszer kialakítására akkor már nem került sor. A rendszerváltás viharos éveiben először a kivitelező szünt meg, majd a vár tulajdonviszonyai váltak évtizedre bizonytalanul. Csak miután a Kincstári Vagyoni Igazgatósághoz került a vár, természetesen a múzeum és a város ingyenes használatának fenntartásával, csillant fel a remény a folytatásra. A korai palota építészeti helyreállítása végül 2001–2002-ben elkészült, majd 2003–2004-ben Hoffer Andrea festő-restaurátor elvégezte a falképek és a homlokzati festés restaurálását. A kőkereteket Horváth Tibor kőszobrász restaurálta. A nyugati külső homlokzat restaurálásánál először a teljes homlokzati rekonstrukció szerepelt a programban. Tekintettel a kőkeretek körüli bizonytalanságra, a szakmai zsűri menet közben elvetette ezt a koncepciót és a homlokzat visszafogott, ám több tudás birtokában később végrehajtható rekonstrukciót megengedő változat mellett döntött, véleményem szerint helyesen. A restaurálást megelőző szondázásokról és az esetenkénti konzerválási munkákról lásd Lángi József beszámolóját (Lángi 2002, 161–163).

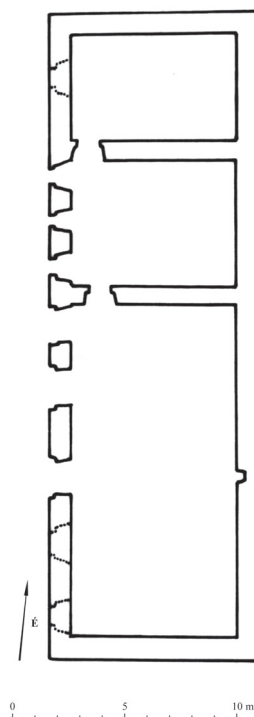

2. ábra. Várpalota. A korai palota helye a vár alaprajzában.
(Rajz: Arnóthi Zsuzsanna)

Abb. 2. Várpalota, der frühe Palast im Burggrundriss.
(Zeichnung: Zs. Arnóthi)

rendkívül bonyolult periodizációjú váregyüttes egyéb részeire. A legkorábbinak tekinthető palota részleges feltárását Gergelyffy 1966-ban végezte. A vár délkeleti sarkában elhelyezkedő, későbbiekben tárgyalandó épület mellett a kutató korainak – 14. századinak – tartotta a keleti szárnyban található kápolnát és északról csatlakozó két helyiséget, az udvar északi részén ma föld alatt lévő egytraktusú épületrészt, valamint a nyugati, máig megmaradt egyemeletes szárnyat.⁴

A történeti források szűkszavúak, emlékünkhöz az első említések, 1397-ben csupán *Palotha* helységnévként fordul elő. Többet sejtető egy 1409-es oklevél, amelyben „*Blasius Kezy castellanus castri Batorkw, alias curialis in Palatha...*” olvasható. Bátorok várát Gergelyffy egyértelműen azonosította a mai Várpalotától északra lévő Pusztapalotával.⁵ Így tehát legkésőbb a 15. század elején egy *curia*, mai szóval udvarház állt Bakonyalja és

3. ábra. Várpalota. A palota földszinti alaprajzána rekonstrukciós vázlata. (Rajz: Arnóthi Zsuzsanna)

Abb. 3. Várpalota, Grundriss des Erdgeschosses des Palastes. Rekonstruktionsskizze. (Zeichnung: Zs. Arnóthi)

Sárrét határán. Jelentős történeti forrás az 1445-ös országgyűlési határozat, amely az Albert király halála (1439) utáni zavaros időkben királyi engedély nélkül felépített várakat lerombolni rendelte, kivéve egyebek között Újlaki Miklós palotai várát. A megmaradásra ítélt *castrum* a korábbi épület, épületek felhasználásával kiépített közel szabályos négyzet alakú, négy saroktoronyos vár. A 16. században, majd a következő századtól birtokos Zichy család idejében történt kiépítések eredményezték a vár mindenki által ismert képét.⁶

A 14. században helységnévként előforduló palotát a korábbi kutatások során már 1966–68-ban azonosították.⁷ A 9 m széles, 29 m hosszú, észak-déli tájolású épület egykori területének mintegy négyötöde emelkedik a járószint fölé, noha a későbbi beépítések miatt ma ennél csupán kisebb területen vizsgálhatjuk felmenő falait (2. ábra). Az egytraktusú, kőből épített épület hosszfalai és

⁴ Az első beszámoló munkájáról GERGELYFFY 1967, 259–274. A három épületrész nem kapcsolódik egymáshoz, így tehát falvizsgálattal viszonyuk nem tisztázható, de a régéviszonyok miatt a régészeti módszerek sem alkalmazhatóak. Mivel nem zárjuk ki, hogy mindössze fél évszázadon belüli többszöri építkezéstről lehet szó, a stíluskritikai vizsgálat sem üdvöztető. Felvetjük, hogy elsőként a templom épült meg, majd a korai palota. Az északi és a nyugati szárnyat a négy saroktoronyos kiépítéssel tarjuk egyidősnek.

⁵ GERGELYFFY 1970, 125–129.

⁶ A vár újkori kiépítésének, történetének feldolgozása most nem feladatunk.

⁷ A Gergelyffy végezte kutatásokról dokumentációval nem rendelkezünk. A felmérések alapján készült Várnai Dezső rekonstrukciója. Alapvető forrásnak tekinthetjük a KÖH Fotótárában őrzött fényképeket. A palota hosszát a 2001-ben végzett szondázással tudtuk meghatározni.

két harántfala maradt meg csupán emelet magasságig, alaprajzát az udvarban és a vár déli homlokzata előtt ásatás tisztázta. Az épület eredetileg – a korábbi megfigyelésekkel szemben – emeletes volt,⁸ ám az emelet megközelítésének módját, a lépcső helyét nem ismerjük (3. ábra).

A palota nyílásokkal ellátott főhomlokzata nyugatra nézett. Vakolt falait a nyílásoknál keretézéssel megszakított bekarcolt, szürke festett kvádermustra borította. Megjegyezzük, hogy a vakolás, illetve meszelés ráfutott a kőkeretekre is. A lábazat kialakítására, annak roncsolt állapota miatt még nincs információnk, de nem zárhatjuk ki, hogy amennyiben folytatódik a felújítás, és a palota keleti homlokzatánál jobban rábonthatunk a köpenyezésre, tudásunkban gazdagabbak leszünk. A palota emeleti falsíkja holkerről indítva kissé a földszinti falsík elé lépett. A holker fölött négykaréjos motívumokból sgraffito technikával készített osztópárkány tagolta a homlokzatot, minden homlokzaton. A nyugati homlokzaton a holker vonalában kettő, kisméretű kőkonzol állt ki az emeleti falsík elé, és egy további konzolt bontottak ki a keleti homlokzat előtti elfalazásból is.⁹

A palota északi falából mindössze az északkeleti sarka maradt meg emelet magasságig. A keleti szárny 18. századi, barokk kápolnát magába foglaló, majd a század második felében ezt felszámoló kétszintes emeletes lakószárnyra történt kiépítéskor a korábbi falat az udvarszintig visszabontották, illetve a belsőben barokk falazatra cserélték. A visszabontások mértéke miatt az egykori nyílásokról már nem lehetett adatot szerezni, csupán annyi bizonyos, hogy az egykori északi helyiségnek az udvar felől bejárata nem volt. Felmenő falként maradt meg a korai palota említett észak-

keleti sarka, amely tanúskodhat annak 14. századi formájáról. A nagyméretű faragott kváderköveket széles, a főpárkány alatt mintegy 1 m-rel megállított élszedéssel látták el.¹⁰ A festett kváderosztású vékony vakolás, a középkorban megszokott módon, ráfut az armírozás köveire is. A palota keleti homlokzati falát – a 15. század első felében készült várfalat, majd a 16. századi köpenyezést – több ponton megbontva lehetett megfigyelni.¹¹ A korai elfalazás miatt szinte teljes épségben került elő több szondában a kváderes festésű falazat és felette a sgraffito díszes holkeros osztópárkány.

A palota déli kiterjedését illetően már a korábbi vizsgálatoknál is számtalan kérdés merülhetett fel. A vár délkeleti sarkát támasztó nagyméretű újkori támpillér nyugati, várfalhoz csatlakozó szakaszán legalább 1 m hosszban lehetett megfigyelni a korai palota keleti fala belső falsíkjának vakolatát. Az eddig publikált építéstörténet szerint a 15. század közepén a négy saroktornyos váralaprajzból „kilógó” szárnyakat lebontották. Különösen érthetetlen a megmaradt falszakasz annak fényében, hogy a 15. századi falakat a 16. század elején a máig látható támpilléres fallal köpenyezték. Akkor viszont miért jön ki a köpeny mögül az a fal, amelyet közel száz évvel korábban le kellett volna bontani. Részben ezen kérdések tisztázása céljából nyitottunk néhány szondát a vár déli fala előtt.¹² A korai palota kvádermustrával ékes déli falát egyértelműen meghatározhattuk.

Noha említett vizsgálatunk korlátozott volt, egyértelműen meghatározhatjuk a palota földszinti térosztását. Az emeleti térrendszer már megismerhetetlen. Az északi tér 4,7 m hosszú helyiségének egykori falaiból ma csupán a keleti áll emelet magasságig, eredetileg is nyílás nél-

⁸ Az emeleti fal a kiugró, festett osztópárkány felett még közel 1 m-ig követhető a nyugati homlokzati síkon egy foltban. A keleti hosszfalnak egy, a mai délkeleti torony területére eső, 18. századi áttörésében – ablak és árnyékszék – mintegy metszetben figyelhető meg a festett párkány fölött 80 cm-ig a korai falazat. A korai falakról hiányzó boltozati nyomok arra utalnak, hogy a palota síkfödémes volt. A területünkre eső összes boltozat 18. századi. A keleti emeleti fal előtt a középső helyiség fölött volt lehetőség a boltváll feltöltését kiszedni, de sajnos barokk köpenyt találtunk. Utolsó esélyt a délkeleti torony emeletén a kutatás folytatása adhat.

⁹ Méretük alapján legfeljebb fallal párhuzamos gerendát, egy esetleges folyosó talpgerendáját tarthatták. Ennek elene mond, hogy a gerenda a sgraffito párkányt jelentősen takarná, és a párkányon semmiféle erre utaló nyomot nem észleltünk. A palota homlokzat előtti helyiségében nem volt módunk a barokk téglapadlót megbontva nagy felületen feltárást végezni. A keleti falban lévő konzol elhelyezkedése nem szimmetrikus a nyugati falsíkon lévőekkel.

¹⁰ Hasonló élszedés figyelhető meg a visszabontott északnyugati (GERGELYFFY 1967, 261, 3. kép), valamint a délnyugati sarkon.

¹¹ Már az első megfigyelések alapján egyértelművé vált, hogy a négy saroktornyos várra történt kiépítés során fallal kötötték egybe a korai palotát és a tőle északra lévő templomot. A vár teljes külső falövet 1537-ben egy külső támpilléres közel 3 m vastag fallal köpenyezték.

¹² A szondázásra 2001 tavaszán nyílt módunk, mindössze egy hét időtartamra és kettő munkással. Sajnos e szűkös lehetőség kihasználásával csupán bonyolítani tudtuk az építéstörténetet, nem tisztázni. Feltártunk, pontosabban észleltünk kettő, a korai palota délnyugati sarkához épített kelet-nyugati irányú, mindössze 60-65 cm vastag kőfalat. Az egymástól 2,5 m-re lévő falakat harántfalak kötötték össze. A mai déli kapuépítménynél korábbi falak egy észak felé ajtóval megnyitott középkori helyiség sor maradványai. A felszínhez közeli falakhoz csatlakozó régészeti rétegek, az egykor fákkal, bokrokkal sűrűn benőtt területen nem adtak segítséget az értelmezéshez. Mindezekkel elsősorban arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy a kutatások bizonyos szintjének elérése, az épületek korának, egymáshoz való viszonyának egyértelmű tisztázása nélkül kockázatos bármiféle építészeti elvi rekonstrukciót készíteni – különösen, ha azt valamiféle szakmától független akarat megvalósítani is akarja.

4. ábra. Várpalota. A középső helyiség ablakcsoportja restaurálás előtt. (Fotó: László Csaba)
Abb. 4. Várpalota, die Fenstergruppe des mittleren Raumes vor der Restaurierung. (Photo: Cs. László)

kül.¹³ Az északi fal felmenő szakaszában barokk falazat, csupán alapozása középkori.¹⁴ A déli fal, válaszfal nyugati szakasza egyúttal a vár déli, ma kétemeletes szárnya udvari homlokzatának rövid földszinti szakaszát alkotja. A legutóbbi helyreállításakor kőkeretes barokk ajtóként visszaállított nyílás nyugati kávéja alatt figyeltük meg – kivitelezés közben – a 14. századi ajtó meszelt kávéját.¹⁵

A palota következő helyisége ma barokk boltozattal fedett tér. Északi falát, a már említett középkori válaszfalat a boltozat építésekor téglahosszúságnyi téglafallal köpenyezték. A helyiség déli falát a harmadik térrész felől a 15. századi torony építésekor kőfallyal köpenyezték. A válaszfalban közvetlenül a nyugati homlokzati fal mellett volt az eredeti kőkeretes ajtó.¹⁶ A helyiség nyugati

¹³ Az 1961-ben tört ajtónyílást a tárgyalt legutóbbi helyreállításkor visszafalazták.

¹⁴ Az alapozás iránya kissé eltér a 18. századi felmenő falétól. Utóbbiban kővályú vezet a vizet a várból a keleti oldalon lévő patakba torkolló – részben járható – boltozott barokk vízelvezető csatornába.

¹⁵ A kőkeret-fészek a válaszfal északi oldalán volt, miként a 8. jegyzetben idézett fényképen is látható.

¹⁶ A délkeleti torony felépültekor a korábbi ajtónyílást mintegy fél m-rel helyezték kelet felé. A barokk átjáró megtartotta ezt a szélességet, csupán igazított kissé a kávékon.

5. ábra. Várpalota. Az ötös ablakcsoport a nyugati homlokzaton restaurálás előtt. (Fotó: László Csaba)
Abb.5. Várpalota, die Fenstergruppe in der Westfassade vor der Restaurierung. (Photo: Cs. László)

falát töri át az ablakcsoport, amely az 1966. évi feltárások óta indukálta – hosszú esztendőig sikertelenül – a várpalotai kutatások folytatását (4. ábra). Az ablakcsoportot először a helyiség belső tere felől tárták fel, majd a kutatást kiterjesztették az ablakokkal áttört homlokzat előtti helyiségre. Ezen dongaboltozattal fedett tér a kapualjtól jobbra a második helyiség volt, a vár déli szárnyában. A dongaboltozat vállának kitisztítása után láthatóvá vált az egykori homlokzat külső síkja, felülete.¹⁷ A szakirodalomban elterjedt kifejezés szerinti ötös ablakcsoport felső rétegét kettő, kőkeretes háromkaréjos mérműves körablak adja. Alattuk három nyílás látható, amelyek közül a két szélsőben falazattal egyidős, lemez és horonytagozatú háromkaréjos mérműves, egyenes lezárási kőkeret ül a falban (5. ábra). A fülke nélküli kőkeretes ablakok rézsűs káváiban a falazattal egyidős tiplifák az egykori faburkolatra utalnak.

Ennek okán, valamint ablakcsoportunkat az ún. kapcsolt ablakokkal rokonítva, a szakirodalomban elterjedt, hogy a helyiséget faburkolat fedte. Mivel faburkolatra utaló nyomok csupán a két ablak kávájában vannak, a többi falon semmi nyom nem utal borításra, elfelejteni javasoljuk a várpalotai faburkolatos helyiségre vonatkozó utalásokat. A középső heveder nélküli nyílás mai, pontosabban restaurálás előtti állapotában a falazathoz képest utólagos áttörés. Épen maradt déli kávája nem rézsűl, a kőkeret-fészek hiányzik és téglahaveder – miként a másik kettőnél megmaradt – nem „fér el” a többi ablakhoz képest kissé aszimmetrikusan elhelyezkedő faláttörésben. A vakolatokat vizsgálva egyértelmű, hogy a középső ablak, amelynek déli káváján festett nőalakot tártak fel még 1966-ban, a palota második középkori periódusához tartozik, amelynek során a másik két ablak kávájában volt faborítást felszámol-

¹⁷ Gergelyffy publikációi óta a palotai homlokzat a 14. század végi homlokzatképzés etalonjává vált, még ha a korszakról máig legalapvetőbb művészettörténeti összefoglalásban öt

keskeny csücsíves ablakot említenek a kettő egyenes záradékú helyett, valamint a felettük elhelyezkedő ablakok számát a legfeljebb három helyett négynek tekintik is.

6. ábra. Várpalota. A restaurált homlokzat részlete. (Fotó: László Csaba)
Abb. 6. Várpalota, Detail der restaurierten Westfassade. (Photo: Cs. László)

ták.¹⁸ Ugyanekkor a következő, a harmadik helyiségben lévő, később elfalazott ablak környezetében is átalakítások történtek.¹⁹ Ezen ablak kávéit is falfestéssel látták el. Visszatérve a második helyiségünkhöz, nem tudjuk milyen volt az ablakcsoport az első periódusban, lehetséges, hogy a középső nyílás hiányzott, avagy egy, másik kettőnél kisebb ablak volt középtűt. Mivel az 1960-as évek közepén végzett kutatásról leírást, felmérést nem ismerünk, félő, hogy többet már nem tudhatunk meg (6. ábra).

A helyiségből a következő térrészbe a nyugati sarokhoz közeli ajtó vezetett.

A palota egykori, északról harmadik helyiségének egy része ma a 15. századi délkeleti torony barokk fiókos dongaboltozattal fedett földszintje. A délkeleti sarokban egy, az emelettel kapcsolatot biztosító téglafalazatú kürtő látható. A he-

lyiség oldalfalai közül csupán a keleti tartozik az első periódushoz, az északi, a nyugati köpenyezés és a déli fal teljes vastagságában a torony kiépítéskor készült. A nyugati köpenyfalán látható a középkori dongaboltozat íve, fészke (7. ábra).²⁰ Mivel a keleti falat kívülről köpenyezték, a boltozat homlokívét nem kötötték be a falazatba. A torony kiépítése után a palota nyugati homlokzata még szabadon állt, kőkeretes kapuját kisebb átalakítás után továbbra is használták. A korábbi falbontások során a keleti falban találtak egy eredeti kőkeretes falifülkét és jelentős mértékben belebontottak a délnyugati sarokban a torony és a 16. századi köpeny falába. Ennek során tártak fel két további, egyenes záradékú ablakot. A bejárat melletti ülőpados ablak lemez-horony profilozású keretkövének több darabja még helyén maradt. Az ablak kávéiban tárták fel, majd nem-

¹⁸ Hasonló eredményre jutott a falképekről restaurátori szakvéleményt és restaurálás tervezetet készítő Lángi József (ÁMRK) még 1993-ban.

¹⁹ A homlokzati kvádermustrában javítási foltot lehetett megfigyelni az ablak körül.

²⁰ A boltozat válla gyakorlatilag a mostani helyreállításkor kialakult szinten volt. A magas talajvízszint miatt nem volt

lehetőségünk megvizsgálni a mélyebb rétegeket. A magasabban lévő falszakaszokon pedig tudatosan nem vertük le a barokk boltozathoz tartozó 18. századi vakolat- és meszelésrétegeket. Hasonló földszinti – ma részben nem látható, mert jobbára járószint alatt van – boltozata volt az északkeleti toronynak is. A mai boltozat ott is barokk.

7. ábra. Várpalota. A nagyterem nyugati fala a torony boltozatának vonalával. (Fotó: László Csaba)
 Abb. 7. Várpalota, die westliche Mauer des großen Saales mit dem später eingebauten Turmgewölbe. (Photo: Cs. László)

rég restaurálták a legszebb falképeket. A secco technikával készült, fél életnagyságnál nagyobb álló alakok legkorábbi világi falképeink képviselői. Az ablakot a déli tornyokat összekötő fal építéskor falazták el. További bontással egy újabb ablak északi kávéjának és keretkövének maradványát is feltárták. Ez a nyílás már az 1537-es köpenyezésbe esett, déli fele falsíkon kívül esvén hiányzik, visszabontott.

A középkori kifestés nem csupán az ablakkávékat díszítette, hanem kiterjedt a palota déli helyiségének egykori teljes nyugati belső falára. Kisebb szakaszon volt csupán mód kibontásuk-

ra, hiszen az őket eltakaró 15. századi köpenyezés egyúttal a középkori torony fala. A statikailag megengedhető bontások után az alsó részen megfigyelhettük, hogy a figurális falképek – álló alakok, sárkány – alatt egy sötét, szürkés festésű korábbi réteg is volt. A kutatások alapján egyértelművé vált, hogy a korai palota földszintjén három helyiség volt. A legdíszesebb, a falképekkel ékes, 15,5 m hosszú déli helyiség volt. Bejárata a homlokzat északi harmadában nyílt. A nyugati homlokzat egykori ablakaiból három részben, illetve egészben megmaradt, de feltételezhetünk még egy további ablakot a déli végfalhoz közel is.²¹

²¹ A szondában feltárt falszakaszon a palotafal falkoronájának visszabontási vonala felett még „elfér” egy ablak, erő-

sen a sarokhoz húzva, miként a helyiség kaputól északra lévő ablaka.

A palota helyiségeinek a helyreállítás során kialakított szintjét a kapu küszöbszintje határozta meg. Amennyiben a későbbiekben az ásatás folytatására lehetőség nyílna, a déli nagy palota egykori szintje a vár előtti feltárás során még meghatározható lenne. A palota középső helyiségének ablakai a ma megszokott közel 1 m-es könyöklőmagasság helyett jóval magasabban vannak. A kaputól délre lévő ülőpados ablak fölkéjének szintje is közel 1 m-rel van magasabban, mint az egykori járószint. Mivel az ablakfülke alatt is átfut a kifestés, bizonyára valamiféle faszerkezetű fellépőt, lépcsőt alkalmazhattak az ablak megközelítésére.

Jelenlegi tudásunk szerint a 14. század végén felépült palotát a 15. század közepi kiépítés során nem bontották le, csupán a nagyterembe építették bele a vár délkeleti tornyát. Az ettől délre eső

palotarész a délkeleti sarkon lévő nagyméretű támpillér építéskor is állhatott még. Lebontására, amelynek során vele együtt megsemmisült a vélhetően a 15. század közepén épített külső déli szárny, a belső várat a ma látható támpilléres köpenyezéssel körbevevő 1537-es építkezés alkalmával került sor.

Noha a várpalotai várban tudományos igényességgel és céllal végzett kutatásokra először 45 évvel ezelőtt került sor, a vár építéstörténete még mindig számtalan ponton bizonytalan. Mindent megoldó, összegző tanulmányra kísérletet tenni korainak véljük. Rövid, lehetőség szerint a legkorábbi épület történetére koncentrálni beszámolóink írása során több alkalommal döbrentünk rá tudásunk fogyatékoságára, kérjük ezért a Tisztelt Olvasó elnéző megértését és türelmét.

Irodalom

GERGELYFFY ANDRÁS

1967

A várpalotai vár építési korszakai. I. A XV. századi palota feltárása a várpalotai várban (Die architektonischen Perioden der Burg von Várpalota). *VMMK* 6, 259–276.

1970

Palota és Castrum Palota (Palota und Castrum Palota). *Magyar Műemlékvédelem* 1967–68. Budapest, 125–145.

LÁNGI JÓZSEF

2002

Várpalota, vár. A falképek kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle* 2002: 2, 161–163.

LÁSZLÓ CSABA

1992

Újabb kutatások a várpalotai várban (Neuere Untersuchungen in der Burg von Várpalota). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 183–192.

VÁRNAI DEZSŐ

1970

Várpalota várának építkezési korszakai. *Magyar Műemlékvédelem* 1967–68. Budapest, 147–153.

CSABA LÁSZLÓ

Der „Palast“ des 14. Jahrhunderts von Várpalota

Der Palastbau, der nordöstlich vom Balaton liegenden Siedlung Várpalota (palota = Palast) ihren Namen gab, befindet sich im südöstlichen Teil der hiesigen Burganlage. Das am Ende des 14. Jhs. errichtete, einst zweigeschossige Eintraktgebäude – mit einer Länge von 29 m und mit einer Innenbreite von 9 m – gliederte sich im erhaltengebliebenen Erdgeschoss in drei Räume. Die Hauptfassade mit den Fensteröffnungen und mit einem Quadermustersverputz war nach Westen gerichtet. Zu den bedeutendsten Details gehören die Maßwerkenstergruppe im nördlichen Raum, sowie die Wandmalereien im ehemaligen großen Saal – die letzteren zählen zu den frühesten Kunstwerken mit weltlichen-ritterlichen Themen in Ungarn. Die Sanierung der Palasträume und der Westfassade, sowie die Restaurierung der Wandmalereien wurden 2004 abgeschlossen.

Északkelet-Somogy 16. századi erődített egyházai (Gondolatok az 1543–1575 közötti somogyi török–magyar végvárharcokról)

Nováki Gyulával közös munkánk 2005-ben jelent meg *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig* címmel. Ebben az 1984-től Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel együtt folytatott várfelmérési és várkutatói munkáink eredményeit összegeztük.¹ Ezzel azonban nem szabad lezártnak tekintenünk a somogyi várkutatót. Az új forrásadatok² előkerülése és bizonyos vártípusok,³ várhelyek⁴ felismerése kutatásaink folytatására ösztönöztek bennünket – többek között felmerültek a középkori templomok és más egyházi építmények erődítetttségével kapcsolatos fontos kérdések is.⁵ Már ebben a somogyi várkötetünkben elkezdtek a rájuk vonatkozó, eddig többnyire még ismeretlen adatok közlését (1. ábra).⁶ Az erődített egyházi építmények közül, legalábbis stratégiai szempontból, a legfontosabbak – egy-két hely kivételével – nagyrészt Északkelet-Somogyhoz köthetők.⁷

Templomerődítések Észak-Somogyban 1543–44 táján

A hadtörténészek már többször leírták, hogy Szulejmán szultán Buda elfoglalása után a Dunántúlon milyen fontos stratégiai hódításokba kezdett. 1543-ban Pécs és Siklós török kézre kerülése után Tolna, majd Somogy megye következett. Nagyon jól jellemzi az itt kialakult helyzetet Várday Tamás somogyi földesúr oklevele, amelyet Ferdinánd király nevében Szenyér várából ekkor, 1544. január 21-én bocsátott ki.⁸ Ebben már szerepelt, hogy „Somogy a török torkában van, azaz a megyét a törökök nap mint nap veszélyeztetik, sőt elfoglalással fenyegetik.” Miután a török csa-

patok 1542 őszén Dombóvárt elfoglalták, északnyugat-északi irányban a Balaton felé nyomultak előre. A Somogyban lakók helyzete válságos lett. „Ekkor a magyar lakosság – elsősorban a nemes-ség – tömegesen menekült a Balaton mögé, vagy a Balaton környéki várakba...”⁹

Az igazi nagy török támadás azonban 1544-ben, a Somogy északkeleti részét részben birtokló és ellenőrzése alatt tartó, nem sokkal korábban megerődített tihanyi bencés apátság és őrsége ellen indult először. Ahmed szandzsákbég 1544-ben elfoglalta a Tihanyi-félszigettel szemben lévő Endréd (Balatonendréd) kastélyát,¹⁰ majd Balatonszemes és Karád kastélya következett.¹¹ A három török palánkvárral megerősített első somogyi török hódoltsági terület endrédi központtal 1546-ra járási, azaz náhije területté alakult. A törökök a Dél-Balaton „bejáratánál”, Somogyban egy fontos – különböző várakkal és erődökkel megerősített – hadibázist nyertek.

A török csapatok ideiglenesen Koppányt (Törökkoppány) is elfoglalták, ezt azonban hamarosan fel kellett adniuk. A magyar katonai csapások és a törökök ellen kialakított magyar végvárrendszer tíz éven keresztül megállította a somogyi török „térnyerést”. Ekkor sikerült az Endrédtől Kőröshegyen át Balatonszemesig, legdélebbre Karád–Andocs vonaláig terjedő területre „visszaszorítani” a török terjeszkedés próbálkozásait.¹² Ugyanakkor, a megye töröktől legjobban veszélyeztetett részein, így a Dél-Balatonnál elfoglalt területek szomszédságában is, elsősorban a közvetlenül érdekelt nagyobb birtokosok létrehozták különböző erődítéseiket. Így építette meg például a Lengyel család – a családjukba „benőszülő” Magyar Bálinttal együtt – a fonyódi korszerű

¹ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 3–298.

² MAGYAR 2006, 1–34.

³ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 7, 8. 3. ábra. A korainak tartott ún. „motte” várak egy része a hódoltság kori „gőré” kisvárak körébe sorolható.

⁴ Joseph Schönwälder osztrák mérnök bejelentése nyomán (SCHÖNWÄLDER 2004, 1–3) vizsgáltuk Gyugy, Teleki (SCHÖNWÄLDER 2005, 1–6), valamint saját felfedezéséből Somogytúr, Balatonboglár, Balatonföldvár feltételezhető középkori erődítetttségét.

⁵ Ekkor fogalmazódtak meg ezeknek a mindenre kiterjedő további vizsgálatai, amelynek során Kapolyon, Törökkoppányban a szerző 2001-től rendszeresen folytatott helyszíneléseket. MAGYAR 2004–2005, 8–53 és MAGYAR 2004–2005a, 286–297.

⁶ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 9: 4. ábra, 10. A kötetben már szerepel Balatonszárszó-Kiserdei dűlőben Belényesi Károly által megtalált, Balatonszabadi-Pusztatoronynál általam, Somogysámszonban pedig Költő László által kutatott, illetve Fonyódon Fitz Jenő révén feltárt erődített egyház anyaga, valamint a forráskutatás során előkerült kőröshegyi, és a különböző szakirodalomból már ismert ságvári, nagybajomi és más erődített egyházi építmények publikációja. Uo. 27–30, 126–127, 46–47, 159–161, 166–167, 94–95.

⁷ MAGYAR 1989, 43–128; MAGYAR 2004–2005, 8–53.

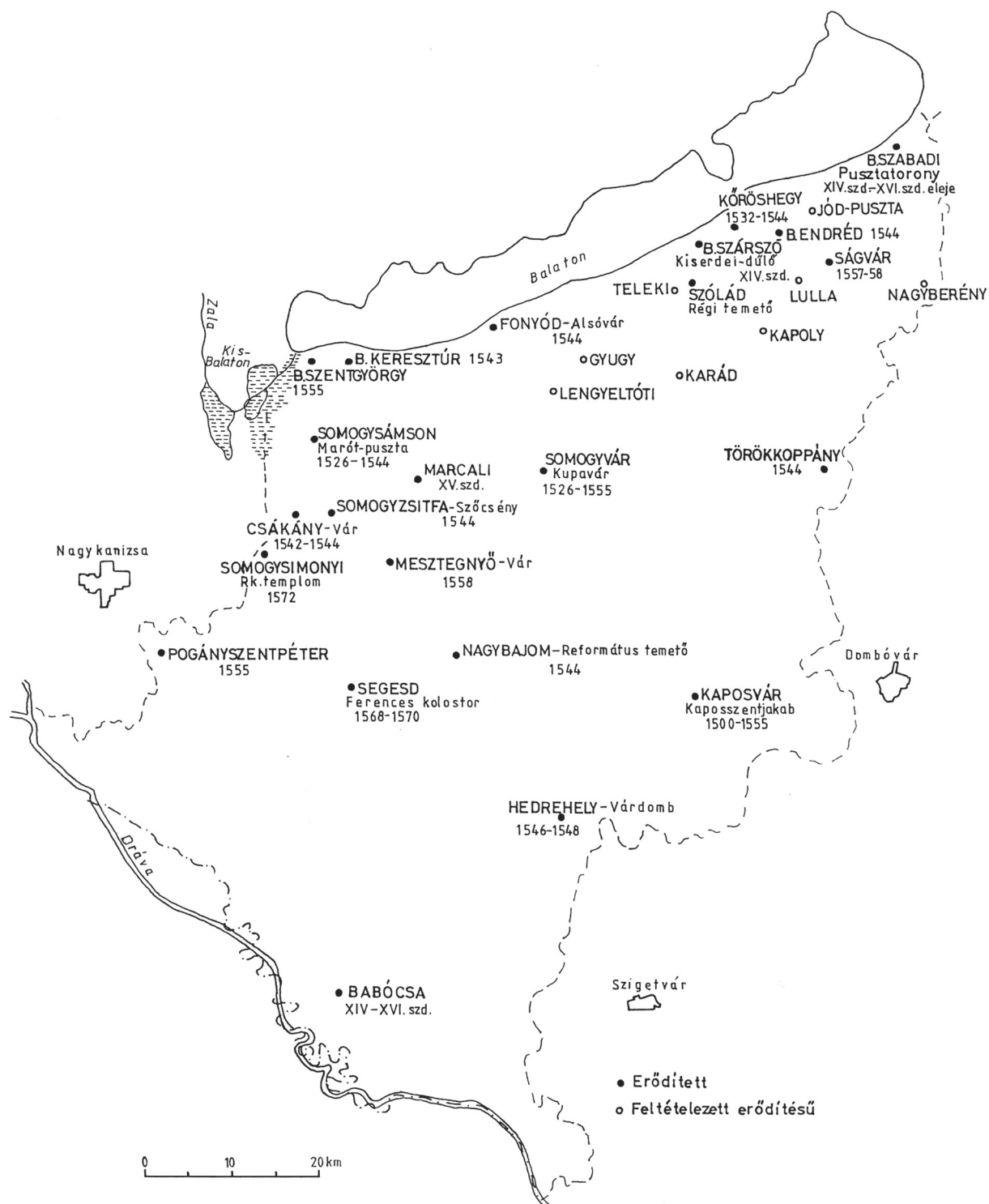
⁸ SOLYMOSSI 1977, 11–13.

⁹ VERESS D. 1996, 66.

¹⁰ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 25–26.

¹¹ Uo. 31–32, 74–75.

¹² MAGYAR 2004–2005, 40–46.

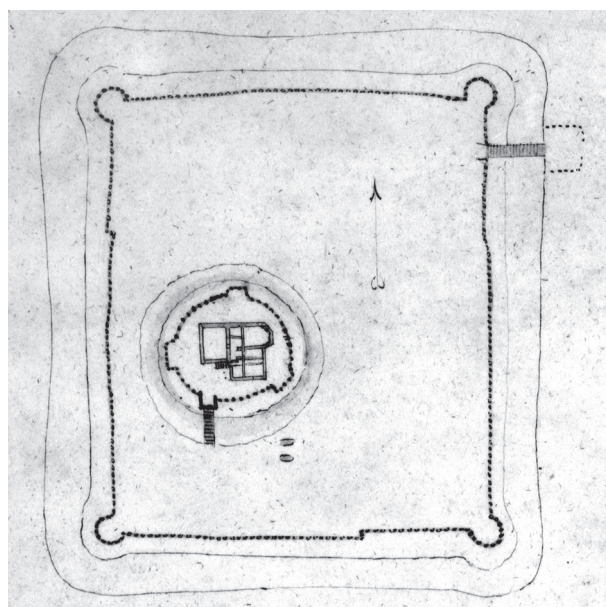
1. ábra. Középkori erődített egyházak Somogyban. (Rajz: M. Hrotkó Zsuzsanna)
Abb. 1. Befestigte Kirchen und Klöster im Komitat Somogy. (Zeichnung von Zs. M. Hrotkó)

templomerődítést, az alsóvári (fácánosi) palánkvárat (2. ábra).¹³ Szerintünk az 1544. évi török támadás adta meg az első komolyabb „lökést” több somogyi templomerődítés viszonylag gyors kialakításához.

A királyi hadvezetés – az 1526 után már *castellum*ként működő somogyvári (3. ábra) és kaposzentjakabi (4. ábra) bencés apátságok mellett – 1544-től több kastélyt ugyancsak különböző egyházak felhasználásával hozott létre. Az uralkodó ezzel központilag is segíteni próbálta a helyi földesurakat birtokaik megvédésében. Ekkor alakították ki például a helyi ferences kolostorból a csákányi *castellum*ot (5. ábra). A gyors erődítés eredményeként a templomot és a kolostor négyszögét csak sánccal erődítették, illetőleg palánk csak félig vette körül az épületegyüttest.¹⁴ Ekkor épült ki erődde a szomszédságában lévő szőcsényi (6. ábra), és a tőle jóval délebbre eső nagybajomi templom is (7. ábra).¹⁵ Az utóbbi egy jellegzetes falusi templomból készült erődítés volt: a kis dombon álló nagyobb épületet sánccal és fából, földből készült palánkkal vették körül. A palánkon belül az erődítést a jobbágyaikkal három év alatt elkészíttető földesuraknak udvarházaik is voltak.

Ugyancsak ebből az időből ismert a somogy-sámsóni Marót-vár, amely az ásatások szerint egy 5 × 5 m-es toronnyal ellátott, négyszögletes szentélyzáródású templom megerődítésével jött létre. A többperiódusú középkori templomot és temetőjét egy négy-sarokbástyás földvárral erősítették meg (8. ábra).¹⁶

A Fonyódot védő – több erődített templomból álló – végvársorhoz sorolható a tóti Lengyel család Lengyeltótiiban lévő birtokközpontja. A család itteni, kettős toronnyal is rendelkező maszszív bazilikája nemcsak figyelőhelyként, hanem a palánkvár erődített részeként is működhetett.¹⁷ Szerintünk ehhez – az 1544-es évektől az endrédi náhije körzetével szemben létesített – erődítésláncolathoz Észak-Északkelet-Somogyban még több, általunk most itt nem említett magyar templomerődítés is tartozhatott.¹⁸

2. ábra. Giulio Turco felmérése 1570–71-ből Fonyód-Alsóvár (Fácános) váráról

Abb. 2. Fonyód, die befestigte ehem. Praeffkirche, die sog. Alsóvár. Zeichnung von Giulio Turco, 1570–71

Templomerődítések Észak-, Északkelet-Somogyban (1555–1575)

Mintegy tíz esztendőn keresztül, az 1554–55-ös évekig a gyorsan kiépült, és elsősorban a templom- és kolostorerődítésekre támaszkodó magyar végvárvonal jól állta a török portyázók meg-megújuló támadásait. A balatoni és a somogyi részek ellen irányuló újabb nagyobb „háborúnak” a nyitánya volt az, amikor 1552-ben Koppány várát 57 lovas (ulufedzsi) és 29 szerb gyalogos (martalóc) szállta meg. A szigetvári őrség azonban pár hétre rá visszafoglalta Koppányt.¹⁹

A somogyi területek és váraik ellen 1555 augusztusában megindított nagy török támadás – nem véletlenül – először a megye szélén lévő Koppányt érte. A törökök előbb Koppányt és környékét foglalták el, majd a Somogy központjában található Kaposvár, Korotna, Nagybajom, Babócsa

¹³ MAGYAR 1985, 64–66; KOPPÁNY 1993, 37.

¹⁴ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 40–41.

¹⁵ SOLYMOSI 1979, 66–68; MAGYAR – NOVÁKI 2005, 94–95 (Nagybajom), 133–135 (Szőcsény). Szőcsénnyel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy szerintünk a ma is álló Szent Vendel-kápolna nem az egykori gótikus templomnak a szentélye.

¹⁶ KÖLTŐ 2005, 287–291; MAGYAR – NOVÁKI 2005, 126–127.

¹⁷ B. BENKHARD – LUKÁCS 1996, 1–2; SCHÖNWÄLDER 2004, 1–2; MAGYAR – NOVÁKI 2005, 162.

¹⁸ M. ARADI 2005, 4, 7–9 szerint Tömörd (Szöllősgyörök), Nagyszakácsi, Iharos, Buzsák-Fehérkápolna erődítetttségét

is vizsgálunk kell. (B. Benkhard Lilla 2005. június 2-i szóbeli közlése szerint ez utóbbi lelőhelyen, a temető kerítőfalán kívül egy árokkal övezett, sarokbástyás török kori palánkerődítést tártak fel.) A pálos kolostorból *castrum*ma átalakított Szentpéter 1555-ben a végvárrendszer első vonalában szerepelt (PÁLFFY 1999, 114).

¹⁹ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 146–147. Nádasdy Tamás második dunántúli főkapitánysága alatt (1548–1552) Szigetvár hátsó országában, a Balatontól délre, dényugatra olyan védelmi övezet jött létre, amely 1566-ig feltartóztatta a török hódítót (PÁLFFY 1999, 101).

3. ábra. Somogyvár-Kupavár erődítése.

(Virágh Dénes felmérése és Bakay Kornél közlése alapján, MAGYAR – NOVÁKI 2005, 232, 28)
Abb. 3. Somogyvár, ehem. Benediktinerkloster, die sog. Kupavár, Vermessung von D. Virágh
(nach MAGYAR – NOVÁKI 2005, 232, 28)

és Somogyvár várai után Öreglak várát vették birtokukba. A török támadó egységek a megye keleti felében egészen Babócsa–Segesd vonaláig terjesztették ki hatalmukat.

Az 1555-től kialakult új hódoltsági rész török katonasága elsősorban Tihany és Fonyód magyar végvárai katonáival vívott nap mint nap komoly harcokat. A kisebb-nagyobb végvárakra ekkortól kezdve rendkívül nagy török „nyomás” nehezedett.

Az 1556-ban már szandzsákszékhellyé vált Koppány megtartása a törökök számára kulcsfontosságú lett. Éppen ezért mindent megtektek, hogy megghiúsítsák az ellene irányuló összes, főképpen a fonyódi és tihanyi magyar végvári támadásokat. Az első, 1543–44-es török támadást követően kialakított magyar végvári vonal a török terület körül már egy úgynevezett „senki földjét” létesített. Ekkor a magyar-osztrák hadvezetés több, a török által birtokba vehető jelentősebb erődítményt lerombolt, így a kereki várat is.²⁰

Koppány 1555-ös török elfoglalása után a stratégiai foglalatások kezdeményezője Somogy északkeleti részén inkább a török hadvezetés lett. Ekkortól többnyire a törökök által megszállt vagy megerődített különböző egyházi épületekről, így a templomokról is gyakrabban kapunk híradást a forrásokból.²¹

1557–58-ból van adatunk a Foktól (Siófok) Ságváron át Koppány irányába vezető régi (római eredetű) középkori hadiút menti török templomerődítésekről.²² Takaró Mihály tihanyi kapitány az őrség egy részével 1557. március 22-e előtt a Balaton jegén átkelt, hogy Ságvár falunál megtámadják a „török kastélt, valami megerődített épületet”. Nyolc törököt találtak ott, akik az „igen magas és erős toronyba” menekültek a Takaró által rájuk gyújtott épületből. A tűz miatt „az dereka az kastélnak fottig leomlott...” Egy év múlva, vagyis 1558. július 7-én újra megtámadta Takaró a tihanyi őrséggel a ságvári szentegyházba magukat befészkelő törököket.²³ Takaró kapitányt a közeli endrédi török őrség felvonulása sem zavarta meg tervének kivitelezésében: a tihanyiak számára veszélyes ságvári templomerőd felgyújtásában. E támadással összefüggésben ismertünk meg egy fontos adatot a török által ez időre kialakított kőröshegyi új bázis-

ról. Takaró írta le ugyancsak a levelezésében, hogy ekkor nemcsak a közeli endrédi, hanem a kőröshegyi török őrség is üldözőbe vette őket. Elölük a Balatonon át csónakokkal menekülhettek el.

Ennek alapján felmerült bennünk, hogy ekkor Koppány és Ságvár közelében más új török erődítés talán nem működött, legalábbis ebben az időszakban. Hiszen akkor Takaró kapitány valószínűleg más – Tihany számára veszélyes – közeli török őrségről is említést tett volna,²⁴ ő azonban az ellene felvonuló endrédi törökökön kívül csak a kőröshegyi, addig ismeretlen török helyőrségről írt (*1. ábra*).

A kőröshegyi – a ságvárinál jelentősebb – török őrségről és az ő elhelyezkedésükről közvetve nyerhettünk adatokat. A rájuk vonatkozó első szűkszavú adat tehát 1558-ból való. A kőröshegyi törökök nyilván – a Takaró kapitány kíséretében lévő 20-30 (?) főnél – jelentősebb egységgel támadhattak. Takaró ugyanis nem vette fel velük a harcot, hanem csak az átkelés közben, a csónakokból lövöldözött rájuk.²⁵ Az is nyilvánvalónak látszik, hogy csakis Endréd és Szemesi török megszállása után, 1544-től számolhatunk a kőröshegyi török őrség és hadibázis kialakításával. Kérdés viszont, hogy ezt a legalább 50-100 fős csapatot hol is helyezték el a törökök? Vajon Kőröshegyen milyen korábbi jelentősebb építményt használtak fel a stratégiai fontosságú ellenőrző bázisuk létrehozásához?

Többen írják, hogy a törökök a déli Balaton-part első megszállásakor, 1544-ben endrédi végvárukhoz az ott található középkori egyházat is felhasználták.²⁶ Azt is tudjuk, hogy Endréden, Szemesen, Karádon és Koppányban ugyancsak felhasználtak korábban már meglévő földesúri udvarházakat, kastélyokat palánkváraik kiépítéséhez.²⁷ Erre jó példa Koppány (Törökkoppány) ma is fennálló, gótikus egyháza, amelynek alapján a gyors kastélyépítkezést hitelesen elképzelhetjük (*1. ábra*). Már másutt²⁸ megírtuk, hogy ott, az egymás közelében álló templomot és Török Bálint kastélyát (udvarházát) együtt, egy várként erődítették meg.

A kőröshegyi palánkvár számunkra azért látszik fontosnak, mert vele kapcsolatban több közvetett forrásadatunk van. Ismerünk egy 1532-es időpontot, amikor Pekry Lajos emberei megostromolták a

²⁰ VERESS D. 1996, 67; MAGYAR – NOVÁKI 2005, 78–79.

²¹ MAGYAR 2004–2005, 35–36. 1553 őszén Győrből kirendelt katonaság szolgált Baráti falu templomában (PÁLFFY 1999, 89).

²² MAGYAR – NOVÁKI 2005, 166–167.

²³ Uo.

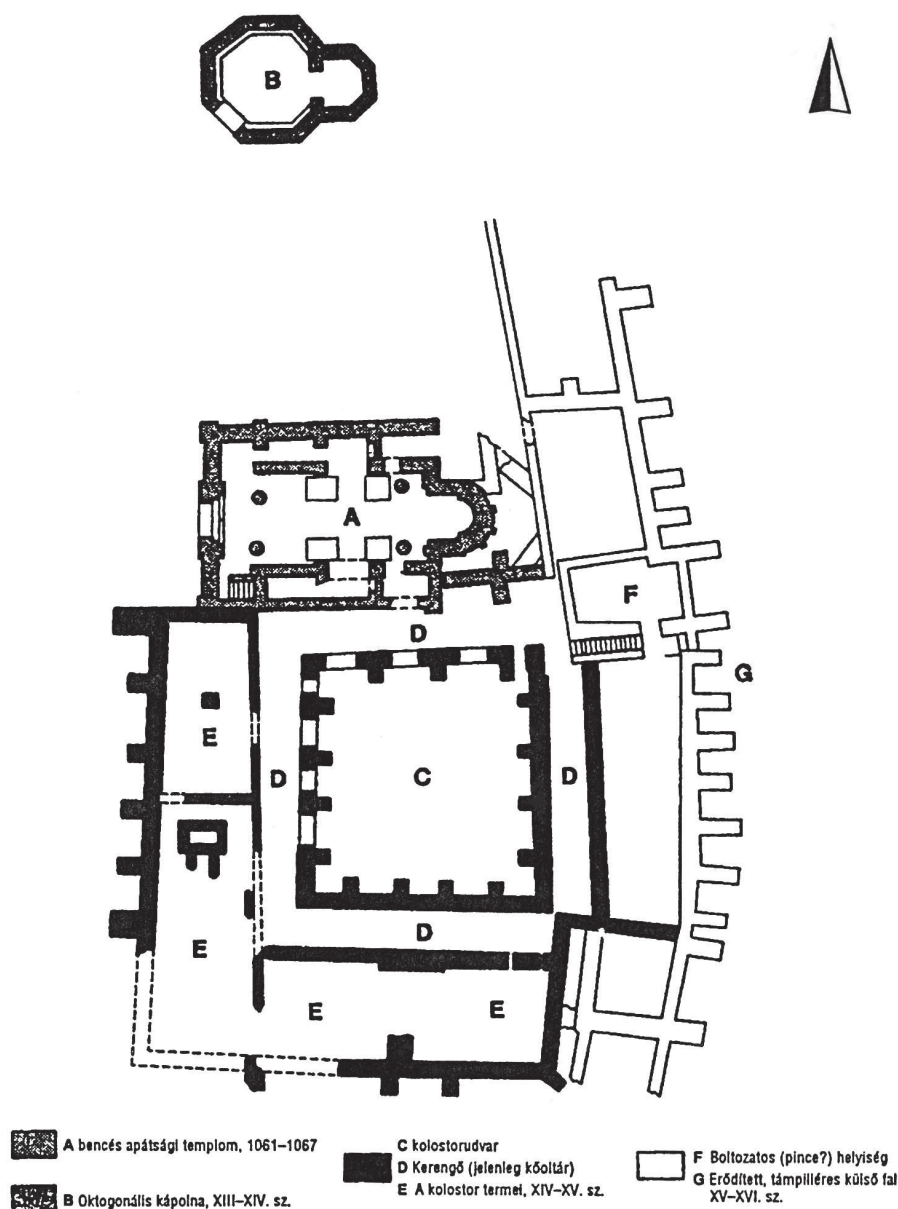
²⁴ VERESS D. 1996, 73–102.

²⁵ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 166–167. Egy régi templomnál szolgáló átlagos létszámú őrség, mint Mérges régi templománál, 20 gyalogosból és 3 huszárból állt (PÁLFFY 1999, 171).

²⁶ M. ARADI 2005, 10. szerint „a templomot ekkor (1544-ben) kettős palánkból készült négyszögletes védmű övezte.”

²⁷ KOPPÁNY 1993, 30; MAGYAR 2004–2005, 36–37: Szemesen is valószínűsíthető egy erődített udvarház, amely a 16. század elején a Buzlay családé volt.

²⁸ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 145–147. Törökkoppányban, 2003-ban a 16–17. századi fahíd maradványait is rögzíthettük, amely az ekkor is fennálló templom irányába, az ottani belsővárhoz vezetett.

4. ábra. Kaposvár-Kaposszentjakab. (MAGYAR – NOVÁKI 2005, 247, 42)

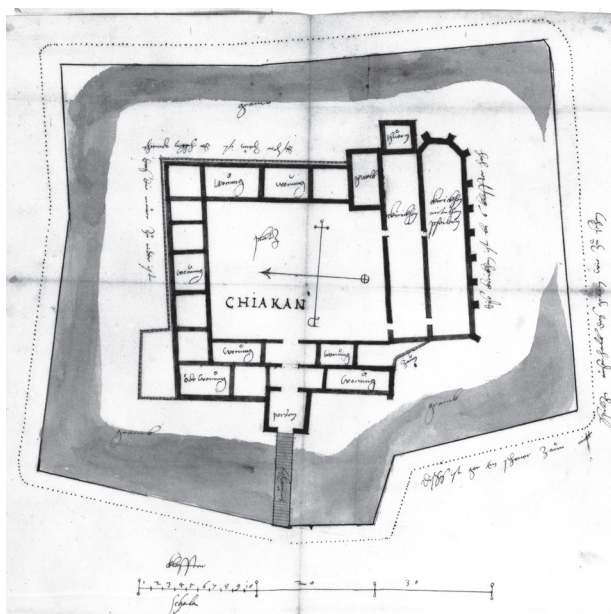
Abb. 4. Kaposvár-Kaposszentjakab, ehem. Benediktinerkloster. (MAGYAR – NOVÁKI 2005, 247, 42)

ferences kolostor épületét, hogy kifüstöljék az oda visszavonult Báthory András embereit. Azt is tudjuk, hogy a felgyújtott kolostor teteje leszakadt és az épület rommá lett, többé nem is állították helyre. Kőröshegyen 1532-ig csak a ferences kolostor maszszív, nagy épülete – magas tornyú temploma miatt – lehetett igazán alkalmas egy nagyobb támadás elleni védekezésre. Sőt, még az is lehetséges, hogy ez a kolostor is már palánkkal erődített volt,²⁹ mint 1555-ben a segesdi ferences kolostor. (Az utóbbiról akkor Csányi Ákos azt írta: „a segesdi klastromot

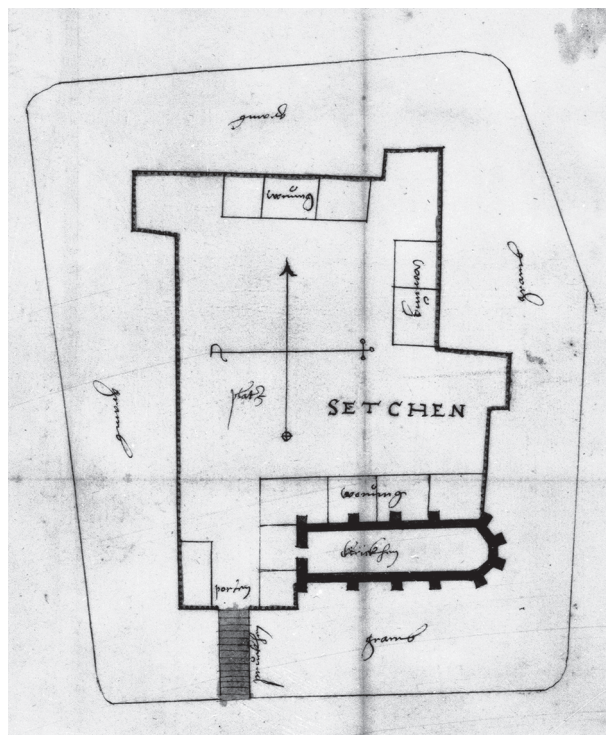
nagynak mondják és palánkját is oly nagy helyen mondják, hogy ezer ember beleférne.”)

Miért nem építette újjá a kőröshegyi ferences kolostort magyar földesura, Báthory András? (A kolostor elhanyagolt romként állt egészen a 18. századig.) Valószínűleg azért, mert időközben egy stratégiaileg alkalmasabb helyen másik erődítést hoztak létre. A török (1544-es berendezkedésekor) a másik erődítést használta fel hadibázisául, azaz – mint a segesdi török végvár esetében is – a stratégiai szempontból is fontosabb másik helyet választ-

²⁹ ÖZE 1996, I. 59, 62, 148. Koppány Tibor is erődítettnek veszi a kőröshegyi kolostort (KOPPÁNY 1993, 34).

5. ábra. Csákány erődített kolostora.
Giulio Turco felmérése 1570–71-ből
Abb. 5. Das befestigte Kloster von Csákány.
Zeichung von Giulio Turco, 1570–71

6. ábra. Somogyzsitfa-Szőcsénypuszta erődített temploma.
Giulio Turco felmérése 1570–71-ből
Abb. 6. Die befestigte ehem. Pfarrkirche von Somogyzsitfa-Szőcsénypuszta. Zeichung von Giulio Turco, 1570–71

totta. Melyik lehetett ez a hely Kőröshegyen és miből is állt ez az erődítés? Szerintünk csak Báthory István 1504-ben említett udvarháza és a 11. századtól létező, Szent Márton tiszteletére szentelt *bencés* templom volt alkalmas ilyen jellegű erődítésre. Pekry Lajos 1532-es támadása után ezeknek erődítésére még az ottani földesúrnak, Báthory Andrásnak is megvolt a lehetősége.³⁰ Arra, hogy az ottani udvarház és a Szent Márton-egyház erődítése megtörtént, több későbbi adatunk is van, például Széchenyi György 1688-ban „Kőröshegy nevű kastély- és faluhelyünkről” írt. Az 1688-ban említett kastélyt 1780 körül barokk stílusban építették át. A középkori út közelében, egy kiemelkedő dombon ma is álló épülettől északnyugatra, egy (mára már elhordott) emelkedőn létezett a bencések Szent Márton-egyháza. Magasan fennálló, alig romos épületéről még 1748-ból és 1812-ből is van leírásunk. Az utóbbiban szerepelt, hogy [Kőröshegyen] „láthatók egy másik templom omladéka is, amely kereszt alakú és hasonlóképpen gótikus stílusban épült (ti. mint a ferences kolostor temploma) és minden oldalról sánc veszi körül.”³¹ Ez bizonyíték arra, hogy ezt a jelentős és nagyobb méretű egyházat külön, de valószínűleg a közelben álló egykori udvarházzal együtt is megerődítették (1. ábra).

Véleményünk szerint Kőröshegyen az 1688-ban szereplő kastély, azaz a Báthory-udvarház és a Szent Márton-egyház együtt alkothatta azt az erődítést, amely 1532–1544 között került kiépítésre. A törökök ezt (és nem a ferences kolostort!) foglalták el és hasznosították 1544-ben. Végül soron az 1558-ban említett kőröshegyi török őrség palánkára ebben az épületegyüttesben kereshető.³²

Ez a kőröshegyi török palánk 1683-ig mind a Balaton közelében vezető fontosabb utak, mind a Tihany várával szembeni átkelőhely – hadászati szempontból nem elhanyagolható jelentőségű – ellenőrző pontja volt.

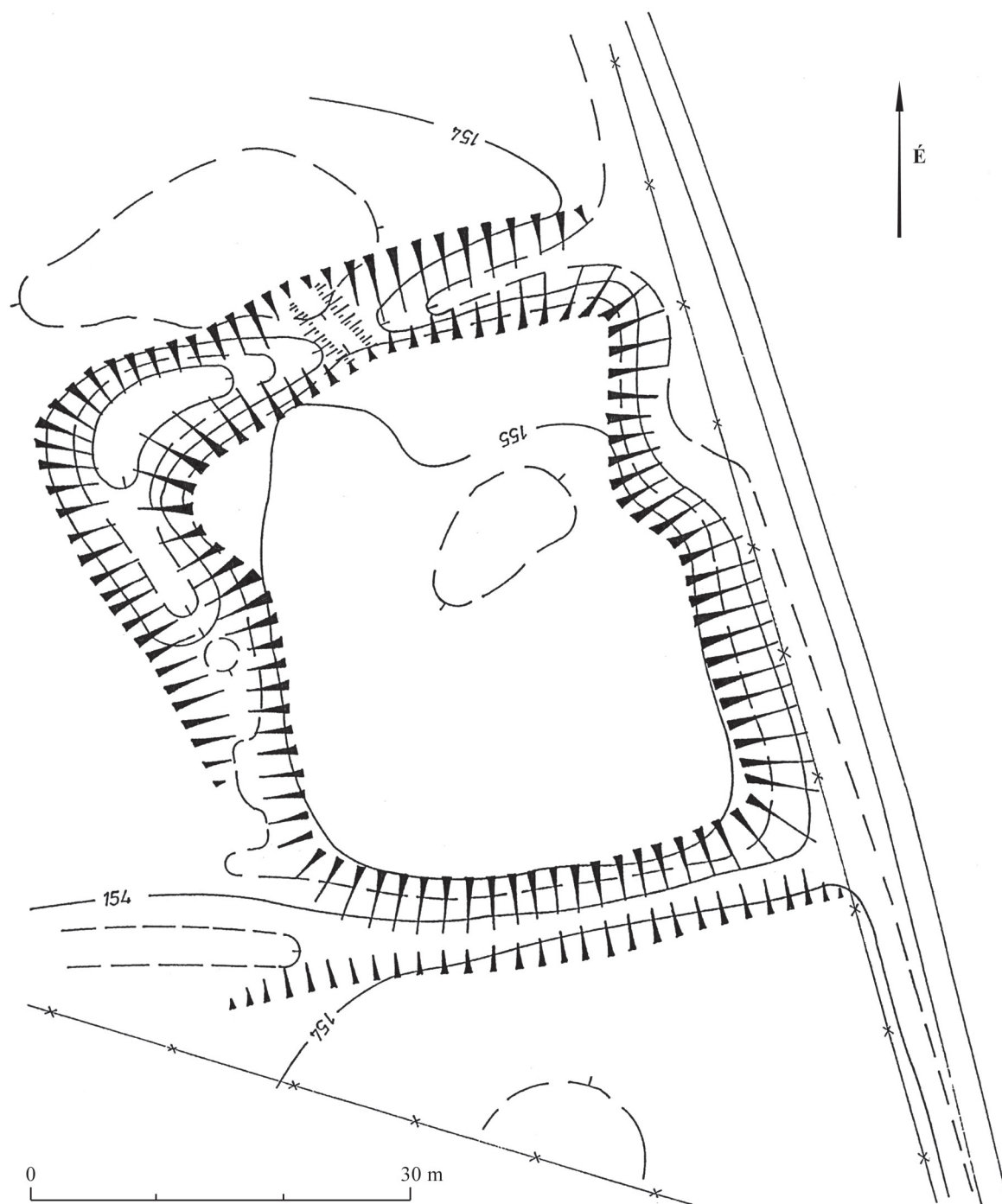
Természetesen több ehhez hasonló útellenőrző erődített hely is lehetett még Somogy északkeleti részén. A török hadvezetés, az 1555-ös időszakot követően, a számukra nagyobb veszélyt jelentő magyar végvárakkal, Tihannal és Fonyóddal szemben erőd- és várláncolatot épített ki; ezekhez tartoztak a stratégiai szempontból fontosá vált északkelet-somogyi – különböző időben létesült – templomerődítések.³³

³⁰ MAGYAR 1983, 62–68, 78–79; MAGYAR – NOVÁKI 2005, 159–161.

³¹ Uo.

³² A forrásokban nem találtunk egyelőre más adatot a kőröshegyi török palánkvárral kapcsolatban.

³³ MAGYAR 2006, 1–38. Pálffy Géza szerint is a Balatonnak meghatározó szerepe volt az egész Dunántúl védelmében (PÁLFFY 1999, 84).

7. ábra. Nagybjom-Református temetőben Nováki Gyula által (1994-ben) felmért erődített templom.
Abb. 7. Befestigte Kirche im kalvinistischen Friedhof von Nagybjom. Vermessung von Gy. Nováki, 1994

1555 után a törökök Fonyód templomerődjével, illetőleg palánkjával szemben, a vár körül, különböző figyelő- vagy palánkhelyeket létesítettek. 1558-ból ismerünk adatokat Mesztegnyő falu Szent Miklós tiszteletére szentelt domonkos kolostorának török általi megerődítésére vonatkozóan³⁴ (*1. ábra*). A törökök innen nemcsak Fonyódot, hanem Csákányt és Marótot, vagy más, magyar kézen lévő várat is könnyűszerrel és rendszeresen támadhatták volna.³⁵

A törökök 1565-ben a Fonyódtól nyugatra, annak hátszágában lévő balatonszentgyörgyi erődített egyházból felépült palánkot foglalták el.³⁶ 1572-ben már – a Kanizsától sem nagy távolságra lévő – Simonyi (Somogysimonyi) templomát kezdték el palánkkal erődíteni³⁷ (*1. ábra*). Ismert adatok azok is, amelyek szerint Fonyód 1575-ben történt elfoglalása után sem álltak le a templomi figyelő- vagy őrhelyek kiépítésével: több adatunk van a Dél-Balaton mentén futó utat biztosító török figyelőlánc és útbiztosító kisebb őrhelyek 17. század eleji építéséről.³⁸

Összegzés

Jelen tanulmányunk rövid terjedelme nem teszi lehetővé somogyi kutatásaink részletesebb tárgyalását.³⁹

Kutatási eredményeink a későbbiekben részletesebben közlésre kerülnek, ismertetésükig szeretném az 1543–1575-ös időszak – somogyi egyházi épületek felhasználásával készült – erődítéseinek jellemző típusait az alábbiakban összegezni:

1. Egyes templom erődítése (Balatonkeresztúr 1543, Nagybjom 1543–1544, Szőcsény 1544, Fonyód 1544, Marót 1544, Ságvár török: 1557–1558, Simonyi török: 1572).

2. Egyes kolostor erődítése (Kaposzentjakab 1500-tól 1555-ig, Somogyvár 1526–1555, Csákány 1544, Hedrehely török: 1546–1548, Mesztegnyő török: 1558, Szentpéter/Pogányszentpéter 1555).

3. Templom és udvarház (kastély) együttes erődítése (Balatonszabadi-Pusztatorony 16. század

elejétől; Endréd török: 1544, Kőröshegy 1532–1544, Koppány 1534–1544, török: 1555).

4. Egyházak elbontásából (Segesd 1568–1570).

5. Bizonytalan erődítések (Gyugy [1], Teleki [3], Somogytúr [3], Lengyeltóti [3], Szőlád [1]).

Lényeges, hogy az 1556-ban megalakult Udvari Haditanács javaslatára, a sok esetben megelőző stratégiai „templomerőd-rombolást” a Habsburg hadvezetés maga rendelte el. Közismertnek számít például a Veszprém megyéhez tartozó tapolcai templomerőd esete.⁴⁰ A tapolcai Malom-tó feletti magaslaton, a már meglévő templomépületet körül épített erődítményekkel vették körül. Később ezt akarták – Francesco Sforza Pallavicini vezetésével – sánccal, palánkkal egy nagyobb erősséggé kiépíteni. Ezt követően mégis azt fontolgatták, hogy inkább le kellene rombolni a tapolcai templomerődöt. Számunkra is ismert több olyan, 1553 utáni adat, amely az erődített helyeket, templomokat és kolostorokat vizsgáló török felderítőkről szól,⁴¹ – ők szemelték ki a különböző, nagyobb jelentőségű erődítménnyé könnyen kiépíthető helyeket. Ezek a török felderítők ekkortájt a tapolcai erőd közelében is megjelentek: Francesco Sforza Pallavicini ezért változtatta meg véleményét és adta ki parancsát, hogy sürgősen le kell az erődöt rombolni. A generális utasította Gyulaffy László királyi kapitányt, hogy „csak a templomot és a szerzetesek házát hagyassa épségben, s azokat adja át a priornak.” Gyulaffy László 1554. június 29-én jelentette Nádasdy Ferenc nádornak, hogy az utasítást végrehajtotta. „Jelenleg mégis az [erődítés] elég szilárd formájú, úgy hogy a török azt újra szeretné építeni.”⁴²

Nyilvánvaló, hogy több stratégiai jelentőségű helyen fekvő egyházi építményünknek is ez – a törökök vagy magyarok által végrehajtott – a föld színéig történő, teljes elpusztítás lehetett a sorsa.⁴³ A szájhagyomány ugyanis a forrásoknál még több esetben és több helyen megőrizte az elpusztult középkori templommal kapcsolatos erődítettséget (*1. ábra*). Ilyen szájhagyomány útján szereplő erődítettségről tudunk például Nagy- vagy Egyházas-Kapoly esetében is.⁴⁴ Ha csupán Északkelet-Somogy területét nézzük, akkor a lul-

³⁴ MAGYAR 1988, 88; JÁGER 2002, 45.

³⁵ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 162–163.

³⁶ Uo. 170–171.

³⁷ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 128, 183, 378. jegyzet.

³⁸ TAKÁTS 1914, 63; TOLNAI 2001, 104; H. TAKÁCS 1970, 169–170.

³⁹ Egyelőre Somogy északkeleti részének részletesebb vizsgálata kezdődött meg (MAGYAR 2006, 1–39). Máshonnan egy-egy ásatási területünk (Segesd, Hedrehely, Babócsa) került még csak közlésre.

⁴⁰ VERESS D. 1996, 77–78.

⁴¹ Uo.

⁴² MAGYAR 2006, 18–23.

⁴³ KISS Z. 1993, 306–307. A vázsonyi pálos és a tálodi ferences kolostort 1552 után a környező birtokosok robbantották fel (KOPPÁNY 1993, 35). A lövöldi karthauzi kolostort 1554-ben ugyancsak lerombolták (PÁLFFY 1999, 87). 1577-ben a kenesei és a balatonfőkajári templomokat robbantotta fel a veszprémi és a palotai magyar őrség (KOPPÁNY 1993, 35). A romos templomokra: ÖStA KA AFA 1551/9/1. I. Ferdinánd Ehrenreich von Königsberghez. 1551. szeptember 30. Bécs. Pálffy Géza adata (PÁLFFY 1999, 74. 11. jegyzet).

⁴⁴ MAGYAR 2004–2005a, 347–348; MAGYAR 2006, 1–26.

8. ábra. Somogysámsón-Marótpusztán feltárt erődített templom. (Felmérés: Költő László és Tálás János, 2002)
 Abb. 8. Die freigelegte befestigte Kirche in Somogysámsón-Marótpusztá. (Vermessung von L. Költő und J. Tálás, 2002)

lai Szent Ágoston-rendi prépostság, valamint a Török templom néven ismert jódi egyház helyét is erődítettnek vehetjük.⁴⁵ A terepbejárások és várfelmérések során a kutatók erődítettséget rögzítettek például Karád-Fehéregyháza, Nagyberény-Templomdomb-dűlő, illetve Gyugy és Teleki temploma esetében is, bár ennek nyomai ma már nem mindenütt látszanak.⁴⁶

Szólád-Régi temetőben viszont jól láthatók az egykori templomépítményt körbevevő sáncok. Ennek az erődítésnek a fontossága azzal is bizonyítható, hogy a középkori hadiút mentén hozták létre.⁴⁷ Belsejéből – a felmérés és a helyszínelések során – különböző régészeti leletek is előkerültek.⁴⁸

A mára teljesen elpusztult vagy ma már alig látható erődített templomoknak a pontos meghatározására – forráshiány miatt – csak a területükön elvégzett régészeti kutatások adhatnak biztosabb kor- és tipológiai meghatározást.⁴⁹ Ugyanakkor a régészeti kutatások mellett elengedhetetlenül fontosak a különböző hadiesemények vagy a hozzájuk kapcsolódó történelmi események és a topográfiai elhelyezkedés vizsgálata is. Legtöbb egyházi építményünk körül ugyanis – M. Aradi Csilla kutatásait figyelembe véve – a tatárjárást követően, de többnyire a 14. századtól már bizonyos erődítést végeztek, vagy legalább árkokkal vették körül azokat.⁵⁰

A tanulmányunk szempontjából figyelemre méltó eredményt a Somogy megyébe északkeletről bevezető egyik legfontosabb hadiút melletti erődített templom ásatásánál nyertük. Balatonszabadi-Pusztatoronynál 1983-ban végzett régészeti kutatásaink során sikerült nem csak az Árpád-kori templomhoz később, a 14–15. században

északról hozzáépített helyiségeket és egy kőtoronyot meghatározni, hanem az egész templomot és temetőjét körbevevő, 16. század első felére keltezhető, 6 m széles és 3 m mély sáncárkát is (9. ábra). Az erődített templomhoz tartozó udvarház padlója alól előkerült kincslelet elrejtését⁵¹ a tizenöt éves háború időszakához kapcsolhatjuk. Az 1983-ban végzett ásatásunk arra viszont már nem adhatott feleletet, hogy miként is maradt meg a hadiút közelében lévő erődített templom 1591 után bekövetkezett pusztulásáig feltételezhetően magyar kézben.⁵²

Ez talán úgy volt lehetséges – mert erre is több példa van⁵³ –, hogy a magyar lakosság pénzt fizetve a török parancsnoknak, megmentette a lerontástól a háborúk pusztításától megkímélt egyházat. Arról is tudunk, hogy az ilyen épületet a török saját imahelyként, dzsámiként használta fel. Erre példát többnyire csak a nagyobb helyek vagy a régebbi várak keresztény egyházainak adataiból ismerünk. Nyilvánvaló, hogy az erődített vagy erődítés nélküli templomok felgyújtását, lerombolását vagy várként való felhasználását az egymással harcoló felek mindenkorai stratégiai és a hadi érdeke határozta meg. Erős falaik és magas tornyaik ugyanis mindig védelmet vagy jó támpontot nyújthattak az ellenségnek. A törökök is elsősorban katonai szempontból és nem a keresztények iránti gyűlöletből rontották le az egyházakat. Ellenben, ha a katonai szempont úgy kívánta, mint például Alsó-Segesd esetében (1. ábra) 1568–1570 között, akkor nemcsak a templomokat, de még a palánkkal megerősített, ezer ember befogadására képes segesdi ferences kolostort is elbontatták.⁵⁴

⁴⁵ TÓTH 1988, 76. Szentlászlónál írja, hogy „valamely vár sáncai is találhatóak itt...” Nagy Ernő szerint (NAGY 2004–2005, 164) „a monostorból ma már csak sáncok látszanak. Bejárata az északi oldalon lehetett. A kaput kettős árok védte...” *SMFN* 34/152, 138–139. Jódiegyház = Törökhagyás néven szerepel. Bizonytalan, csak régészeti kutatással tisztázható.

⁴⁶ Draveczy Balázs 1963-as terepbejárása szerint: Karád-Fehéregyháznál nyugat-keleti irányú földsáncok húzódnak. Esetleg templom vagy kolostor nyomait rejtheti (RRM Régészeti Adattár I/15/7). 1964-ben azt írja: a felszínen nagyszámú 14–16. századi edénytöredék található (RRM Régészeti Adattár I/15/9). 1974-ben és 1993-ban őskori, római és középkori településre, illetőleg templomra utaló nyomokat (faragott köveket, embercsontot stb.) találtak. Sáncok, erődítések nyomai már nem látszóttak (Magyar Kálmán RRM Régészeti Adattár I/15/28). Nagyberényben a Kerék-hegyen és a Zsidódombon lévő várhelyek nem hozhatók kapcsolatba a Templomdomb és a Pusztaszentegyháza lelőhelyekkel. Aradi Csilla feltételezése (M. ARADI 2005, 4, 26) bizonytalan nagyberényi lelőhelyet takar (lásd NAGY 2004–2005, 154–160). Gyugy vonatkozásában Sudár János plébános szerint az ő idejében (1983–1992) a templom körül még sáncok és árkok nyomai látszóttak, napjainkban ezek a nyomok a földmunkák következtében eltűntek. Gere László régész által végzett kutatómunka

csak a templomra terjedt ki (GERE 2005, 61–70). Teleki egyházát 2003-as helyszínelésünk nyomán mi is erődítettnek tartjuk. Lásd Josef SCHÖNWÄLDER 2005 nyarán készült képes anyagát (1–6. oldal).

⁴⁷ MAGYAR 2001, 94. 26. ábra, 186–187; MAGYAR – NOVÁKI 2005, 140–141.

⁴⁸ Ósz József szőládi, majd balatonszárszói lakos középkori cserepeket, téglákat és embercsontokat gyűjtött be több ízben 1974–1990 között. A temető áttelepítésekor is téglák és csontmaradvány került elő a várterület közepe tájáról (Vörös Gyula polgármester közlése, 1998.).

⁴⁹ Ez vonatkozik Töreki-Jód, Karád-Fehéregyháza, Nagyberény-Templomdomb, a lullai Szent László-prépostság, Egyházas-Kapoly esetére és más bizonytalan adatokra, így a szájhagyomány által megőrzött helynevekre (Törökhagyás, Török templom stb.).

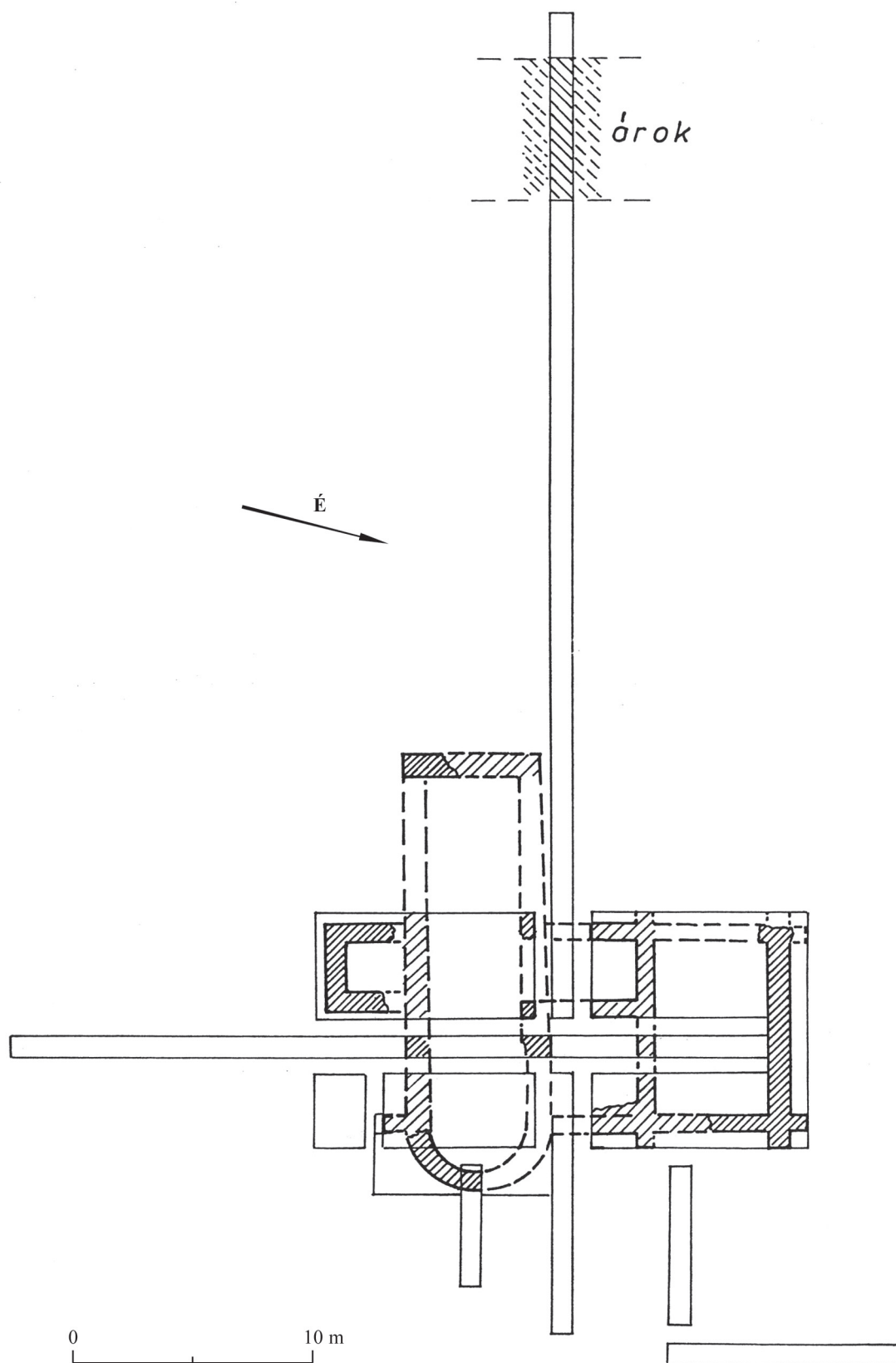
⁵⁰ M. ARADI 2005, 1–4.

⁵¹ MAGYAR 1989, 80, 85, 103–106.

⁵² Ez különösen a tizenöt éves háború ide-oda hullámzó harcainak idején volt lehetséges.

⁵³ KISS Z. 1993, 307.

⁵⁴ MAGYAR 1988, 109–110. – Mindkét oldalon a védelembe nem illő várakat és kolostorokat lerombolták, a meghagyott várakkal pedig a legfontosabb utakat és átkelőket igyekeztek szemmel tartani (PÁLFFY 1999, 158).

9. ábra. Balatonszabadi-Pusztatorony templomerődítése. (Felmérés: Holnapy Dénes és M. Hrotkó Zsuzsanna, 1983)
 Abb. 9. Die befestigte Kirche von Balatonszabadi-Pusztatorony. (Vermessung von D. Holnapy und Zs. M. Hrotkó)

Az 1544-ben – nem szultáni csapatokkal – indított nagyobb török hadjárat Somogy legfontosabb északkeleti, úgynevezett „bejárat szakaszát” foglalta el. Az ekkor, a Dél-Balaton hadiútja mentén Endrédtől (Balatonendréd) egészen Balatonszemesig, valamint délebbre Karádig létrehozott török hídfőállást a magyar végváriaknak tíz év alatt sem sikerült felszámolniuk. Az elfoglalt területek szomszédságában élő magyar birtokos és főúri családok, köztük a tóti Lengyelek, a Nádasdyak és a Zrínyi család familiárisaikkal: Magyar Bálint, Allya Mátyás és Takaró Mihály királyi kapitányokkal⁵⁵ ennek a támadásnak a hatására építették ki az új somogyi végvárvonalat, 1543–44 táján a megye megmaradt területein nagyobb arányú erődítésbe kezdtek. Szerintünk ez az 1544-es török támadás adta meg az első komolyabb „lökést” a somogyi magyar templomok (Koppány, Fonyód, Marót, Szőcsény, Nagybajom stb.) és kolostorerődítések (Csákány, Szentpéter/Pogányszentpéter stb.) megépítéséhez⁵⁶ (1. 4–9. ábra).

Az 1555–1556-os – ugyancsak nem szultáni csapatokkal – indított nagyobb támadás során a török megszerezte teljes Északkelet-Somogyot (Koppány/Törökkoppány), a megye közepén lévő Kaposvár és környékén, valamint az Öreglak és Somogyvár vidékén lévő fontosabb várakat, erődítményeket.⁵⁷ Az utána bekövetkezett második erődítési hullám már inkább a török által

folytatott templom- és kolostor erődítéseket jelentette. Koppány szandzsákszékhely védelmére kiépített erődítések egyik érdekes példája a ságvári török erődtemplom, amelyet 1557–58-ban Takaró Mihály tihanyi várkapitány és vitézei semmisítettek meg. A megye megszerzésére és a foglaltak megvédésére irányuló céltudatos török támadó stratégia eredménye, hogy a szultáni sereg 1566-ban már Somogy legerősebb végvárát, Szigetvárt hódította meg.⁵⁸ Ezután bekövetkezett Fonyód – a magyar védővonalban még megmaradt véghely – és környékének török megszállása, várakkal (Bézsény 1570–75), valamint az egyházi erődítésekkel (Mesztegnyő 1558, Simonyi 1572) történő teljes körbezárása⁵⁹ (1. ábra). A három évtizeden keresztül folytatott török stratégiai lépésekhez tartozott Északkelet-Somogyban a stratégiai fontosságú utak menti – 1544–1575 között magyar kézben létező – kőröshegyi, ságvári, szőládi, balatonszabadi-pusztatoronyi és más erődített egyházak megszerzése és bázisként való felhasználása, kiépítése is.⁶⁰

Összegzőként, Észak- és Északkelet-Somogyból az 1544–75 közötti időből több biztosan erődített templom és kolostor ismerhető. Ezek első sorban a törökök 1543–44-es, majd az 1555–56-os támadó hadjáratai következményeként és azok hatására a Balatontól délre kiépített magyar végvárrendszer nagyon fontos részeként jöttek létre.

⁵⁵ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 3–298.

⁵⁶ PÁLFFY 1999, 59. „A szultáni, majd a helyi török erők 1543–1544. évi sikereire a bécsi hadvezetés és az alsó-ausztriai rendek egy-egy kényszerintézkedést követően a végső választ 1546-ban adták meg.”

⁵⁷ VERESS D. 1996, 86–90. Téves Koppány Tibor állítása (KOPPÁNY 1993, 39), amely szerint Öreglak 1566 után még magyar kézben maradt.

⁵⁸ 1563–1566 között a dunántúli főkapitány székhelye Szigetvár volt (PÁLFFY 1999, 133).

⁵⁹ Eck Graf zu Salm kerületi főkapitány a törökök Simonyival kapcsolatos lépésére utasította a vármegyéket, sőt

Nádasdy Ferencet is, hogy mindenféle hadfelszereléssel álljanak készenlétben a várható török betörésekkel szemben (PÁLFFY 1999, 144).

⁶⁰ A törökök 1577-ben jelentős erőfölényben voltak. Endrédtől Lak váráig csak 1885 főnyi török végvári szolgált (PÁLFFY 1999, 170). Számos riasztó helyet hoztak létre a Balaton mente legmagasabb pontjain, a fontosabb utak és átke-lőhelyek közelében. „Ezek részben elhagyott vagy elpusztult templomok maradványaira épülve jöttek létre.”

Irodalom

- M. ARADI CSILLA
2005 *Erődített kolostorok, templomok kutatása és védelme* Kézirat, 1–16, 1–14. ábra. A segesdi középkori várkonferencián 2005. október 4-én elhangzott előadás szövege.
- B. BENKHARD LILLA – LUKÁCS ZSUZSA
1996 *Lengyeltóti plébániatemplom*. Budapest. (Tájak – Korok – Múzeumok kiskönyvtára 549.)
- GERE LÁSZLÓ
2005 A gyugyi templom régészeti-műemléki kutatásának eredményei. *Műemlékvédelem* XLIX: 2, 61–70.
- JÁGER MÁRTA
2002 *Mesztegyő*. Szerk. Bósze Sándor. Kaposvár.
- KISS Z. GÉZA
1993 A baranyai reformáció történetéhez. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján* (1989). Szerk. Szita László. Pécs, 293–313.
- KOPPÁNY TIBOR
1993 *A Balaton környékének műemlékei*. Budapest.
- KÖLTŐ LÁSZLÓ
2005 16. századi templom körüli temető feltárása Somogysámszonban (The excavation of a churchyard from the 16th century at Somogysámszon). In: „...*halál árnyékának völgyében járok.*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest, 289–291. (Opuscula Hungarica VI.)
- MAGYAR KÁLMÁN
1983 *Szántódpusztá és környéke a középkorban*. Szerk. Kanyar József. Budapest. (Szántódi Füzetek V.)
1985 Fonyód története az őskortól a középkorig. In: *Fonyód története*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 25–104.
1988 *A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. Egy királynéi központ a X–XVIII. században*. Kaposvár, 3–184. (Somogyi Almanach 45–49.)
1989 Siófok története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: *Siófok Várostörténeti Tanulmányok*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 43–128.
2001 *Szent István államszervezésének régészeti emlékei*. Segesd – Kaposvár.
2004–2005 Erődítmények, várak, végvárok Tab környékén (XI–XVIII. századi várkutatás Somogy északkeleti vidékén). In: *Helytörténeti Olvasókönyv. Tabi Kilátó*. Szerk. Bertalan Béla. Kaposvár, 8–53.
2004–2005a Kapoly története az őskortól a kuruc korig. In: *Helytörténeti Olvasókönyv. Tabi Kilátó*. Szerk. Bertalan Béla. Kaposvár, 282–349.
2006 Erődített templomok és kolostorok Északkelet-Somogyban. (Tab és környéke a 16–17. századi végvári harcok idején.) In: *Helytörténeti Olvasókönyv. Tabi Kilátó*. Szerk. Bertalan Béla. Kaposvár. Kézirat, 1–38.
- MAGYAR KÁLMÁN – NOVÁKI GYULA
2005 *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig* (Castles in the Middle Ages in the Province of Somogy). Szerk. Magyar Kálmán. Kaposvár.
- NAGY ERNŐ
2004–2005 Lulla község története. In: *Helytörténeti Olvasókönyv. Tabi Kilátó*. Szerk. Bertalan Béla. Kaposvár, 135–198.
- ŐZE SÁNDOR
1996 *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz. 1549–1562*. I–II. Budapest.
- PÁLFFY GÉZA
1999 *A császárváros védelmében. A győri kapitányság története. 1526–1598*. Győr.

- SCHÖNWÄLDER, JOSEF
 2004 Josef Schönwälder (Wien) német nyelvű levele, 1–3. Fordította Nováki Gyula.
 2005 Josef Schönwälder Teleki templomáról a szerzőnek küldött angol nyelvű levele, rajza és fotói, 1–6.
- SMFN
Somogy megye földrajzi nevei. Budapest 1974.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ
 1977 A hódoltság néhány somogyi település történetében. *Levéltári Évkönyv* 8. Kaposvár, 11–64.
 1979 Nagybajom és pusztáinak története a kora középkortól a jobbágyszabadításig. In: Mikóczi Alajos – Solymosi László: *Nagybajom története.* Kaposvár, 15–325.
- H. TAKÁCS MARIANNA
 1970 *Magyarországi udvarházak.* Budapest.
- TAKÁTS SÁNDOR
 1914 *Régi magyar asszonyok.* Budapest.
- TOLNAI GERGELY
 2001 *Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon.* Esztergom.
- TÓTH PÉTER
 1988 Somogy vármegye leírása 1812-ből. *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 19, 41–91.
- VERESS D. CSABA
 1996 *Várak a Balaton körül.* Budapest.

Rövidítés

RRM Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár

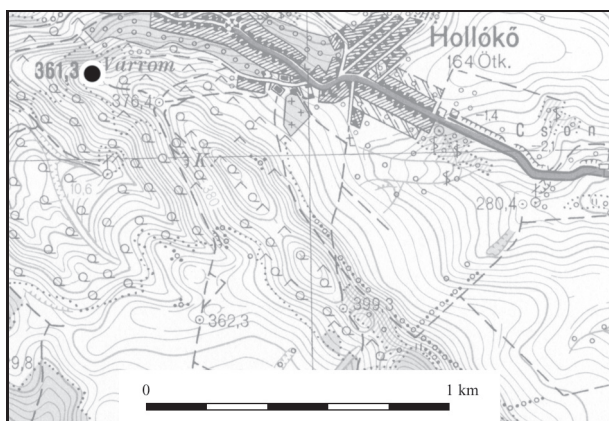
KÁLMÁN MAGYAR

Befestigte Kirchen und Klöster des 16. Jahrhunderts im Nordosten des Komitates Somogy

Im Aufsatz werden die wichtigsten Typen der relativ einfachen militärischen Anlagen behandelt, die meist zwischen 1543 und 1575 – als Ergebnis der osmanischen Expansion, besonders nach den Feldzügen von 1543–1544 und 1555–1556 – südöstlich vom Balaton durch Befestigung von ursprünglich kirchlichen Bauten entstanden sind. So von den Christen, wie etwas später auch von den Osmanen wurden in den meisten Fällen die Pfarrkirchen zu diesen Zwecken verwendet (Balatonkeresztúr 1543, Nagybajom 1543–1544, Szőcsény 1544, Fonyód 1544, Marót 1544, Ságvár 1557–1558, Simonyi 1572), aber auch die Zahl der Klosterbauten ist groß (Kaposzentjakab 1500–1555, Somogyvár 1526–1555, Csákány 1544, Szentpéter/Pogányszentpéter 1555, Hedrehely 1546–1548, Mesztegnyő 1558). In einigen Fällen bekamen Kirche und Herrenhof eine gemeinsame Befestigung (Balatonszabadi-Pusztatorony, Anfang 16. Jh, Endréd 1544, Kőröshegy 1532–1544, Koppány 1534–1544, 1555), seltener wurde der Kirchenbau nur als Baumaterial verwendet (Segesd 1568–1570). Über die Bauform dieser Befestigungen liefern uns nur archäologische Untersuchungen genauere Angaben (Balatonszabadi-Pusztatorony, Marót und Fonyód).

A hollókői vár kutatási eredményei

A Cserhát hegység változatos földrajzi környezetében fekvő Hollókő falut Szécsény felől megközelítve, a vár festői képe két helyen kerül látószögünkbe (1. ábra). A bekötőútról csak a legújabb kor házait látjuk, az Ó-falut és a várat a hegyes-dombos vidék elrejtje előlünk.

1. ábra. Hollókő és környéke
Abb. 1. Hollókő. Lageplan

Rómer Flóris régész, polihisztor 1862. augusztus 21-én a következőket írta jegyzőkönyvébe, idézem sorait:

„Hollókő vára gyönyörű kilátás – közel természetes árok által, keletre kopár ritkás erdőkkel dombok, nyugatra és délre erdők változatos vonalú hegyek – északra kelet felé Karancs, Palanvai hegylánc alatta kis falucska szőlőkkel.

Rimóc, Szécsény, a távolban csak egyes tornyok és kastélyok fehér vonalak és pontok egyaránt törnek fel.

Szomorú király éjjel – a vár falai magasban emelkednek, merészek, majd függőleges sziklákon felette uralkodik

Gombhegy – a távolabbi Szárhegy nyugati részén, téglahalmok, épület nyomai?”¹

Soraiból kitűnik, hogy a tudóst megragadta a táj szépsége, és mind eközben az is érzékelhető, hogy a várból széles kitekintés nyílt a vidékre.

Nógrád megye középkori váraira – a természeti adottságoknak megfelelően, egy-két kivételtől

eltekintve – a szabálytalan elrendezésű építkezés a jellemző. A vár formáját a terep lehetőségei szabták meg, a sziklafalak természetes védelmet biztosítottak. Az elmúlt harminc év kutatási eredményei nyomán e hegyi várakra vonatkozó ismereteink jelentősen bővültek. Az évszázadok során leomló törmelékektől feltöltődött erődítmények ismeretlen részletei a régészek munkájával ismét felszínre kerültek. A történeti adatok, régi ábrázolások, épületalaprajzok, az épületek felmenő falai, faragott részletei, a technikai megoldások, mindmind elősegítették, hogy képet kapjunk egy-egy műemlék építéstörténetéről. A feltárt régészeti leletanyag pedig lehetőséget nyújt, hogy a várakban folyó mindennapi életet is megismerjük.

A régészeti feltárás és a leletanyag restaurálása, dokumentálása hosszantartó, több szakember bevonását követelő igényes és költséges munka, e tényezők a publikálás idejét is jelentősen megnövelik. A várak kutatásáról sokáig többnyire rész-munkák jelennek meg, a teljes feldolgozás késik.

A hollókői vár régészeti kutatását 1966–1969 között végeztük, helyreállítása azonban csak 1996-ban fejeződött be. A leletanyagból a kerámia restaurálása csak részben történt meg, de számos tárgy már szerepelt a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum kiállításán, az épület tatarozása előtt.

A magyar állam millenniumára a Száz magyar falu könyvesháza Kht. 2001-ben kiadta a Hollókő faluval foglalkozó kötetet, ahol a várra vonatkozóan több fontos adat jelent meg, a teljes régészeti feldolgozás azonban még nem készült el.²

Történeti adatok

A Kacsics nemzetség várai

A Kacsics nemzetség szerepe a megyében meghatározó.³ Első ismert személyiségeik Simon és Mihály bánok, akik II. András király uralkodása idején (1205–1235), 1213-ban részt vettek a Gertrúd királynő elleni összeesküvésben.

A nemzetség a 13. század elején több ágra szakadt, ezek a Falkos, a Simon bán, az Illés és a Leustak ág. Ősi Kacsics-birtokok: Szécsény egy része, Géc, Rimóc, Almás, a szécsényi uradalom, amelyhez később is ragaszkodtak a nemzetség

¹ RÓMER 1862, 98.

² MEZŐSINÉ KOZÁK 2001.

³ PALMÁNY 1990.

egy-⁴ egyes ágai. A mai Szlovákia területén is voltak a családnak birtokai.

A tatárjárást (1241–42) megelőzően a királyi várak építése volt a jellemző, de a központi hatalom gyengülésével, valamint a közbiztonság romlásával, a földesúri magángazdaságokban is épültek erődítmények a családok védelmére, ilyen volt például Szécsény-Strázsapart, Szügy-Leányhegy erődítménye. A Kacsics nemzetség füleki vára már a tatárjárás előtt állt, birtokosa Simon fia Falkos volt.

A 13. század második fele a világi nagybirtok kialakulásának ideje. A Kacsics nemzetség nevéhez a megye területén több vár építése köthető. Az említetteken kívül ezek a következők: Nagylóc-Várhegy, Salgótarján-Salgóvár, Zagyvaróna-Zagyvafő, Hollókő-Sztrahora, Mátraszőlős-Kisvár, Salgótarján-Baglyaskő, Hollókő-Vár; Szlovákia területén pedig Ozdin (Ozdín), Nagylibercse (Luboreč)-Lysec, Losonc (Lučenec)-Királydomb, Sátoros (Šiatorská Bukovinka)-Kőszeghegy, Somoskő (Šomoška), Szécsénykovácsi (Kováčovce)-Hradistye vára.⁵

Az Illés ág várépítő tevékenysége különösen kiemelkedik, Péter ispán és fiai rendelkeztek a legtöbb várral. Mihályé volt Sztrahora, Mikusé Hollókő, Leustaké és Jákóé Somoskő. Péter ispán építtette Baglyaskőt, amelyet azután Péter nevű fia örökölt. Baglyaskő Salgótarjántól nyugatra fekszik. Első okleveles említése 1268-ból származik.⁶

Mátraszőlöstől északnyugatra, a Garáb felé vezető úton emelkedik a Kisvár, régi nevén Szőlős. A települést először 1265-ben említik, a várról 1290-ből ismerünk adatot.⁷

A korai várak régészeti feltárásai sok új adattal bővítették ismeretanyagunkat. Példa erre Sztrahora vára. Pálmány Béla levéltári kutatási eredményeinek köszönhetően felmerült, hogy Sztrahora vára a Sipek és Hollókő között emelkedő „Pusztavár-hegy”-en állott.⁸ Juan Cabello régészeti feltárása megerősítette a feltevést.⁹

A hollókői várból rálátunk a Pusztavár-hegyre (tszfm. 457 m), ahol a vár romjai előkerültek. Az erődítmény tulajdonosa Péter fia Sztrahorai Mihály volt, és a várhoz tartozott Varsány egy része, Szécsénykovácsi és Bátka nevű falu, amely a vár alatt terült el, és a 17. században pusztult el. Sztrahora várának határa 1300-ban a Sipeki-patakig terjedt.

Pálmány Béla véleménye szerint Sztrahora és Hollókő építésének dátuma csak tág időhatárok között állapítható meg. Mihály és Mikus feltehetően az 1270–1290-es években emelték saját várukat, a szabálytalan téglalap alaprajzú Sztrahorát és a nagyobb, szabálytalan alaprajzú Hollókőt. A két vár kutatásai során mind a két helyen előkerültek a 13. századi, fehérre éget agyagból készült vonaldíszes edények töredékei. Elmondhatjuk, hogy Sztrahorán rövid ideig tartózkodtak a várban, Hollókőn pedig tovább folytatódott az élet.

Hollókő történetére vonatkozólag az egyik legfontosabb írásos emlék az 1327-ből fennmaradt határjárás.¹⁰ A leírásban többször felbukkan Sztrahora várának földjére utaló leírás. Például „Hollókő és Sztrahora várához tartozó Nagyrimóc földjének első és kezdő határszakasza északról kezdődik... a Sipeki-patakon megy fel keletnek, ahol Sztrahora földje van... a Bábabükk berek, ami délről Sztrahorához tartozik.” Egy ízben a következőt olvashatjuk: „Itt szomszédos kelet felől Sztrahora várának egykori földjével, nyugatról a sokat emlegetett Sipek földjével.”

A határjárásban jól elkülönítik egymástól a két vár határához tartozó földeket. Úgy gondoljuk, hogy Sztrahora vára 1327-ben még állt. Azt követően kerülhetett sor felhagyására, hogy Szécsényi Tamás birtoka lett. A leletanyag a kutató megállapítása szerint nem jelez későbbi életet a várban.

Szlovákia területén található Somoskő (Šomoška) vára, amelynek első említése 1323-ból való, de építése már az 1270-es években bekövetkezett. Birtokosai Illés fia Péter és utódai Leustak és Jákó.¹¹

Somoskővel szemközt, egy kissé távolabbi helyen, sziklaszirten emelkedik Salgó vára. Első említése 1341-ből ismert. Építtetője Illés fia Simon, vagy ennek fia Miklós (1280–1308). Feld István, a vár régész kutatója a falak melletti feltöltésből előkerült csigavonalas, kettősperemes fehér fazéktöredékek alapján a vár építési idejét az 1300 körüli évtizedekre helyezte.¹²

Zagyvafő erőssége Salgó várától délkeletre, Zagyvaróna mellett, egy 423 m magas dombtetőn állt. Első okleveles említése a 15. századból ismert. A régészeti kutatás feltárt egy kőtoronyt, amelynek építése a 13. század második felére tehető. A tornyot palánképmű építvény övezte. Az erődítményt a nemzetség Illés ága építtette.¹³

⁴ KARÁCSONYI 1900–1901, II. 273–276.

⁵ PÁLMÁNY 1990, 22.

⁶ PÁLMÁNY 1990, 23.

⁷ SIMON 1990, 208.

⁸ PÁLMÁNY 1985, 27–28.

⁹ CABELLO 1990, 173–174.

¹⁰ AO 1881, 287–290.

¹¹ PÁLMÁNY 1990, 28.

¹² FELD 1984, 213–264; FELD 2005, 111.

¹³ BODNÁR – CABELLO 1990, 180–183.

A Kacsics nemzetség Falkos ágához köthető két kővár építése. Az egyik a nagylibercsei (L'uboreč) magaslaton álló vár Szlovákiában, a másik a Szécsény-Strázsaparton álló kis, sánccal körülvett erősség. Libercse helységet az 1271. évi osztozkodáskor említik. A vár nyomai az említett hegyen láthatók, de régészetileg ez ideig még kutatatlan.¹⁴

Szécsénytől északnyugatra, az Ipoly folyó közelében emelkedik a Strázsapart, rajta a várral, amelynek területén kisebb régészeti kutatások folytak. Feltehetőleg a Kacsics nemből való Farkas emeltette a 13. század utolsó harmadában; fia, Szécsényi Tamás a 14. század elején hagyott fel használatával.¹⁵

A 13. század végén a Kacsics nemzetség várai három nagy tömbben helyezkedtek el. Az elsőhöz tartozott Hollókő, Sztrahora, Szőlős, és ide sorolható még a Szécsény melletti strázsaparti erősség. A másik tömbbe Baglyaskő, Zagyvafő, Salgóvár, Somoskő, a harmadikba pedig Ozdin, és egy önálló birtoktesten Nagylibercse tartozott. Ezen a területen Füle (Filakovo) volt az egyetlen királyi vár.¹⁶

A pártharcok idején

Az utolsó Árpádok idejében alakultak ki a központi hatalommal szembenálló főúri tartományok. A Felvidéken, Nógrádban Csák Máté tett szert hatalmas vagyonra. A Kacsics nemzetség Illés ágának tagjai a 14. század elején négy várukat, Hollókőt, Somoskőt, Baglyast, Sztrahorát átadták neki, és részt vettek a tartományúr erőszakos birtokfoglalásaiban, fosztogatásaiban.

A nemzetség Falkos ágából származó Tamás (szécsényi) a pártharcokban Károly Róbert király mellé állt. Harcolt az 1312. június 15-én zajló rozgonyi csatában is, ahol Károly Róbert döntő győzelmet aratott a tartományúr felett.¹⁷

Hollókő várára és birtokosára vonatkozó első írásos emlék az 1313-ból fennmaradt oklevél, amelyben Károly Róbert kijelenti, hogy Mikustól, a hollókői vár birtokosától hűtlensége miatt elveszi az erődítményt, és azt odaajándékozza Tamás lublóói várnagynak.¹⁸ Hollókő átmenetileg királyi kézen maradt, a várat 1326-ban Almágyi Balog Miklós királyi várnagy igazgatta.¹⁹

Fontos feljegyzés Hollókőről az 1327. május 21-én kelt határjárás. I. Károly király a várat és tartozékait Tamás erdélyi vajdának adományozta. Ekkor jártak be Hollókőt és a szomszédos Sztrahora várat, valamint a hozzátartozó Nagyrimóc határát.²⁰

A határjárás égtájak szerint írja le a várbirtokot nyugatról dél felé, majd keletre, északra haladva. A környező településeket, utakat, patakokat, hegyeket említi, így földrajzi adatokkal is bővülnek ismereteink e vidékről. A következő települések szerepelnek a dokumentumban, amelyek a hollókői várbirtokot képezték: Nagyrimóc, Kisrimóc, Kisalmás, Almás. Ez utóbbi az ősi Kacsics-birtok, Tamás vajda öröklött földje. A következő falvak nevével találkozunk a határjárásban: Varsány, Sipek (Nógrádsipek), Kutassó (Kutasó), Szentiván (Cserhátszentiván), Garáb, Zsuny, Szőlős (Mátraszőlős), Bárkány, Lucfalva, Várad. Ezek földje határolta le a hollókői várbirtokot. A települések ma is léteznek, Várad kivételével, amely Szécsény keleti részén terült el.

A környező magánbirtokosok neve is feltűnik az okiratban: Ördög István, Dedháza, Toldi nemes, Tóth és Ravasz. A növénynevek közül szerepel a körte, szőlő, tölgyfa, szilva neve.

A folyóvizek között előfordul a Sipeki-patak, Egres folyó, Zsuny folyó, és a Székelcse-patak: „...ez választja el Hollókő várának földjét a Toldy nemesek földjétől (Alsó-Felső Told).” Györffy György kutatásai során rámutatott, hogy ez a Hollókő-patak régi neve. A Hollókő-patakba folyt balról az Aszu-, a Sipeki- és Varsány-patak, a Hollókő-patak Szécsénytől keletre a Lóci-, régi nevén Várad-patakkal egyesül, majd ömlik az Ipoly folyóba. Szécsény a nyelvészeti kutatások alapján egy határvédő székely népcsoport központja lehetett.²¹

A határjárásban az utak közül a Rimócról Szécsénybe, délen a Hatvan felé, majd Szécsény-Nagylóc-Pásztó, illetve Ecseg irányába vezető útra találunk adatot.

A várbirtokot a szomszédos földektől jelekkel, mezsgyékkel különítették el: fa, kővel kirakott mezsgye, régi határjel mellett kereszttel megjelölt fa választotta el a birtokokat.

Hollókő várának neve két tagból épül fel, a Holló madárnévből és a kőből, amely sziklás hegyre utal. A középkorban a hegyi várak nevében a „kő” főnév gyakran előfordul utótag-

¹⁴ PÁLMÁNY 1990, 29–30; SIMON 1988, 116.

¹⁵ CABELLO 2005, 118–119.

¹⁶ SIMON 1988, 130–131; MEZŐSINÉ KOZÁK 2001, 22.

¹⁷ KRISTÓ 1973, 61, 117, 135, 159; MAKKAJ 1954, 45–46.

¹⁸ CD 1832, 489.

¹⁹ GYÖRFFY 1998, 251. *Nic. Dictus Bohug castellanus de Hollou-keu.* MOL DL 86571.

²⁰ AO 1881, 287–290, GYÖRFFY 1998, 251, MEZŐSINÉ KOZÁK 2001, 130–132. – Az oklevél magyar fordítását Borossay Katalin készítette.

²¹ GYÖRFFY 1998, 210, 251.

ként, jelzi a hely természeti viszonyait: Ajnácskő (1344), Baglyaskő (1324), Kékkő (1290), Somoskő (1333).²²

Hol feküdt a település a középkorban? Erre vonatkozó utalás az 1327-es határjárásban, de az 1332–33-as pápai tizedjegyzékben sem történik. Viszont ismerünk egy oklevelet 1343-ból, ahol Váralja (*Waralia*) település plébániájának papját, Györgyöt említik.²³

A hollókői vár alatti település kérdését, a vár kutatásával párhuzamosan, az Előtyi-dűlőben, más néven Gyertyánosban 1969-ben végzett kutatás tisztázta.²⁴ A Hollókő-patak melletti területen Árpád-kori edénytöredékek, házakra utaló paticstöredékek és egy szemétdögör jelzi a középkori falut. A közelben emelkedő Pusztaverem-dombon egy kisméretű, egyenes szentélyzáródású templom, a falu régi egyházának maradványai is előbukkantak.

Rómer Flóris 1862. augusztus 21-én járt Hollókőn.²⁵ A mai faluban járva egy haranglábat látott. Említ egy kis harangot is, amelyen az 1697-es évszámot olvasta.

A falu mai templomának felújítására az 1970-es években került sor.²⁶ A helyreállítást megelőző kutatás tisztázta, hogy a templom hajóját később építették hozzá a toronyhoz. A kőalapon vályogból épült, tapasztott, meszelt falak, a földem- és tetőszerkezet az 1889-ben végzett bővítés eredménye. A keleti toronyalj és hajóvég kisebb méretű vályogtéglákból készült, mint a hajó. A torony képe is megváltozott, jellegzetes gúlisakos fatornyát szintén az 1889-es építkezések során kapta. A templom ma a védett falu meghatározó épített emléke.

A Szécsényi család birtoklása (1327–1455)

Károly Róbert híve, Szécsényi Tamás hatalmas vagyona tett szert.²⁷ Életútja sikertörténet, vagyonával megalapozta nemcsak saját, hanem utódainak életét is. Fontos tisztségeket töltött be: volt a királynő tárnokmestere, erdélyi vajda és országbíró.²⁸

Az 1334–43 közötti időben Nógrád megye ispáni székét foglalta el. Honorbirtokaként tartják

számon 1335–42 között Szandát.²⁹ Ispánsága idején nyerte el Szécsény a városi rangot, a 14. század első felében a ferencesek számára kolostort alapított. Kérésére a király 1334-ben Szécsény lakóinak a Buda várost megillető szabadságot adott. Engedélyt kaptak, hogy a településüket fallal vegyék körül.³⁰

Szécsényi Tamás 1354-ben halt meg, vagyonát két fia, Mihály és Miklós örökölte. Ez utóbbinak a fia Frank, aki az 1388-ból fennmaradt oklevélben a „Hollókői” előnevet viselte.³¹ Frank 1387–90 között nógrádi ispán, később fontos állami pozíciókat kapott: 1392–93-ban kincstartó, 1393–95-ben erdélyi vajda és végül 1397-től 1408-ban bekövetkezett haláláig országbíró volt.³²

Szécsényi Frank halálát követően fia, László lépett örökébe. Az ő birtoklásának idejéből, 1411-ből fennmaradt egy birtok felosztási levél, ahol Simon ajtónálló mesterrel osztozkodtak a javakon. Hollókő és Ajnácskő várát Szécsényi László kapta, viszont az ehhez tartozó falvakat és vámjövendelmet kétfelé osztották.³³ Látható, hogy az igazi anyagi érték a várhoz tartozó birtok volt és nem elsősorban a vár.

A huszitizmus a 15. század jelentős eretnekmozgalma volt, a testvérnek nevezett huszita csoport élén Jan Giskra állt. Nógrád megyében a cseh zsoldosok 1440–60 között nagy pusztításokat végeztek. 1442. szeptember 17-én egy oklevél készült Hollókő várában, ahol Nógrád és Hont megye nemessége fegyverszüneti megállapodást kötött Giskra Jánossal és a vele szövetséges magyar birtokosokkal. A szöveg elején Szécsényi László nevét olvashatjuk, aki a két megye nemes és nemtelen lakosságát képviselte, több más főúrral együtt.³⁴ A husziták elleni küzdelemben ő maga is szolgált bandériumával. Mátyás király Nógrád megye területét 1460-ban szabadította fel a huszitáktól.

A Guthi Országok és Losonczyak birtoklása

Szécsényi II. László, nem lévén fiú utódja, lányait Annát és Hedviget fiúsította. 1455-ben a birtokot Guthi Ország Mihálynak és Hedvig férjének, Losonczy Albertnek 40.000 arany forintért

²² Kiss 1980, 279.

²³ AO 1884, 370.

²⁴ A falu és a templom feltárását 1969-ben Gábor Judit végezte el.

²⁵ Rómer 1862, 97.

²⁶ A templom helyreállítási terveit Komjáthyne Kremnicsán Ilona készítette. A kisebb kutatások tisztázták, hogy a templom nem középkori eredetű. – KÖH Tervtár, Tervezési dokumentáció, ltsz. 36.127, 34.813.

²⁷ Györffy 1998, 219.

²⁸ Engel 1996, I. 328.

²⁹ Engel 1996, II. 157, 222.

³⁰ Makai 1954, 50.

³¹ ZsO I, 58, 697.

³² Engel 1996, II, 221.

³³ ZsO II, 345.

³⁴ Tóth-Szabó 1917.

elzálogosította. Zálogjogon a birtokba való beiktatásra 1456. október 1-én, Hollókő várában került sor. A záloglevélben Hollókő is szerepel tartozékaival (Pusztalmás, Zsuny, Lóc és Bátka).³⁵

Szécsényi László 1460-ban meghalt, és hatalmas birtoka végül királyi adományként került Guthi Ország Mihály akkor már nádor és a Losonczyak birtokába.³⁶

Szécsény szerepe e két család birtoklása idején jelentősen nőtt. 1461-ben említik várát is. Ez évben Mátyás is meglátogatta a várost.³⁷ A mezőváros az esztergomi egyházmegye alperesi székhelye lett. Hollókő is idetartozott a 15. század végén.

A Szécsényi birtoktest fele érte meg a 16. század derekát. A birtokok egy része még a Szécsényiek idején köznemesek kezére került, másik részüket Guthi Ország Mihály adományozta el, egy részüket eladták, vagy elzálogosították. Hollókő uradalmának közel fele maradt meg, Zsuny és Bátka. Lóc és Zsunymás köznemesi birtok lett.³⁸

Törökök a várban (1552–1683)

Buda 1541-ben török kézre került, és ez megnyitotta az ellenségnek az utat Nógrád megye irányába. Nógrád és Szanda 1544-ben a töröké lett, majd Vác és Hatvan is erre a sorsra jutott. A megye középkori várai meglehetősen elavultak; Ágas, Baglyaskő, Zagyvafő, Fehérkő, Ecseg már rom volt.

Az országgyűlés 1546-ban elrendelte Ipolyság, Drégely, Szécsény, Buják, Hasznos megerősítését. Salgó, Csővár, Füle, Somoskő védelméről később intézkedtek, ágyútornyokkal, bástyákkal, rondellákkal fokozták hadi erejét.

Ali budai pasa 1552-ben hadjáratot indított Nógrád megye területére, melynek fő célja az északi bányavárosok védelmi vonalának megtörése volt. Elfoglalták Drégelyt, Ságot (Ipolyság), Gyarmatot (Balassagyarmat), Szécsényt. Istvánffy Miklós történetíró Hollókőről a következőket jegyezte fel: „Hollókőt Ali szintoly könnyen elfoglalta, mert a várnagyok, Zsáki András és Imre egymással viszálykodtak.”³⁹

1554–56-ban elesett Füle és Salgó vára is. Eger 1552. évi ellenállása sokáig megővta a még magyar kézen lévő három várat: Kékkőt, Divényt, Somoskőt, de 1576-ban ezek is a törököké lettek.⁴⁰

A török korra vonatkozóan sok adatot megőriztek a török kincstári adókönyvek (defterek), számadáskönyvek és a korabeli történetírók feljegyzései.

Nógrád megyét a törökök három katonai közigazgatási körzetre (szandzsák) osztották, a nógrádi, váci és szécsényi kerületre. Ez utóbbihoz tartozott Hollókő.

A várban 1556–57-ben Mohamed aga várparancsnok irányítása alatt 18 gyalogos katona (műsztafiz) és három tüzér (topcsi) szolgált napi 7 akce (török ezüstpénz) zsoldért.⁴¹

1565-ből a vár hadi felszerelését is ismerjük: 1 ágyú, 5 db kézi lőfegyver, 500 db „prangi”, 10 db puska, 1 mázsa ólom, 2 oka (1,28 kg) kanóc, 2 mázsa lőpor, 9 db pajzs.⁴²

A tizenötéves háború során (1591–1606) Tiefenbach Kristóf kassai, és Pálffy Miklós alsó-magyarországi főkapitány 6.000 főnyi seregével visszafoglalta a töröktől Füleket, majd Dévényt. Prépostváry Bálint egri főkapitány 1593-ban tárgyalások útján a töröktől visszaszerezte Somoskőt, Ajnácskőt és Hollókőt, Bujákot pedig Báthori István országbíró foglalta el.⁴³

Hollókő várát az állapot-felmérő bizottság 1596-ban felülvizsgálta. Megállapították, hogy az erődítmény sokat szenvedett a harcoktól. A teteje romos, falai részben beomlottak. Falai sok helyen nyitottan állnak. Úgy határoztak, hogy a falakat legalább fával kell pótolni.⁴⁴ Az 1608-as országgyűlés Nógrád megye három járásának jobbágyait jelölte ki Somoskő, Buják, Hollókő megerősítésére és Szécsény felépítésére.

A 17. század folyamán a magyar hadszervezet erősen lehanyatlott. A végváriak helyzete fokozatosan romlott. A bányavidéki végvári helyeken 1652-ből ismerjük a hadi nép megoszlását. Füleken a katonaság fele német, Szécsényben, Nógrádban és a kisebb erősségekben azonban nincs német őrség. Hollókőn 20 hajdú tartózkodott ebben az időben, akik 61 forint 15 krajcár zsoldot kaptak.⁴⁵ Köprülü Ahmed nagyvezér I. Lipót békeajánlatát visszautasította, és 1663 nyarán seregével győzelmet aratott Párkánynál, bevette Érsekújvárt, Lévát. A nógrádi vár őrsége is megadta magát, és Hollókő vára is ismét török kézre került. Az erőd legrégibb leírása Evlia Cselebi 17. századi török utazó leírása nyomán maradt meg 1664–66-ból. Idézem sorait: „Az egri

³⁵ CSÁNKI 1890, 118.

³⁶ BELICZKY 1981, 37–38.

³⁷ PATAY 1965, 12.

³⁸ MAKKAJ 1954, 51–52.

³⁹ *Istvánffy*, 376–377.

⁴⁰ MAKKAJ 1954, 56.

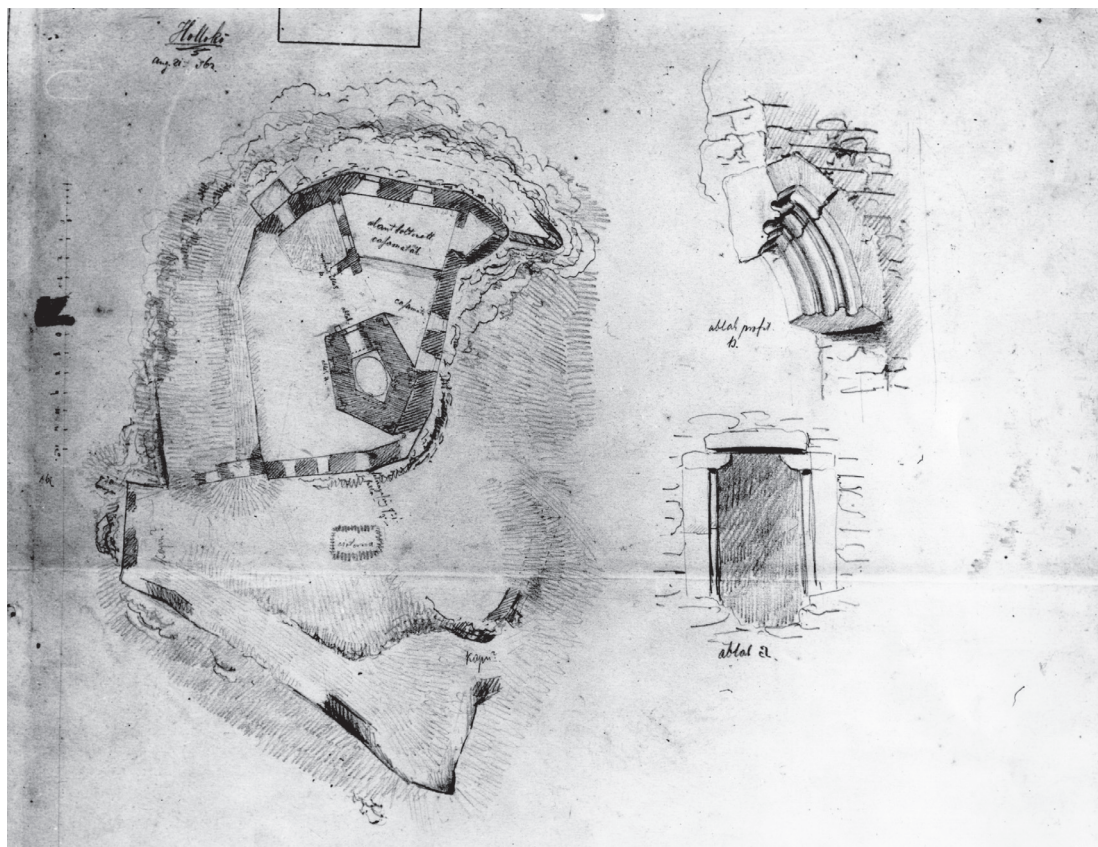
⁴¹ VELICS – KAMMERER 1886–1890, I, 96, II, 232–234, 250, 261.

⁴² VELICS – KAMMERER 1886–1890, I, 194.

⁴³ TAKÁCS é.n. 361, 364.

⁴⁴ *Urbaria*, 292.

⁴⁵ TAKÁCS é.n. 197.

2. ábra. Hollókő. Bergh Károly ceruzarajza 1862-ből
Abb. 2. Hollókő. Zeichnung von K. Bergh, 1862. (Archiv des Ung. Denkmalmates)

vezért, Mohammed pasát kértem, hogy adjon engedélyt a várba való menetelre, mivel a várban csak mostanában kezdtek meg vitézeink a szolgálatot. Kérésemet meghallgatta és megengedte, hogy valamennyien Hollókő várába menjünk. A vár alakja magas halmon fekvő kicsi ötszögű vár, fakapuja van, benne mintegy száz üres ház van. Egyetlen templomát dzsámivá alakították a padisah nevére. Gondoskodás történt, hogy éléstár és hadiszertár legyen benne. Innen nyugat felé egy óráig menve Szécsény várába értünk.⁴⁶

A párkányi győzelmet követően 1683-ban Sobieski János lengyel király Nógrádon áthaladva felszabadította Szécsényt és Hollókőt a törököktől.

A vár helyzete a 18–19. században

I. Lipót császár az 1701. november 9-én kelt rendeletében kimondta „...hogya a magyar véghá-

zakat megszünteti...” Elrendelte a várak lerombolását egyrészt az ország békéjére hivatkozva, másrészt a nehéz anyagi helyzetre való tekintettel.⁴⁷

A hollókői várat a 18. század elején négy helyi lakos őrizte: Szabó György, Gondos Mátyás, Nagy Oszkár és Krikk Lőrincz. 1710. november 5-én még Hollókőn tartották a közgyűlést, ahol Féja Jánost választották alispánná.⁴⁸ Az erődítményt 1711-ben bontani kezdték. Bejáratok, hidak, falszakaszok estek e műveleteknek áldozatul, de a vár teljes lebontására nem került sor. A bontás költségeit a magyar kamarának kellett állnia, a munkásokat a megye adta. Az 1718-ból származó összeírásban romként említik a várat.⁴⁹ A falu újra települt a mai helyén, ahol tovább folytatódott az élet, 1715-ben három magyar háztartást írtak össze.⁵⁰

A vár első feldolgozása Radványi Ferenc tolábol származik,⁵¹ majd Vályi Andrástól kapunk információkat.⁵² Mocsáry Antal Nógrád megyei

⁴⁶ KARÁCSON 1908, 125.

⁴⁷ GERŐ 1968, 279.

⁴⁸ BOROVSKY 1911, 53, 467.

⁴⁹ *Urbaria*, 292. „In hoc paedio (Barka v. Balka) castrum Hollókő vocatum, jam potieri in ruinosum est situatum...”

⁵⁰ BOROVSKY 1911, 53.

⁵¹ RADVÁNYI 1711–1716, 315.

⁵² VÁLYI 1799, II, 182.

monográfiájában a részletes közlés mellett a vár legkorábbi, 1826-ból való ábrázolását is megtaláljuk.⁵³ Ezen több olyan részletet is láthatunk, amely ma már nincs meg.

Rómer Flóris 1862. augusztus 21-én járt a várban, és megfigyeléseit kis jegyzőkönyvébe írta.⁵⁴ Vele együtt volt Bergh Károly, aki rajzot készített a romról (2. ábra).⁵⁵

A Műemlékek Országos Bizottsága részéről a helyszínre utazva 1889-ben Könyöki József felmérési rajzokat készített a várról, és az alaprajzhoz leírást is adott.⁵⁶

Borovszky Samu, Nagy Iván, Nógrád megye műemléki topográfiája, Gerő László, Fügedi Erik összefoglaló munkái Hollókő várára vonatkozóan sok adatot tartalmaznak.⁵⁷

Sándorfi György 1979-ben – részben a korábbi kutatásokra,⁵⁸ részben saját terepbejárásaira támaszkodva – összeállította a mai Nógrád megye középkori várainak listáját.⁵⁹

A megye területén sokáig nem folyt rendszeres várfeltárás. Hollókő kutatása indította el a sort 1966-ban. Itt a teljes feltárás és a helyreállítás is megtörtént. Ezt több régészeti kutatás követte (Salgó, Drégelypalánk, Sztrahora, Szőlős, Ballasagyarmat, Szanda, Zagyvafő, Szécsény, Szécsény-Strázsapart, Nógrád, Szügy-Leányhegy). Kutatottságban Salgó követi Hollókőt. Az említett várakban több helyen csak szondázó feltárás folyt, de ezek eredményei is sok tekintetben bővítették ismereteinket a nógrádi terület várairól.

A vár kutatása, építéstörténete

A nógrádi várakra a szabálytalan elrendezés jellemző, megjelenési formájukat nagymértékben a természeti adottságok határozták meg. Gerő László tipológiája alapján Hollókő szabálytalan elrendezésű, belsőtornyos vár, amelyet egy 362 m magas sziklaoromra építettek.⁶⁰ Az építkezéshez szükséges követ a helyszínen bányászták; a falak kialakításához a sziklát is felhasználták; lefaragták, és a falazatot ráépítették. A beépített kövek nem kaptak különösebb munkálást. Kötőanyagként kavicsos, téglaporos, sok meszet tartalmazó habarcsot használtak. A falakat 40–150 cm-es váltakozó magasságú rétegekben rakták fel. Az egyes építési állásokat a

megmaradt gerendafészkek jelzik. A falak erősítésére keményfa kötőgerendákat is beépítettek. A falsarkok armírozásához, a hangsúlyosabb építészeti részeket kiképzéséhez (ablak, ajtó, kandalló) fehér mészkőből faragott részeket alkalmaztak.

A vár legtamadhatóbb pontját a keleti oldal képpezte, ezért védelméül itt építették fel a 13. században az impozáns, erős ötszögletes öregtoronyt. Háború esetén ez szolgált a védők utolsó menedékeként. A torony építménye egy 11 × 11 m-es kőalapra épült, amelynek tájolása eltért a főépítmény irányától.

A belső térben végzett régészeti kutatás, és az egyes szinteken tett vizsgálatok alapján a következő megfigyeléseket tehetjük:

A torony belsejében a járósíntet úgy alakították ki, hogy a sziklák közeit apró kövekkel töltötték ki, és habarcsos öntettel lesimították. A vár többi területén is alkalmazták ezt a szintkialakítást. Eredetileg a torony belseje is ötszögletes kiképzést kapott, később szűkítették le kör alakúra. A fal vastagsága alul elérte a 350 cm-t, de felfelé csökkenést mutatott.

A torony belsejében ma három földem helye figyelhető meg. A felső lezárást nem ismerjük, de bizonyosan kiemelkedett a vár többi építménye közül. Az egyes szinteket famennyezet zárta; az első földem 25 × 25 cm-es fagerendákból készült. E szintről a nyílás nélküli alsó kamrába vagy létrán, vagy falépcsőn lehetett csak lemenni. Ez a nyílás nélküli alsó tér szolgált az értékek elhelyezésére. Az e felett emelkedő három szintet emeletenként egy-egy, kifelé keskenyedő lőrés tagolta, amelyek a belső vár fokozatos kiépülésével elvesztették hadi szerepüket. A torony legfelső emelete későbbi ráépítés, amelynek déli oldalán ekkor a palota felé ajtót nyitottak.

A torony egyedüli 13. századi bejáratát a védett északi oldalon alakították ki. A belső udvarról lépcsőfeljáró vezetett ide. A torony belsejében a közlekedést fa lépcsőfeljáró biztosította.

A torony külső sarkain kváderes sarokkiképzést alkalmaztak, amely az épület megjelenését emelte. A toronyból több irányban is figyelhették a környéket. Az egyik emeleten egy lőrés a Gondhegy irányába; a másik emeleten lévő a várba vezető bejáratra nyílt. Elhelyezésük biztosan nem a véletlen műve.

⁵³ MOCSÁRY 1826, 207–210, 209. kép.

⁵⁴ RÓMER 1862, 97–104.

⁵⁵ KÖH Tervtár, ltsz. 2482. Berg Károly rajza.

⁵⁶ *Könyöki*, 124–125. – KÖH Tervtár, ltsz. 2478, 2481. Könyöki József felmérései. Leírásában megemlíti, hogy a vár a Forgách családnak volt, és a község birtokába került.

⁵⁷ Az említett szerzők felhasznált adataira a dolgozatban utaltunk.

⁵⁸ Lásd elsősorban GAJZÁGÓ – PATAY 1961; GÁDOR 1967.

⁵⁹ SÁNDORFI 1979, 244–254.

⁶⁰ GERŐ 1955, 142–145.

3. ábra. Hollókő. A felső vár ciszternája kutatás közben.
(Fotó: M. Kozák Éva)

Abb. 3. Hollókő. Die Zisterne der Kernburg während der Freilegung. (Photo: É. M. Kozák)

A torony legközelebbi analógiája a visegrádi fellegrvár 13. század közepén épült öregtornya, amelynek alsó részén feltételezik a korona számára kialakított kamrát.⁶¹

A toronytól délre helyezkedett el a felső vár ciszternája. Az alsó vár vízgyűjtőjét a régi rajzok alapján ismertük, de a torony melletti 13. századi ciszternát a régészeti feltárás hozta napvilágra (3–4. ábra).

A torony fala mellett előkerült egy D formájú, 1 m mély akna, szépen lesimított habarcsos felülettel. Ebben fogták fel az épület tetejéről lecsorgó vizet, és a torony falán belül kiképzett kő lefolyónyíláson át továbbították a kör alakú vízgyűjtőbe.⁶² A ciszterna helyét kirobantották vagy kivésték a sziklából. Belsejét gondosan gemunkált kváderkövekkel bélelték ki. A szikla és a faragott felület közötti részeket agyaggal tömítették. A fal kiképzése és a törmelékből kiemelt faragott részletek arra utalnak, hogy a teteje fedett volt, és nyíláson át emelték ki a vizet. A felső kőves törmelék eltávolítása után tömörebb sárgás, agyagos talajt értünk el. Innen származik egy 16.

4. ábra. Hollókő. A felső vár ciszternájához vezető csatorna a torony falában. (Fotó: M. Kozák Éva)

Abb. 4. Hollókő. Die Wasserrinne der Zisterne in der Westmauer des Bergfriedes. (Photo: É. M. Kozák)

század elejére keltezhető vegyesmázás, rátett díszes asztali edény (kancsó), szinte teljesen épen. A ciszternában még nyilván víz volt, amikor beleesett, így többé nem került használatba.

A ciszterna a helyreállítási munkák során bemutatásra került. Nem tudjuk, hogy a vizet levezető csatorna és a vízgyűjtő között kő- vagy favályú vezette-e be a vizet? Erre a kutatás során nem kaptunk választ. A ciszterna terét később – a palota kiépítésekor – beboltozták.

A vár helyének kiválasztásánál figyelembe vették azt is, hogy ne túl széles helyen épüljön az erődítmény, mert akkor nagyobb területet kell védőfalakkal biztosítani. Ennek megfelelően a vár alaprajza nyújtott téglalap, amelynek belső mérete 29 × 21,4 m.⁶³ A torony keleti fala és a védőfal között 80 cm széles védőfolyosó húzódott. A várat övező védőfal a nyugati és északi oldalon lekerekített, a déli és keleti oldalon többször szögben megtört. A palota északkeleti sarokrésze lekerekített,

⁶¹ GÁL 1992, 157–166.

⁶² A ciszterna feletti barna betöltésben előkerült Albert király denára, valamint egy fehér-zöld-bordó vegyes mázas kályhacsempe töredéke.

⁶³ FELD 1994, 193, 7–8. kép. – Feld István dolgozatában a korai nemesi várakkal foglalkozik. A méretüket illetően 25–40 ×

20–25 m nagyságúra teszi átlagosan e korai várak nagyságát. Hollókő analógiájaként az abosi (Obišovce) várat említi, amely Kelet-Szlovákiában található. A nagysága és belső elrendezése emlékeztet Hollókőre, de ez utóbbit fejlettebbnek találjuk ötszögletes tornyával, amely a várfalhoz nem épült hozzá.

5. ábra. Hollókő. A 13. századi palota délkeleti részlete
(Fotó: M. Kozák Éva)

Abb. 5. Hollókő. Detail aus dem Palastbau des 13. Jhs.
(Photo: É. M. Kozák)

6. ábra. Hollókő. A 13. századi pártázatos várfal,
a befalazás után. (Fotó: M. Kozák Éva)

Abb. 6. Hollókő. Später eingemauerte Zinnen der
Ringmauer des 13. Jhs. (Photo: É. M. Kozák)

kis védőtornyot alkot. A torony és a keleti védőfal közötti folyosót befalazták, amikor a 15. században, a vár átalakításakor körben megemelték az erődfalakat. Szerencsésnek mondható, hogy a 13. századi védőfal pártázata több ponton megmaradt, mivel a későbbi építkezések során a régi falakat is felhasználták. A keleti oldalon mód nyílt a védőfolyosó és a régi pártázatos fal bemutatására.⁶⁴

A torony szűk belső terében kislétszámú őrség elhelyezésére volt lehetőség. Szükségessé vált lakóter kialakítása is. A lakóépület lokalizálása azonban eleinte gondot okozott. Az átépítések, falmegegerősítések során ugyanis egy korábban megépített fal a következő átépítéskor csak akkor és annyiban maradt meg, amennyiben azt az új építési koncepcióban hasznosítani lehetett. A lakatlanul álló romos épület tovább pusztult az idők során.

A felső várban az 1960-as években végzett régészeti feltárás során, az északkeleti szögletben, a felső laza törmeléket letermelve, kibontakozott egy trapéz alakú helyiség (10,5 × 7,5 × 4,4 × 5,4 m). A terem homlokzatain, a torony felé eső falon a következőket figyelhetjük meg: a fal alja erőteljesen kiugrik, felette a homlokzaton 11 db gerendafészek és egy lejtősen kialakított szellőző, amely a belső vár udvarára nyílik. A keleti homlokzaton ráfalazás mutatkozik. Az alaprajzot nézve nyomon követhető, hogy a felső falazat egy korábbira épült, az alsó fal más szögben helyezkedik el,

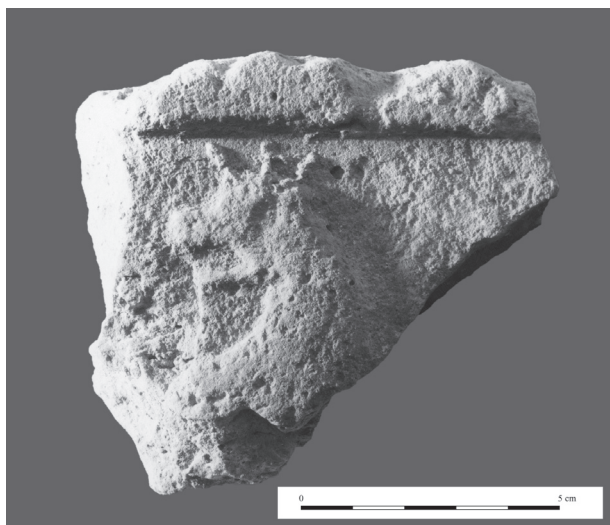
és a falszövege is más. A korábbi falon erős habarcsos vakolás látható. Ez a faltípus a nyugati homlokzaton is jelentkezik. Az északi homlokzatot a későbbi palota építkezések során köpenyezték, itt a korábbi fal nem látható (5. ábra).

A terem alatt végzett kutatás során egy pincét találtunk. Alacsony, széles bejárata, az egyszerű ajtószár helye és küszöbe, valamint a pince boltozatának egyharmada, és kétoldalt indításai maradtak meg. A padlót simított habarcsos felület jelezte. A pince teréből nemcsak a kis belső udvar felé, hanem észak felé is két szellőzőt nyitottak. Megállapíthattuk, hogy a pincét eredetileg gerendavázas famennyezet fedte; a 15. század második felében kapott kőboltozatot.

A pince előtti térből lépcsőn át, késő gótikus kapun áthaladva jutunk el a torony és palota közötti kis udvarba, amely a 15. század második felében folyó építkezések során eredeti szerepét elvesztette: boltozott helyiséggé alakították. A pince feletti korai helyiség bejárata a torony irányából nyílhatott, de nem maradt meg belőle semmi. A 13. századi lakóépülethez köthető faragott részletet nem ismerünk. A helyiséget ma egy fülkés ablak világítja meg, mellette volt egy árnyékszék.

Feltételezzük, hogy a pincetér a felette lévő teremmel képezte a lakóteret a 13. században. A lakóhelyiséget is síkmennyezet fedte, amely felett a későbbi építkezések során épült ki a díszes gótikus lovagterem. A lakóteret szűknek éreztük, és a

⁶⁴ FELD 2005, 116; A. KOZÁK 1972.

7. ábra. Hollókő. Padlótegla töredéke a palotából.
(Fotó: Mihalik Tamás)

Abb. 7. Hollókő. Bruchstück einer Bodenfliese
aus dem Palast. (Photo: T. Mihalik)

ciszternához való kapcsolatát a lakóépületből nehezen megoldhatónak. Így feltételeztük, hogy talán már a 13. században L alakú palota létezett. A gond az, hogy a felső vár nyugati szárnya erősen lepusztult, és az itt lévő pince a 15. századi állapotokat tükrözi. Ha beépített volt a terület, a későbbi építkezések során megsemmisült.

A felső várat a 13. században pártázatos védőfal övezte, amely kiképzéséhez fehér homokkő kvádereket alkalmaztak. A pártázati elemek befalazott állapotban szerencsésen megmaradtak a várfal több pontján. A keleti oldalon a toronynál, a védőfolyosóval együtt lehetővé vált bemutatása. A 13. századi lakóter felett, a gótikus lovagterem ablakaiban másodlagos felhasználásban megtaláljuk maradványait. A pártázatok mögötti védőfolyosóról az őrség ellenőrizhette a vidéket (6. ábra).⁶⁵

A felső várba a bejárat északnyugatról nyílt. A bejárat köz egyik oldalán az őrs számára egy fülkét létesítettek. A kapu védelmét szolgálta a kapu előtti farkasverem és a falszoros.

A vár építésére vonatkozóan feljegyzés, évszám nem maradt meg. A korszakok szétválasztásában azonban segítenek a megmaradt építészeti részletek, technológiák, analógiák, valamint a történeti adatok, a birtokosok változásai, a hadi készülődések. A régészeti leletanyag szerepe fontos, jelzi, hogy a vár falai között a 13–17. század közötti időben aktív élet folyt. Mindezek figyelembe vételével

vel a Kacsics nemzetség által emelt korai vár építési idejét az 1270–1290 közötti időre tehetjük.

A vár életében a 14. század első negyedében folyó pártharcokat követően, egészen a 16. század derekáig viszonylag békésebb korszak következett be, amelyet csak a huszita háborúk zavartak meg egy időre.

A vártörténeti kutatások nyomán az a kép alakult ki, hogy 1320 körül lezárult az első nagy várépítési hullám, és Zsigmond uralkodásának idejétől (1387–1437) ismét érezhető vált a nemesi várak fontossága. Átalakult a birtokrendszer, megszűnt a királyi várakra alapozott államszervezet. A magánvagyon kapott nagy szerepet, és a király hatalma is ezen alapult.⁶⁶ Zsigmond király idejében Visegrádon, Budán, majd Tatán, Pozsonyban, Trencsénben fontos építkezéseket folytattak. A hegyi várakat átépítették (Beckő, Csesznek), a reprezentáció került előtérbe.

Szécsényi Frank 1388-ban „Hollókői” előnévvel szerepel egy oklevélben, ekkor ő nógrádi ispán. Székelyét itt a várban rendezhette be, és gondoljuk, hogy a várban ebben az időben végeztek átalakításokat. Ekkor épülhetett ki az alsó vár, amelynek falán kaput nyitottak, előtte farkasveremmel. Ez a felső várba vezető bejáratokkal szemben helyezkedett el. A felső várba lépcsőkön, egy falszoroson át lehetett feljutni. A felső vár vízgyűjtője alatt az alsó várudvaron nagyméretű ciszternát alakítottak ki.

A lakóépületen is történt változtatás. Erre utal a fennmaradt gótikus ikerablak részlete, valamint egy oroszlánt ábrázoló padlótegla töredéke (7. ábra).

Szécsényi László 1442-ben a Hollókőn keltezett fegyverszüneti egyezségben szerepel, amelyben Nógrád és Hont nemessége egységre lépett Giskra Jánossal és a hatalma alatt álló birtokosokkal. Szécsényi László 1440–60 között Nógrád megyei ispán. A husziták elleni küzdelem idején bandérium kiállítási költségei is voltak, Szécsényben erősítési munkálatokat kellett végeznie. Feltételezzük, hogy Hollókőn a 15. század derekán történt az alsó vár megerősítése. A korábbi kaput elfalazták, és ekkor épült ki a déli kapuszoros és a nyugati kaputorony a farkasvermekkel és a feljáratí rámpával. Innen az alsó vár udvarába, és a nyugati falszorosokba nyílt közlekedés.

Engel Pál kutatásai nyomán Feld István megállapítja, hogy a 15. század második felétől visszafordulás történt a hagyományos várhoz. A vidéken, el-

⁶⁵ FELD 2005, 117. – Feld István írja, hogy Hollókőn a várfal legmagasabb délkeleti részén egybeépült az ötszög alaprajzú toronnyal. Ez nem áll, itt egy későbbi köpenyezés történt, amelyet lebontottunk, és kiszabadult a gyilkjáró és

a várfal befalazott pártázatával, és azóta bemutatást nyert. Az *Archaeológiai Értesítő*ben 1972-ben a vár közölt alaprajzán bejelölést kapott a régi várfal vonala.

⁶⁶ ENGEL 1984, 288–295.

rejtett helyen lévő várakat nem hagyták el, hanem átépítették. A főnemesség mellett ez az arisztokrácia középső- és alsó rétegeire is jellemző.⁶⁷

A 15. század második felében, a Guthi Országok (1460–1486) és a Losonczyak birtoklásának ideje Szécsény város fénykora. Szécsény és Hollókő élete szorosan összefügg: a közös birtokos fontos tényező. A két helyen feltárt gazdag leletanyag sok közös vonást mutat.

Hollókőn ekkor került sor a felső vár kiépítésére. A hollókői felső vár falait szinte egységesen két szinttel emelték. A korábbi vár lakóépülete fölé épült ki a lovagterem, amelynek északi falában, a köpenyfal elbontása után *in situ* került elő egy késő gótikus kandalló maradványa, bordás boltozat indításával (8. ábra). A lovagterem mellett feltételezzük a vár kápolnáját, amelyre Evlia Cselebi török történetíró 1663-ban kelt leírása utal. Berg Károly 1862-ben készült ceruzarajzán egy gótikus, csücsíves ablak látható. Helyét a lépcsőház felett, az egyik emeleti helyiségben jelöli meg. Ez talán a kápolna keleti ablakkerete, amely a 19. század derekán még a helyén volt. Jellemző a hegyi várak kápolnáira, hogy beilleszkedtek a palota tömbjébe. E szakrális terek a birtokos magánlakosztályával, vagy a nagy reprezentációs terekkel szomszédosak.

A felső vár közlekedő terének a pince felé és a torony irányába nyíló gótikus bejárata is ebből a korból származik. A felső vár ciszternája melletti helyiség lehetett a konyha, legalábbis a nyugati falszorosokba leomlott leletanyag erre utal.

Igazodva a lakóterek bővítéséhez, a torony legfelső emeletét ekkor emelték meg. A déli oldalon kiképzett bejárat biztosította a palotába való közlekedést. A felső vár mai tömegét ebben az időben érte el. A tetejét lezáró födémeket nem ismerjük. Azt tudjuk, hogy pártázatos fal övezte a felső várat. Az északi oldalon a pártázat egy eleme megmaradt.

A 16. század elején aktív élet folyt a várban: a gazdag régészeti leletanyag ezt példázza. A felső vár tömegén nem történt változtatás, de az emeletein nagyméretű ablakfülkék jelentek meg. Az alsó vár udvarán a törmelékben több reneszánsz ablakkeretet tártunk fel. Ezek a déli várfal két nagyméretű ablakából estek ki az udvarra. A fűtőberendezést is cserélték, a palotában színes, vegyesmázás csempékből kályhákat állítottak fel.

A nyugati falszorosban több kis kézműves műhely létezett egykor. Iparos munkákra utalnak az agancsot, csontot feldolgozó műhely termékei és gyártási hulladékai, vagy például egy kerámia

8. ábra. Hollókő. A palota északi fala a feltárt 15. századi gótikus kandalló maradványával. (Fotó: Mihalik Tamás)
Abb. 8. Hollókő. Die Reste eines Kamins des 15. Jhs. in der Nordmauer des Palastes. (Photo: T. Mihalik)

gyertyaöntő tál, vagy egy agyagnegatív, amely bronz övveret készítésére szolgált. Az alsó vár udvarán gazdasági helyiségeket alakítottak ki a 16–17. század folyamán. Szerszámok, edények, őrlők stb. jelzik az itt végzett tevékenységet.

A várban az utolsó nagy átalakítások a 16. század elején, a Losonczyak birtoklása idején folytak. Losonczy Albert unokája, Zsigmond a Szécsény és Hollókő körüli uradalom gazdasági viszonyainak rendezésével foglalkozott. Sokat tartózkodott Szécsényben és talán Hollókőn is. 1552-től a török uralom nyomta rá bélyegét a várra. Korszerű hadi kiépítésére nem került sor, csak a tizenöt éves háborút követően végeztek rajta javítási munkálatokat. Falai között hol török, hol magyar őrség tartózkodott. Ez tükröződik az e korból fennmaradt gazdag hódoltság kori kerámia és egyéb leletanyagban. Falai között 1718-ig éltek.

A vár a 13. század végén, 14. század elején még fontos tényező a pártharcokban. Az 1327–1552 közötti időben a megye legvagyonosabb családjainak birtokában találjuk. A török korban végvár; a harmadrendű várak közé tartozott. A kisebb por-

⁶⁷ ENGEL 1984, 367–375; FELD 1992, 17.

9. ábra. Hollókő. A vár helyreállítás közben 1986-ban. (Fotó: Mihalik Tamás)
Abb. 9. Hollókő. Die Burg während der Wiederherstellung, 1986. (Photo: T. Mihalik)

tyázó könnyűhadak ellen nyújtott védelmet, és a fontosabb várak közötti összeköttetést biztosította. A törökök 1663 után hadszertárként és éléstárként használták.

Az alsó vár udvarán a két 16. századi gazdasági épület alapfalára felépített helyiségekben kapott elhelyezést a vár történetét, kutatását és helyreállítását bemutató kiállítás (9. ábra).⁶⁸

Irodalom

AO

Anjoukori Okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre. Budapest 1878–1920.

BELICZKY JÁNOS
1981

Szécsény és földesurai. In: *Tanulmányok Szécsény Múltjából.* IV. Szerk. Praznovszky Mihály. Szécsény.

BODNÁR KATALIN – JUAN CABELLO
1990

A zagyvafői vár. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989.* Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 180–183.

BOROVSKY SAMU (szerk.)
1911

Nógrád vármegye. Budapest. (Magyarország vármegyéi és városai 1.)

⁶⁸ A helyreállítási terveket készítette Mende Ferenc és Komjáthy Ilona építészek. M. KOZÁK – M. KREMNICSÁN 1996, 12.

- CABELLO, JUAN
1990 Régészeti feltárások Sztrahora várában (Archäologische Untersuchungen in der Burg Sztrahora. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990, 173–178.
2005 Szécsény-Strázsapart. *Castrum* 2005: 1, 118–119.
- CD
1832 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Cura et studio Georgii Fejér. VIII. Budae.
- CSÁNKI DEZSŐ
1890 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest.
- ENGEL PÁL
1984 Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. I. *Világosság* XXV, 288–295.
1996 *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest. (Historia Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 5.)
- FELD ISTVÁN
1984 Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról (Bericht über die Ausgrabung in der Burg Salgó in der Jahren 1981–83). *NMMÉ* X, 213–264.
1992 A 15. századi castrum mint kutatási probléma (Das castrum des 15. Jahrhunderts als Forschungsproblem). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 13–39.
1994 Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. *Chateau Gaillard* XVI, (Luxembourg) 189–195.
2005 Salgó vára. *Castrum* 2005: 1, 109–111.
- GÁDOR JUDIT
1967 *Középkori földvárak Nógrád megyében*. Budapest. (Egyetemi szakdolgozat, kézirat)
- GAJZÁGÓ ALADÁR – PATAY PÁL
1961 *A Nógrádi várak története*. Balassagyarmat. (Kézirat a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum Adattárában.)
- GÁL TIBOR
1992 Szempontok a visegrádi fellegrvár elméletrekonstrukciójának módosításához (Gesichtspunkte zur Modifizierung der theoretischen Rekonstruktion der Oberen Burg in Visegrád). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 157–166.
- GERÓ LÁSZLÓ
1955 *Magyarországi várépítészet*. Budapest.
1968 *Magyar várak*. Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY
1998 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV. Budapest, 251.
- Istvánffy
Istvánffy Miklós: Magyarország története (1490–1606). Debrecen 1867.
- KARÁCSON IMRE (ford.)
1908 *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai*. (1664–1666). II. Budapest.
- KARÁCSONYI JÁNOS
1900–1901 *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–II. Budapest.
- KISS LAJOS
1980 *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, 279.
- A. KOZÁK ÉVA
1972 A hollókői vár ásatása (Ausgrabung in der Burg von Hollókő). *ArchÉrt* 99, 167–187.
- MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA
2001 *Hollókő*. Szerk. Horváth István. [Budapest], 1–156. (Száz magyar falu könyvesháza.)

- M. KOZÁK ÉVA – K. KREMNICÁN ILONA
1996 *Hollókő, várrom*. Budapest. (Tájak – Korok – Múzeumok kiskönyvtára 550.)
Könyöki
Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfeldmérései. 1869–1890. Összeállította Váliné Pogány Jolán. Budapest 2000. (Forráskiadványok IV.)
- KRISTÓ GYULA
1973 *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest.
- MAKKAI LÁSZLÓ
1954 Nógrád megye története 1848-ig. In: *Nógrád Megye Műemlékei*. Szerk. Genthon István. Budapest, 45–46.
- MOCSÁRY ANTAL
1826 *Nemes Nógrád Megyének Historiai, Geographiai és Statistikai Esmertetése*. III. Pest.
- PÁLMÁNY BÉLA
1985 Hol épült fel Sztrahora vára? A Kacsics nem Illés ága XIII. századi várépítései és a XIV. század eleji történetük néhány kérdéséről (Wo wurde die Burg von Sztrahora aufgebaut? (Über einige Fragen der Burgbaus des Linie Illés des Kacsics-Geschlechts im XIII-ten Jahrhundert und ihrer Geschichte vom Anfang des XIV-ten Jahrhunderts). *NMMÉ* XI, 205–228.
1990 A Kacsics nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13–14. század fordulóján (Die Bestrebungen des Kacsics-Geschlecht zum Burgenbau und zur Herrschaftsbildung im Komitat Nógrád um die Wende der 13.–14. Jahrhunderte). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 22–36.
- PATAY PÁL
1965 *Szécsény műemlékei*. Budapest.
- RADVÁNYI, FRANCISCO
1711–1716 *Coillektanae ad Historiam Comitatus de Nógrád*. 315. Fol. Lat. M.N.M.K.
- RÓMER FLÓRIS
1862 *Rómer Flóris jegyzőkönyv* 1862, 9. kötet, 97–104. KÖH Könyvtár.
- SÁNDORFI GYÖRGY
1979 A magyar várépítészet korai szakaszáról irodalmi adatok és terepbejárások alapján (Über die Frühphase des ungarischen Burgbaues aufgrund von literarischen Angaben und Geländebegehungen). *ArchÉrt* 106, 244–254.
- SIMON ZOLTÁN
1988 A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében (Die Veränderung der Rolle der Burgen in dem mittelalterlichen Komitat Nógrád). *NMMÉ* XIV, 103–131.
1990 A mátraszőlősi „Kisvár” (Die Burg „Kisvár” in Mátraszőlős). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 208–219.
- TAKÁCS SÁNDOR
é. n. *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Budapest.
- TÓTH-SZABÓ PÁL
1917 *A cseh huszita mozgalmak és uralom Magyarországon*. Budapest.
Urbaria
Urbaria et Conscriptiones. IV. Budapest 1967. (A művészeti Dokumentációs Központ Forráskiadványai. 2. füzet.)
- VÁLYI ANDRÁS
1799 *Magyar országnak leírása*. II. Budán.
- VELICS ANTAL – KAMMERER ERNŐ
1886–1890 *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Budapest, 1886 és 1890.
- ZsO
Zsigmondkori Oklevéltár. I–II. Összeállította Mályusz Elemér. Budapest 1951–1958.

ÉVA MEZŐSI-KOZÁK

Die Ergebnisse der Erforschung der Burg von Hollókő

Die im nordöstlichen Mittelgebirge erbaute Hollókő (= Rabenstein) gehört – dank der hier zwischen 1966–1969 geführten archäologischen Untersuchung, sowie der darauffolgenden Sanierung – zu den meistbekannten Burgenruinen Ungarns. Diese typische Adelsburg ist zuerst 1313 urkundlich erwähnt, ihre Erbauer gehörten zu einem Zweig des Geschlechtes Kacsics. Zwischen 1327 und 1459 war sie im Besitz der großadligen Familie Szécsényi, danach im Besitz ihrer Erben, der Mitglieder der Familien Országh von Gut und Losonczy. 1552 wurde die Burg zuerst von den Osmanen erobert, endlich befreite sie 1683 der Polenkönig Johann Sobieski. Anfang des 18. Jhs lag die Anlage schon in Ruinen. Den Kern der auf einem Felsenblock errichteten, aber relativ gut zugänglichen Höhenburg bildete der fünfeckige Bergfried, der aber mit der Zisterne daneben, mit dem nördlichen Palastbau, sowie nicht zuletzt mit der zinnenumwehrten Ringmauer gleichzeitig – wohl zwischen 1270 und 1290 – erbaut wurde. Der nächste Ausbau der Anlage erfolgte um 1400, in diese Zeit ist die untere Burg mit der großen Zisterne, die untere Toranlage mit der Wolfsgrube sowie die westliche Zwingeranlage zu setzen. In der 2. Hälfte des 15. Jhs. wurde die obere Kernburg um zwei Geschosse erweitert, die Ringmauer erhielt so einen neuen Zinnenabschluß, auch der Bergfried wurde erhöht. Schon vom Anfang des 16. Jhs. stammen die Renaissance-Fenster der Palastflügel, im Zwinger wurden zu dieser Zeit Werkstätte, im Hof der unteren Burg Wirtschaftsgebäude errichtet.

A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon¹

Tanulmányunkban a 13. századi várak² és települések viszonyát vizsgáljuk Magyarország középső, Duna menti területein (Pest, Fejér és Tolna megye) (1a–b. ábra). Pest megye hegyvidéki részeit Nováki Gyula, Sándorfi György és Miklós Zsuzsa,³ a dombvidéket, valamint Tolna megyét Miklós Zsuzsa,⁴ Fejér megyét pedig Terei György⁵ kutatta, illetve kutatja: a terepbejárásokon kívül az egyes várakról szintvonalas felméréseket készítünk, és lehetőleg bejárjuk a környéket is. A feltáró munkába – elsősorban Tolna megyében, de az utóbbi 13–14 évben Fejér és Pest megyében is – bevontuk a légi felderítést, légi fotózást is. A kutatottság kissé egyenetlen: a legalaposabban vizsgált terület Tolna megye; Pest megye alföldi részein ilyen irányú tevékenység eddig még nem folyt.⁶ Megnehezíti a pontos megfigyelést az is, hogy – elsősorban a dombvidékeken – sok az elhagyott, bozotos terület, ahol a légi felderítés, légi fotózás, terepbejárás és felmérés is igen körülményes. A Börzsöny-hegységben – az erdőnek köszönhetően – sokkal jobb állapotban maradtak meg a várak. Ezzel szemben Pest megye dombvidéki és alföldi részein, Tolna megyében és Fejér megye alacsonyabb fekvésű területein – elsősorban a mezőgazdasági művelés miatt – igen nagyfokú a pusztulás.

Területválasztásunkkal az ország 15%-át fedtük le, **59** vár kutatási eredményeinek figyelembe vételével. Miután a 3 megye közvetlenül érintke-

zik egymással, úgy gondoljuk, hogy a kissé egyenetlen feltártság ellenére is érdekes következtetéseket lehet levonni.

Azokon a helyeken, amelyek szántóföldi művelés alatt állnak, és csupán terepbejárás folyt, nehéz meghatározni a vár és a település kronológiáját. Miután a talajműveléssel elkeveredhetnek a leletek, továbbélő település esetén – ásatás nélkül – nehéz megállapítani, hogy csak a falu élt a 13. századnál tovább, vagy a vár is. Így például Tolna megyében Értény-Képesfai-dűlő,⁷ vagy Szakcs-Leányvár lelőhelyeken.⁸

A három megyében a síkság, a mocsaras terület, a dombvidék és a hegyvidék egyaránt megtalálható, így a problémát különböző földrajzi adottságok mellett vizsgálhatjuk. A változatos földrajzi környezetnek megfelelően különböző vártípusok figyelhetők meg:

Síkvidéki, ún. mocsárvárak: A három megyéből egyelőre 9 olyan várat ismerünk, amelyek mocsaras területből alig kiemelkedő dombon találhatók. A lakóterületet többnyire egyszeres árok övezi – például Sárszentágota-Kistó (2–3. ábra),⁹ Nagykarácsony-Ménemajor (4–5. ábra),¹⁰ Kaposzsekcső-Leányvár (6. ábra),¹¹ Székesfehérvár-Feketehegy¹² lelőhelyeken –, de előfordul többszörös védelmi vonal is, például a Tolna megyei Bikács-Belső-szigeten (7. ábra).¹³ Egyes esetekben, például a Tolna megyei Döbrököz-Várnál,¹⁴ árokra, sáncra utaló nyomok nem láthatók. Ez érthető,

¹ A cikk 2000-ben a VII. nemzetközi Castrum Bene konferencián Nyitrán előadott, majd a konferencia-kötetben német nyelven 2004-ben megjelent írás (Zsuzsa Miklós – György Terei: Beiträge zur Verbindung der Burgen und Siedlungen im 13. Jh. in Ungarn. In: Castrum Bene 7 (2004). Nitra, 171–202) magyar nyelvű, kissé kibővített, átdolgozott változata.

² A vizsgált várak kis részében történt kisebb vagy nagyobb ásatás, amelynek eredményeként kiderült az erődítés pontos kora. A többi esetében a terepbejárás során összegyűjtött leletanyag alapján határoztuk meg a korszakot. A lelőhelyek fedettsége miatt több esetben nem került elő jellegzetes kerámia. Ezekben az esetekben a tipológiai ismervek alapján próbáltuk meghatározni a várak korát. – Mindenképpen fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy a tipológiai alapon történő korhatározás sok veszélyt rejt magában. Több esetben előfordult már, hogy a formai ismervek alapján Árpád-korinak meghatározott (illetve feltételezett) várról a későbbi ásatás eredményeként kiderült, hogy késő középkori vagy esetleg török kori.

³ NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979.

⁴ Pest megye dombvidéki várainak kutatásához lásd MIKLÓS 1978; 1980; 1981; 1982; 1991; 1998; 1998a; MIKLÓS – SÁBÁN 1992; A Börzsöny hegység váraihoz: NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979; MIKLÓS 1983; 1989; 1997. Tolna megyéhez

MIKLÓS 1988; 1998b; 1999; 1999a; 2001; 2001a; 2002; 2002a; 2002b; 2003a; 2003b; 2004; CSEKE – MIKLÓS 2003. Pest megye északi részeinek váraihoz: *MRT XIII/1–2*. – A Tolna megyei őskori és középkori várak szisztematikus kutatását Miklós Zsuzsa az 1980-as évek óta végzi, feldolgozásukat a közeljövőben fejezi be.

⁵ TEREI 1998; TEREI 2004.

⁶ Miklós Zsuzsa 2005 óta ismét kutat Pest megyében: terveit a megye közigazgatási határain belül – a Tolna megyeihez hasonló módszerekkel – deríti fel a különböző korú várakat. A kutatáshoz az OTKA T 048318. sz. pályázata nyújt anyagi támogatást.

⁷ MIKLÓS 2003f, 132; MIKLÓS 2004, 146.

⁸ MIKLÓS 2002c, 153.

⁹ MIKLÓS 2002c, 148.

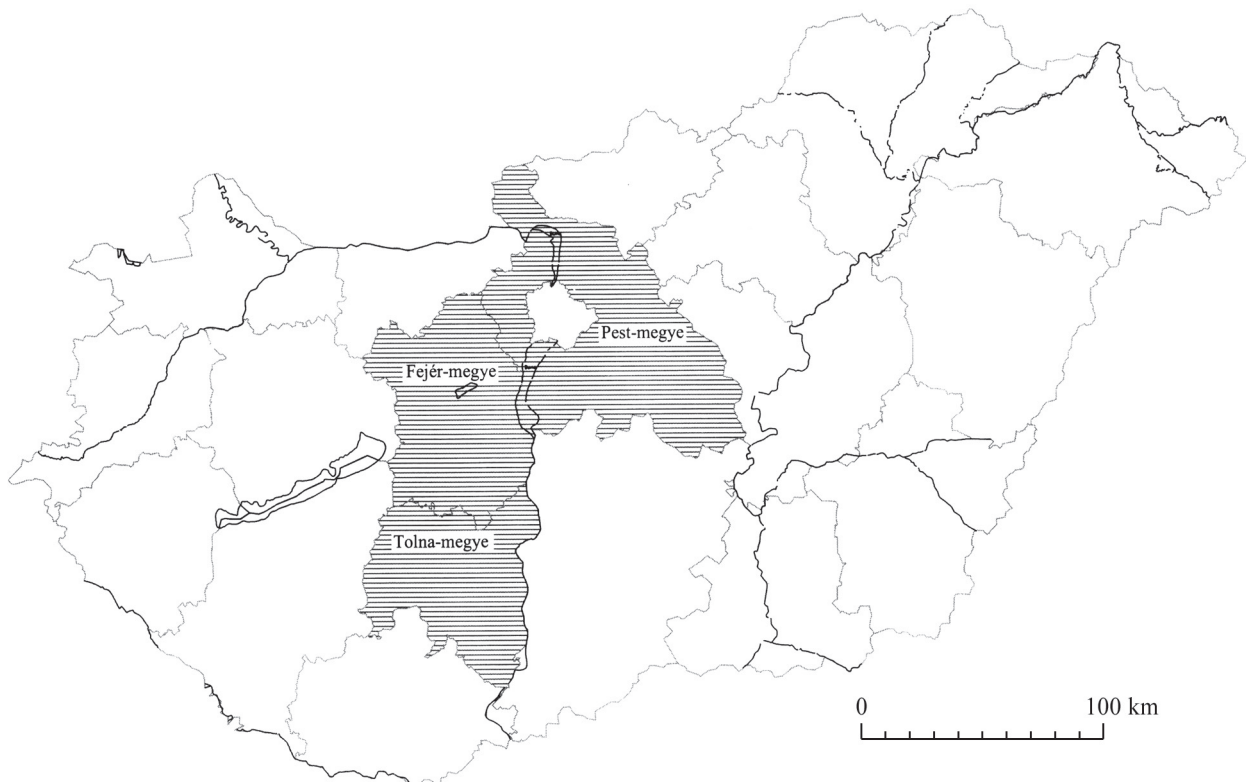
¹⁰ MIKLÓS 2003, 129.

¹¹ MIKLÓS 2004, 147.

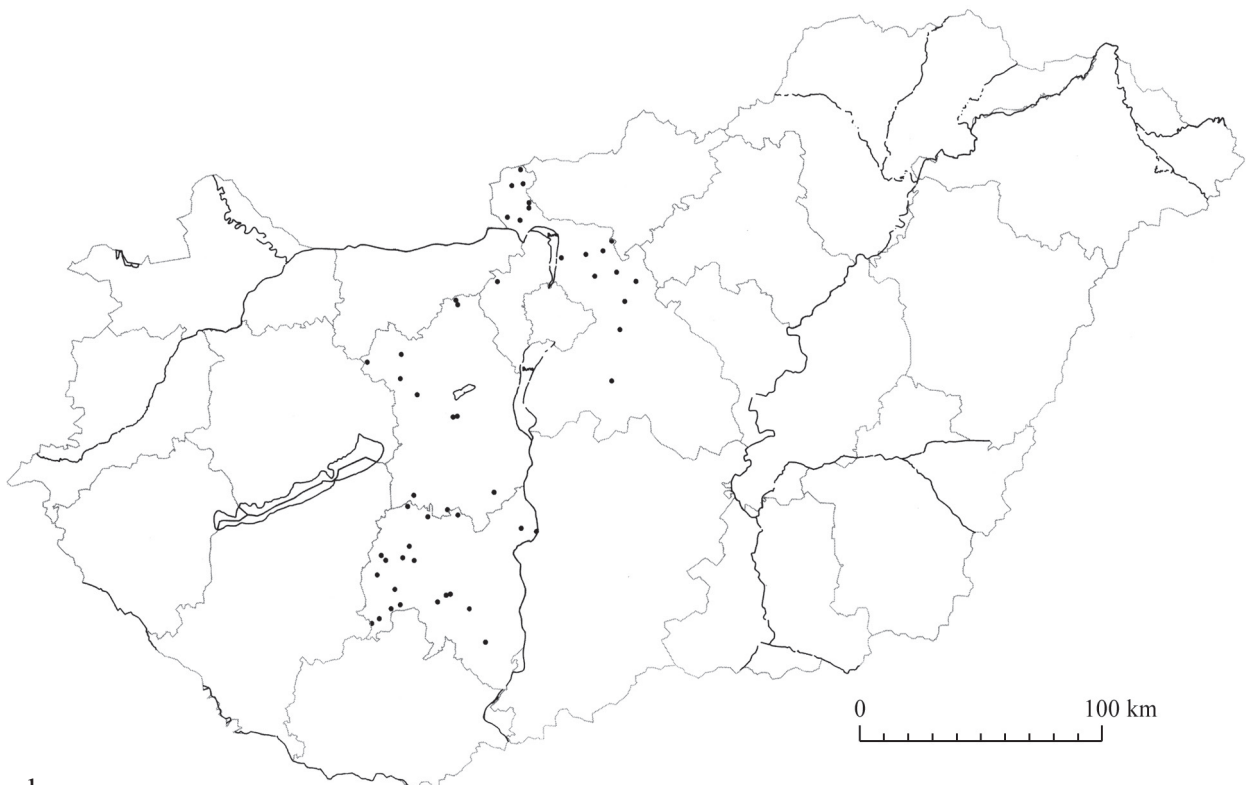
¹² SIKLÓSI 1992, 371–373.

¹³ Bikácson a nagyfokú pusztulás miatt a felszínen már csak egyszeres védelmi vonal észlelhető, légi fotón viszont jól látható a többszörös árok. – MIKLÓS 2001b, 143; MIKLÓS 2002c, 149; MIKLÓS 2003d, 130; MIKLÓS 2004, 144.

¹⁴ MIKLÓS 1999b, 197; MIKLÓS 2000, 126; MIKLÓS 2004, 146.

a

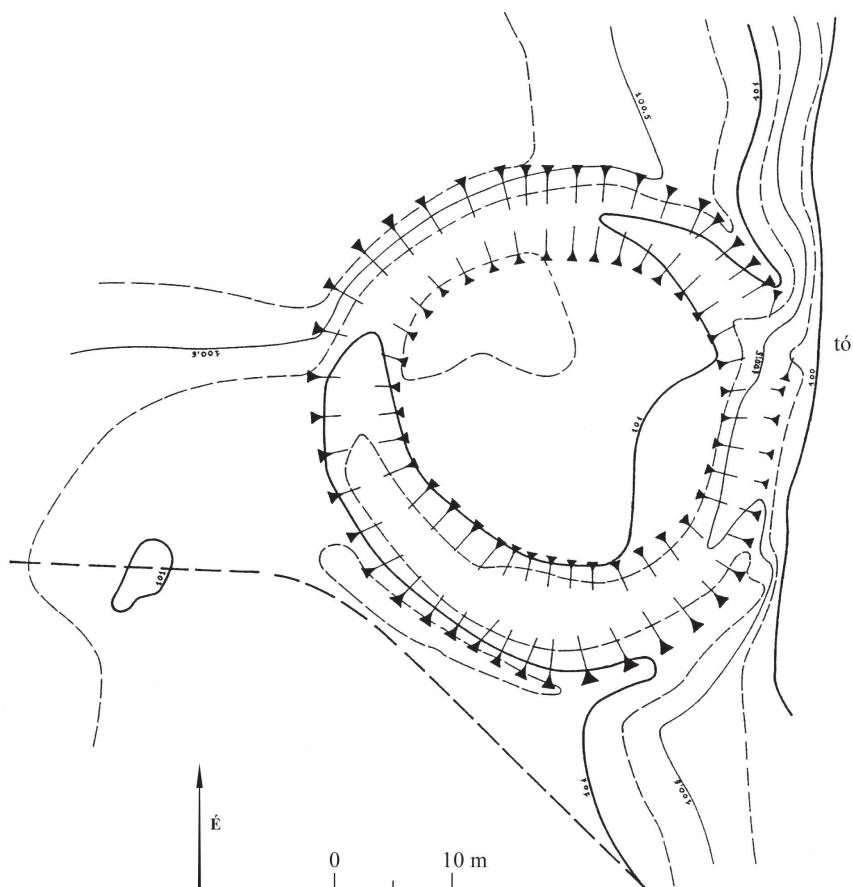

b

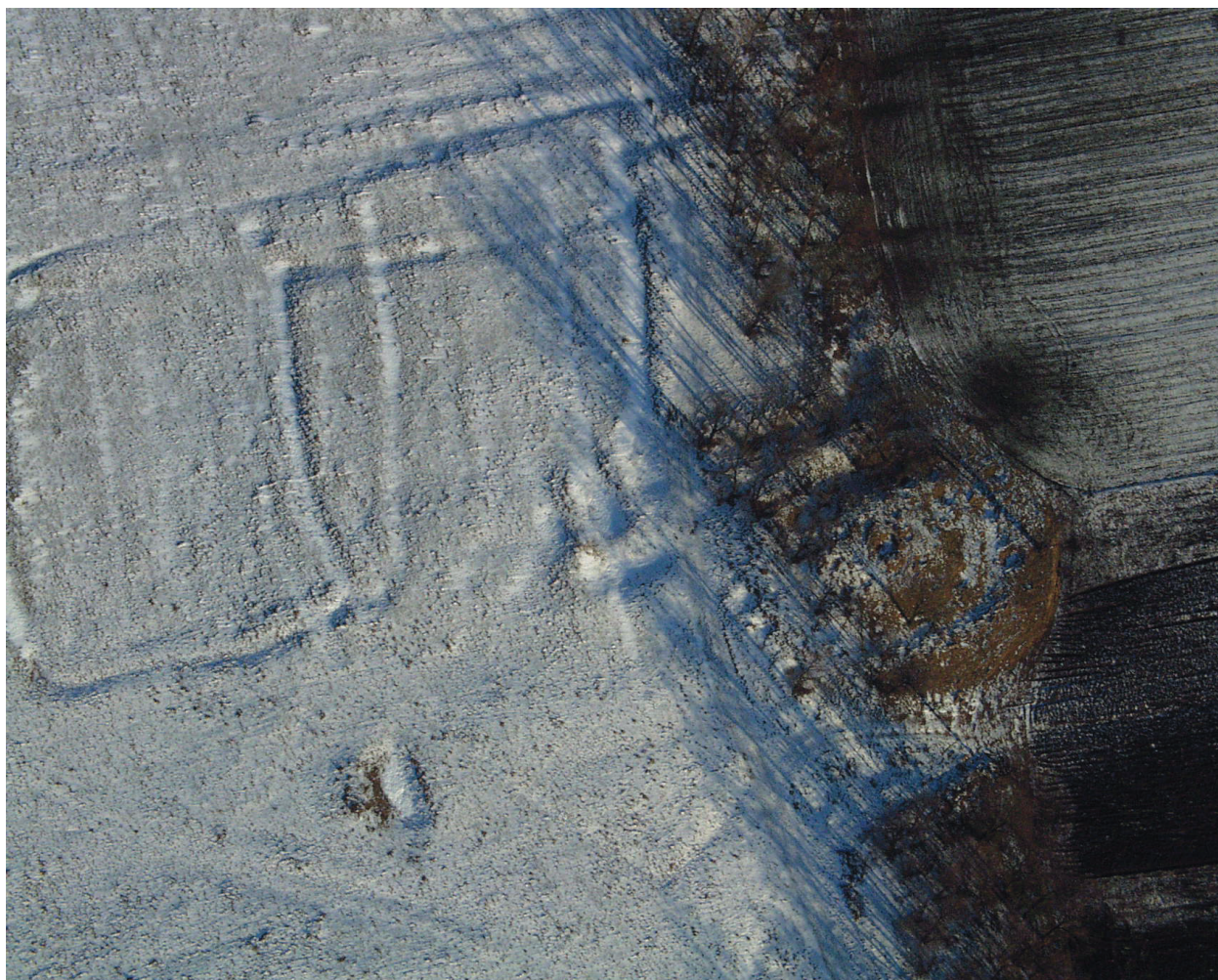
1a-b. ábra. A vizsgált terület: Pest, Fejér és Tolna megye, az eddig ismertté vált 13. századi várakkal
Abb. 1. Das Gebiet der Komitate Pest, Fejér und Tolna mit den bisher bekannten Burgen des 13. Jhs.

2. ábra. Sárszentágota-Kistó. Légi fotó 1999. (Terei György)
Abb. 2. Sárszentágota-Kistó. Luftaufnahme der Burganlage, 1999. (Gy. Terei)

3. ábra. Sárszentágota-Kistó. Szintvonalas felmérés. (Felmérés és rajz: Terei György)
Abb. 3. Sárszentágota-Kistó. Die Vermessung der Burganlage. (Gy. Terei)

4. ábra. Nagykarácsony-Ménésmajor. Légi fotó 1999. (Miklós Zsuzsa)
Abb. 4. Nagykarácsony-Ménésmajor. Luftaufnahme der Burganlage, 1999. (Zs. Miklós)

hiszen a mocsár, valamint a kő-, illetve téglafal kellő védelmet biztosított. Ezeknél a síkvidéki váraknál a tengerszint feletti magasság 60–119 m, relatív magasságuk pedig 0–6 m, tehát alig, vagy egyáltalán nem emelkednek ki közvetlen környezetükből. Alapterületük 0,01–0,064 ha közötti, de Szárazd-Gerenyás vára – a többihez viszonyítva – kiugróan nagy méretű: 0,35 ha.¹⁵

Az ártéri várak többségénél az erősítés mellett vagy közelében megtaláljuk a falut is: például Bikácsnál, Nagykönyinál, Nagykarácsonynál közvetlenül mellette. Döbrököznél a vár környékén késő középkori és török kori leletek gyűjthetők; a korai falu valószínűleg a Kapos folyó másik part-

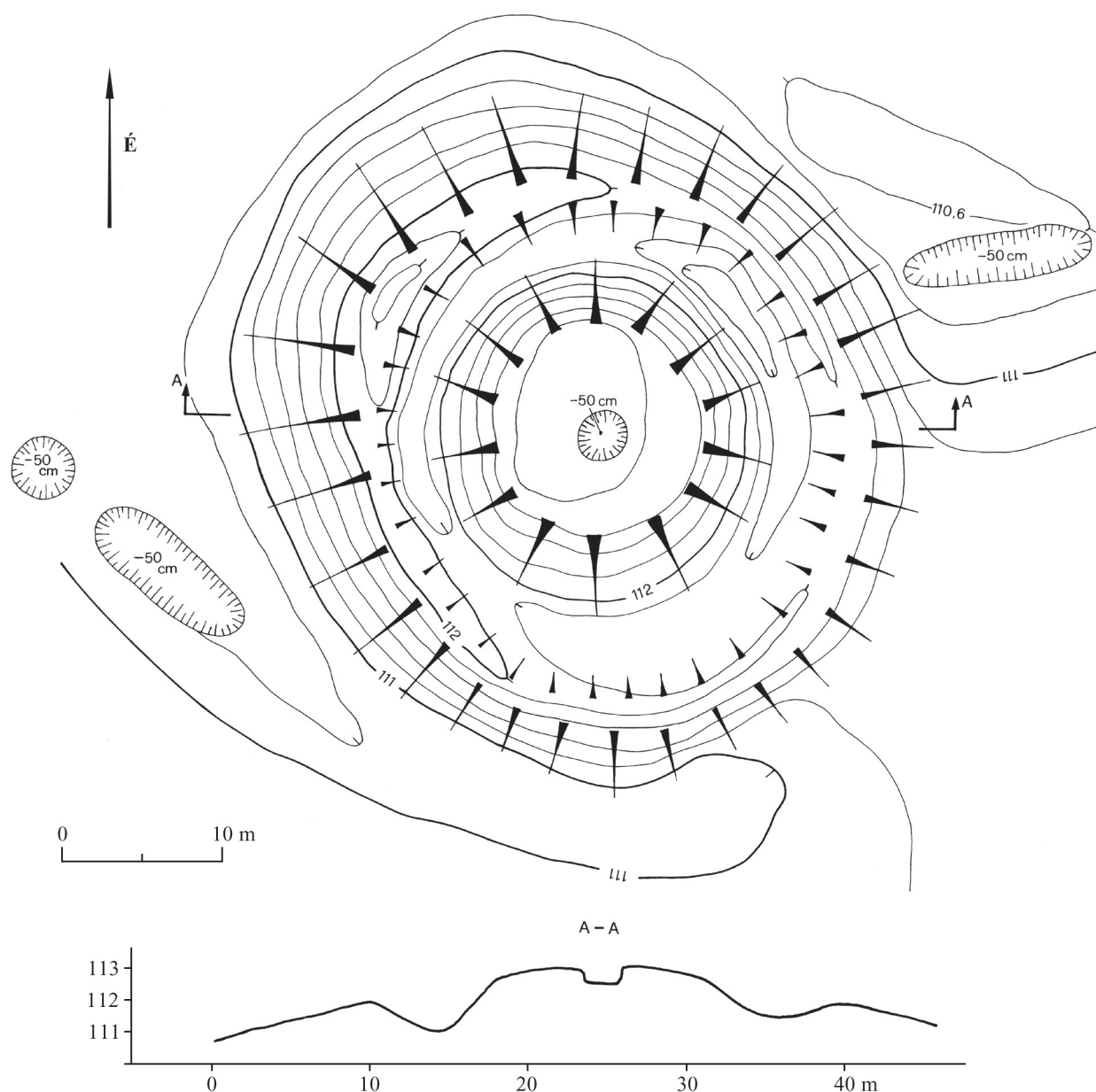
ján lehet, a jelenlegi település alatt. Kaposszekcső esetében közvetlenül a vár alatt találhatók 13. századi leletek, de ásatás nélkül nem dönthető el, hogy azok valóban ott levő házakból származnak, vagy pedig a várból kerültek ki.

Tizennégy vár helyezkedik el folyók, nagyobb patakok árteréből kiemelkedő *magasparton*, illetve a patakot kísérő *enyhe lejtésű domboldalon*. Tengerszint feletti magasságuk 97–216 m, relatív magasságuk 5–41 m között váltakozik, alapterületük 0,02–0,09 ha közötti.¹⁶ A lakóterületet szinte minden esetben egyszeres árok övezi. A település többnyire közvetlenül az erősítés mellett található, néhány esetben a domb aljában (például Aba-

¹⁵ MIKLÓS 2001c, 216–217; MIKLÓS 2003e, 137.

¹⁶ Fejér megyében több helyen megfigyelhető, hogy a pataktól 50–100 m-re elhelyezkedő magasparton, 10–20 m relatív magasságban található meg a vár. A terepbejárások a növényzet miatt (gyakran legelő, vagy sűrű bozót) a terület

let) nem adnak lehetőséget leletanyag gyűjtésére, de a természeti adottságokból feltételezhetjük, hogy a magaspart tetején, az árokkal, sánccal védett részen élhetett, vagy veszély esetén oda menekülhetett fel a falu birtokosa, és alatta a patak közelségében terült el a falu.

5. ábra. Nagykarácsony-Ménésmajor. Szintvonalas felmérés. (Felmérés: Miklós Zsuzsa, rajz: Egyed Endre)
Abb. 5. Nagykarácsony-Ménésmajor. Die Vermessung der Burganlage. (Vermessung: Zs. Miklós, Zeichnung: E. Egyed)

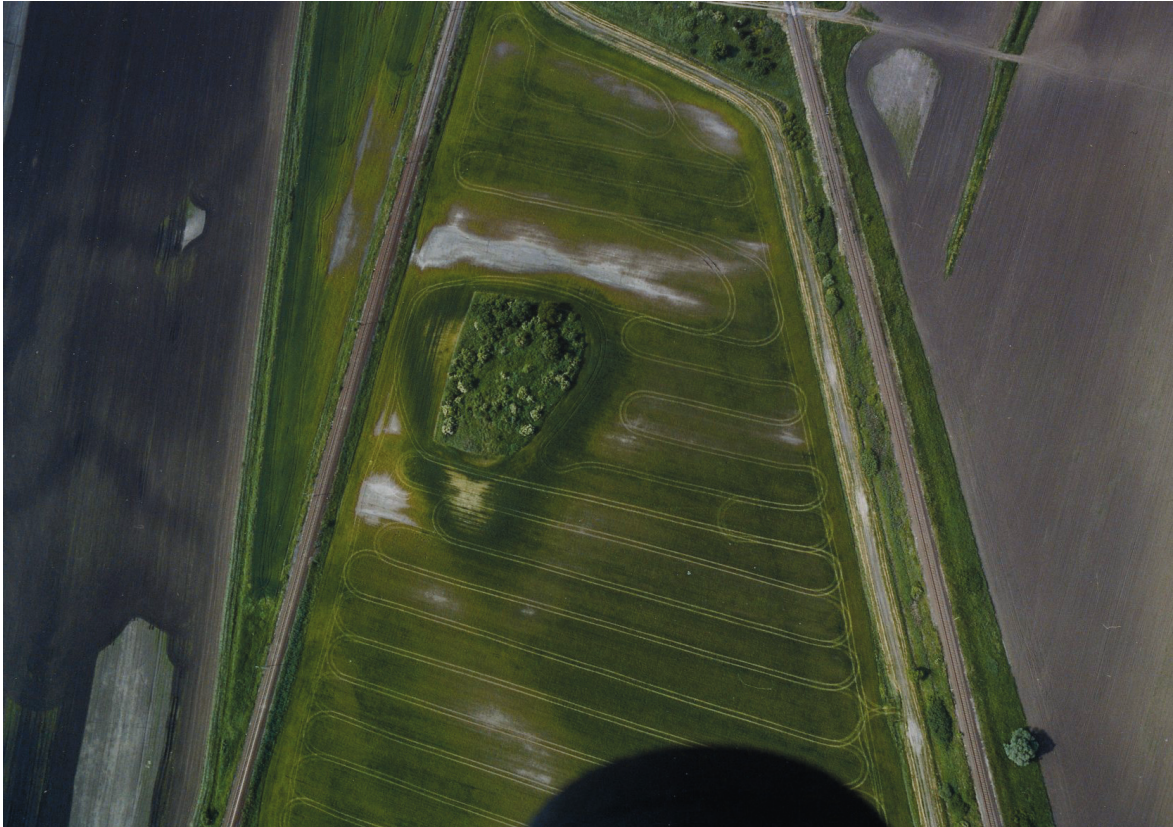
Belsőbáránd-Bolondvár és Ebvár (8–9. ábra),¹⁷ Értény-Képesfai-dűlő, Domony-Flóramajor (10–11. ábra), Valkó-Csákópart, Galgagyörk-Almás-puszta lelőhelyeken).¹⁸

A *dombvidéki* várak (24 db) többsége észak-nyugat-délkeleti irányú, hosszan elnyúló, meredek oldalú domb, illetve hegy északi végén található. A természeti adottságoknak megfelelően

¹⁷ Aba-Belsőbárándon két középkori lelőhely dokumentálható: Bolondvár és Ebvár. A földrajzi elhelyezkedés mindkettőnél azonos. A patak mellett található síkságból hirtelen emelkedik ki a magaspart, amelyen a két objektum található. **Bolondváron**, az őskori földvárban megfigyelték egy 26 m átmérőjű körárkot. A leletek alapján biztosnak tarthatjuk, hogy középkori. Funkciója egyelőre – régészeti kutatás nélkül – kérdéses, mert a kutatók egy része várnak, másik része templomot körülvevő ároknak

tartja. Bármelyik nézet is fog igazolódni, mindenképpen érdekes a település közelsége. NOVÁKI – TEREI 2001, 111–116. – Az **Ebvár** a Bolondvártól keletre 2 km-re fekszik, a magaspart tömbjéből kinyúló gerinc végén. A légi fotózás során a magaspart alján gödrök nyomait figyeltük meg. Egyéb adat nincs a település meglétéről, de az elhelyezkedés és a gödrök jelenléte valószínűsíti a vár alatt fekvő települést.

¹⁸ MIKLÓS 1982, 41–43, 55–56.

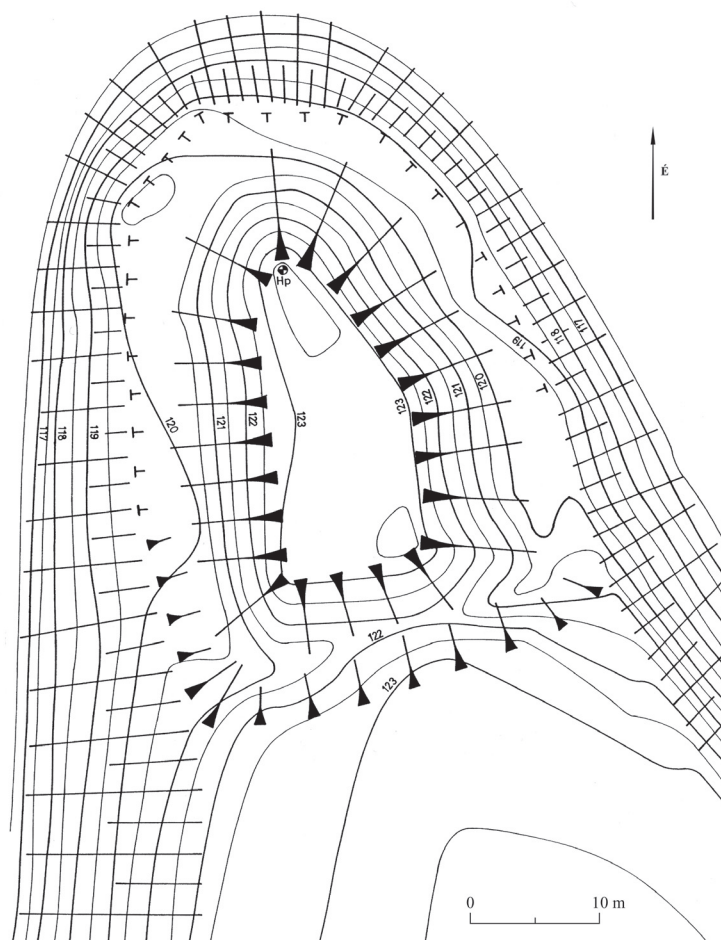
6. ábra. Kaposszekcső-Leányvár. Légi fotó 2004. (Miklós Zsuzsa)
Abb. 6. Kaposszekcső-Leányvár. Luftaufnahme der Burganlage, 2004. (Zs. Miklós)

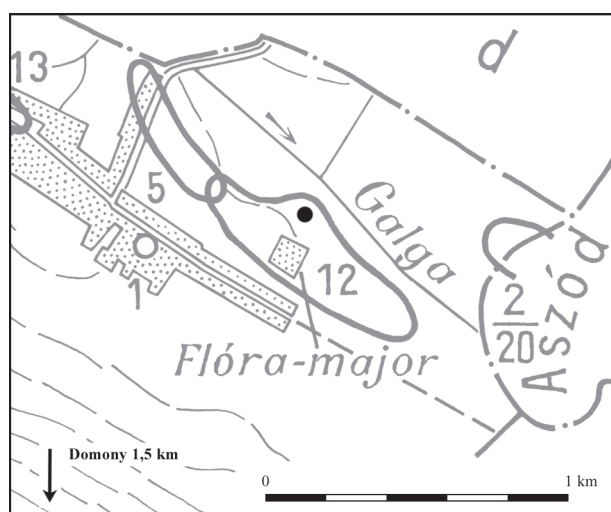
7. ábra. Bikács-Belső-sziget. Légi fotó 1997. (Miklós Zsuzsa)
Abb. 7. Bikács-Belső-sziget. Luftaufnahme der Burganlage, 1997. (Zs. Miklós)

8. ábra. Aba-Belsőbáránd-Ebvár. Légi fotó 1999. (Terei György)
Abb. 8. Aba-Belsőbáránd-Ebvár. Luftaufnahme der Burganlage, 1999. (Gy. Terei)

9. ábra. Aba-Belsőbáránd-Ebvár. Szintvonalas felmérés. (Felmérés és rajz: Terei György)
Abb. 9. Aba-Belsőbáránd-Ebvár. Die Vermessung der Burganlage. (Gy. Terei)

10. ábra. Domony-Flóramajor. A vár és a falu (12.) elhelyezkedése
Abb. 10. Domony-Flóramajor. Die Lage der Burg und des
Dorfes (12.)

ezeknél a leggyakoribb erődítési forma a domb keresztirányú átvágása, amellyel dél felől védték a lakóterületet. Általában ehhez az átvágáshoz csatlakozott a sáncárok és annak külső oldalán a sánc. A sáncárok és a sánc jelenleg már általában terasz formájú. Tengerszint feletti magasságuk 110–275 m, relatív magasságuk 9–85 m között változik. Alapterületük 0,014–0,18 ha közötti. Ennél a típusnál általános, hogy a védett terület néhány m-rel magasabban helyezkedik el, mint az árok és sánc.

A sáncok – az eddigi megfigyelések szerint – szerkezet nélküliek: az árokból kidobott földből alakították ki őket, az árkok pedig lefelé erősen beszűkülnek.

Az átvágásokból és a sáncárokából kikerülő föld egy részéből esetenként felmagasították a leendő lakóterületet: ezzel is fokozták a védelmet, hiszen egyúttal igen meredek oldalakat alakítottak ki, így például Felsőnyék-Várhegy,¹⁹ Mende-Lányvár esetében (12–13. ábra).²⁰

Pest megyében két esetben fordul elő, hogy a 13. századi várban, annak felhagyása után templomot építettek: Galgamácsa-Ecskend-Templomhegy (14–15. ábra)²¹ és Kerepes-Kálvária²². Mindkét vár patak völgy fölé emelkedő dombon állt, a falu pedig lent a völgyben helyezkedett el. Ebbe a típusba tartozik Tolna megyében Felsőnána-Ónána.²³

Miután a 13. századi dombvidéki várak többnyire keskeny, meredek oldalú gerincen, illetve annak végén találhatók, a topográfiai helyzetből következők, hogy az erődítés mellett általában nem lehetett nyílt település, hanem csak alatta, a patakhoz, folyóhoz közeledő, enyhe lejtésű domboldalon, esetleg a patak másik partján (például Tolna megyében Váralja-Várfő).²⁴ Általában itt találjuk meg a korai, többnyire kisméretű települést. Természetesen itt is vannak kivételek: a Tolna megyei Murga-Sánc és Felsőnána-Szálláshegy közelében – annak ellenére, hogy a várak alatti völgy településre alkalmas – középkori leletet nem találtunk. Más kérdés, hogy ezen várak alatt olyan vöröses agyagos a talaj, amelyen – az általános terepbejárási tapasztalatok szerint – nem szoktak megtelepedni. A patak másik partja viszont településre alkalmas, de itt csak őskori leleteket találtunk. Itt felmerül a kérdés, hogy egyáltalán laktak-e ezekben a várakban. 2002-ben mindkét várban folyt szondázó ásatás: Felsőnánán őskori leleteket találtunk (köztük egy kelta hamvasztásos sírt);²⁵ Murga-Sáncon a 19. században Wosinsky Mór ásott, és igen sok leletet, valamint egy faépületet talált.²⁶ A 2002. évi szondázó ásatáson – a Wosinsky által erősen bolygatott belső területen – 13. századi leleteket találtunk.²⁷

Fejér megyében a Csabdi-Vasztélypuszta-Várdombon levő erődítés a környezetéből 50 m-rel kiemelkedő hegy egyik nyúlványán található (16. ábra).²⁸ Az ásatás nagy mennyiségű 13–14. századi leletanyagot tartalmazott, amely a folyamatos ott tartózkodást bizonyítja. A vár alatt, a patakon túl, terepbejárás során településnyomot figyeltünk meg. Igaz, hogy a leletanyag későbbi (15. századi), de valószínűnek tartjuk, hogy a vár korábban elpusztult és a település tovább élhetett. Csókakő-Sánci-dűlő erődítése a környezetéből 10 m-rel kiemelkedő dombon található. A terület korai történetével Fülöp Gyula foglalkozott,²⁹ aki leírta, hogy a környéken végzett terepbejárás településre utaló nyomokat eredményezett. Igar-Bolondvár egy 10 m magas dombnyúlvány északi szélén helyezkedik el. Terepbejárási és ásatási megfigyelések szerint³⁰ a várral szemben, a Bozót-patak keleti oldalán településnyomok figyelhetők meg (17–18. ábra). Kincsesbánya-Vaskapu vára a hegy oldalában, 40 m relatív magasságban található. A vár alatt levő

¹⁹ MIKLÓS 1988, 205–259.

²⁰ MIKLÓS 1981, 233–250; A vár helyi elnevezése Lányvár, a töle északnyugatra levő bronzkori földvár pedig Leányvár.

²¹ DINNYÉS – KÖVÁRI – MIKLÓS – TORMA 1998, 124–127; MIKLÓS 1998a, 99–106.

²² MIKLÓS 1991, 347–370.

²³ MIKLÓS 2004, 146.

²⁴ MIKLÓS 1998a, 127–156.

²⁵ MIKLÓS 2003c, 5.

²⁶ WOSINSKY 1896, 263–264.

²⁷ MIKLÓS 2002d, 244; MIKLÓS 2003b, 5; MIKLÓS 2004a, 229–244.

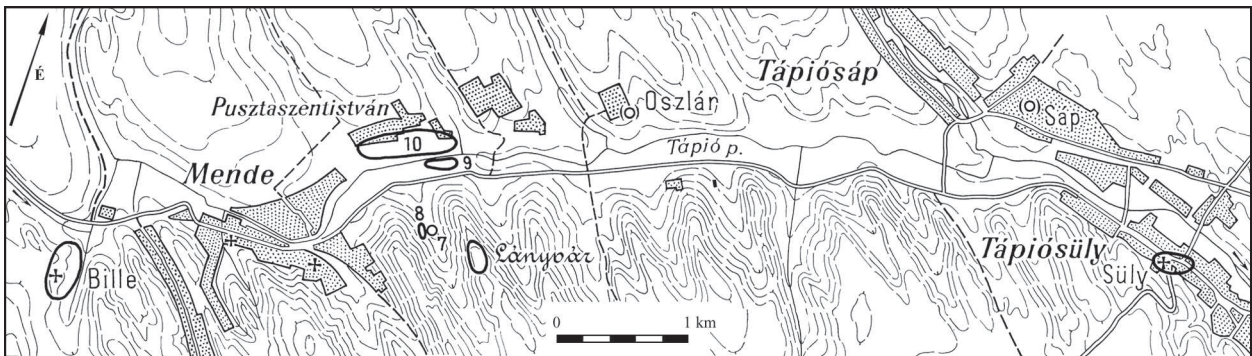
²⁸ Kulcsár Mihály és Terei György ásatása 1997–98; TEREI 2004, 536–537.

²⁹ FÜLÖP 1999, 21.

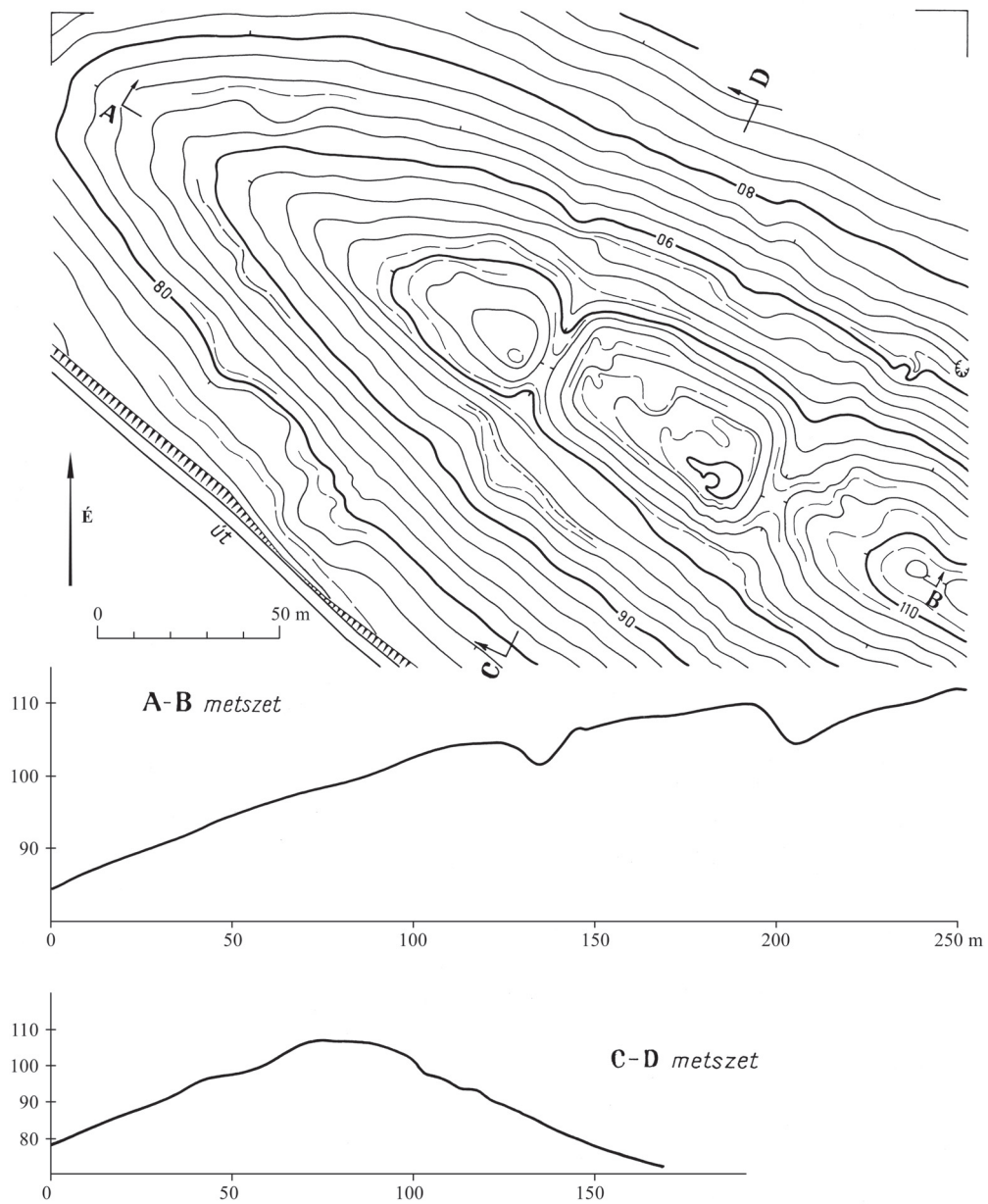
³⁰ FÜLÖP 1978, 293–298.

11. ábra. Domony-Flóramajor. A vár szintvonalas felmérése. (Felmérés: Badics Balázs, rajz: Nagy Ernő és Egyed Endre)
Abb. 11. Domony-Flóramajor. die Vermessung der Burganlage. (Vermessung: B. Badics, Zeichnung: E. Nagy und E. Egyed)

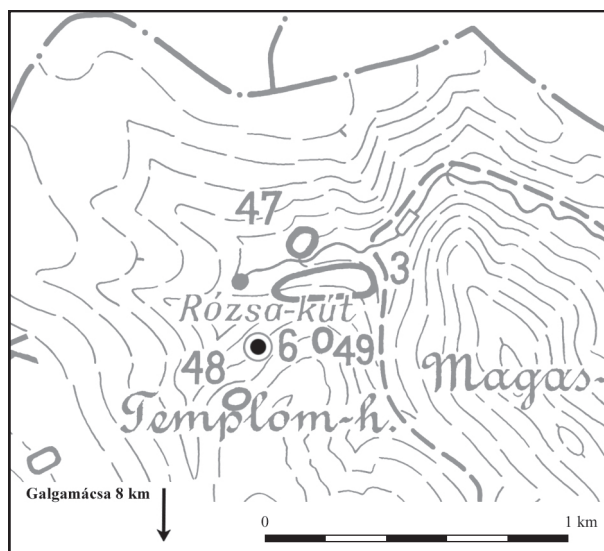
12. ábra. Mende-Lányvár. A vár és a település(ek) (7-10.) elhelyezkedése
Abb.12. Mende-Lányvár. Die Lage der Burg und der Siedlung(en) (7-10.)

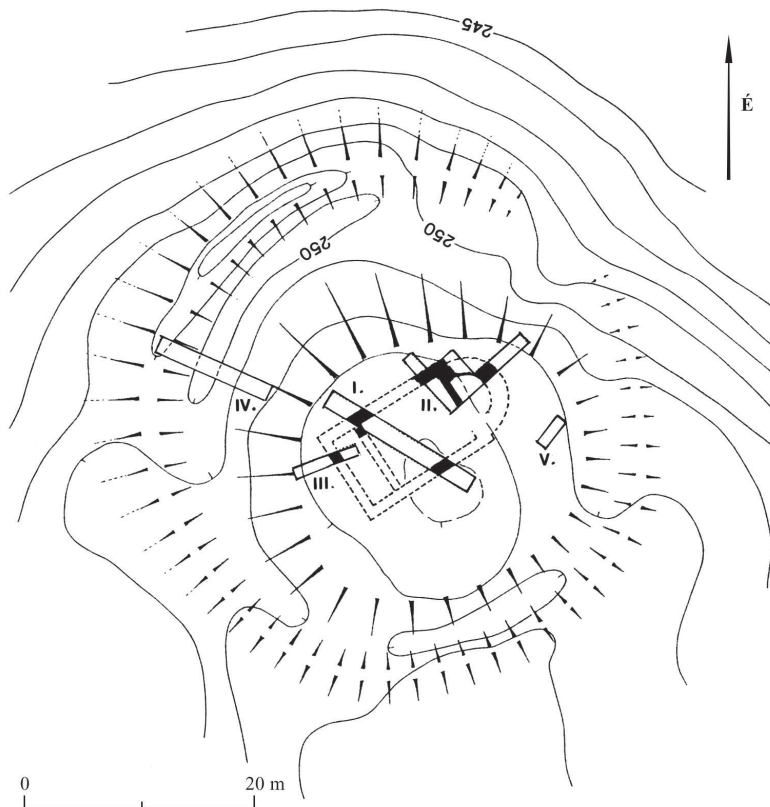
13. ábra. Mende-Lányvár. Szintvonalas felmérés. (Felmérés: Virágh Dénes, rajz: Nagy Ernő)
Abb. 13. Mende-Lányvár. Die Vermessung der Burganlage. (Vermessung: D. Virágh, Zeichnung: E. Nagy)

fehérvárcsurgói víztározó lecsapolásakor Hatházi Gábor a meder szélében középkori leletanyagot (nyílcsúcsok, kerámia) talált.³¹

Hegyvidéki várak területünkön belül elsősorban a Börzsöny-hegységben fordulnak elő. Fejér megyéből Gánt-Oroszlánkő és esetleg Csókakő³² vára sorolható ide. A hegység Pest megyei szakaszán 9 db, 13. századra keltezhető várat ismerünk. Mindössze egy található a hegység peremén, az Ipoly-völgy felől: Bernecebaráti-Templomhegy vára.³³ Ennek rendeltetése azonban bizonytalan, mindenestre alapterülete (1,62 ha) szerint nem tartozik a szokványos nemesi várak közé, amelyeknek kiterjedése itt a Börzsönyben 0,03–0,23 ha között váltakozik. Ha figyelmen kívül hagyjuk Bernecebarátit, akkor a relatív magasság szempontjából a legalacsonyabban a Márianosztrai-medencében levő Bibervár³⁴ található: 30 m-en. A többi vár a hegység belsejében épült fel: relatív magasságuk 100–370 m közötti, tengerszint feletti magasságuk 230 és 730 m között váltakozik.

14. ábra. Galgamácsa-Ecskend-Templomhegy.
A vár és a falu (3., 47.) elhelyezkedése
Abb. 14. Galgamácsa-Ecskend-Templomhegy. Die Lage der
Burg und des Dorfes (3, 47)

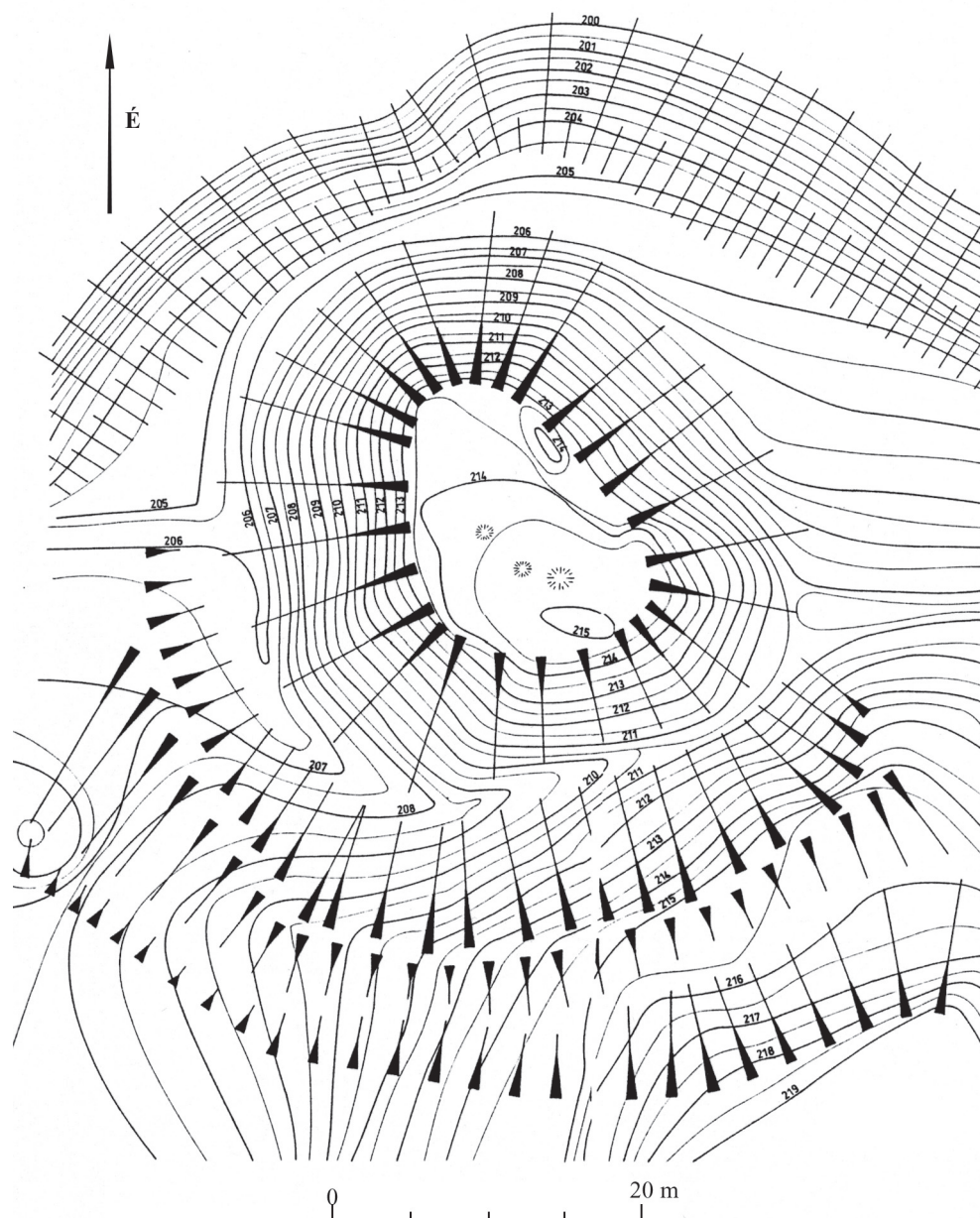
15. ábra. Galgamácsa-Ecskend-Templomhegy. A vár, illetve a templom szintvonalas felmérése.
(Felmérés: Badics Balázs és Egyed Endre, rajz: Egyed Endre)
Abb. 15. Galgamácsa-Ecskend-Templomhegy, die Vermessung der Burganlage, bzw. der Kirche
(Vermessung: B. Badics und E. Egyed, Zeichnung: E. Egyed)

³¹ Hatházi Gábor szíves szóbeli közlése, segítségét ezúton köszönjük.

³² HATHÁZI – KOVÁCS – KULCSÁR 1998, 140–142; HATHÁZI 1999, 192–193.

³³ NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979, 12–21; *MRT XIII/2*, 49–52, 2/3. lh.

³⁴ NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979, 53–57; MIKLÓS 1983, 10–23; *MRT XIII/2*, 186–188, 17/13. lh.

16. ábra. Csabdi-Vasztélypuszta-Várdomb. Szintvonalas felmérés. (Felmérés: Nováki Gyula – Terei György)
Abb. 16. Csabdi-Vasztélypuszta-Várdomb. Die Vermessung der Burganlage. (Gy. Nováki und Gy. Terei)

Amennyiben a földrajzi adottságok lehetővé tették, közvetlenül mellettük helyezkedett el a falutelepülés (például Szokolya-Paphegy³⁵). A kisebb relatív magasságú Bibervárnál közvetlenül a hegy alatt figyeltünk meg a várral egykorú telepnyomokat. A többi esetben a vár közvetlen környéke településre nem alkalmas, alattuk pedig nincs lehetőség terepbejárásra. Az extrém helyzetű

Perőcsény-Salgóvárnál,³⁶ Kemence-Tamásvárnál³⁷ szintén nincsenek adataink a vár közelében levő nyílt településre.

Tolna megyében találtunk néhány szokatlan kialakítású várat is: ezeknél a lakóterület mélyebb a védelmi vonalnál (például Nagykónyi-Eledény, Értény-Képesfai-dűlő,³⁸ Madocsa-Alsónyilas³⁹ és Nak-4. tábla lelőhelyeken⁴⁰). Mindegyik esetben

³⁵ MRT XIII/2, 360–361, 27/16. lh.

³⁶ NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979, 70–73; MRT XIII/2, 282–285, 23/10. lh.

³⁷ MRT XIII/2, 139–140, 11/10. lh.

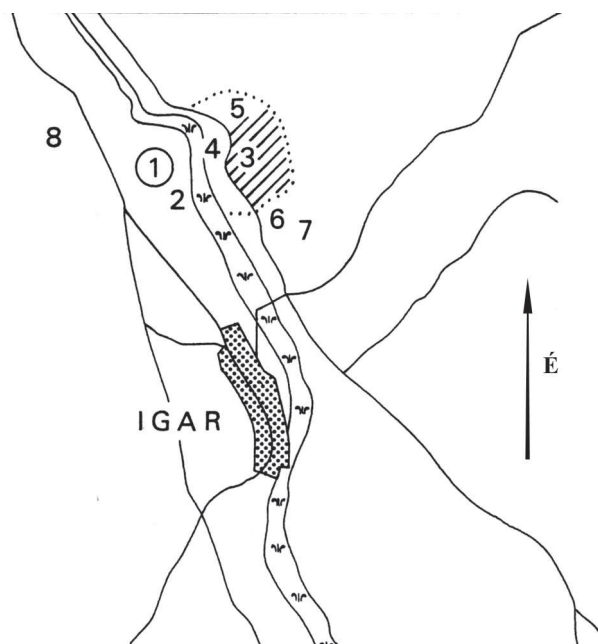
³⁸ MIKLÓS 2003, 132; MIKLÓS 2004, 146.

³⁹ MIKLÓS 1999b, 220; MIKLÓS 2003d, 134.

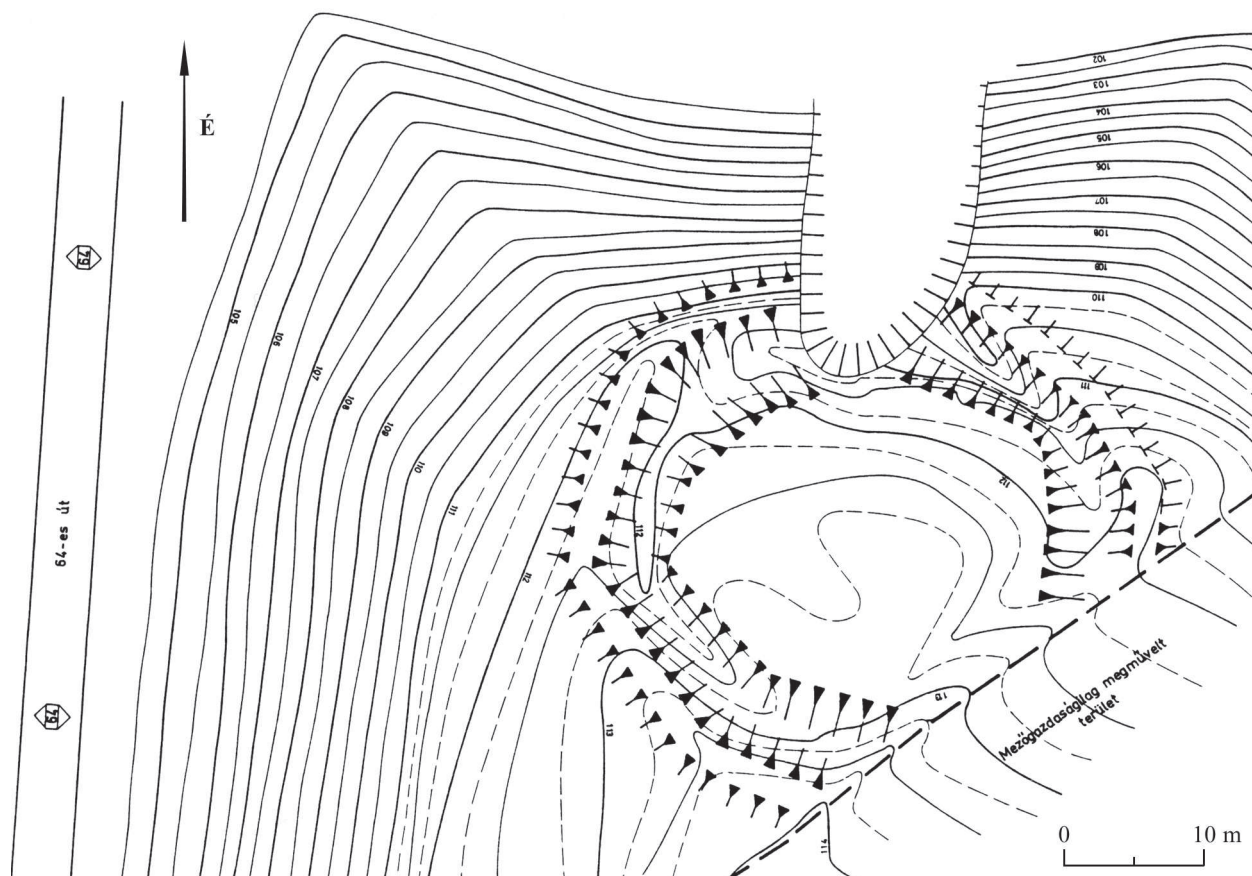
⁴⁰ MIKLÓS 2002c, 151; MIKLÓS 2003d, 135; MIKLÓS 2004, 148.

– a szántóföldi művelés, illetve egyéb földmunkák miatt – igen rossz állapotú az erődítés. Ezen várak közül 2005-ben Nakon folyt szondázó ásás: ennek alapján megállapíthattuk, hogy a – jelenleg környezeténél mélyebben elhelyezkedő – védett területet tompa V alakú árok övezte: ennek feltját sötétbarna talaj jelzi. Miután a belső területen a talaj sárga, altalaj jellegű, amelybe jelenleg csak néhány gödör mélyed bele, valószínűsíthető, hogy a lakóterület egykor itt is magasabb volt; a kultúrréteget a régészeti jelenségekkel együtt a folyamatos szántással pusztították el (19–20. ábra).⁴¹ A fentiek alapján Nagykőnyi-Eledény, Értény-Képesfai-dűlő és Nak-4. tábla vára csak a jelenlegi állapota alapján tekinthető különlegesnek, eredetileg ezek is szokásos formájúak lehetnek. Földrajzi körülményeik alapján Nagykőnyi a dombvidékiekhez, Értény és Nak a folyó-, illetve patak menti domboldalon épültekhez sorolható.

Légi fotózás segítségével Tolna megyében két – eddig ismeretlen típusú – erődítést figyeltünk meg: ezek Dalmand-Sánc,⁴² és Decs-Etevéra. A téglalap, illetve szabálytalan négyzet alakú védett területet mindkét esetben árok és sánc övezi.

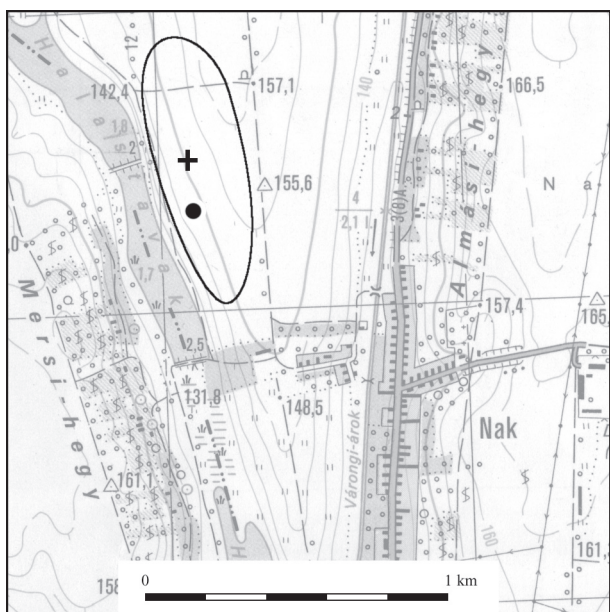
17. ábra. Igar-Bolondvár. A vár (1.) és a falu (3.) elhelyezkedése. (Rajz: Ősi Sándor, FÜLÖP 1978 után)
Abb. 17. Igar-Bolondvár. Die Lage der Burg (1.) und des Dorfes (3.) (Zeichnung: S. Ősi nach FÜLÖP 1978)

18. ábra. Igar-Bolondvár. Szintvonalas felmérés. (Felmérés és rajz: Terei György)
Abb. 18. Igar-Bolondvár. Die Vermessung der Burganlage. (Gy. Terei)

⁴¹ Miklós Zsuzsa ásátása 2005. április.

⁴² MIKLÓS 1999b, 193–194; MIKLÓS 2001d, 157; MIKLÓS 2004, 145.

19. ábra. Nak-4. tábla. A vár, a falu és a templom elhelyezkedése

Abb. 19. Nak-4. tábla. Die Lage der Burg, des Dorfes und der Kirche

Közvetlen környezetükből nem emelkedtek ki, mindkettő a település szélén található. A késő középkorban Dalmand és Ete is mezőváros volt. A sáncok alapterülete nagy: Dalmandon 1,54 ha, Etén 0,65 ha. Dalmandon – az 1998. évi ásatás tanúsága szerint – az árkok mélysége 3 m volt, jelenlegi felső szélességük 6 m, illetve 6,30 m. A közöttük levő sáncot a mezőgazdasági művelés már teljesen eltüntette. A belső árok aljáról 13–16. századi leletek kerültek elő. Eszerint az erődítés a 13. században már létezett. Méretei arra utalnak, hogy nem egyszerű karám, állatoknak szánt kerítés volt (21–22. ábra).⁴³ Decs-Ete 2001. évi ásatása során kutatóárokcal átvágtuk az erődítés nyugati szakaszát. A metszet alapján egyértelmű, hogy a legelő feltörését követő tolólapozás, talajlazítózás és egyéb durva földmunkák következtében az egykori sánc szinte teljesen megsemmisült. A V alakú árokból is csupán kb. 70 cm mély szakaszt figyelhattunk meg.⁴⁴

Ezeknek az objektumoknak az okleveles említéseit nem ismerjük, de felmerül a kérdés, nem lehettek-e ezek a sáncok az oklevelekben gyakran

20. ábra. Nak-4. tábla. Légi fotó. (Miklós Zsuzsa)

Abb. 20. Nak-4. tábla. Luftaufnahme. (Zs. Miklós)

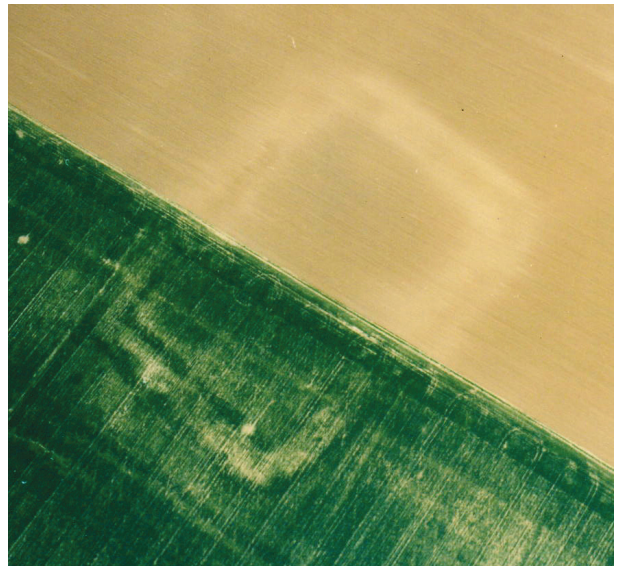
⁴³ Miklós Zsuzsa ásatása 1998.

⁴⁴ MIKLÓS – VIZI 2001, 269.

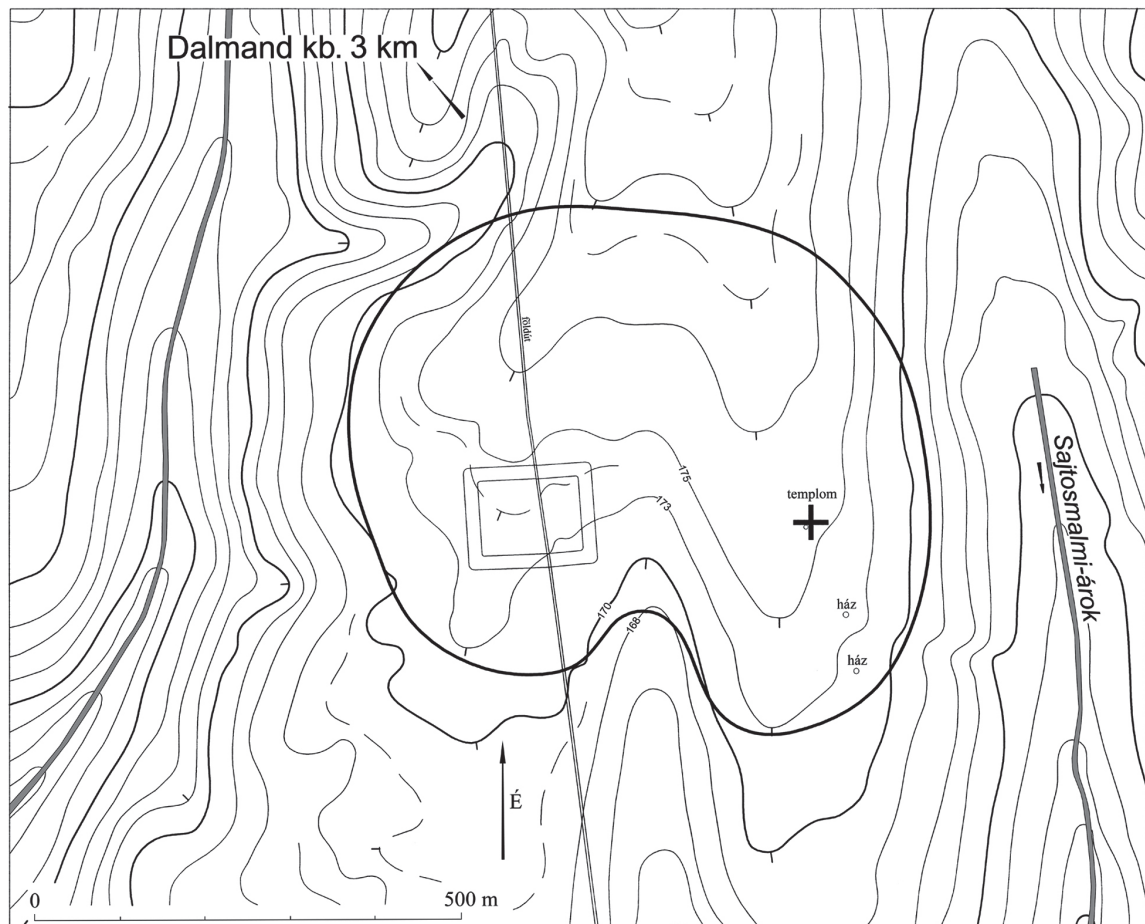
emlegetett körülkerített *curiák*. Magyarország területéről egyelőre máshonnan nem ismerünk ilyen objektumokat, de légi felderítések során bármikor felbukkanhatnak.

Végezetül szeretnénk két példát említeni a vizsgált területen kívülről, ahol mind a falut, mind az erődítést feltárták. Gyepükaján-Nagykeszi lelőhely a Bakony hegységtől északnyugatra eső településtől 1 km-re található. Az ásatást Holl Imre és Parádi Nándor vezette 1979-ben. Feltárták a 13. század második negyedére keltezhető templomot, a közelében fekvő település kis részletét, ahol késő középkori leletanyag került elő, valamint a 12–13. századra datált kisméretű várat (23. ábra).⁴⁵

A másik példa Bánokszentgyörgy-Szentmihály, ahol Holl Imre, Parádi Nándor és Nováki Gyula kutatott. Feltárták a település több házát, a templomot, valamint a közelben a várat is. Az épületekből előkerült leletek zöme 15–16. századi, de a történeti adatok és egyes leletek alapján a falu a 13. századig visszavezethető.⁴⁶ A várat Nováki

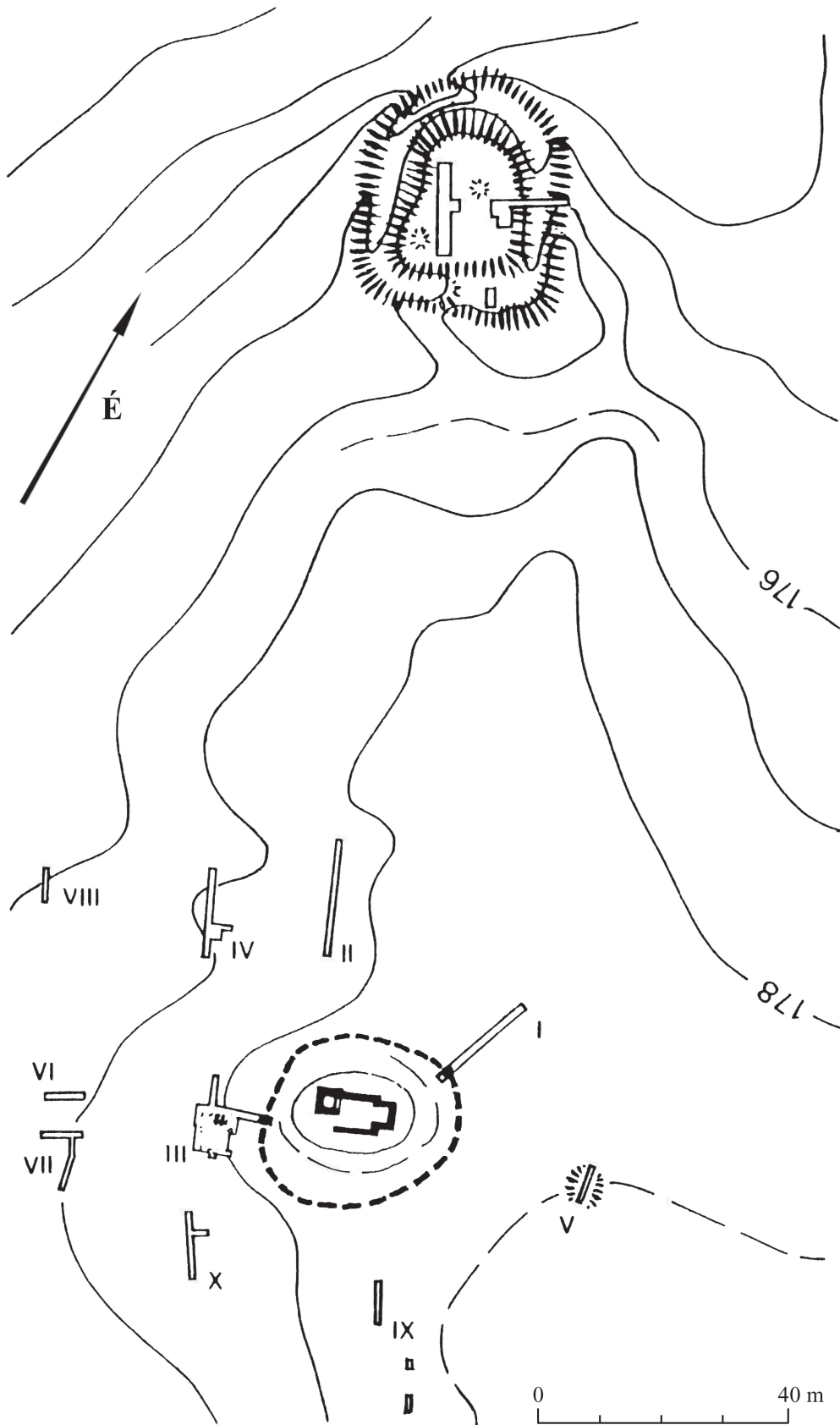
21. ábra. Dalmand-Sánc. Légi fotó 1993. (Miklós Zsuzsa)
Abb. 21. Dalmand-Sánc. Luftaufnahme, 1993. (Zs. Miklós)

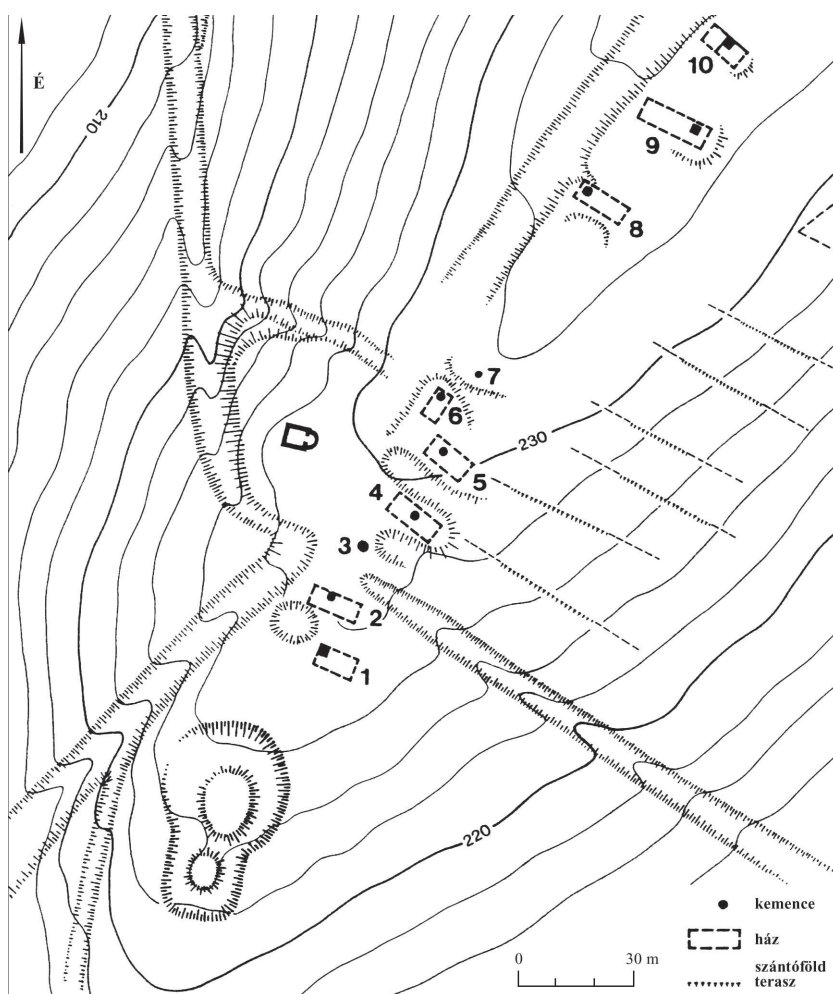
22. ábra. Dalmand-Sánc. Az erődítés és a mezőváros elhelyezkedése. (Felmérés: Egyed Endre, rajz: Egyed Endre, Réti Zsolt)
Abb. 22. Dalmand-Sánc. Die Lage der Befestigung und des Marktfleckens.
(Vermessung: E. Egyed, Zeichnung: E. Egyed, Zs. Réti)

⁴⁵ HOLL – PARÁDI 1982, 181–202.

⁴⁶ HOLL 1987, 162–177; HOLL 1990, 190–207.

23. ábra. Gyepükaján-Nagykeszi (HOLL – PARÁDI 1982 után)
 Abb. 23. Gyepükaján-Nagykeszi (nach HOLL – PARÁDI 1982)

24. ábra. Bánokszentgyörgy-Szentmihály (HOLL 1990 után)
Abb. 24. Bánokszentgyörgy-Szentmihály (nach HOLL 1990)

Gyula a 13–14. századra keltezi, de előkerültek a feltöltésből késő középkori edénytöredékek is (24. ábra).⁴⁷

Összefoglalva elmondható, hogy ezek a 13. századi várak az eddigi megfigyelések alapján legtöbbször település mellé épültek, vagy olyan helyre, ahol a terület megfelelő volt település kialakulására. Erre a vártípusra amúgy is többnyire jellemző, hogy kis abszolút és relatív magasságú, könnyen megközelíthető helyen van (kivételt képeznek a hegyvidéki várak).

Felmerül a kérdés, hogy mi volt a funkciójuk ezeknek az erődítéseknek. Az egyik feltevés, hogy ezekben lakott a falu földesura, és a várból könnyen ráláthatott a birtokára. A másik, hogy ezeket csak veszély esetén használta, amúgy a faluban lakott. Úgy gondoljuk, hogy a példák mindkettőt

igazolják, mert ismerünk olyan várakat, amelyekben alig van leletanyag (Ozora-Kálvária,⁴⁸ Tinnye-Kisvár⁴⁹), máshol viszont sok és rangos a lelet (Mende-Lányvár,⁵⁰ Csabdi-Vasztélypuszta-Várdomb⁵¹). Ennek a vártípusnak a pontos rendeltetését tehát csak igen sok ásatás után lehet meghatározni.

Gyakori jelenség, hogy terepbejárás során ezekben a várakban és a mellettük levő településeken nemcsak 13. századi, hanem késő középkori leleteket is találunk. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a kisméretű várak a 13. század végén, 14. század elején általában elpusztultak, illetve elhagyták őket. Csúpn kis hányaduk élt tovább. A faluban viszont folyamatosan lakhattak a 13. században és a későbbi évszázadokban is. Ezért ilyen esetekben csak ásatással lehet meghatározni a vár pontos korát.

⁴⁷ NOVÁKI 1990.

⁴⁸ FELD – KISFALUDI – VÖRÖS – KOPPÁNY – GERELYES – MIKLÓS 1988, 281–282.

⁴⁹ MRT XIII/1, 327, 33/14. lh.

⁵⁰ MIKLÓS 1981, 233–250.

⁵¹ TEREI 2004, 536–537.

Jelen munkánkban a 13. századi várak és a közelükben elhelyezkedő települések kapcsolatát vizsgáltuk. Mindenképpen hasznos lenne azonban azokkal a középkori falvakkal, faluhelyekkel is foglalkozni, amelyeket ásatás vagy terepbejárás során pontosan lokalizáltak, de a közelben erődített hely még nem került elő. Természetesen nem feltételezhetjük, hogy minden falu mellett kellett lennie egy ilyen típusú várnak, de ismeretlen várak

felderítésére alkalmas lehet a módszer, amely szerint vár és település egységet alkot.

A további kutatások során tehát feltétlenül igénybe kell venni – a jelenleginél nagyobb mértékben – a légi felderítést, légi fotózást. A megtalált várak és a települések egész területét be kell járni, a várakról szintvonalas felmérést kell készíteni. Végül, de nem utolsósorban, minél több várat kell teljesen feltárni.⁵²

⁵² A 10. és 14. képek kivágatok az MRT XIII/3. kötetéhez készült községtérképekből.

Síkvidéki várak (9 db)

Név	Megye	Rel. mag.	Tszfm. (m)	Alapterület (ha)	Sánc	Árok	Átvágás	Terasz	Kor	Épület	Falu
Bikács-Belső-sziget	Tolna	5	97,9	0,025	x	3x	–	–	13. sz.	fa, tégl?	mellette
Döbrökőz-Vár	Tolna	4 – 5	115	0,08	–	–	–	–	13–17. sz.	kő, tégl	folyó másik partján
Kaposszekcső-Leányvár	Tolna	5	119,1	0,064	–	x	–	–	13. sz.	kő	mellette
Madocsa-Alsónyilas	Tolna	0	95	0,09	–	x	–	–	13. sz.	?	–
Nagykarácsony-Ménemajor	Fejér	2	112	0,01	x	x	–	–	13–14. sz.	?	mellette
Sárszentágota-Kistó	Fejér	1	98	0,06	–	x	–	–	12–14. sz.	?	?
Simontornya-Vár	Tolna	6	97,7	0,04	–	x	–	–	13–18. sz.	kő, tégl	mellette
Szárazd-Gerenyás	Tolna	4	106	0,35	x	x	–	–	13–16. sz.	x	közelében
Székesfehérvár-Feketehegy	Fejér	2	60	0,06	x	x	–	–	12–14. sz.	?	mellette

Folyómenti teraszon levő várak (14 db)

Név	Megye	Rel. mag.	Tszfm. (m)	Alapterület (ha)	Sánc	Árok	Átvágás	Terasz	Kor	Épület	Falu
Aba-Belsőbáránd-Bolondvár	Fejér	15	124	0,05	–	x	–	–	középkor	?	alatta
Aba-Belsőbáránd-Ebvár	Fejér	20	123	0,02	–	x	x	x	12–14. sz.	?	?
Bölcske-Hadai-hegy 2.	Tolna	41	133,7	0,09	–	x	–	x	13. sz.	kő?	alatta
Csabdi-Templom	Fejér	5	97	0,06	–	x	–	–	12–14. sz.	?	?
Csókakő-Sánci-dűlő	Fejér	10	188	0,04					12–14. sz.	?	közelében
Dombóvár-Szarvasd	Tolna	25	135	0,08	–	–	x	x	13. sz. ?	?	?
Dombóvár-Szigeterdő	Tolna	5	116	0,05	x	x	–	–	13–16. sz.	tégl, fa	?
Domony-temető (Flóramajor)	Pest	10	130	0,062	–	x	–	–	12–13. sz.	?	mellette
Értény-Képesfai-dűlő	Tolna	20	216	0,04	x	x	–	–	13–15. sz.	?	mellette
Felsőgöd-Várdomb	Pest	7	116,8	0,15	x	x	–	–	középkor	?	mellette
Galgagyörk-Templomdomb	Pest	5	145	0,35	–	–	x	–	13–15. sz.	?	mellette
Nak-4. tábla	Tolna	15	145	0,038	x	x	–	–	13. sz.	?	körülötte
Szakcs-Leányvár	Tolna	16	173,9	0,09	–	x	–	–	13–15. sz.	?	mellette
Valkó-Csáköpart	Pest	12	212	0,09	–	x	–	–	13. sz.	fa	mellette

Dombvidéki várak (25 db)

Név	Megye	Rel. mag.	Tszfm. (m)	Alapterület (ha)	Sánc	Árok	Átvágás	Terasz	Kor	Épület	Falu
Bakonycsérnye-Kastélydomb	Fejér	25	227	0,06	x	x	–	–	12–14. sz.	?	alatta
Csabdi-Vasztélypuszta-Várdomb	Fejér	50	215	0,02	–	x	2x	x	13–14. sz.	fa	alatta
Felsőnána-Őnána	Tolna	35	170	0,06	–	–	–	x	13–16. sz.	x	rajta, körülötte
Felsőnána-Szálláshegy	Tolna	50	176,6	0,035	x	–	–	–	13. sz.?	?	?
Felsőnyék-Várhegy	Tolna	66	181	0,04	x	x	3x	x	13–16. sz.	kő, téglá?	alatta
Galgahévíz-Szentandráspart	Pest	32	169,1	0,18	3x	3x	–	–	13. sz.	kő, téglá	alatta
Galgamácsa-Ecskend-Temp-lomhegy	Pest	50	266,2	0,055	x	x	–	–	13. sz.	kő?	alatta
Harc-Cukorhegy	Tolna	kb. 22	110	0,017	–	x	–	–	13. sz.?	?	?
Igar-Bolondvár	Fejér	15	113	0,04	x	x	–	–	12–14. sz.	?	közelében
Kapospula-Dáróvár	Tolna	64	174,4	0,07	x	x	x	–	13–15. sz.	tégla	alatta
Kerepes-Kálvária	Pest	25	252,7	0,04	x	x	x	–	13. sz.	x	alatta
Kincsesbánya-Vaskapu	Fejér	18	161	0,14	–	x	–	–	12–14. sz.	kő	alatta
Középbogárd	Fejér	15	140	0,04	x	x	x	x	12–14. sz.	?	?
Mende-Lányvár	Pest	70	225	0,12	x	x	2x	x	13. sz.	kő, téglá	alatta
Murga-Schanz (sánc)	Tolna	45	180	0,07	x	x	2x	–	13. sz.	fa	1 km-re
Nagykónyi-Eledény	Tolna	9	124	0,06	2x	x	–	–	13. sz. ?	?	mellette
Ozora-Kálvária	Tolna	55	150	0,045	–	x	x	–	13. sz.	?	alatta
Pári-Kleine Schanz	Tolna	60	175	0,025	–	–	x	x	13. sz.	?	alatta
Regöly-Pogányvár	Tolna	40	190	0,067	x	x?	–	–	13. sz.?	?	?
Szada-Várdomb	Pest	30	270	0,014	x	x	–	–	13. sz.	?	alatta
Tamási-Várhegy	Tolna	84	184,2	0,018 (0,27)	–	–	x	x	13–17. sz.	x	alatta
Tevel-Schanzberg	Tolna	50	199	0,05	x	–	2x	x	13. sz.	?	alatta
Tinnye-Kisvár	Pest	20	275	0,045	–	x	–	–	13. sz.?	–	alatta
Váchartyán-Várhegy	Pest	40	206	0,08	x	x	–	–	13–14. sz.	fa, patics	alatta?
Váralja-Várő	Tolna	85	232,6	0,037	x	x	–	x	13. sz.	kő, téglá	alatta

Hegyvidéki várak (9 db)

Név	Megye	Rel. mag.	Tszfm. (m)	Alapterület (ha)	Sánc	Árok	Átvágás	Terasz	Kor	Épület	Falu
Bernecebaráti-Templom-hegy	Pest	15	185	1,62	x	–	x	–	12–13. sz.	?	alatta
Csókakő-Vár	Fejér	100	463	?	–	x	–	–	13–17. sz.	kő	?
Gánt-Oroszlánkő	Fejér	80	329	0,06	x	x	–	–	13. sz.	kő	?
Ipolydamásd-Zuvár	Pest	140	313	0,12	2x	2x	–	–	13. sz.	kő	?
Kemence-Tamásvár	Pest	153	554	0,06	–	–	x	–	13. sz.	fa	?
Márianosztra-Bibervár	Pest	30	230	0,045	x	–	2x	–	13. sz.	kő	alatta
Perőcsény-Salgóvár	Pest	370	730	0,23	–	x	–	–	13–15. sz.	kő	?
Szokolya-Királyrét-Várhegy	Pest	100	359	0,23	x	x	–	–	13. sz.	?	?
Szokolya-Paphegy	Pest	250	473	0,032	–	–	x	–	13. sz.?	?	mellette

Különleges (2 db)

Név	Megye	Rel. mag.	Tszfm. (m)	Alapterület (ha)	Sánc	Árok	Átvágás	Terasz	Kor	Épület	Falu
Dalmand-Sánc	Tolna	28	177,5	1,54	x	2x	–	–	13–16. sz.	?	mellette
Decs-Etevára	Tolna	5	95	0,65	x	2x	–	–	13–16. sz.?	?	mellette

Irodalom

- CSEKE ÁGNES – MIKLÓS ZSUZSA
2003 Geodéziai felmérések Nemetkér, Közlegelőn (Geodetic survey at Nemeskér, Közlegelő). *RégKut* 2003 (2004) 87–96.
- DINNYÉS ISTVÁN – KÓVÁRI KLÁRA – MIKLÓS ZSUZSA – TORMA ISTVÁN
1998 Mutatvány a Galga mente régészeti topográfiájából. 9. Galgamácsa. In: *Egy múzeum szolgáltatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére*. Szerk. Asztalos Tamás. Aszód, 113–147.
- FELD ISTVÁN – KISFALUDI JÚLIA – VÖRÖS ISTVÁN – KOPPÁNY TIBOR – GERELYES IBOLYA – MIKLÓS ZSUZSA
1988 Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. *BÁMÉ* 14, 261–337.
- FÜLÖP GYULA
1978 Régészeti adatok Igar község középkori történetéhez (Archäologische Angaben zur mittelalterlichen Geschichte des Dorfes Igar). *Alba Regia* 16, 293–298.
1999 Csókakő és környékének története az előidőktől a vár felépítéséig. In: *A 700 éves Csókakő*. Szerk. Béni Kornél 1999, 14–21.
- HATHÁZI GÁBOR
1999 Csókakő, Vár. *RégKut* 1999 (2002) 192–193.
- HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI – KULCSÁR MIHÁLY
1998 Csókakő, Vár. *RégKut* 1998 (2001) 140–142.
- HOLL IMRE
1987 A középkori Szentmihály falu ásatása. I. Az 1. ház és kályhája (Ausgrabungen des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály. I. Das 1. Haus und sein Ofen). *Zalai Múzeum* 1, 162 – 177.
1990 A középkori Szentmihály falu ásatása. II. A házak, falukép, az írásos adatok tanúsága (Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály. II. Die Zeugnisse der schriftlichen Quellen, der Häuser und des Dorfbildes). *Zalai Múzeum* 2, 190–207.
- HOLL IMRE – PARÁDI NÁNDOR
1982 Nagykeszi középkori falu kutatása (Erforschung des mittelalterlichen Dorfes von Nagykeszi). *VMMK* 16, 181–202.
- MIKLÓS ZSUZSA
1978 Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen (Árpádenzeitlicher Burgwall in Váchartyán-Várhegy). *ArchÉrt* 105, 95–105.
1980 Árpádenzeitliche Burgwälle in der Hügellandschaft von Gödöllő. *MAI* 8/9 (1978/79) [1980], 125–130, 71–76. t.
1981 Árpád-kori földvár Mende-Lányváron (Die árpádenzeitliche Erdburg von Mende-Lányvár). *ArchÉrt* 108, 233–250.
1982 *A Gödöllői dombvidék várai* (Zusammenfassung). Aszód. (Múzeumi Füzetek 21.)
1983 Ásatás Márianosztra-Biberváron (Ausgrabung von Márianosztra-Bibervár). *ArchÉrt* 109, 10–23.
1988 A Tolna megyei nyéki vár (Felsőnyék-Várhegy) (Zusammenfassung). *BÁMÉ* XIV, 205–259.
1989 Ipolydamásd várai (Zusammenfassung. Die Burgen von Ipolydamásd, Komitat Pest). *Váci Könyvek* 4 (Új sorozat). Vác, 7–28.
1991 Árpád-kori földvár, középkori templom és temető Kerepes (Kerepestarcsa)-Kálvárián. Anyagközlés (Die Árpádenzeitliche kleine Burg, die mitteralterliche Kirche und Friedhof auf dem Kalvarienberg in Kerepes / Kerepestarcsa). *StComit* 22, 347–370.
1997 Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben (Zusammenfassung). *Váci Könyvek* 8, 7–153.
1998 A Galga-völgyi földvárkutatás újabb eredményei. In: *Egy múzeum szolgáltatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére*. Szerk. Asztalos Tamás. Aszód, 93–111.

- 1998a Váralja-Várfő XIII. századi vára (Váralja-Várfő – ein Burg aus dem XIII-ten Jahrhundert). *WMMÉ* XX, 127–156.
- 1999 Dombóvár, Szigeterdő – középkori tégláégető (Dombóvár, Szigeterdő – Medieval Brick-kiln). *RégKut* 1999 (2002) 155–164.
- 1999a Várak Tolna megyében. In: *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében*. (Időszaki kiállítás a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeumban 1999. május 18. – 2002. szeptember 30.) Szekszárd 2001, 41–46, 22–27. t.
- 1999b *RégKut* 1999 (2002). Dalmand, Sánc: 193–194; Döbrököz, Vár: 197; Madocsa, Alsónyilas: 220.
- 2000 Döbrököz, Vár. *RégKut* 2000 (2003) 126.
- 2001 Dombóvár-Szigeterdő. *Castrum Bene Hírlevél* 2001, 1.
- 2001a Várak légifotózása. *Castrum Bene Hírlevél* 2001, 7–8.
- 2001b Bikács, Belső-sziget. *RégKut* 2001 (2003) 143.
- 2001c Szárazd, Gerenyás. *RégKut* 2001 (2003) 216–217.
- 2001d Dalmand határa. *RégKut* 2001 (2003) 157.
- 2002 Sárszentlőrinc-Birkajárás (Homokos) szondázó ásatása (Sárszentlőrinc-Birkajárás (Homokos). Ausgrabung mit Sondierung). *WMMÉ* XXIV, 169–191.
- 2002a Ócsény-Oltovány. *Castrum Bene Hírlevél* 2002, 8–9.
- 2002b Decs-Etevára. *Castrum Bene Hírlevél* 2002, 9–10.
- 2002c Légi régészeti kutatások 2002-ben – Aerial archaeological investigations in 2002. *RégKut* 2002 (2004) 147–160.
- 2002d Murga, Schanzberg. In: Légi régészeti kutatások 2002-ben – Aerial archaeological investigations in 2002. *RégKut* 2002 (2004) 244.
- 2003 Nagykarácsony-Ménemajor. In: Légi régészeti kutatások 2003-ban – Aerial archaeological investigations in 2003. *RégKut* 2003 (2004) 129.
- 2003a Kisvárak. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk. Visy Zsolt. Budapest, 377–378.
- 2003b Murga-Schanzberg. *Castrum Bene Hírlevél* 2003, 5.
- 2003c Felsőána-Szálláshegy. *Castrum Bene Hírlevél* 2003, 5.
- 2003d Légi régészeti kutatások 2003-ban – Aerial archaeological investigations in 2003. *RégKut* 2003 (2004) 127–145.
- 2003e Szárazd, Gerenyás. In: Légi régészeti kutatások 2003-ban – Aerial archaeological investigations in 2003. *RégKut* 2003 (2004) 137.
- 2003f Értény, Képesfai-dűlő. In: Légi régészeti kutatások 2003-ban – Aerial archaeological investigations in 2003. *RégKut* 2003 (2004) 132.
- 2004 Légi régészeti kutatások 2004-ben – Aerial archaeological investigations in 2004. *RégKut* 2004 (2005) 143–157.
- 2004a Murga-Sánc (Schanz). *WMMÉ* XXVI, 229–244.
- MIKLÓS ZSUZSA – SABJÁN TIBOR
- 1992 Késő középkori szemeskályha Galgahévíz-Szentandrásparton (Spätmittelalterlicher Kachelofen aus Galgahévíz-Szentadráspart). *Ház és Ember* 8, 103–138.
- MIKLÓS ZSUZSA – VIZI MÁRTA
- 2001 Adatok a középkori Ete mezőváros településszerkezetéhez és háztípusaihoz (Angaben zur Siedlungsstruktur und zu den Haustypen des spätmittelalterlichen Marktfleckens Ete). In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. (A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga). Szerk. Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre, 261–280.
- MRT XIII/1*
- Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás (XIII/1. kötet)*. Szerk. Torma István. Budapest 1986. (Magyarország Régészeti Topográfiája 7.)

MRT XIII/2

Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: *Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás (XIII/2. kötet)*. Szerk. Torma István. Budapest 1993. (Magyarország Régészeti Topográfiája 9.)

MRT XIII/3

Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István: *Pest megye régészeti topográfiája. Az aszódi és a gödöllői járás (XIII/3. kötet)*. Szerk. Torma István. (Magyarország Régészeti Topográfiája) Kézirat.

NOVÁKI GYULA

1990

A középkori Szentmihály falu földvára és szántóföldjei (Der Burgwall und die Äcker des mittelaltelichen Dorfes Szentmihály). *Zalai Múzeum* 2, 209–219.

NOVÁKI GYULA – TEREI GYÖRGY

2001

Aba, Belsőbáránd-Bolondvár felmérése. *RégKut* 2001 (2003) 111–116.

NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY – MIKLÓS ZSUZSA

1979

A Börzsöny hegység őskori és középkori várai (Vorgeschichtliche und mittelalterliche Burgen im Börzsöny-Gebirge). Budapest. (Fontes ArchHung)

SIKLÓSI, GYULA

1992

Neuere Forschungen im Árpádenzeitlichen Székesfehérvár. *Acta ArchHung* 44, 371–388.

TEREI GYÖRGY

1998

Fejér megye középkori és koraiújkori erődítményei. Budapest. (Egyetemi szakdolgozat – ELTE BTK, kézirat)

2004

XII–XIV. századi várak Fejér megyében (Twelfth-fourteenth-century fortresses in Fejér county). In: „*Quasi liber et pictura*.” *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára – Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday*). Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 533–554.

WOSINSKY MÓR

1896

Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. 1–2. kötet. Budapest.

ZSUZSA MIKLÓS – GYÖRGY TEREI

Das Verhältnis zwischen Burgen und Siedlungen in Ungarn im 13. Jahrhundert

Die Autoren des Aufsatzes untersuchten das topographische Verhältnis zwischen den Burganlagen und den Siedlungen des 13. Jhs. Auf Grund ihrer Feststellungen entstanden die meisten Burgen neben oder in der Nähe der Siedlungen. In einigen Fällen – besonders bei den Niederungsanlagen – befindet sich die Befestigung innerhalb des Dorfes. Bei Burgen in einer extremen geographischen Lage ist aber eine Siedlung in ihrer unmittelbaren Lage kaum vorstellbar.

Várvölgy-Nagy-Lázhegy késő bronzkori földvár kutatása

A Zala és Veszprém megye határán elhelyezkedő Várvölgy községtől északkeletre található a Nagy-Lázhegy,¹ egy nagy kiterjedésű bazalt plató, hozzávetőleg 340 m-es tengerszint feletti magasságban, amelyből csak a Vörösföld-tető mintegy 25 m magas hólyagos bazaltból és tufából álló kúpja emelkedik ki. A plató bemélyedései a csapadékok összegyűjtötték, és itt ideiglenes, illetve állandó tavak alakultak ki. A hegy széle körös-körül rendkívül meredek, csak a déli oldalán köti össze egy keskeny, kb. 60 m hosszú nyereg a tőle délre elhelyezkedő Fertős-heggyel. A nyereg északi végén, a plató bejáratánál a földút két oldalán hatalmas, feltűnő, emberkéz által emelt sáncok állnak. A falu lakói is tisztában voltak azzal, hogy ezek mesterséges létesítmények, hisz Pesty Frigyes helynévgyűjteményében már megemlégették,² és az 1983-ban végzett földrajzinév gyűjtés során két néphagyományról számoltak be az adatközlők.³ Az egyik magyarázatot ad a két sánc elnevezésére: *Ördögkövek*, hisz a legenda szerint az ördögökkel gyűjtették össze az erdőben lévő köveket, amit répaszekéren szállítottak el, de a nagy teher alatt a szekér itt összetört, és az ördög itt hagyta a köveket. Az Ördögkövekre Dornay Béla figyelt fel elsőként, és 1934-ben megjelent balatoni útikalauzában helyesen következtetett arra, hogy a sáncok egy őskori földvár bejáratát

védtek: „Ez a kocsíút jobb és bal oldalán, tört bazaltkőből álló, óriási bazalttorlasz, mely az egész Kis- (391 m) és Nagylázhegyet (344 m) bekerítő óriási, korai vaskorszakbeli *földvárnak* a kapuja lehetett és az ősember védelmi szempontból hordta ide össze ezt az óriási kőtorlaszt.”⁴ Ez alapján a szakirodalomban többször említik a földvárat,⁵ de a *Magyarország Régészeti Topográfiája* 1. kötete nem tud róla,⁶ holott Dornay munkáját felhasználták a szerzők. Nováki Gyula készítette az első felmérést, és úgy vélte, hogy a 150 ha kiterjedésű földvár a Dunántúl legnagyobb késő bronzkori erődített telepe,⁷ majd Skerletz Ivánnal közösen megjelent dolgozatában nemcsak az immár eredetileg 160 hektárra becsült földvár térképét, de az Ördögkövek hozzávetőleg 1:1000 léptékű helyszínrajzát is közölte, a felszínen gyűjtött kerámiatöredékekkel együtt.⁸ Ezek alapján pontosan keltezte a földvár használatának idejét a késő bronzkori urnamezős kultúra időszakára.

A szállításhoz nélkülözhetetlen vasút közelsége miatt a Nagy-Lázhegy északi, Uzsa felőli végén nyitották meg 1950-ben a bazaltbányát, amit a mellette létrejött településsel együtt Uzsabányának hívnak. A bányaművelés során a földvár területének mintegy felét megsemmisítették. A bazalt robbantással történő fejtését mindig megelőzi a különböző vastagságú, és összetételű meddő réteg

¹ Az eddigi irodalomban tévesen szerepelt a Kis-Lázhegy elnevezés. Ez a II. katonai felmérésig vezethető vissza, akkor tüntették fel úgy, hogy a plató déli, a Vörösföld-tető miatt magasabb része a Kis-Lázhegy, északi, alacsonyabb része a Nagy-Lázhegy. Ez látható a Honvéd Térképészeti Intézet által 1938-ban és a Térképskála által 2001-ben kiadott térképeken is. Az újabb katonai térképeken már csak a Kis-Lázhegy szerepel, mert a Nagy-Lázhegyet elbányászták. A *MRT* 1, 165. által közölt Várvölgy térképen Kis-Lázhegy az egész terület, és ettől délre a Fertős-hegyet nevezték át Nagy-Lázhegynek. (Hogy még bonyolultabb legyen a helyzet, a Kis-Lázhegytől északnyugatra lévő Szebikét vagy Szebike-tetőt pedig átnevezték Felső-Nagyláz-heggynek.) Nováki 1979, 109. Várvölgy-Kislázihegynek, majd Nováki 1991. Várvölgy-Kis-Láz-heggynek nevezte el a lelőhelyet, és utóbbi munkájában a *MRT* 1-hez igazodva a Kis-Lázhegy és a Kóorra közé helyezte a Nagy-Lázhegyet. Magam is ásatási beszámolóimban Várvölgy-Kis-Lázheggynek neveztem a lelőhelyet (Müller 2005, 300–301; Müller 2006). E dolgozat megírására készülve igyekeztem kideríteni, hogy a földvárunkkal egyidős, 1926-ban talált aranykincs (Tómpa 1928) pontosan hol került elő, és eközben derült ki, hogy a lelőhely földrajzi neve Nagy-Lázhegy. Az aranykincsről minden forrás azt mondja, hogy a Nagy-Lázhegyen került elő. A helybeliek elmondhatták a *MRT* 1 szerzőinek, hol került elő a kincs, ezért a szövegben a lelőhely a Nagy-Lázhegy, a térképen pedig a

Kis-Lázhegynél jelölték a kincs helyét. A község földrajzi neveinek összegyűjtése során a földvár területét Nagy Láznek nevezték (Varga 1986, 49, 126), északnyugati lejtője az Öreg láz alja (Varga 1986, 49, 98), a Kis láz és a Kis láz alja (Varga 1986, 47, 68, és 78) pedig a Szebikétől nyugatra található. A község kataszteri térképe szerint is a földvár egész területét a Nagylázi erdő borítja. Köszönetet mondok Jakócs József várvölgyi lakosnak, aki helyismeretével segített az igazság kiderítésében. Az aranykincs a földvár területén, annak délnyugati részén került elő. Az erdővágás ma is létezik, és a Kis léniát más néven már Arany álénak nevezik a várvölgyiek. (Varga 1986, 50, 144 és Petánovics K. gyűjtése Keszi Lajosné, született Szí-Keserű Teréztől, az aranykincs találójának leányától. Az adatért ezúton mondok köszönetet.)

² Pesty 1864: „...egy nagy völgyben rettentő halom kő úgy látszik mintha oda hordva lett volna.”

³ Varga 1986, 50, 163.

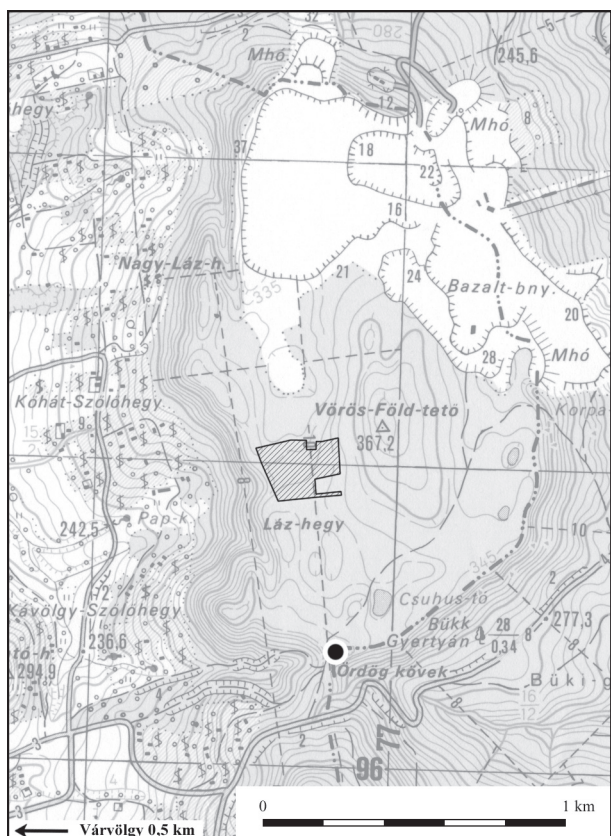
⁴ Dornay – Vigyázó 1934, 279. A már említett módon, a katonai térképen szereplő Kis- és Nagy-Lázheggyel azonosított a földvár területét.

⁵ Radnóti – Gerő 1952, 27; Nováki 1964, 109; Patek 1968, 51; Kőszegi 1988, csak a környéken előkerült bronzkincseket említi.

⁶ *MRT* 1, 165–166.

⁷ Nováki 1979, 109, 112.

⁸ Nováki 1991.

1. ábra. Várvölgy-Nagy-Lázhegy, a feltárt terület
Abb. 1. Várvölgy-Nagy-Lázhegy. Das freigelegte Gebiet

gépi letermelése. E tevékenység során bizonyára számos esetben bukkantak régészeti jelenségekre és leletekre, de a múzeumi törvény előírásai ellenére ezt, egy kivétellel, nem jelentették a területileg illetékes múzeumnak. Feltehetően a bánya megnyitásakor találták azt a bronzedényt, ami a Magyar Nemzeti Múzeumba került.⁹ 1981-ben László Péter, a veszprémi Bakonyi – ma Laczkó Dezső – Múzeum munkatársa szerzett meg négy bronzedényt.¹⁰ Ugyanebben az évben kerülhetett elő az elmondás szerint az a kisebb, töredékekből álló bronz depot-lelet, amely 1991-ben került a Laczkó Dezső Múzeumba.¹¹ R. Regenye Judit és Rainer Pál 2001. április 30-án járt a bányában, és észlelték, hogy a kibányászott területtől délkeletre a bánya bővítésére kiirtották az erdőt, és ezen a területen, illetve a bánya védőtöltésén nagy mennyiségű késő bronzkori kerámiatöredéket

gyűjtöttek. R. Regenye Judit május 7-én értesítette a szerzőt, mint a területileg illetékes Balatoni Múzeum igazgatóját a leletekről. Május 10-én vele, Straub Péterrel és Frankovics Tiborral bejártuk a bánya peremét, és újabb leleteket gyűjtöttünk. Ezután vettük fel a kapcsolatot Csom István úrral, a Basalt-Középkő Kőbányák Kft. műszaki-termelési igazgatóhelyettesével, és hivatkozva az örökségvédelemről szóló 1997. évi CXL. törvényre, kértük, hogy a bánya bővítése előtt vegye fel a kapcsolatot a Zala megyei Múzeumok Igazgatóságával (ZmMI) és kössön szerződést a megelőző feltárás elvégzésére. A következő évben a bányavállalat tarvágást végeztetett a bányaterülettől délre, a tulajdonában lévő, mintegy 5 hektáros erdőben, majd 2003-ban a KÖH keszthelyi regionális irodájának szakhatósági állásfoglalását követően szerződést kötött a ZmMI-vel a tuskózás szakfelügyeletére és a megelőző régészeti feltárás elvégzésére.

2003-ban november 10. és december 5., 2004-ben május 20. és november 19., majd 2005-ben március 20. és november 30. között mintegy 48.000 m² felület tuskózását és a humusz felső 20-25 cm-es rétegének elhordását felügyeltük, és kb. 3.000 m² terület kivételével elvégeztük a megelőző régészeti feltárást.¹² Eredményeink minden várakozásunkat felülmúlták, és erről szeretnék a következőkben röviden beszámolni. Az ásatás a Vörösföld-tetőtől nyugatra, az egykori Méházi-tótól délre eső, a víz közelsége miatt tartós megtelepedésre kiválóan alkalmas területen folyt (1. ábra). Összehasonlítva a Nováki Gyula által közölt térképpel,¹³ jól látszik, hogy a bánya a '90-es években több mint 100 m-t terjeszkedett dél felé. A régi munkások elmondták, hogy a '90-es évek közepén a Méházi-tó vizének leeresztése három hónapig tartott. A változatos, nagyon jó minőségű agyagos,¹⁴ agyagos-löszös, tufás terület felszíne dél és kelet felé enyhén emelkedő, a délnyugati részen található alacsony kiemelkedésen a felszínen jelentkezik a bazaltkő, és itt alig kerültek elő objektumok. A tuskózás, és a humuszréteg elhordása során több gödröt megbolygattak a gépek, de a teherautók által összejárt területen, ezt követően még le kellett húzatnunk egy 5-10 cm-es réteget, hogy be tudjuk jelölni a feltárandó jelenségeket. Több esetben csak a kerámiatöredékek jeleztek

⁹ PATEK 1968, 131, LIV. t. 9.

¹⁰ PATAY 1990, 36, 47, és 80; REGENYE 2003, 87.

¹¹ Regenye Judit szíves szóbeli közlése.

¹² Itt szeretnék köszönetet mondani Szakács Gézának, aki az elmúlt 8 esztendőben technikusként segítette munkámat. A hiányzó terület feltárására érvényes engedélyünk, illetve szerződésünk van, és erre 2006. május-június hónapban kerül sor.

¹³ NOVÁKI 1991, 160, 2. kép.

¹⁴ Az ásatási munkások zsákszámba vitték az agyagból az ott-honi cserépkályháik tapasztásának javítására. A feltárást is nehezítette, hogy az esős időszakokban a sáros felszínen nehéz volt a közlekedés, a félig feltárt gödrök a szivattyúzás ellenére nagyon lassan száradtak ki.

a régészeti jelenségeket, elszíneződést nem lehetett megfigyelni, az csak feltárás közben, mélyebb szinten jelentkezett. (Ez talán azzal magyarázható, hogy az eredeti funkciójukat veszített, és hulladékgödörnek használt beásásokat nem töltötték tele a háztartási szeméttel – hisz a felbomló szerves anyag kellemetlen bűzt árasztthatott – hanem felső részüket földdel zárták le.)

Eddig 575 objektumot tártunk fel. Ezek különböző méretű és formájú gödrök és cölöplyukak. A nagy cölöplyukak többnyire egyesével kerültek elő, csak a terület délkeleti részén figyelhetünk meg egy földfelszíni épület tartószerkezetének hármas sorokba rendezett cölöplyukait. A lakóházak a földfelszínre épültek. A korábbi évszázadokban szántóként is művelt területen a járószintek megsemmisültek.¹⁵ A gödrök betöltéséből előkerült paticsdarabok is igazolják, hogy a házak falai agyaggal betapasztott sövényből készültek. A házak helyét feltehetően azok az üres foltok jelzik, ahol a felszín nem indokolja a gödrök hiányát. (Ahol a bazaltkövek vagy a viszonylag kemény tufa szinte már a felszínen jelentkezik, természetesen alig fordulnak elő beásások.) Több esetben figyeltük meg, hogy a félig betemetett, mélyebb gödrökbe kerámatöredékekkel kirakott, agyaggal letapasztott tűzhelyeket készítettek, és volt, amelyiket meg is újítottak. A házak feltételezett elhelyezkedésében nem sikerült rendszert megállapítani. Az Ördöggövektől bizonyára ide vezetett a telep főútja, de ennek a nyomvonala nem teljesen azonos a mai úttal, hisz annak felületén is kerültek elő objektumok. A település belső szerkezetére következtethetünk abból, hogy a különböző jellegű gödrök és leletek a feltárt felület különböző területein jellemzők. A gabonás vermek például a terület nyugati felén gyakoribbak, míg a bronzművességgel kapcsolatos tárgyi anyag inkább a terület keleti felén fordult elő.

A gödrök nagysága, formája, mélysége nagy eltérést mutat. A legnagyobb, hosszan elnyúló, szabálytalan szélű, csaknem 50 m² felületű, sekély gödörkomplexum, lehet, hogy csak egy vízmosás, amit háztartási hulladékkal vegyes földdel töltöttek fel.¹⁶ Jól meghatározható a rendeltetése azoknak az 1 m körüli mély gödröknek, amelyeknek a szája tölcséres, majd erősen kihasasodnak, és az aljuk teknős vagy egyenes kiképzésű. Ezek

2. ábra. Várvölgy-Nagy-Lázhegy, árkokolt díszű, ovális tál.
(Fotó: Bicskei József)

Abb. 2. Várvölgy-Nagy-Lázhegy. Ovaler Schüssel mit sog. Grabengramm. (Photo: J. Bicskei)

a néprajzi analógiák alapján gabonás vermek lehetnek. Találtunk olyan gödröket is, amelyeknek az alsó fele csak déli irányban hasasodott ki. Ezek egy szalmából vagy nádból készített kis sátorral leborítva, vagy éppen a föléjük épített ház belsejében kialakított hűtögödrök lehetnek.¹⁷ A nagy és mély, többnyire ovális, esetenként szabálytalan körvonalú beásások eredetileg agyagkitermelő gödrök lehetnek, hiszen a házak falának és padlójának be-, illetve letapasztására, és a háztartásokban használt rengeteg kerámia előállításához nagyon sok agyagra volt szükségük a telep lakóinak. Ezeknek a gödröknek az úrtartalma többször meghaladta a 10 m³-t. Vannak nagyobb gödörkomplexumaink, amelyek több, különböző funkciójú, egymásba ástott, nem is egy időben használt gödörből állnak, sajnos a szuperpozíciót csak ritkán tudtuk megfigyelni.

Az előkerült leletanyag nagyon sokszínű. A leggyakoribb a kerámia, eddig mintegy 7-8 tonnányit találtunk. A tárolásra, főzésre vastagabb falú, durvább kivitelű, pirosas vagy barnás színű

¹⁵ Ezt, mint hagyományt régi várvölgyiek közölték velem. A „láz” helynév is a ’tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány’ jelentésű szláv jövevényszóra vezethető vissza (Kiss 1988. I, 611. Hosszúláz, II, 20. Lázi).

¹⁶ A terület felszíne, mint említettük, csak enyhén lejt, de nagyobb esőzések után a Vörösföld-tető felől lezúduló víz az ásatás idején is viszonylag mély vízmosásokat alakított ki.

¹⁷ Ásatási munkásaim a forró nyári napokon ezekben a gödrökben tárolták az innivalót.

3. ábra. Várvölgy-Nagy-Lázhegy, 4. számú bronz depot-lelet. (Fotó: Szakács Géza)
Abb. 3. Várvölgy-Nagy-Lázhegy, der bronzene Depotfund Nr. 4. (Photo: G. Szakács)

4. ábra. Várvölgy-Nagy-Lázhegy, 10. számú bronz depot-lelet. (Fotó: Szakács Géza)
Abb. 4. Várvölgy-Nagy-Lázhegy, der bronzene Depotfund Nr. 10. (Photo: G. Szakács)

5. ábra. Várvölgy-Nagy-Lázhegy, aranykincslelet. (Fotó: Horváth L.)
Abb. 5. Várvölgy-Nagy-Lázhegy, der goldene Depotfund. (Photo: L. Horváth)

edényeket használtak, ezek többnyire ívelten kihajló, síkozott vagy az élükön ujjbenyomással díszített pereműek, hasasak, vagy erősen kihajló, síkozott pereműek, hengeres nyakúak, kiugró vállúak, a vállon elhelyezett szalagfüleket vagy fogóbütyköket gyakran ujjbenyomásos plasztikus lécek kötik össze. Emellett a sötét színű, vékonyabb falú, jobb minőségű, háztartási- és díszkerámia nagyon változatos formájú és díszítésű. A kihajló perem többnyire síkozott, de találkozunk árkolt megoldással is, a behúzott peremek közt gyakori a turbántekercses díszű. Gyakori a hengeres vagy tölcséres nyak, amelyhez éles töréssel csatlakozik a kiugró has, a kettő találkozásánál előfordul az árkolás. A csuprok vállát síkozás, turbántekercs vagy kannelúra díszíti. Az S-profilú vagy bikónikus testű poharak és csészék díszítése is hasonló, de ezekre a többnyire háromszög keresztmetszetű, hosszan a perem fölé magasodó fülek az igazán jellemzőek. A fenekük többször omfaloszos kiképzésűek, de előfordul a talpgyűrű is. A csuprokon és az egyenes peremű, mély tálakon fordul elő, hogy egy vagy több, kis, hegyes bütyköt egy vagy több ívelt borda körít. A behúzott peremű, mély tálak oldalán gyakran figyelhető meg a bekarcolt fésűs minta, de ismerték és használták az egyszerű, lapos tálakat is. Különlegességnek számít egy lapos, ovális sütőtál, amelynek belsejében körbefutó árkolás található (2. ábra). A szoptatásra szolgáló, a végükön kifűrt, cipő alakú edénykékből csak töredékeink vannak. Nyilvánvalóan gyermekjátékok voltak a miniatűr edények. Égetett agyagból készültek a bikónikus vagy a nyomott gömb alakú orsógombok, a tűzikutyák és a kúp alakú nehezek. Különlegességnek számít az a férfit ábrázoló, kisméretű agyagszobrocska, amelyet „Várvölgyi Apolló”-nak neveztünk el.

Más településeken a kerámia mellett az állatcsont a leggyakoribb lelet. Ezzel alig szolgált lelőhelyünk. A mészhíányos talajban megsemmisültek a csontok. Egykori jelenlétükre a szinte minden gödörből morzsalékos állapotban előkerülő állatfogak, és a kalcinált csontszilánkok utalnak. Egyetlen vermünk volt, amelynek különleges betöltése megőrizte a csontanyagot is. Ebben viszont a különböző állati csontok mellett egy felnőtt emberi koponyát és egy gyermek koponyatetőt is találtunk.

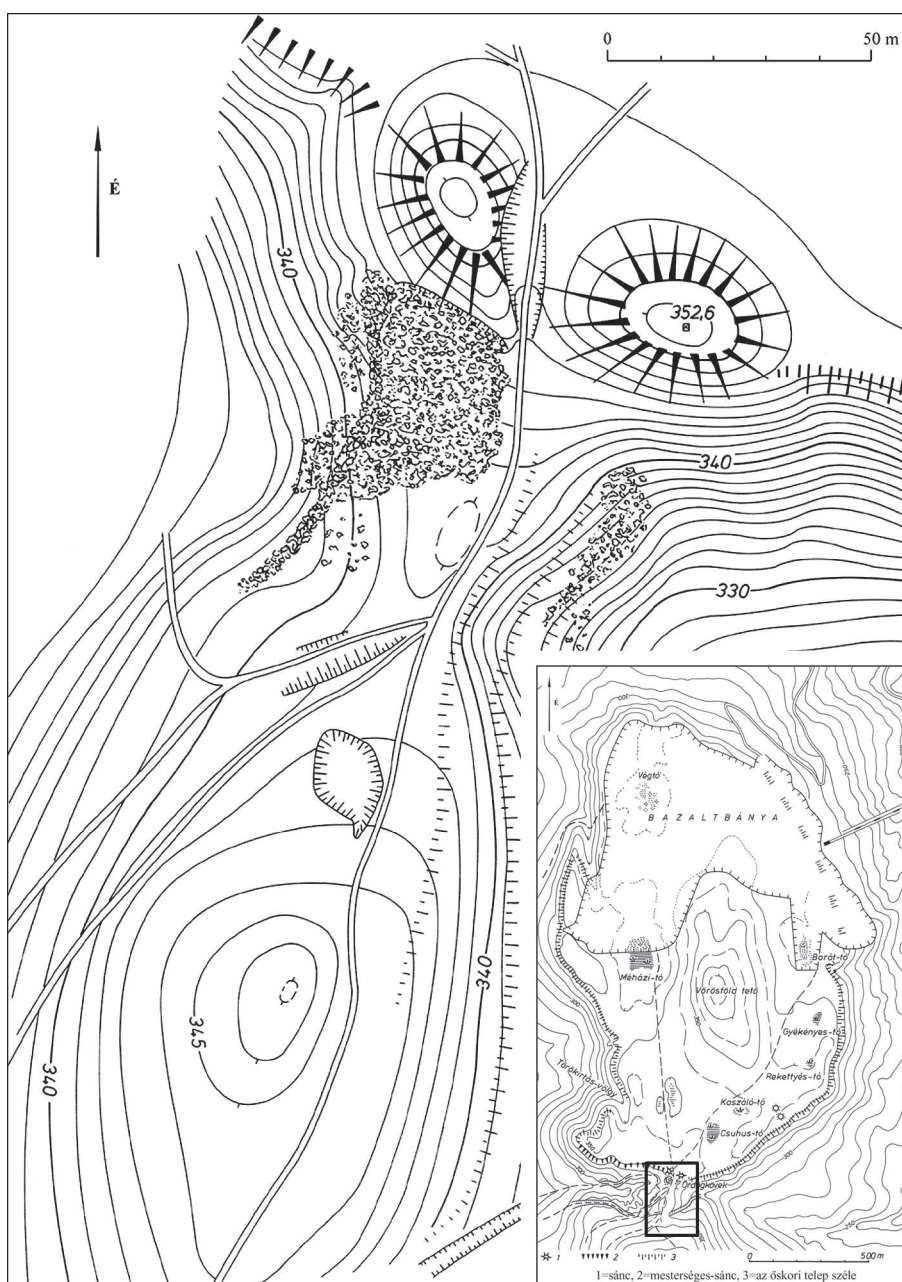
Nagy mennyiségben került elő kőanyag a gödrök betöltéséből. Származási helyeik mutatják, hogy a várvölgyi telep lakói milyen széleskörű kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek. Rengeteg

a Rába völgyéből, a Kemeneshátról származó folyami kavics, az egészen kicsi méretűtől az ököl nagyságúig, utóbbiak gyakran töröttek. Az alig néhány km-re lévő lesencei kavicsbányát nem használták. Rendeltetésüket éppúgy nem ismerjük, mint a Badacsonyon vagy a Szent György-hegyen bányászott likacsos bazaltból faragott több száz átfűrt vagy sima korongét, amelyek nehezek nem lehettek, mert olyan kicsi súlyúak. Talán a gyógyításban játszottak szerepet a szépen válogatott kristályok, mint egy hegyikristály darab, illetve az Ötz-völgyből származó gránát kristályos piroxenit. A kovapengék alapanyagát a Bakonyban bányászták. Az őrlőköveket, a csiszoló- és fenőköveket különböző szemcsenagyságú homokkőből faragták, ezek is Balaton-felvidékiek. A földpátos homokkő és a balták alapanyagául szolgáló szikra a Bánátról, Temesvár környékéről került ide. A szericitpala az Alacsony Tauernből, a leukofillit a Soproni-, a zöld pala a Kőszegi-hegységből, a forrásmész a Vértesből, a gabbró a Bükk hegységből származik. A Zempléni-hegységből is került ide hidrokvarcit.¹⁸

A többi késő bronzkori erődített településhez hasonlóan Várvölgyön is magas szintű bronzipar működött. A gödrök betöltéséből, főleg a feltárt terület keleti felén számos bizonyítékot nyertünk erről. Nagy mennyiségben kerültek elő az erősen soványított agyagból készült öntőtégelyek töredékei. Rendeltetésüket az teszi egyértelművé, hogy a piros színű, ívelt darabok belső felületén néha több rétegben is szürkészöld bronzsalak réteg látható. A homokkőből, illetve erősen soványított agyagból készített öntőforma töredékeken többnyire megfigyelhetők a szürke vagy fekete égésnyomok. Többségükről töredékességük miatt nem állapítható meg, hogy milyen tárgyat öntöttek velük, de összeállítható volt két lándzsa öntőformája, és találtunk balta, kardpenge, díszű és karika öntésére szolgáló öntőforma töredéket is. Nemcsak kész nyersanyagból öntöttek tárgyakat, de helyben is készítettek ötvözeteket. Erre utalnak a kövekkel együtt talált ötvöző anyagok. Külön említést érdemel két barit, más néven súlypát darab. Ez hazánkban csak a Velencei-hegységben, Nadap mellett bányászható, és a bárium-szulfát (BaSO_4) adalékanyagként csökkenti az olvadáspontot. Az eddig megvizsgált 50 bronzmintában valóban volt négy, amely kiugróan magas báriumtartalmú volt.¹⁹ A gödrök betöltéséből számos kisebb bronztárgy, illetve töredék került elő, főleg ruha- és varrótüskék, kés- és sarlópenge darabok,

¹⁸ A geológiai anyag meghatározásáért Juhász László geológusnak tartozom köszönettel.

¹⁹ A bronzok összetételének vizsgálatáért Földiné Polyák Klárának és a Veszprémi Egyetem Föld- és Környezettudományi Tanszékének tartozom köszönettel.

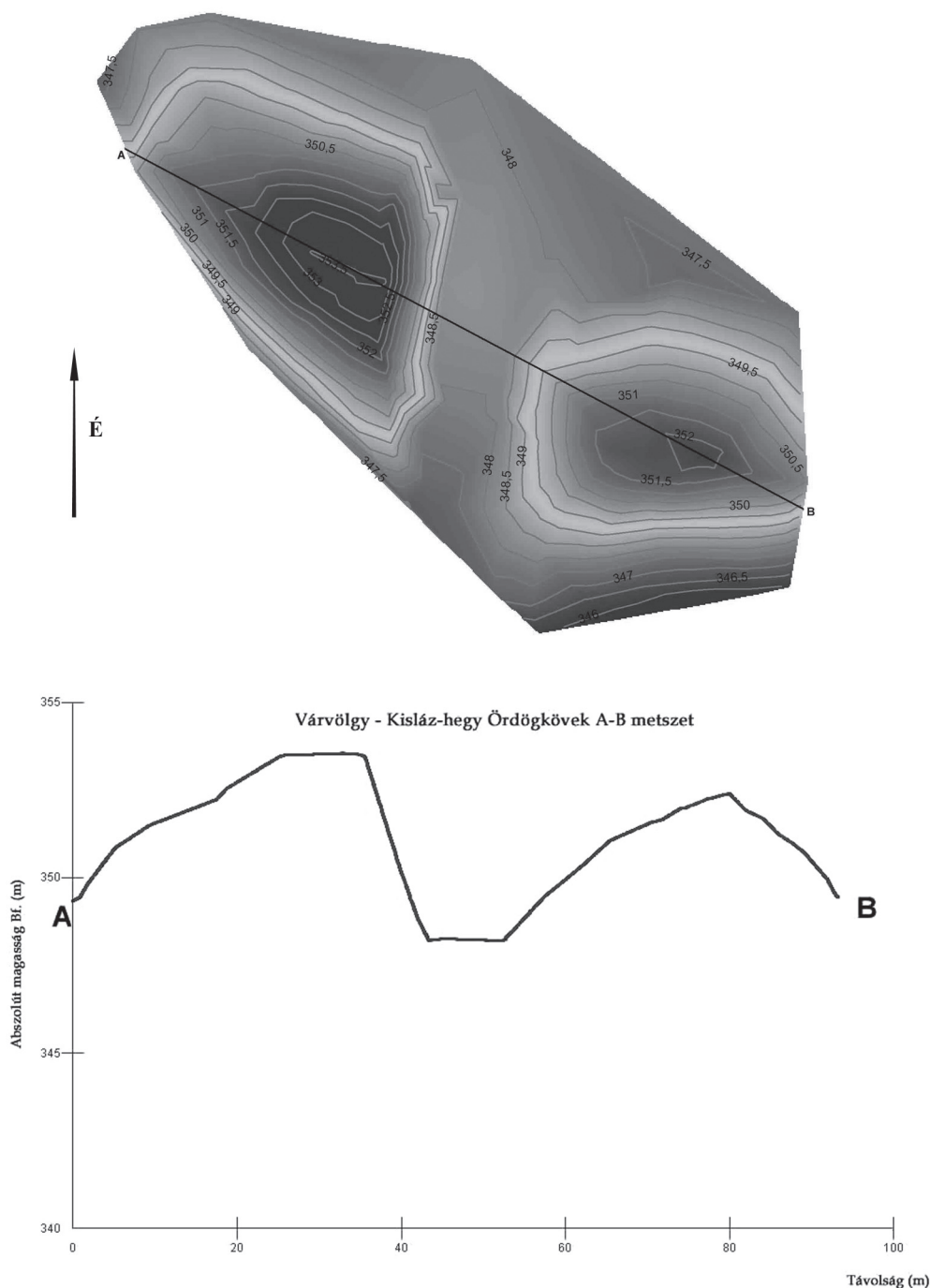

6. ábra. Várvölgy-Nagy-Lázhegy, az Ördögek. (Nováki Gyula felmérése, 1991)
 Abb. 6. Várvölgy-Nagy-Lázhegy, die sog. Teufelsteine. (Vermessung von Gy. Nováki, 1991)

huzalok, lemezkék, bronzrögök stb. A helyi termelés színvonaláról a bronzkincsek vallanak.

Eddig 12 bronzdepot került elő a feltárás során. Összsúlyuk meghaladja a 80 kg-ot. Érdekességük, hogy szinte kivétel nélkül sekély mélységből kerültek elő, még akkor is, ha egy korábban betemetett gödörbe ásták őket. Több depot-leletet a legfelső, vékony földréteg gépi lehúzása során találtunk meg. Nem egyenletesen oszlanak el a telepen a depot-leletek, többségük az Ördögekvektől a telephez vezető mai, vastagon lekavicsozott út

területén, illetve közvetlen környékén került elő. Elképzelhető, hogy az út kialakítása során már megsemmisült néhány kisebb depot, hisz volt, amit az út kavicsozása borított. A kincsleletek összetétele és súlya nagyon különböző. Vannak közöttük csak kisebb lepenydarabkákat és könnyű ékszereket tartalmazók, mint amilyenben tutulusok, préselt és öntött, felvarrható gombok, egy fűzfalevél alakú csüngő és feltehetően hazánk legkorábbi – minden bizonnyal importként idekerült – astragalos övverete volt (8. kincs). A 9. kincslele-

7. ábra. Várölgly-Nagy-Lázhegy, az Ördökök. (Felmérés: ZmMI Térinformatikai Csoportja, 2005)
 Abb. 7. Várölgly-Nagy-Lázhegy, die sog. Teufelsteine. (Vermessung von der Rauminformationsgruppe der ZmMI, 2005)

tünkben is volt néhány lepenydarabka, de ezen kívül csak három ép, működőképes, korongtekerceses díszű fibulából állt. A késő bronzkori településeken oly gyakori depot-leletek rendeltetéséről megoszlanak a vélemények: vagy kultikus célból elrejtett kincseknek, vagy egy váratlan támadás elől elrejtett áru- vagy nyersanyag készletnek szokás őket meghatározni. Nos, az előbbi esetekben

joggal merülhet fel a kultikus rendeltetés, hisz a depot-leletek súlya nem haladja meg a 20 dkg-ot. Más a helyzet a 4. és a 10. számú bronzkincsünkkel. Ezek meghaladják a 30 kg-ot, nagy mennyiségben tartalmazznak nyersanyagot, ép és töredékes bronzlepenyeket, törött és ép tárgyakat, és ami a legérdekesebb, egy-egy bronzkovács eszközkészletet. Az előbbiben hét, az utóbbiban hat

különböző méretű tokos kalapács, véső(k) és bal-ták voltak. Előbbi egy nagy szűrő üsttel borították le, utóbbiban többek között lábvért, lándzsák, kard markolat- és pengetőredékek és egy sorozat sarló volt (3–4. *ábra*). Külön meg kell említenünk a 10. depótól alig 3 m-re előkerült aranykincset, ami talán arra utal, hogy a bronzkovács aranyművességgel is foglalkozott. A több mint 110 g súlyú kincs (5. *ábra*) két olyan hurkos végű, huzalból tekercselt hajfonat díszet tartalmaz, mint amilyenek az 1926-os aranykincsben is voltak, csak ezek súlyosabbak, több mint 40 g súlyúak, továbbá két kis dupla lemezkorongot, vékony huzalrugókat, beolvasztásra váró ékszertöredéket, aranycseppeket és aranszállal díszített textíliát tartalmazott.

A felszínen gyűjtött kerámiatöredékek alapján Nováki feltételezte, hogy a földvárban létesített település az egész fennsíkra kiterjedt.²⁰ Aligha valószínű, hogy az egész, 1.6 km²-es területet olyan intenzitással lakták, mint a most feltárt területet. Több, egymástól elkülönült településrész lehetett, mert a feltárt terület keleti szélén egy hozzávetőleg 25–30 m széles sávban semmilyen településjelenséget nem találtunk. A település nyugaton egészen a plató széléig tart, déli irányban pedig még legalább 100 m hosszan folytatódik, mert az erdőben, terepbejárás során, a viszonylag sűrű aljnövényzet ellenére, idáig találtunk kerámiatöredékeket és folyami kavicsot a felszínen. 2004-ben munkagéppel egy feljárót készítettek a Vörösföld-tetőre, majd a platón egy több mint 50 m²-es területen a humuszt letolták. Nemcsak a meredek domboldalon, de fenn a platón sem került elő egyetlen lelet sem. Településünkötől keletre

mintegy 200 m-re, a Vörösföld-tető déli lejtője előtt, egy föld mintavétel során ugyancsak késő bronzkori kerámiatöredékek kerültek elő, és a környékén a felszínen további cserepek gyűjthetők. Itt tehát egy másik résztelepüléssel kell számolni. Bizonyos, hogy a plató már lebányászott északi felében, az egykori Delelő- vagy Végző partján egy, a most feltárhoz hasonló települést semmisítettek meg az elmúlt évtizedek során.

Nováki az erőd déli bejáratáról, az Ördöggövekről, és a hozzá vezető nyeregről külön felmérést készített (6. *ábra*).²¹ A ZmMI Térinformatikai Csoportja, amely feltárásunk mérési munkálatait végezte, az Ördöggöveket is felmérte (7. *ábra*).²² Az Ördöggövek eredetileg bizonyára még magasabbak voltak, de nemcsak az erózió pusztította a sáncokat: az 1970-es évek közepén, amikor teherautóval szállították a hegyről a rönkfát, a tsz kiszélesítette a kaput, és az omlásveszély elkerülésére rézsűsáncot tett a sáncok oldalát.²³ Az Ördöggövekhez vezető nyeret illetően Nováki korábbi véleményével értünk egyet:²⁴ ezt mesterségesen töltötték fel, hogy megkönnyítsék a bejárat megközelítését.

Az eddig előkerült leletanyag alapján – és ez egyaránt vonatkozik a kerámiára és a bronztárgyakra –, a Várvölgy-Nagy-Lázhegyen megépített földvárat viszonylag rövid ideig, a késő bronzkori urnamezős kultúra fiatalabb szakaszában, a Kr. e. 10–9. században, a HaA₂-HaB₁ időszakban használták. Bár erre utaló egyértelmű nyomokat nem találtunk a feltárás során, de a nem kultikus céllal elrejtett kincsleletek arra utalnak, hogy a várat egy támadás pusztította el.

²⁰ NOVÁKI 1991, 156.

²¹ NOVÁKI 1991, 161, 3. kép.

²² Ezúton mondok köszönetet Soós Zsolt és Vadász Norbert technikusoknak értékes munkájukért, Eke Istvánnak az Ördöggövekről készített háromdimenziós rajzért.

²³ Jakócs József, várvölgyi lakos szóbeli közlése.

²⁴ NOVÁKI 1979, 111.

Irodalom

- DORNYAY BÉLA – VIGYÁZÓ JÁNOS
1934 *A Balaton és környéke részletes kalauza.* Budapest.
- KISS LAJOS
1988 *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* I–II. Budapest.
- KŐSZEGI FRIGYES
1988 *A Dunántúl története a későbronzkorban.* Budapest. (BTM Műhely 1)
- MRT 1
Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: *Veszprém megye régészeti topográfiaja. A keszthelyi és tapolcai járás.* Budapest 1966. (Magyarország Régészeti Topográfiája 1.)
- MÜLLER RÓBERT
2005 Várvölgy, Kis-Lázhegy. *RégKut* 2004 (2005), 300–301.
2006 Várvölgy, Kis-Lázhegy. *RégKut* 2005 (Sajtó alatt).
- NOVÁKI GYULA
1964 Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn. *Acta ArchHung* 16, 99–149.
1979 Őskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zöröghegyen (Vorgeschichtliche und mittelalterliche Erdfesten in Cuha-Tal im Bakonywald). *VMMK* 14, 75–122.
1991 Várvölgy–Kis-Lázhegy későbronzkori földvára (Der spätbronzezeitliche Burgwall von Várvölgy-Kis-Láz-Berg). *Zalai Múzeum* 3, 155–162.
- PATAY, PÁL
1990 *Die Bronzegefäße in Ungarn.* München. (Prähistorische Bronzefunde II. 10.)
- PATEK, ERZSÉBET
1968 *Die Urnenfelder Kultur in Transdanubien.* Budapest.
- PESTY FRIGYES
1864 *Helynévtár.* Zala megye, Felsőzsid. Kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban
- RADNÓTI ALADÁR – GERŐ LÁSZLÓ
1952 *A Balaton régészeti és történeti emlékei.* Budapest.
- REGENYE JUDIT
2003 Bronzkori lakoma. In: *Térjünk a tárgyra.* Szerk. Tóth G. Péter – Schleicher Vera. Veszprém, 86–87.
- TOMPA FERENC
1928 A felsőzsidai lelet. *ArchÉrt* 42, 204–207.
- VARGA MÁRIA
1986 Várvölgy földrajzi nevei. In: *Zala megye földrajzi nevei.* II. *A Keszthelyi járás.* Szerk. Balogh Lajos – Ördögh Ferenc. Zalaegerszeg, 46–52. (Zalai Gyűjtemény 24.)

RÓBERT MÜLLER

Die Erforschung des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Várvölgy-Nagy-Lázhegy

Der spätbronzezeitliche Burgwall auf dem Nagy-Lázhegy in Várvölgy nordwestlich vom Balaton – zum ersten Mal von Gyula Nováki vermessen – war mit seinem 160 Hektar großen Plateau die größte Anlage dieser Art in Transdanubien (Westungarn). Die Hälfte des Burgwalles ist durch den 1950 eröffneten Steinbruch schon vernichtet worden.

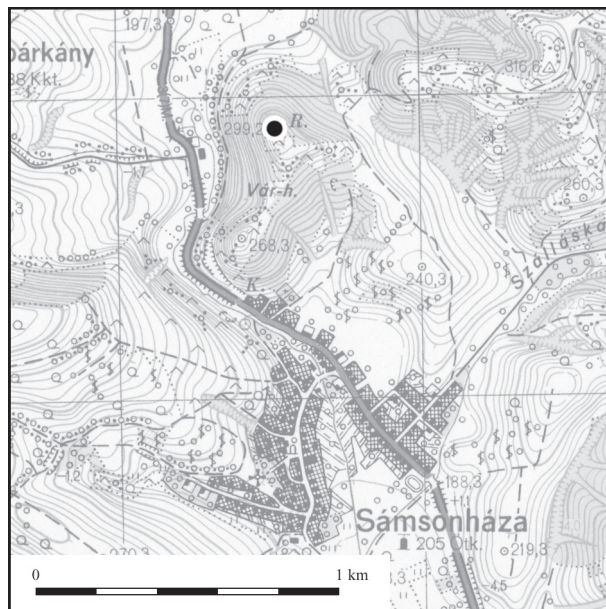
Anlässlich einer geplanten Erweiterung des Steinbruchgebietes konnte hier ab Herbst 2003 eine Fläche von 48.000 m² freigelegt werden. Neben dem reichen Keramikmaterial fand man dabei 12 bronzene Depotfunde und einen goldenen Depotfund. Der Burgwall war in der jüngeren Periode der Urnenfelderkultur (HaA2-HaB1) im Gebrauch.

A sámsonházai Fejérkő régészeti kutatása (2004–2005)

A sámsonházai Fejérkő vár eddigi két kutatási évadjának ismertetésekor elsősorban a már nagyrészt lezárt eredmények bemutatására kívánjuk helyezni a hangsúlyt, így több, a várra vonatkozó alapvető kérdéskör most csak felvetésként, vagy egyáltalán nem szerepel. Az elmúlt két évben (2004–2005) végzett felmérés és régészeti ásatás második évadja e kézirat lezárásakor még csak néhány hónapja ért véget, így még nem kerülhetett sor leletanyagának teljes feldolgozására.¹ A történeti források részletes vizsgálata és elemzése szintén nem lehet része jelen közlésünknek. Ez utóbbi annál inkább sajnálatos, mivel a környék középkori hatalmi viszonyairól, birtokosairól és várainról számos kiváló tanulmány született, így területünk a várak és birtokközpontok tekintetében az ország egyik legaktívabban kutatott és legjobban feldolgozott vidéke.²

Fejérkő Nógrád megye keleti részén, a Zagyva völgyének szomszédságában, a Tarnál betorkoló Kis-Zagyva völgyének első szűkületénél áll. Fekvése a Kis-Zagyva völgyének hosszú szakaszára (a mai Sámsonháza, Márkháza, valamint Kis- és Nagybárcány falvak), a Mátra nyugati oldalára (Ágasvár, Óvár), és a Zagyva-völgy egy részére (Tar az udvarházzal) nyújt rálátást (1. ábra).

A név etimológiája egyértelműnek látszik: sem a környező hegycsúcsokon, sem a várhegyen nem látható a felszínen megjelenő fehér kőzet, és ez a középkorra sem feltételezhető. A vár részben ma is álló, mára már beszürkült falai azonban a közelben helyenként megtalálható kristályos anyagú mészkőből épültek, amely frissen bányászva fénylően fehér színű: ez a geológiai szempontból túlnyomórészt vulkanikus területen különösen feltűnő jelenség lehetett. A Fejérkő név tehát egyértelműen

1. ábra. Fejérkő környezetének térképe
Abb. 1. Die Umgebung der Burg Fejérkő. Lageplan

a ma is részben álló kővár megjelölésére született. A vár első és egyetlen szóba jöhető említése 1328-ból származik, amikor a szomszédos Bárcány föld felosztásakor tájékozási pontként szerepel (*a parte Feyerku*).³ A vár korai pusztulását valószínűsítő, alább ismertetendő régészeti eredmények fényében azonban gyanús az a körülmény, hogy Fejérkőt nem nevezik várnak, vagyis az, hogy ekkor még állt volna, legalábbis nem igazolható.

Birtokviszonyairól egyelőre az egyetlen biztos adatunk az, hogy legkésőbb 1409 óta Sámsonháza határához tartozott, először ekkor, és ezt követően a 15. század folyamán még több alkalommal megemlítik, mint az e birtokhoz tartozó várhelyet

¹ A kutatást a Sámsonvár – Múltunk Megismerése Alapítvány és Sámsonháza Község Önkormányzata megbízásából az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ végezte Rácz Miklós vezetésével. Technikusként Németh András és Prajda Katalin egyetemi hallgatók, valamint Csajka Ferenc vettek részt a feltárában. A geodéziai felmérést Szókrón Péter, Tölgyesi Levente, Tábori András és Rácz Miklós, feldolgozását Rácz Miklós végezte. A felmérés Leica TPS 1105 mérőállomással, a feldolgozás ITR és AutoCAD 2004 programokkal történt. Az állatcsontanyag feldolgozása Daróczi-Szabó László, a cserépkorsó restaurálása Ba Zsuzsanna, a fémanyag restaurálása Somlósi Éva munkája. Ezúton mondok köszönetet Feld Istvánnak, Fülöp Andrásnak, Miklós Zsuzsának és Simon Zoltánnak, akik a helyszínen, illetve a tanulmányokkal kapcsolatban hasznos észrevételekkel segítettek.

² A. KOZÁK 1972; FELD 1984; SIMON 1988; PÁLMÁNY 1990; CABELLO 1990; SIMON 1990; NOVÁKI – SÁNDORFI 1991; NOVÁKI – SÁNDORFI 1992a; NOVÁKI – SÁNDORFI 1992b; CABELLO ET AL. 1993; BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993; M. KOZÁK 1997; FELD 2005.

³ Györffy Görgy (GYÖRFFY 1963–1998, IV. 228–229, 240), valamint Fügedi Erik (FÜGEDİ 1977, 132) erre a várra vonatkoztatja még az 1336-ban egy méltóságsorban szereplő fejérkői várnagy említését is, Engel Pál (ENGEL 2001, Fejérkő) ezzel szemben a Somogy megyei Kereki melletti Fejérkőre. A kérdés eldöntése csupán annak megfontolásán alapulhat, hogy melyik lehetett működő, királyi vár ebben az időpontban. A somogyi Fejérkő esetében erre néhány évtizeddel későbből van adatunk, a most tárgyalt várat illetően azonban sem előbbi, sem későbbi időből.

(*loco castris Feyerku*).⁴ Maga Sámsonháza is csak 1401-ben szerepel először a forrásokban.⁵

Sámsonháza esetében egy lényeges időszakból szerencsés módon olyan közvetett adatok állnak rendelkezésünkre, amelyek meglehetősen biztonsággal engednek a területre és birtokosaira következtetni.

A -háza utótagos helynevek a régi magyar településnevek legkésőbbi rétegéhez tartoznak: bár már a 12. században megjelennek, legjellemzőbb korszakuk ennél jóval későbbi.⁶ Sámsonháza feltehető névadójáról egyetlen ismert forrás tanúskodik: 1290-ben Sámson, Jobbágy (*Jobag*) fia elad egy rokonával, a tati Miklós fia Péterrel közös verebi birtokrészt. A földterület Vereb (a mai Mátraverebély) északi részén helyezkedett el, és a határleírásból kiderül, hogy nyugat felől az említett Jobbágnak, Sámson apjának földjével volt szomszédos.⁷

Másik két adatunk megerősíti, hogy e család a későbbi Sámsonháza területén volt birtokos: Bárkány föld szerencsésen ránk maradt határleíró okleveleiben 1265-ben a dél felőli határos Jurge fia Jobag, míg 1254-ben a szomszédosok között szerepel Gurge.⁸

A három topográfiai, illetve leszármazási adat tehát egyaránt azt erősíti meg, hogy az 1290-ben szereplő Sámson apja, illetve nagyapja birtokolta a későbbi Sámsonháza területét 1254 és 1290 között. Az, hogy 1290-ben nem Sámson, hanem még az apja szerepel a verebi birtokrész szomszédosaként, arra utal, hogy Sámsonháza valószínűleg ezt követően kaphatta mai nevét. Arra, hogy ez új település kialakulásával, helyváltoztatással függött-e össze, vagy más okból következett be a névadás, egyelőre nincs semmiféle támpontunk.

Régészeti és építéstörténeti információink alapján e három személy: Gurge/Jurge (Györke?, 1254), annak fia Jobbágy (1265–1290), és Jobbágy fia Sámson (1290) közül egyiknek tulajdonítható az első vár felépítése a birtokon, és Fejérkő felépi-

tése legkésőbb Sámson birtoklása idején következett be.

E család nemzetségi, rokonsági hovatartozására egyelőre sajnos nem ismerünk adatot (Györffy Tarinak, illetve Verebinek nevezi őket, de az oklevélhelyek alapján ez nem egyértelmű), 1290-et követően egyelőre sem családi, sem birtoktörténeti adatot nem tudunk ide vonatkoztatni. Annnyit állapíthatunk meg, hogy szorosabb rokonsági kapcsolataik Verebbel és Tarral mutathatók ki, s a Jobbágy személynév talán a család várjobbágyi eredetére utalhat.⁹ A birtok – Sámsonháza néven először – 1401-ben tűnik fel ismét.¹⁰ Birtokosa, a Kókai, más néven Kacsi család kétséges, hogy közvetlen kapcsolatba hozható-e az egykori vár építőivel.

A 15. században Sámsonháza több birtokosváltásakor megemlíti a várhelyet, ezt követően egyelőre több írott forrás nem áll rendelkezésünkre.

Könyöki József 1890-ben készített alaprajzot és vázlatos nézeti rajzot a várromról.¹¹ Ma már tudhatjuk, hogy ez az alaprajz biztosan nem felelt meg az akkor látható állapotnak, hiszen esetenként ott nem ábrázol falmaradványt, ahol ma is van, de információi kiegészíthetők szóbeli forrásokkal. A faluban élő idős emberek ugyanis beszámolnak az 1940-es években bekövetkezett jelentősebb kőfejtésről, amelynek következtében a déli oldalon jelentős falszakaszok tűntek el.¹² Bizonytalanabb hagyomány utal arra, hogy Mátraverebélyre templomépítéshez hordták volna a vár köveit.¹³

A várrom területe a közelmúltig legelő volt, az utóbbi évtizedekben erdő és bozót nőtte be. Kutatását és látogathatóvá tételét egy Sámsonházán e célból létrehozott alapítvány kezdeményezte.

A várrom a Kis-Zagyva völgyének szorosa felett, a völgy keleti oldalán található, egy kis alapterületű, kúp alakú csúcson. A Kis-Zagyva felől meredek, sziklás, járhatatlan hegyoldal, északról és keletről enyhébb lejtők határolják. Dél felől egy, a hegycsúcsnál 7–8 m-rel alacsonyabb szintű

⁴ 1409: ZsO II, 6681; 1410: ZsO II, 7388; 1424: MOL DL 39 285; 1478: MOL DL 18 065.

⁵ ZsO II, 1310.

⁶ KRISTÓ 1976, 89–97; KMTL 223. A közvetlen környéken egy szemléletes példa erre Dorogháza feltehető névadója, Dorog fiainak 1374-es szereplése (MOL DF 251 761).

⁷ GYÖRFFY 1963–1998, IV, 318–319.

⁸ GYÖRFFY 1963–1998, IV, 228–229.

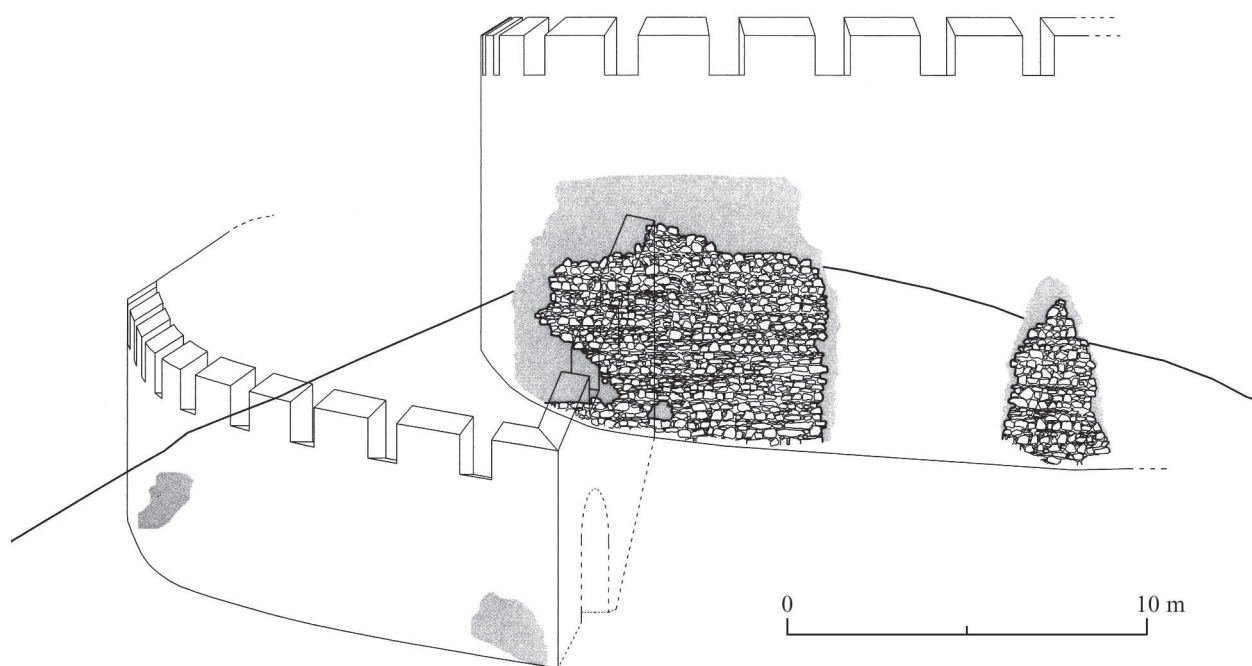
⁹ Az Árpád-korból mindössze három Jobbágy nevű személyt ismerünk a szóban forgó Gurge/Jurge fia Jobbággal együtt (FEHÉRTÓI 2004, 418–419). Ennek alapján névadási tendenciára nem lehet következtetni, de megkockáztatható, hogy az ilyen névadás talán a család társadalmi öntudatának kifejezése lehetett.

¹⁰ ZsO II, 1310.

¹¹ Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Tervtár 6389; VALINÉ POGÁNY 2000, 276–277. Egy korábbi látéképet és a vár leírását közli: MMT Nógrád, 361–362.

¹² A várban a 81 éves sámsonházai id. Szpisák János személyesen is megmutatta a külső várfal II. világháború után elbontott szakaszainak helyét. Emlékezete szerint a várhegy csúcsa körül majdnem folytonosan átlagosan derékmagasságig álltak a falak. A vár ciszternájában 1945 körül végzett kincskereső kutatás szemtanújaként elmondta, hogy akkor kőből falazott kerek vízgyűjtő került elő, melyet mintegy 1,5 m mélységig tártak fel.

¹³ Egyéb adat híján ezt feltételesem a 18. században épült mátraverebély-szentkúti zarándoktemplomra vonatkoztathatjuk, amely a vártól mintegy 3–4 km-re áll (MMT Nógrád, 278–285).

2. ábra. Fejérkő. A várrom északi nézete a falmaradványok rekonstruálható magasságú értelmező kiegészítésével, szaggatott vonallal jelölve a Könyöki rajza alapján lokalizált külső kapu. A falsík nélküli, lepusztult falfelületeket szürke színezés jelzi.

(Rajz: Rác Miklós)

Abb. 2. Die Nordansicht der Ruinen der Burg Fejérkő mit der rekonstruktiven Ergänzung des Mauerwerkes.

(Zeichnung: M. Rác)

plató található, melyet a hegycsúcstól enyhe árok választ el (1. ábra).

A várból meglehetősen kevés áll. A külső falak néhány kis részletének alacsony, lepusztult, falsík nélküli maradványai és a ciszterna sziklába vágott ürege között csupán az északi oldalon áll egy több mint 2 m vastag, belső oldalán lepusztult, külső oldalán ép falsíkú falvonulat két szakasza (2. ábra). A fal belső oldalán két szinten nagyméretű gerendák fészeksorai, és a külső és belső oldalon is több helyen falkötő gerendák helyei láthatók. E faltól a vár belseje felé vele párhuzamos irányú fal jóval kisebb maradványai találhatók, több feltételezhető nyílás helyével. A felszínen látható falmaradványok egyedül itt engedték a vár egy épületrészét biztonsággal azonosítani: egy 10 m széles, legalább kétszintes épületszárnyat, amelynek zárt külső, északi fala áll fenn, nyílásai dél felé egy feltételezhető várudvarra néztek. A ciszterna melletti falelválás az épületszárny lezárását jelezheti délnyugaton: a mintegy 25 m hosszú épület enyhén L alakban megtörve foglalhatta el a vár északi részét (3–4. ábra).

Az itt meginduló régészeti kutatással egy időben már az első évadban feltártuk alaprajzi szerepük tisztázása érdekében a három lepusztult

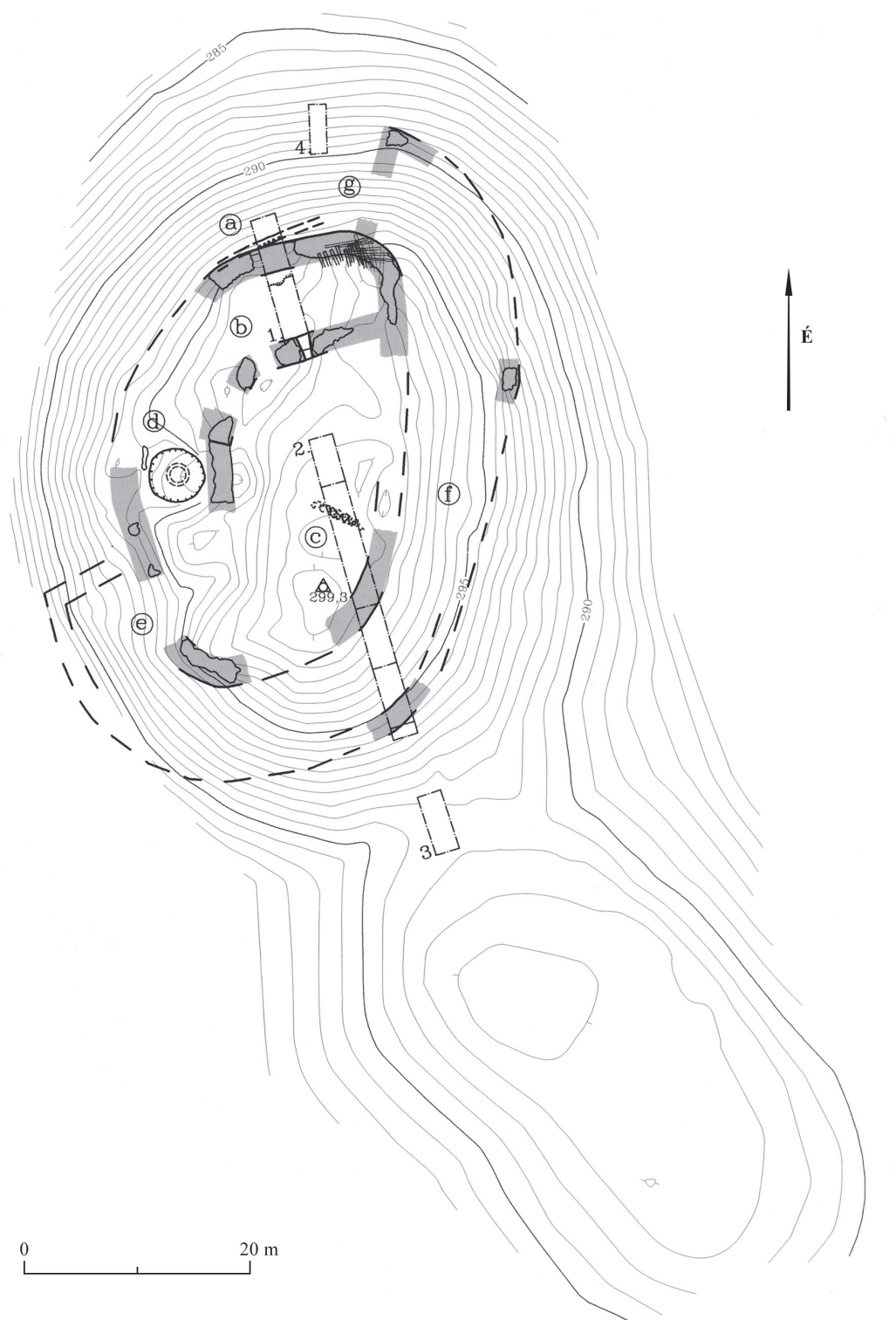
külső falrészlet falsíkját. A középkori felszínig nem kellett leásnunk, és a felmérés után ezeket a szondákat is visszatemettük.

A régészeti kutatást tehát az északi palotaszárnyban kezdtük (1. árok). A mintegy 1,5 m vastag köves omladékréteg nagyjából leletmentes volt, előkerültek viszont az épületszárny leomlott részletei: téglából készült nyílászárnyak ívek töredékei, és egy vakolattal fedett falrészlet. Az omladékréteg alatt 15–20 cm vastagságú faszén- és hamuréteg fedi a terepszintbe mélyített alsó szint sziklába faragott padlóját. A réteg, amelyben több elszenesedett gerendatöredék is volt, az épületszárny tűzvész általi pusztulásáról tanúskodik. E pusztulás végleges volt, mert újabb járószint és kultúrréteg nem alakult ki, a réteg felszínét közvetlenül fedi az épület vastag omladékrétege.

A pusztulási rétegből a 13. századra datálható számos kerámiatöredék (5. ábra), egy összetört malomkö darabjai és egy forgócsillagos sarkantyú töredéke (6. ábra 1a) került elő. A kerámiaanyag legközelebbi analógiája a szomszédos, 1290-ben vagy röviddel előtte elpusztult mátraszőlősi vár leletanyagából ismert.¹⁴

Az épületszárny udvar felőli falában egy ablaknyílás maradványát tártuk fel az egyik kiromlás

¹⁴ SIMON 1990, 10. ábra, 217.

3. ábra. Fejérvő alaprajza a 2004–2005. évi kutatások eredményei alapján, a kutatóárkok számozott jelölésével. Vékony folytonos körvonalak jelzik a fennálló falcsonkokat, vastag folytonos vonalak a feltárt, illetve felmenő falsíkokat, szürke kitöltés az ismert-, illetve kiserkeszthető-, vastag szaggatott vonal a feltételezhető falszakaszokat.

(Rajz: Rácz Miklós)

A betűjelek magyarázata: a: a kővárnál korábbi palánkfal részlete az északi oldalon, b: a palotaszárny, c: szárazon rakott kőalapozás a várhegy csúcsán, d: a ciszterna sziklába vágott ürege, e: a feltételezett belső kapu helye, f: a falszoros, g: a falszoros északi zárófala (a külső kapu helye?)

Abb. 3. Der Grabungsgrundriss der Burg Fejérvő, 2004–2005. (Zeichnung: M. Rácz)

(a: hölzerne Befestigungsspuren, b: Palast, c: Trockenmauer, d: Zisterne, e: hypothetische innere Toranlage, f: Zwinger, g: Nordmauer des Zwingers, äußere Toranlage?)

4. ábra. Fejérkő. A palotaszárny felmérési rajza, kiegészítve a feltárt falsíkok jelölésével. Vékony szaggatott vonalak a falkötő gerendák helyét, vastag folytonos vonalak a födémgerendák fészkeit jelölik, sötét színezés különbözteti meg az emelet feletti födém gerendafészkeit. (Rajz: Rácz Miklós)

Abb. 4. Fejérkő. Die Vermessung des Palastflügels. (Zeichnung: M. Rácz)

helyén. Ennek alapján feltételezhető, hogy a fal másik két, nyugatabbra található kiomlása egy ablaknyílás, illetve a földszinti bejárat helye lehet.

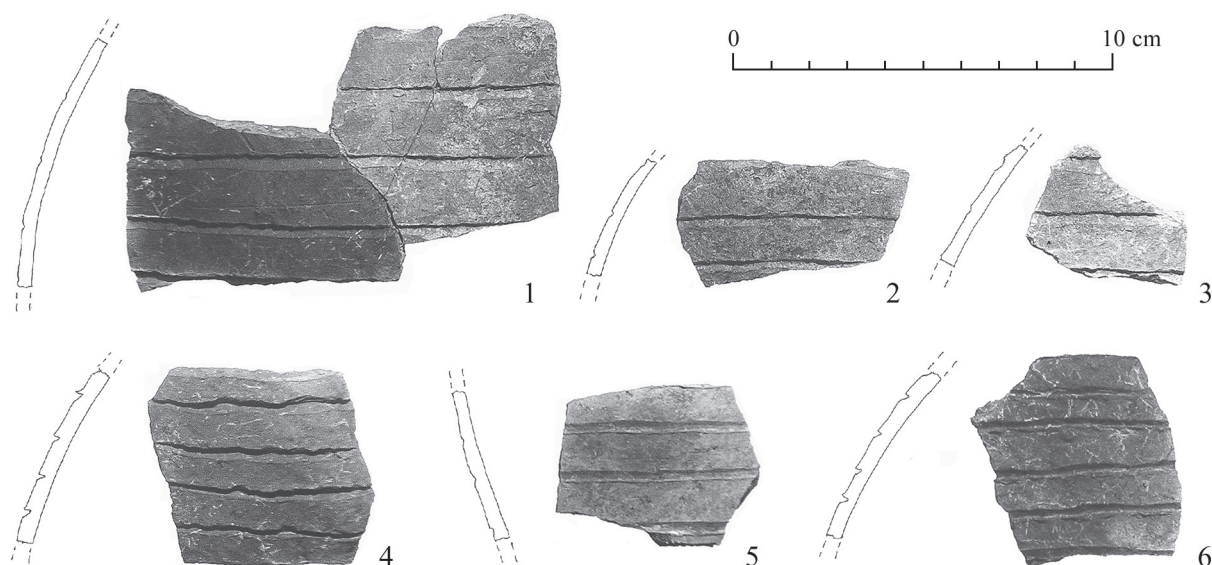
A külső fal külső oldalánál egy korábbi védőöv részletét sikerült megfogni: a jelek szerint a várfal építéskor felszámolt cölöpsor nyomai a kőfal építési rétegei alatt épen megőrződtek. Ez a korábbi védőöv vesszőfonatos paliszádfalként rekonstruálható, amelynek nagyjából 15 cm vastag, alapárokba helyezett oszlopai egymástól 30–40 cm-re helyezkedtek el.

A továbbiakban a várhegy csúcsát és a déli plató felőli árokszerű mélyedést vizsgáltuk meg kutatóárkainkkal (2. és 3. árok, 2005). Ennek során tisztázódott, hogy a várat falszoros övezte a déli oldalról is, a felszínen azonban a külső falnak már nyoma sem látható. A külső fal a várhegy csúcsánál jóval mélyebben épült fel; külső oldalánál, a plató felől csak enyhe, 1–1,5 m mély mesterséges árkot találtunk. A falszorosban megtaláltuk az egykori bejárat út helyenként égett réteggel fedett nyomait.

A vár belső területének déli részén, ahol a terepszint a legmagasabb, szárazon rakott homokkő alapozás egy szakaszát, és ebben nagy méretű cölöplyukat tártunk fel. Késői beásások miatt a várfalhoz való rétegtani kapcsolat itt nem állapít-

ható meg egyértelműen. Ugyanakkor a belső várfal alapozási árkának betöltése nagyrészt kiégett paticstörmeléket tartalmazott, amely vesszőfonat lenyomatait őrizte meg. Bizonyos, hogy a kővár építéskor itt is korábbi vázas faserkezetű épület számoltak fel, de egyelőre még nem dönthető el, hogy a szárazon rakott kőalapozás alapján feltételezhető talpgerendás fal ennek, vagy esetleg már a kővár falához belülről csatlakozó valamilyen épületnek volt-e a része.

Az északi palotaszárnyhoz kapcsolódó sarkalatos kérdés volt még a falszoros zárófalának helye. A külső fal északon és keleten megtalálható maradványai megerősítették Könyöki felmérését, aki itt még a felszínen látható falként jelezte a falszoros végét. Az is egyértelművé vált azonban, hogy a kaput tartalmazó zárófal nem lehetett bekötve a belső várfalba, mert annak külső falsíkja ép, a fal kiomlásának helyén pedig 1. kutatóárkunk zárta ki a fal ottani becsatlakozását. Negatív eredményt adó kutatóárkunk (4. árok) arra utalt, hogy a zárófal nagy valószínűséggel tőle keletre volt. A Könyöki alaprajzán szereplő harántfallal nagy valószínűséggel azonosítható, mára elpusztult fal helyét végül apró nyomok segítettek meghatározni: a mélyen kimosódott fugájú falsíkban egy sekély fugájú sáv és ebben néhány kő homlok-

5. ábra. Fejérkö. Kerámia a palotaszárny pusztulási rétegéből. 1. (08.1.) Edény oldaltörédeke, szürke, aprókavicsos anyagú, rosszul simított, lassúkorongon készült, kívül csigavonalas bekarcolással, kormos. 3 darabból összeragasztva; 2. (08.2.) és 4. (08.6.) Edény oldaltörédeke, szürke, aprókavicsos anyagú, rosszul simított, lassúkorongon készült, kívül csigavonalas bekarcolással, kormos; 3. (08.3.) Edény oldaltörédeke, eredetileg fehér, aprókavicsos anyagú, rosszul simított, lassúkorongon készült, kívül csigavonalas bekarcolással, kormos; 5. (12.2.) és 6. (12.1.) Edény oldaltörédeke, szürke, kívül szabálytalan, korongolás nyomai nélkül, kívül mély, csigavonalas bekarcolással, kívül kormos, égett. (Fotó: Rácz Miklós)
Abb. 5. Keramisches Fundmaterial aus der Zerstörungssicht des Palastflügels der Burg Fejérkö. (Photo: M. Rácz)

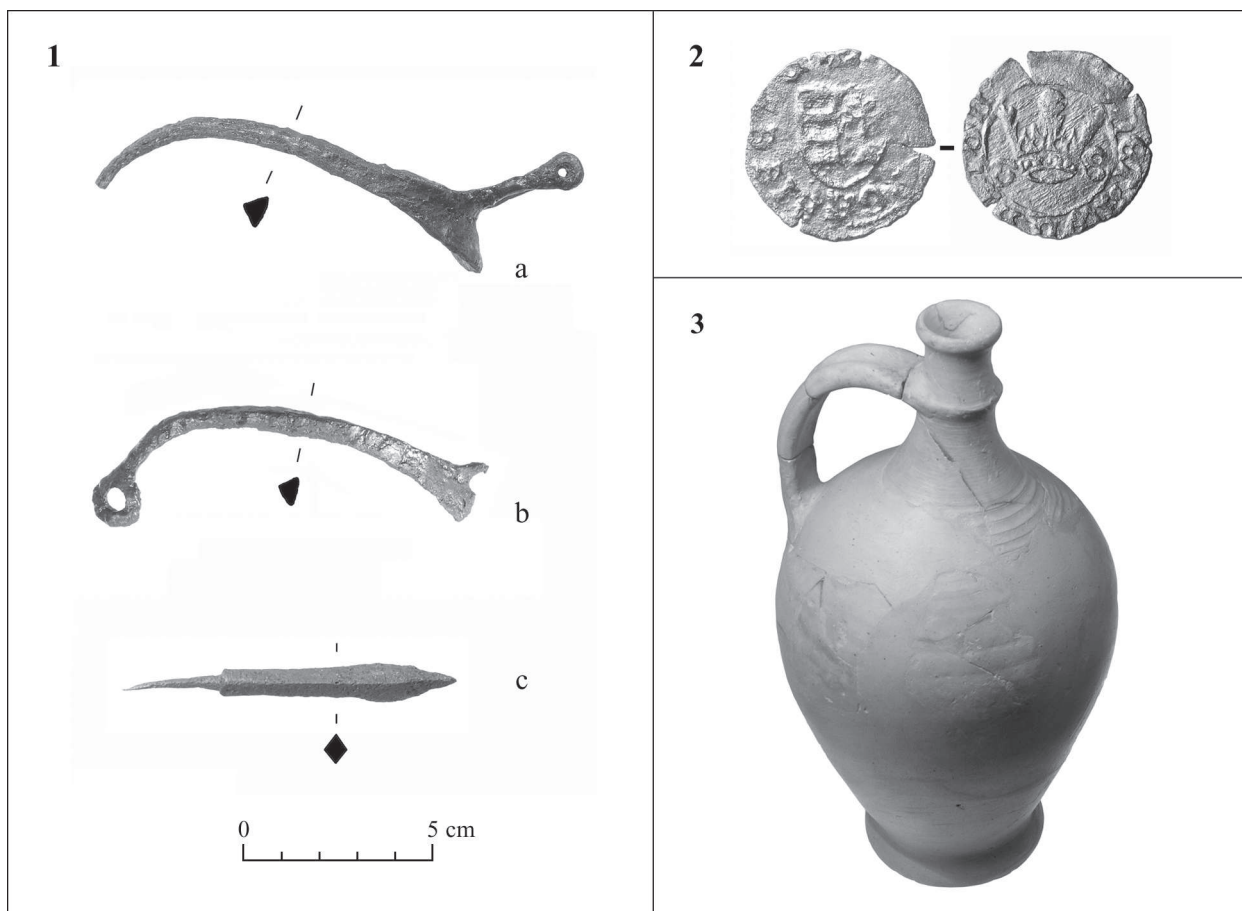
felületén habarcsnyomok mutatják az elpusztult fal becsatlakozásának helyét. A külső várfalövet itt biztosan utólag építették hozzá a belső várfalhoz, de ezt egyéb ismérvek híján egyelőre nem nevezhetjük külön építési periódusnak.

A kővár elrendezéséről ismereteink összegzőseként tehát a következőket mondhatjuk. A lekerekített ovális alaprajzú vár támadásnak leginkább kitett keleti és déli oldalán épült külső védőfal. A déli oldalon a vár mellett elhelyezkedő plató a vár közvetlen előtereként nagy valószínűséggel a várhoz kapcsolódó létesítményeknek is helyet adott, bár felszíni nyoma nem észlelhető sem az esetleges elővár építményeinek, sem bármiféle mesterséges lehatárolásának. A Könyöki rajzán jelzett bejáratú utvonal, amely szerint a külső kapu a most ismertett északkeleti zárófalban van, és a bevezető út végighalad a falszorosban, nem tekinthető bizonyítottnak, a külső kapu a külső várfal keleti szakaszának valamely pontján is lehetett. A falszoros másik vége, ahol a vár belső kapuját feltételezhetjük, talán a délnyugati oldalra lokalizálható, ahol a vár belseje felé nyíló mélyedés is a bejáratra utalhat. A kaputól a belső vár északi felében elhelyezkedő palotaszárnyhoz a terepalakulat alapján egy bemélyedő szoros vezethetett. A vár ciszter-

nája a palotaépület végénél helyezkedett el. A palotaépület alsó szintje részben a terepszintbe mélyült, belmagassága 3,5 m volt, a földmért nagy keresztmetszetű gerendák tartották. Az épület valószínűleg egyemeletes volt. A felső szint belmagassága 2,7 m volt, mennyezetét szintén gerendás földmért alkotta. A palota lakószintje tehát viszonylag kis belmagasságú volt és nem boltozat fedte. Kialakítását inkább gyakorlati és kényelmi, mint reprezentatív szempontok határozhatták meg. A belső vár legmagasabb fekvésű részének eddig kutatott területén kőépület nem állt. A vár rekonstruálható formája mind alaprajzában, mind méretében igen hasonló lehetett a közeli hollókői vár első periódusához.

Amíg a palotaszárny területén kitűzött kutatóárkunkban, mint említettük, a pusztulást követő leletanyag nem fordult elő, addig a várhegy tetején és a déli falszoros területén a humuszrétegben és a középkori felszín közelében számottevő késő középkori leletanyagot találtunk. Az edénytörédek mellett a külső várfalnál egy kő ágyugolyó is előkerült kutatóárkunkban, míg a külső fal északi falcsonkjánál – a valószínűleg a falszorosból kicsúszott omladékból – I. Ulászló (1440–1444) denárját találtuk (CNH II. 164 – 6. ábra 2).¹⁵

¹⁵ Az érem restaurálását és meghatározását Csajka Ferencnek köszönöm.

6. ábra. Fejérkő. Fémleletek és késő középkori leletek. (Fotó: Rácz Miklós)

1. a: Sarkantyú töredéke a palotaszárny pusztulási rétegéből, b: sarkantyú töredéke a déli belső várfal alapozási árkából, c: nyílhegy a vár déli árkából; 2. I. Ulászló denárja (CNH II. 164) a külső várfal északi csomakjával az omladékrétegből; 3. Restaurált késő középkori korszak az omladékrétegből a várhegy tetején

Abb. 6. Metallfunde und spätmittelalterliches Fundmaterial aus der Burg Fejérkő. (Photo: M. Rácz)

Bár erre vonatkozóan nincs írott forrásunk, ezek az egyértelműen a vár pusztulásánál későbbre mutató leletek legvalószínűbben a 15. század közepén, második felében a környéken számos várat, illetve várhelyet megszálló huszitákkal hozhatók összefüggésbe.¹⁶ Leleteink és megfigyeléseink építkezésről nem tanúskodnak, az előkerült ágyúgolyó mindazonáltal komolyabb helyőrségre, illetve ostromra enged következtetni.

A sámsönházai ásatás állatcsontanyagáról még csak előzetes, összegző értékelést közölhetünk, pontosabb szétválasztások nélkül: a 684 darab állatcsonttöredék között a két domináns faj a juh és/vagy kecske és a szarvasmarha volt, 307, ill. 283 töredékkal (45%, 41%). E két, fontosságban ki-

emelkedő háziállat mögött mennyiségileg a házi sertés következik (52 töredék, 8%). Az utolsó, töredékszámában még számottevő faj a házityúk (28 töredék, 4%).¹⁷

A sámsönházai földterület azonosítható birtokos családjának három tagját ismerjük 1254 és 1290 között: Jurge/Gurge-t (Györkét?), annak fiát, Jobbágyot (*Jobag*), és Jobbágy fiát, Sámsont. Rokonságukra egyelőre nincsenek támpontjaink, és sem ez időszak előtt, sem utána nincs adatunk sem a birtokra, sem a családra.

A birtokon emelkedő alkalmas hegycsúcson a jelek szerint ez a család építtetett fel előbb egy palisszáddal övezett erősséget, amelyen belül valószínűleg faserkezetű vagy favázas épület állhatott,¹⁸

¹⁶ Zagyvafőre lásd: BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993; a gyöngyöspatai vár hely megerősítésére: KOVÁCS 1974, 5–71; a huszita várfoglalásokra általában: TÓTH-SZABÓ 1917.

¹⁷ Daróczi-Szabó László meghatározása és adatai.

¹⁸ Erre a típusú korai várra példa többek között a csabdi-vasztélypusztai vár (Kulcsár Mihály és Terei György ásatása,

lásd TEREI 2004), valamint Gőr-Kápolnadomb (DÉNES 1990), de a késő középkorból is tártak fel hasonlókat (MIKLÓS 1999). Téglá-, illetve kőtornyot övező Árpád-kori palánkerősítést tártak fel Mende-Lányváron (MIKLÓS 1981) és Zagyvafőn (BODNÁR – CABELLO – SIMON 1993).

majd ennek helyén a mintegy 30 × 50 m kiterjedésű tekintélyes kővárat, Fejérkőt.

A családot az írott források segítségével nem tudjuk tovább nyomon követni, a vár valószínűleg a 14. század első felében tűzvészben elpusztult.

Ezekben az évtizedekben a királyi hatalom megszilárdítása számos vár felhagyásával, illetve pusztulásával járt együtt, a gyökeresen megváltozott politikai viszonyok között az előző év-

tizedekben felépített nagy számú vár jelentős része létalapját illetve jogosultságát veszítette. A Kacsics nemzetség szomszédos Illés ágához hasonlóan nagy valószínűséggel Fejérkő birtokosa is útjába került a terjeszkedő Csák Máténak. Akár ez, akár a rákövetkező királyi hódoltatás nagy eséllyel vezethetett elkobzáshoz, illetve a vár lerombolásához. Fejérkő esetében a tűz nyomai az utóbbit valószínűsítik.

Irodalom

- BODNÁR KATALIN – JUAN CABELLO – SIMON ZOLTÁN
1993 A zagyvafői vár kutatása (Die Erforschung der Burg von Zagyvafő). In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 85–112. (Művészettörténet – Műemlékvédelem IV.)
- CABELLO, JUAN
1990 Régészeti feltárások Sztrahora várában (Archäologische Untersuchungen in der Burg Sztrahora). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 173–179.
- CABELLO, JUAN ET AL.
1993 *A tari Szent Mihály-templom és udvarház* (Die Michaelskirche und das Herrenhaus in Tar). Budapest. (Művészettörténeti Füzetek 22.)
- CNH II
Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae*. II. Vegyesházi királyok kora, Budapest, 1907.
- DÉNES JÓZSEF
1990 Árpád-kori vár Gőr-Kápolnadombon (Árpádenzeit Burg in Gőr-Káponadomb). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 203–205
- ENGEL PÁL
2001 *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. Arcanum Digitéka. CD-ROM adatbázis. Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN
2004 *Árpád-kori személynévtár. Onomastichon hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae*. Budapest.
- FELD ISTVÁN
1984 Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról (Bericht über die Ausgrabung in der Burg Salgó in den Jahren 1981–1983). *NMMÉ* X, 213–264.
2005 Salgótarján-Salgó vára 2004. évi ásatása. *Castrum* 1, 98–99.
- FÜGEDI ERIK
1977 *Vár és társadalom a XIII–XIV. századi Magyarországon*. Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.)
- GYÖRFFY GYÖRGY
1963–1998 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Budapest.
- KOVÁCS BÉLA
1974 A gyöngyöspatai vár ásatásai (Ausgrabungen in Gyöngyöspata-Vár). *ArchÉrt* 101, 235–243.
- KOZÁK ÉVA, AMBRUSNÉ
1972 A hollókői vár ásatása (Ausgrabung in der Burg von Hollókő). *ArchÉrt* 99, 167–187.
- KOZÁK ÉVA, MEZŐSINÉ
1997 A hollókői vár kutatása. *Műemlékvédelem* 41: 4, 18–22.

KMTL

KRISTÓ GYULA
1976*Korai magyar történeti lexikon.* Főszerk. Kristó Gyula. Budapest 1994.MIKLÓS ZSUZSA
1981Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához (Contributions à la typologie historique des toponymes hongrois anciens). *Acta Historica Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae* XLV. Szeged.

1999

Árpád-kori földvár Mende-Lányváron (Die arpadenzeitliche Erdburg von Mende-Lányvár). *ArchÉrt* 108, 233–250.Őcsény-Oltovány (Györke). In: *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében.* (Kiállítási katalógus, Szekszárd 1999. május 18.–szeptember 30.) Szerk. Gaál Attila. Szekszárd, 43.

MMT Nógrád

NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY

1991

Genthon István et al.: *Nógrád megye műemlékei.* Budapest 1954. (Magyarország műemléki topográfiája.)

1992a

Nógrád megye középkori várai. I. A várkutatás jelenlegi állása Nógrád megyében. *Műemlékvédelem* XXXV: 4, 258–267.

1992b

Középkori várak Nógrád megye nyugati felében. *Műemlékvédelem* XXXVI: 1, 52–58.Nógrád megye középkori várai. III. A megye középső része és a Mátra északi lejtője. *Műemlékvédelem* XXXVI: 3, 147.PÁLMÁNY BÉLA
1990A Kacsics-nemzetség várápító és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13–14. század fordulóján (Die Bestrebungen des Kacsics-Geschlechts zum Burgenbau und zur Herrschaftsbildung im Komitat Nógrád um die Wende der 13.–14. Jahrhunderte). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989.* Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 22–36.SIMON ZOLTÁN
1988A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében (Die Veränderung der Rolle der Burgen in dem mittelalterlichen Komitat Nógrád). *NMMÉ* XIV, 103–131.

1990

A mátraszőlősi „Kisvár” (Die Burg „Kisvár“ in Mátraszőlős). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989.* Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 208–219.TEREI GYÖRGY
2004XIII–XIV. századi várak Fejér megyében (Twelfth-Fourteenth-century Fortresses in Fejér County). In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára – Studies in Honour of András Kubinyi on his Seventieth Birthday.* Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 533–554.TÓTH-SZABÓ PÁL
1917*A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon.* Budapest.

VÁLINÉ POGÁNY JOLÁN (Összeáll.)

2000

Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890. Budapest. (OMvH Forráskiadványok IV.)

ZsO

Zsigmond-kori oklevéltár. I–. Szerk. Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Budapest 1951–.

Rövidítések

MOL DF
MOL DLMagyar Országos Levéltár, Diplomatikai fényképtár
Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár

MIKLÓS RÁCZ

Archäologische Untersuchung in der Burg Fejérkő von Sámsonháza (2004–2005)

Die Burg Fejérkő im nordöstlichen Mittelgebirge gehört zu der Gruppe der während der großen Burgenbauwelle des 13. Jhs. errichteten aber dann bald aufgelassenen Befestigungen Ungarns. Die detaillierte Vermessung der auf uns gebliebenen spärlichen Baureste und die Ergebnisse der bisherigen Sondierungsgrabungen ermöglichen schon die Rekonstruktion der Form der ersten Steinburg. Auch Spuren einer vorangehenden hölzernen Befestigung waren festzustellen. Beide Bauperioden datieren aus der 2. Hälfte des 13. Jhs. Das Leben in der Burg hörte Anfang des 14. Jhs. auf, als die Festigung der Königsmacht auch anderswo das Aufgeben bzw. die Zerstörung vieler ähnlicher Adelsburgen mit sich brachte.

Kisebb őrhelyek és erődített templom Barcs környékén

Több évtizedes munka eredményeként 2005 októberében megjelent a Somogy megyében található várakat ismertető monográfia *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig* címmel, melynek szerzői Nováki Gyula és Magyar Kálmán. Csak üdvözölni lehet ezt a nagy összefoglaló művet, amelyhez a munkát a szerzők – saját bevallásuk szerint is – inkább csak abbahagyták, mintsem befejezték.¹ Írásomban három olyan dél-somogyi kisebb objektumot szeretnék bemutatni (illetve felhívni rájuk a figyelmet), amelyek közül kettőnél a mesterséges átalakítás nem bizonyított, őrhelyként való interpretálásuk azonban helytállónak tűnik.

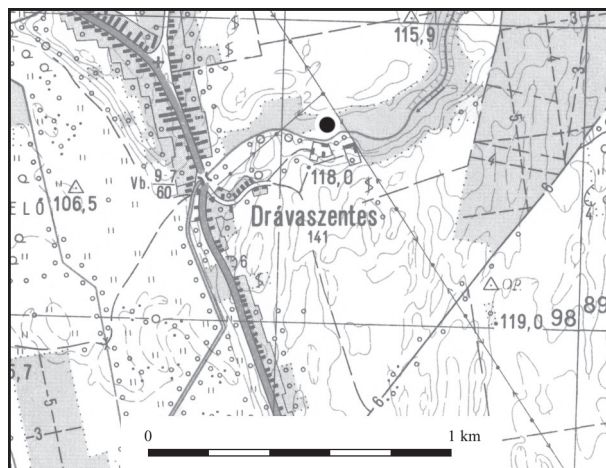
A Barcs-Drávaszentesen található kis domb az utóbbi időkig teljesen ismeretlen volt a kutatás számára, a Péterhidán emelkedő Góricdombra már többen felfigyeltek, de felmérése, részletesebb ismertetése és értékelése eddig még ennek sem történt meg. Ugyancsak nem találtuk nyomát az irodalomban annak az árokkal védett középkori templomnak sem, amelynek maradványai Csokonyavisonta határában porladoznak.

Barcs-Drávaszentes-Őrtorony

A ma Barcshoz (Somogy m.) tartozó Drávaszentes² belterületétől északkeletre, a Györgyös-patak árterében álló, bozóttal borított kis dombnak „hivatalos” földrajzi neve nincs (1–2. ábra),³ Flórián József egykori drávaszentesi tanító közlése szerint a helybéli öregek, a földterület egykori tulajdonosa után, „Skergula-domb” vagy „Őrtorony” néven emlegették – írásunkban ez utóbbi elnevezést alkalmaztuk.

A mintegy 30 × 20 m kiterjedésű és 4–5 m magas dombot a tőle északkeletre húzódó, az említett patakra lefutó dombhajlat nyúlványaként a Kenderföld nevű szántó sarkán találhatjuk, amelytől egykor feltehetően valamilyen módon elválaszthatták.⁴ Árkolás nyoma sehol sem észlel-

hető, erre a dombocskát három oldalról körülvevő mocsár miatt nem volt lehetőség, de szükség sem lehetett rá. Az I. katonai felmérés térképlapján megközelítőleg ezen a helyen, de a patak másik oldalán egy malomépületet láthatunk.⁵ A malmok, és a malomgátaknál létesített őrhelyek stratégiai jelentőségéről, egyes középkori váracskák kora újkori újrafelhasználásáról korábban már bővebben írtunk. Akkor, egy 1580-ban készült török kémtérkép elemzése nyomán azt a hipotézist állítottuk fel, hogy az azon látható nagyobb, névvel is jelölt várak között látható kisebb, névtelen körök az őrhelyeket jelölhetik. E feltételezést néhány korabeli dokumentum, térkép is alátámasztani látszik. Említett tanulmányunkban nem tértünk ki részletesen e kis objektumok lehetséges előéletére, keletkezési körülményeire.⁶

1. ábra. Barcs-Drávaszentes-Őrtorony és környéke
Abb. 1. Barcs-Drávaszentes-Őrtorony. Lageplan

Környékünket illetően e kis dombokon felszíni leleteket eddig nem találtunk, közvetlenül mellettük viszont mindig van régészeti lelőhely. A már említett Kenderföldön több korszak leletei bukkantak elő, melyeket az 1970-es évektől kezdve gyűjtöttem össze. Az őskori anyagot

¹ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 6.

² 1193-ban a patakot *aqua Zuduryg* (MOL DL 27), 1250-ben ugyanezt *aqua nomine Sudureg* (SZENTPÉTERI 1923, 927), 1231-ben a települést *predia Scederweg* (HO VIII, 27), 1398-ban *Zederegh* néven említik (MÁLYUSZ 1951, 5302).

³ RÓZSÁS 2002a; PAPP – VÉGH 1974, 806–807.

⁴ Terei György régésszel 2000-ben végzett bejárásunk megállapításai a DM adattárában. 1163–2000. Kb. tíz évvel ez-

előtt a bozótost letisztították a dombocskáról, akkor jellege sokkal jobban látható volt. A keleti oldalon a terepszint mélyebben van, talán itt lehetett – azóta elszántott – árok.

⁵ I. katonai felmérés. Coll. VII. Sect. 27. 1784. Hadtörténeti Térképtár. – Ezen a helyen egészen az 1940-es évekig állt malom, nyilván többször át- és újjáépítve.

⁶ RÓZSÁS 2002b, 137–142.

2. ábra. Drávaszent-Örtorony. (Fotó: Rózsás Márton, 2006)
Abb. 2. Drávaszent-Örtorony, 2006. (Photo: M. Rózsás)

most mellőzve, a 9–10. századtól a 14–15. századig terjedő intervallum az, melynek leletanyaga több objektumhoz köthetően, számottevő mennyiségben és nagyobb területen van jelen. A terepbejárásokból származó információk alapján úgy tűnik, hogy a korai település a Kenderföldtől északkeletre, az ún. Pusztamalmi híd közelében helyezkedhetett el,⁷ és csak később, fokozatosan húzódtott le a patak mentén 13–15. századi helyére, a Kenderföldre. A 16–17. században a falu eltávolodott a pataktól, és a régi helyétől északnyugatra eső mai helyére települt át, mivel ilyen korú leletek csak a belterületen kerültek elő.⁸ Mindebből arra következtethetünk, hogy a kis domb talán a 13–15. századi településhez tartozó objektum lehetett.⁹

Ha földvár, akkor a középkori falusi és mezővárosi településekhez kapcsolható kisméretű földvárak közé tartozna, amelyek a 12–14. században terjedtek el Magyarországon.¹⁰ Ezek többségének funkciója az volt, hogy a birtokos (vagy képviselője) és családja, vagyontárgyai számára szükség esetén védelmül szolgáljon. A kevés, hasonló nagyságú és jellegű építmény kutatása és feltárása nyomán azt tapasztalták, hogy az árkon, a sáncon és a palánkon (ha voltak ilyenek) belül álló épület vagy épületek fából és szilárd anyagból (kő, tégl) egyaránt készülhettek.¹¹ Méreteiket az erődítési elemeken belül rendelkezésre álló terület határozta meg, a kis alapterületű váraknál a kutatók egy része toronyszerű elrendezésre gondol.¹²

Feltétlenül megemlítendő az a gondolat, miszerint a domb a 16–17. század folyamán akár a Barcs–Babócsa közötti jelzőrendszer elemeként (góré) is szolgálhatott, annak alapját is alkothatta.¹³ Mivel felszínén leleteket nem találtunk, így a kérdést csak ásatással lehetne tisztázni.¹⁴ Az elképzelés egyébként nem tűnik annyira merésznek, ha tudjuk, hogy a szomszédos Komlósdon és Péterhidán hasonló objektumok találhatók, és ezek hárman együtt valóban egy jól funkcionáló jelzővonalat alkothattak.

Feltétlenül megemlítendő az a gondolat, miszerint a domb a 16–17. század folyamán akár a Barcs–Babócsa közötti jelzőrendszer elemeként (góré) is szolgálhatott, annak alapját is alkothatta.¹³ Mivel felszínén leleteket nem találtunk, így a kérdést csak ásatással lehetne tisztázni.¹⁴ Az elképzelés egyébként nem tűnik annyira merésznek, ha tudjuk, hogy a szomszédos Komlósdon és Péterhidán hasonló objektumok találhatók, és ezek hárman együtt valóban egy jól funkcionáló jelzővonalat alkothattak.

⁷ Rózsás Márton terepbejárása, a jelentés a DM adattárban (1995–93), a leletanyag a régészeti gyűjteményében található.

⁸ Darvas Iván bejelentése, 2005. A belterületen gyűjtött leletek a DM régészeti gyűjteményében találhatóak.

⁹ Hasonló típusúakat közöl Somogy megyéből MAGYAR – NOVÁKI 2005, 212, 213, 249, 258 stb.

¹⁰ MIKLÓS 1982, 75.

¹¹ MIKLÓS 1982, 73–74; FELD 1987.

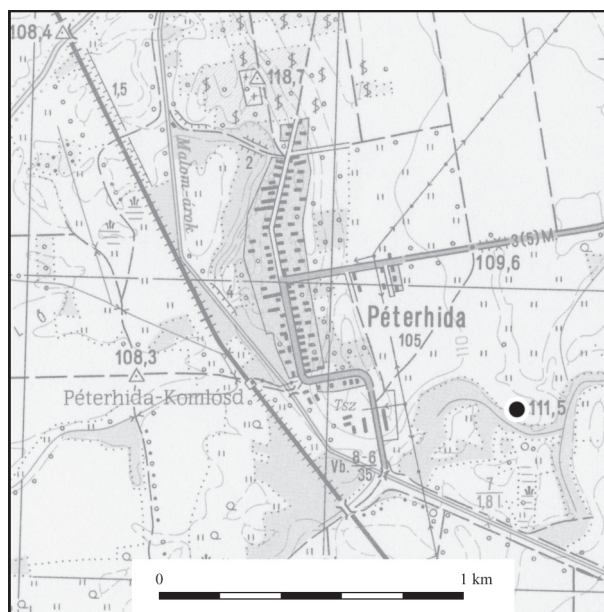
¹² NOVÁKI – SÁNDORFI – MIKLÓS 1979, 92; FELD 2000.

¹³ Egyes vélemények szerint akár határjelző halom is lehetett, bár ahhoz nagynak tűnik.

¹⁴ A korai várakat korszerűtlenné válásuk után felhagyták, a mellé települt falu viszont továbbélt. A dombot a kincskeresők már a 20. század elejétől folyamatosan bolygatták, így alakja jelentősen változhatott (VÁNDOR 1992).

Péterhida-Gorica / Góricdomb

A „beszélő” nevű domb a Komlósd–Péterhida közötti összekötő úttól 500 m-re délre, a legelő szélén található (3–4. ábra).¹⁵ A hozzávetőlegesen 30 × 20 m kiterjedésű és 2–3 m magas domb környezetéből már messziről kiemelkedik. A terepalakulatok alapján az is nyilvánvaló, hogy minden oldalról víz, illetve mocsár vehette körül; a feljárás így csak az északi oldalról, egy keskeny földnyelven át volt lehetséges. A domb egy részét a homokbányászat már tönkretette, tetején magassági pont található. Jankovich-Bésán Dénes egyszerű homokdombként említi,¹⁶ ami anyagára nézve igaz, egykori funkcióját viszont – neve, a szájhagyomány és a mellette található egykori faluhely kapcsán – érdemes tovább vizsgálni. Elhelyezkedése ugyanis sajátos, a Péterhida-Várhely néven ismert váracska¹⁷ csaknem átel-lenben, az egykori – a II. József kori katonai fel-mérés térképlapján még feltüntetett – mocsaras ártérrel övezett folyás másik oldalán található. Ha őrhelyként interpretáljuk, úgy tűnik, hogy a helyet nem véletlenül választották ki, hisz a te-tején felállított őrtoronyból („góréból”) a kör-nyéket, a mocsáron átvezető utat szemmel lehe-tett tartani, sőt a közeli Babócsa várára is rálátás nyílhatott. (A helyi hagyomány szerint „az 1500-as években a törökök szálláshelye volt, egy török basa lakott itt”,¹⁸ ami persze megkérdőjelezhető, de utalhat esetleges török kori őrhely-funkciójá-

3. ábra. Péterhida-Gorica és környéke
Abb. 3. Péterhida-Gorica, Lageplan

ra.) Feltétlenül megemlítendő – és ez nagyon hasonlít a Barcs-Drávaszentes-Őrtorony-nál tapasztaltakra –, hogy közvetlenül a domb mellett, attól észak-északkeletre szintén található egy késő középkori faluhely.¹⁹ További kutatást igényel, hogy a természetes eredetű dombot átalakították-e, ha igen, milyen mértékben; valóban használták-e védelmi célokra, és ha igen, mikor.

4. ábra. Péterhida-Gorica. (Fotó: Rózsás Márton, 1990)
Abb. 4. Péterhida-Gorica, 1990. (Photo: M. Rózsás)

¹⁵ PAPP – VÉGH 1974, 798; JANKOVICH-BÉSÁN 1974, 40, RÓZSÁS 2002b.

¹⁶ JANKOVICH-BÉSÁN 1974, 40.

¹⁷ MAGYAR 1990, 52, 103. E kis vár közelében is több korszakot felölölő lelőhely (őskor, római kor, középkor) van.

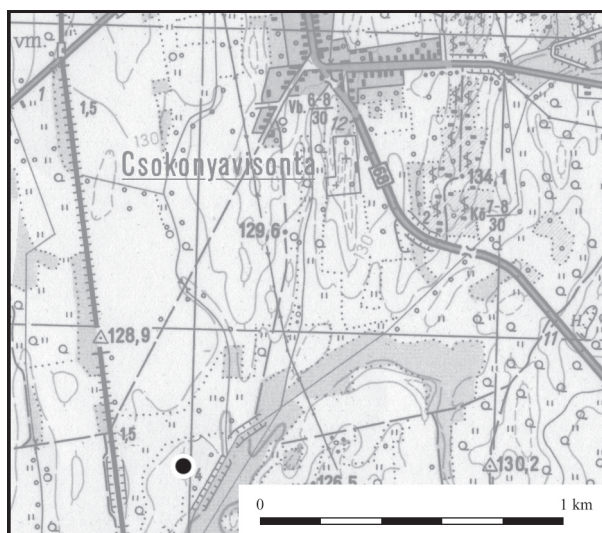
¹⁸ PAPP – VÉGH 1974, 798.

¹⁹ Rózsás Márton terepbejárása, 1993. A jelentés a DM adattárában (894–93), a leltározatlan leletanyag a régészeti gyűjteményben található.

Csokonyavisonta-Pusztai rét / Nagypusztza

A Csokonyavisonta (Erdőcsokonya) délnyugati határában levő templomromról alig találtam irodalmi adatokat.²⁰ Az 1332–37. évi pápai tizedjegyzékben említett, ide vonatkoztatható adat a segesdi főesperességhez tartozó *Tukana* vagy *Chuchana* falu plébánosát említi, ekkor már templomának állnia kellett.²¹ Egy 1455-ből származó oklevél szerint Csokonya falunak „vízzel védhető dombra” téglából épült temploma volt.²²

A jelenlegi falutól délnyugatra, a Nagypusztza vagy Pusztai rét néven ismert határrészen, a Györgyös-patak nyugati partján, mai állapotában fákkal és bokrokkal benőtt kisebb dombhajlaton találhatjuk a téglatörmelékkel borított, hozzávetőlegesen 30 × 30 m kiterjedésű romterületet, melyet a „kincskeresők” gödrei szabdalnak (5. ábra).²³ A törmelék között ép téglák és mészből dús habarcsdarabok is vannak, itt-ott emberi csontok is előbukkantak. Ez utóbbi templom körüli temetőre utalhat. A templom környékén mintegy 1 km-es sugarú körben több, egymással össze nem függő régészeti lelőhely található, ezek anyaga a

5. ábra. Csokonyavisonta-Nagypusztza és környéke
Abb. 5. Csokonyavisonta-Nagypusztza. Lageplan

neolitikumtól a 16–17. századig történő megtelepedést igazol a környéken. Közvetlenül a templom mellett gyűjtött leletanyag alapján a templom kora (használat) a 14–15. századra tehető. Ez az

6. ábra. Csokonyavisonta-Nagypusztza. A templom védőárka keletről. (Fotó: Rózsás Márton, 2006)
Abb. 6. Csokonyavisonta-Nagypusztza. Der Kirchengraben vom Osten, 2006. (Photo: M. Rózsás)

²⁰ Sem PESTY 2001, sem PAPP – VÉGH 1974 nem ismeri, múzeumi–műemléki nyilvántartásban sem szerepel. A mai falu két, egykor különálló település, Csokonya és Visonta összeolvadásából alakult ki.

²¹ CSÁNKI 1914, 416.

²² PAULER 1899, 60.

²³ Rózsás Márton terepbejárása, 1988, 1990. A jelentések a DM adattárában (544–88, 667–90), a begyűjtött leltározatlan leletek a régészeti gyűjteményben találhatóak.

a kor, amikor a kutatások alapján bizonyíthatóan megnő a megerősített templomok száma, melyek egyfajta mentsvárként is kezdenek funkcionálni. Az Árpád-ház kihalása (1301) utáni zavargások, hatalmi harcok és helyi hatalmaskodások közepette a falvak lakossága menedéket találhatott az egyszerűbb esetekben csak árokkal és sánccal, fejlettebb formájában palánkkal és tornyokkal is megerősített templomokban. A megerősítések a 16. század folyamán egyes esetekben olyan mértéket öltöttek, hogy némely egyház szinte végvár szerepet is betölthetett.²⁴

A fentiekhez kapcsolódóan, Csokonyavisonta esetében számunkra a templommal összefüggő, megerősítésre utaló nyomok érdekesek, melyek az említett, vízzel való védelemre utalnak. A korabeli hidrológiai viszonyokat nem ismerjük, de a talajszerkezet tanúsága szerint a Györgyőspatak vízszintje egykor jóval magasabb lehetett, nem beszélve az élő vizet övező mocsaras öntesterületről.²⁵ A templom dombjának keleti részét a patak védhette, az alacsonyabban fekvő nyugati részen is megfigyelhető egy egykori vízjárásos te-

rület. A domborzati viszonyokat figyelembe véve, ez akár a patak egyik – azóta megszűnt – ága is lehetett valamikor. A magasabban fekvő északi és északnyugati rész védelmére készülhetett az az árok (6. ábra), amely a pataktól kiindulva, attól nyugati irányba távolodva egyre kisebb mélységben, délnyugat felé forduló enyhe ívben határolta a templomot. Mintegy 40-50 m hosszan követhető a „V” keresztmetszetű árok, melynek mélysége a jelenlegi terepszinthez mérten kb. 1,5 m, szélessége kb. 5 m.²⁶ Feltételezhető, hogy a patak magasabb vízállásakor, de talán állandó jelleggel ebben is lehetett víz. Kérdés, hogy a dél-délnyugati oldalt mi védhette, mivel itt ároknak nem találjuk nyomát, és körítő falra utaló jelek sem mutatkoznak a felszínen. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy ennek esetleges nyomai a felszín alatt nem jelentkezhetnek, amennyiben a későbbiekben esetleg ilyen módon is megerősítették a templomot. Az is valószínűsíthető, hogy a templom a török hódoltság alatt pusztult el, és más középkori templomhoz hasonlóan maradványait a lakosság hordta el lakóházai felépítéséhez.²⁷

Irodalom

- M. ARADI CSILLA
2005 *Erődített kolostorok, templomok kutatása és védelme*. Kézirat. Előadás Segesden, 2005. október 4-én.
- CSÁNKI DEZSŐ (szerk.)
1914 *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye*. Budapest é. n. [1914]
- FELD ISTVÁN
1987 Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárok kérdéséhez. *Műemlékvédelem* 31: 1, 1-8.
2000 13. századi nemesi várak toronyépületei. *Castrum Bene Hírlevél*.
- HO
Hazai Okmánytár (Codex diplomaticus patrius). I-VIII. Kiadják: Nagy Imre et al. Győr – Budapest 1865–1891.
- JANKOVICH-BESÁN DÉNES
1974 *A Rinya-völgy régészeti lelőhelyei és középkori településtörténete*. Egyetemi szakdolgozat, ELTE Budapest. Kézirat a DM adattárában (341–87)
- MAGYAR KÁLMÁN (szerk.)
1990 *Babócsa története*. Babócsa.
- MAGYAR KÁLMÁN – NOVÁKI GYULA
2005 *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár.
- MÁLYUSZ ELEMÉR
1951 *Zsigmondkori oklevéltár*. I. 1387–1399. Budapest.
- MIKLÓS ZSUZSA
1982 *A gödöllői dombvidék várai*. Aszód. (Múzeumi Füzetek 21.)

²⁴ M. ARADI 2005, 11.

²⁵ A patak szabályozása során, a partoldal metszetében jól látható volt az egykori mocsárból lerakódott vastag üledékréteg.

²⁶ Az adatok becsültek, mivel a terület felmérése eddig még nem történt meg.

²⁷ Csokonya a török kiűzése után mint a Széchenyiek birtokközpontja éledt újjá a 18. század elején.

- NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY – MIKLÓS ZSUZSA
1979 *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai* (Vorgeschichtliche und mittelalterliche Burgen im Börzsöny-Gebirge). Budapest. (Fontes ArchHung)
- PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF
1974 *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest.
- PAULER GYULA
1899 *A magyar nemzet története*. Budapest.
- PESTY FRIGYES
2001 *Somogy megye helynévtára*. Szerk. Bősze Sándor. Kaposvár.
- RÓZSÁS MÁRTON
2002a *Barcs és környéke régészeti lelőhelyei és leletei*. Kézirat, DM adattára.
2002b *Török kori őrhely Drávatamási határában*. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest, 137-142. (Opuscula Hungarica III.)
- SZENTPÉTERI IMRE
1923 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest.
- VÁNDOR LÁSZLÓ
1992 *Zalai castellumok kutatásának eredményei* (Die archäologische Untersuchung der castella im Komitat Zala). In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2/1990*. Szerk. Juan Cabello. Budapest, 203-216.

Rövidítés

DM	Dráva Múzeum, Barcs
MOL DL	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

MÁRTON RÓZSÁS

Kleinere Wachtposten und eine befestigte Kirche in der Umgebung von Barcs

Im Aufsatz werden drei kleinere Objekte aus Südwestungarn behandelt, die einst als Befestigungen dienen konnten. Im Falle von zwei Hügeln natürlichen Ursprungs können ihre Disposition, die Fundstellen des Mittelalters bzw. des späten Mittelalters daneben, sowie die örtliche Tradition auf solche Funktion hindeuten. Die dritte Anlage ist eine bisher noch unveröffentlichte mittelalterliche Kirchenruine, wo nicht nur nach einer Schriftquelle des 15. Jhs, sondern auch nach den Geländedeformationen ein Verteidigungssystem vorauszusetzen ist.

Egy eltűnt gömöri végvár: Putnok

A történeti Gömör megyébe tartozó Putnok központjában, a mai Serényi Béla tér fölötti alacsony dombháton – ahol jelenleg a volt Serényi-kastély klasszicista épülete található – állt egykor a település azonos nevű vára (1. ábra).

A Nováki Gyulával közösen összeállított, a magyarországi Gömör területének várainról szóló, 1999-ben megjelent tanulmányunkban¹ úgy foglalmaztunk, hogy Putnok vára azért nem szerepel összeállításunkban, mert egyrészt vármaradványok hiányában nem volt felmérhető objektum, másrészt a putnoki várra vonatkozó adatok összegyűjtését és kiértékelését akkor a lehetőségeinket meghaladó munkának tekintettük.

Hosszan lehetne sorolni azokat a történeti, helytörténeti munkákat, amelyekben legalább egy-két adatot találunk a várról. A Gömör megyei monográfiák terjedelmes adatsorai – néhány esetet kivéve – jórészt forrásmegjelölés nélküli, bizonytalan adatokat közöltek. Viszonylag szerényebb a száma azoknak a munkáknak, amelyek hiteles forrásokon alapulnak. Napjainkig jellemző a korábbi, néha még egymásnak is ellentmondó irodalmi adatok kritikátlan átvétele. Magát a putnoki várat kevesen kutatták. A város első monográfusa, Balogh Béla még helyi levéltári adatokat használhatott, jóval később Dobosy László, Szabó János Győző, Havassy Péter és Csorba Csaba foglalkozott a várral egy-egy cikkében.²

A vár kutatásában is fordulatot hozott az a körülmény, hogy 2001-ben a városi önkormányzat igényes városmonográfiát adott ki Putnokról,³ melynek munkálataihoz levéltári kutatásokat is végeztek és éppen ennek volt köszönhető, hogy a putnoki vár máig egyetlenként fennmaradt, korabeli hiteles felmérési rajza is napvilágot látott.⁴ Továbbá említést kell tenni arról is, hogy 2002-ben a vár helyén álló, műemléki védettségű, volt Serényi-kastély felújítási-átalakítási munkálataihoz kapcsolódóan sor került az épület Feld István által végzett részleges belső falkutatására is.⁵

1. ábra. A putnoki vár helye

Abb. 1. Lageplan des heutigen Schlosses von Putnok

Mindezek alapján remélhetjük, hogy az eddigi kutatási eredmények adatainak áttekintése révén közelebb juthatunk a putnoki vár valódi történetének megismeréséhez.

Putnok eredetileg a Rátót nemzetség korai birtokai közé tartozott. Első említése 1283-ból származik, de a nemzetség ugyanebben az évben már vásár- és vámjogot is nyert a településre. A birtokos nemzetség egyik ága, a magát a településről nevező Putnokiak először 1322-ben szerepelnek.⁶

A település 14. századi történetében a mezővárossá alakulás felé vezető fontos lépés volt, hogy 1388-ban Zsigmond király Putnoki Jánosnak és családtagjainak Putnokra is kiterjedő pallosjogot adományozott.⁷ A később sókamarával is rendelkező települést mezővárosként először 1469-ben említik.⁸ Mindezek alapján itt már korai, 14. századi eredetű kastély fennállása is felmerült, de az erre vonatkozó konkrét adatok még hiányoznak.⁹

¹ NOVÁKI – SÁRKÖZY 1999, 330.

² BALOGH 1894, passim; DOBOSY 1975, 28–30; DOBOSY 1993, 7; SZABÓ 1983a, 138–146; SZABÓ 1983b, 42–43; HAVASSY 2001, 296; CSORBA 2002, 238–239.

³ *Putnok monográfiája*. Szerk. Bodnár Mónika. Putnok 2001 [2002]. (A monográfiára a továbbiakban az egyes tanulmányok szerzőinél hivatkozom.)

⁴ A felmérési rajzra már Ila Bálint is felhívta a figyelmet monográfiájában: ILA 1946, 237. 6. jegyzet. (A felmérési rajz eredeti lelőhelye: MOL E 148 Neoregistrata acta (= NRA) Fasc. 1094, Nr. 42.)

⁵ FELD 2002. Ezúton köszönöm meg Feld Istvánnak, hogy falkutatási dokumentációját rendelkezésemre bocsátotta.

⁶ A település középkori történetére lásd: GYÖRFFY 1987, 536; CSÁNKI 1890, 144; ILA 1946, 237–243; BODNÁR 2001a, 107–127. – A Putnoki család történetére lásd még: NAGY 1857–1868, IX, 507–508; BALOGH 1894, 19–39; KARÁCSONYI 1900, 919–926; REISZIG – SARLAY 1903, 654; FORGON 2001, 540–544; ENGEL 2001, passim.

⁷ ZsO I, 711. sz. (= MOL DL 89549).

⁸ CSÁNKI 1890, 144; ILA 1946, 237; MOL DL 17112.

⁹ KOPPÁNY 1999, 42, 70, 199.

A Putnokiak itteni lakóhelyére első alkalommal egy 1403-ból származó oklevélben találhatunk közvetett utalást, amikor Zsigmond király az egri káptalant Putnoki Miklós panaszának kivizsgálására utasítja, miszerint Putnoki János fiai: Benedek és László megbízásából Velezdi Kövér Miklós nyolc familiárisával az ő Putnok nevű birtokára törve, itt Zsoldos (*Soldus*) Balázs nevű familiárisát, akit saját kúriájánál talált, megverte és megsebesített.¹⁰ Félreértésen alapul ugyanakkor az a történeti irodalomban szereplő, Putnokra vonatkoztatott 1412. évi adat, miszerint ekkor már az itteni várnagyot is említették volna.¹¹

1460. augusztus 27-én Mátyás király is Putnokon tartózkodott,¹² amelyből jogosan feltételezhető, hogy a husziták ellen harcoló király minden bizonnyal a Putnokiak udvarházában is megfordulhatott.¹³

A korai kúriára két 1466-ból származó adatunk van: az egyik oklevél szerint ekkor a megyei közgyűlésen *Puthnok*-i Rénold adta elő panaszát, miszerint mintegy 20 éve [tehát 1446 körül – S.S.] *Puthnok*-i László a Gömör megyei *Puthnok* birtokon bizonyos darab szántóföldet elfoglalt és azon istállót és udvarházat emelt.¹⁴ Ugyanezen a megyegyűlésen adta elő *Pwthnok*-i (László fia) László is panaszát, miszerint *Pwthnok*-i Bertalan fiai: Bertalan és Ferenc hatalmaskodva László házára is rátörtek, és őt és familiárisait meg akarták ölni.¹⁵

Az 1526 utáni évtizedekben a Putnoki család még saját levelezésében¹⁶ sem nevezi putnoki udvarházát erődtítettnek, csupán feltételezhető, hogy valamilyen formában erődtített lehetett. Fülek várának 1544. szeptember 4-én történt török kézre jutásával azonban maga Putnok is fokozottan veszélyes helyzetbe került. Amikor 1547-ben I. Ferdinánd király a jószágvesztésre ítélt Putnoki György – aki a hatalmaskodás miatt kivégzett, pénzhamisító Basó Mátyás rokona volt – elkobzott putnoki birtokrészét más rokon családok tagjainak adományozza, Putnokon változatlanul csak egy nemesi kúria szerepel az adománylevélben.¹⁷

Putnok először akkor vesz részt közvetlenül a végvári harcokban – ez egyben első várként történő szereplése is –, amikor 1561-ben Putnoki János és fia, Ferenc megvédi egy török támadással szemben.¹⁸ A János Zsigmond pártjára álló Putnokiak várát 1566-ban Lazarus Schwendi kaszai főkapitány serege szállja meg, de a következő évben Hasszán temesvári bég 3 napi ostrom után rövid időre elfoglalja a Tömösváry Mihály királyi kapitány vezette őrségtől és felgyújtja az akkor még bizonyára fa-föld szerkezetű erődtítményt.¹⁹ A pusztítás mértékéről az 1570. évi dicajegyzék tanúskodik, amely Putnokon csak 11 új, adómentes házat talált, amit a török gyűjtogatások után viszszerterő lakosság épített.²⁰

Putnok stratégiaiilag fontos helyen feküdt, mivel a török hódoltság miatt keskeny sávra zsugorodott Felső-Magyarország területén a legdélibb kelet-nyugati út a Sajó völgyében itt vezetett. Másrészt pedig Ajnácskő 1566. évi, Gedővár 1571. évi és Somoskő 1576. évi elvesztésével nyugatról már egyetlen magyar kézben levő vár sem állt előtte. A tőle délre elhelyezkedő Eger viszont túlzottan beékelődött a hódoltsági területbe, így Putnok végvári rendszerbe szervezése mindenképpen indokolt volt, amelyet Eger és Sirok 1596. évi elvesztése utólag még inkább beigazolt.²¹

A királyi kézre jutott uradalmakban, így a putnoki váruradalomban is 1567-től a birtokokat kirendelt udvarbírák (provizorok) útján Felső-Magyarországon a szepesi kamara kezelte. A kisebb várak esetében a kamarai uradalmak bevételei a zsoldszükségletnek csak egy részét, Putnok esetében 75 %-át fedezte, noha itt viszonylag csekély őrség állomásozott. A váruradalmak egyre csökkenő mértékű jövedelme az udvarnál is feltűnt, ezért 1570-ben a király külön szakbizottságot küldött ki a kamara helyzetének felülvizsgálatára, valamint a bajok és hibák megállapítására. A rájuk maradt jelentés a legélesebb hangon bírálta az udvarbírák gazdálkodását, mert ebben látta a baj gyökerét és a növekvő elnéptelenedés okát. A biztosok jelentésükben megállapították, hogy

¹⁰ ZsO II, 2203. sz. (= MOL DL 89631). Az oklevélnek regesztájában is idézett kifejezése: *penes curiam suam* ('saját kúriájánál') nem egyértelmű, mivel ez Putnoki Miklós és Zsoldos Balázs kúriájára egyaránt vonatkozhat. Az oklevél tartalma alapján azonban inkább az tekinthető valószínűbbnek, hogy Putnokon nem a familiárisnak, hanem Putnoki Miklósnak volt kúriája.

¹¹ HAVASSY 2001, 296. A várnagyot említő, de Havassy által egyébként nem hivatkozott oklevélből (ZsO III, 2904. sz.), valamint az ügyhöz kapcsolódó további oklevelekből (ZsO III, 2871, 2877, 2905. sz.) kiderül, hogy Perényi Imre várnagyáról Büdi Miklósról van szó, aki Putnoki Rénold Horváti (később Disznóshorvát) falubeli jobbágysait fogta el. Büdi Miklós ekkor a Perényiek csorbakői várnagya volt (lásd:

ENGEL 2001, passim). Havassy a korábbi monográfiák (BALOGH 1894, 25, 48; REISZIG 1903, 470, 487) téves adatait vette át.

¹² MOL DL 70031; MOL DL 30040.

¹³ BODNÁR 2001a, 122; FELD 2002, 2.

¹⁴ MOL DL 90093; BODNÁR 2001a, 123.

¹⁵ MOL DL 90090; BODNÁR 2001a, 123.

¹⁶ RML 236–237; BODNÁR 2001b, 128–129.

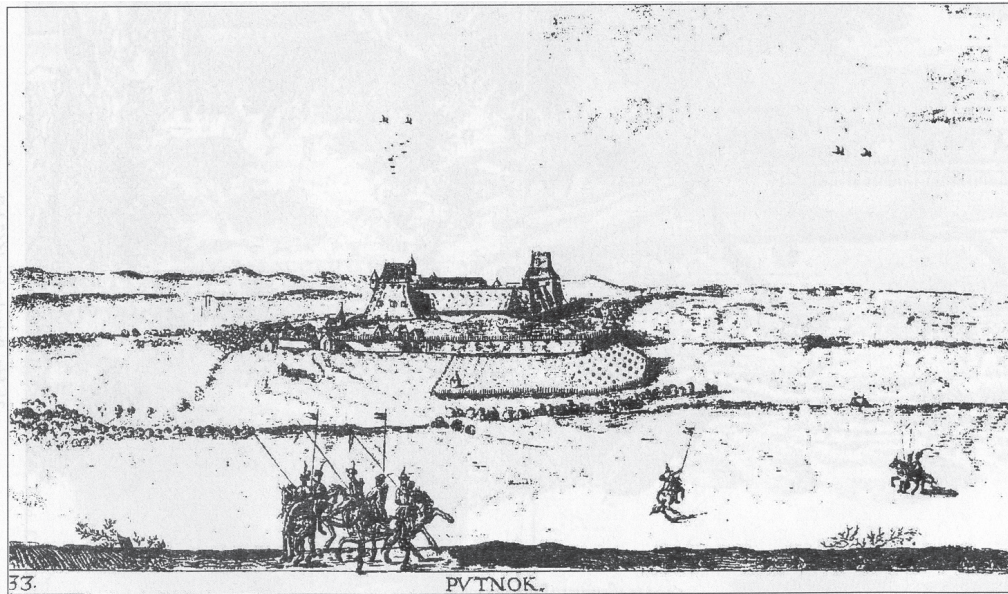
¹⁷ MOL A 57 Libri regii 2, 231–232: *...una cum curia nobilitari in possessione Puthnok...*

¹⁸ BALOGH 1894, 33, 56–57; BODNÁR 2001b, 129.

¹⁹ BALOGH 1894, 33–34, 57–58; ILA 1946, 238; SZABÓ 1983a, 145, 27. jegyzet; SZABÓ 1983b, 42; BODNÁR 2001b, 129–131.

²⁰ ILA 1976, 241–242, 290; BODNÁR 2001b, 131.

²¹ SZABÓ 1983a, 138; PÁLFFY 1996, 204.

2. ábra. Putnok vára keletről. Johann Ledentu metszete, 1639.

(A bécsi National-Bibliothek Handschriftensammlung, Ledentu-Codex. No. 8622 alapján készült fényképmásolat)

Abb. 2. Die Burg von Putnok vom Osten. Stich von Johann Ledentu, 1639.

(Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Handschriftensammlung, Ledentu-Codex. No. 8622)

Szendrőt, Krasznahorkát és Putnokot állandóan támadja a füleki török, ezért a telepések egy része elmenekült, tehát a jövedelem ezért csappant meg lényegesen. A megoldás a váruradalom zálogba adása volt, de ezzel a kamara ellenőrző szerepe nem szűnt meg és Putnokot, mint csekély jövedelmű uradalmat a várkapitánynak engedték át, de a vár a szepesi kamarától az 1570–80-as években még így is évi 600 Ft-ot kapott a 30 huszár és 40 gyalog eltartására.²²

A várbirtok igazgatását 1567–68-ban még a szendrői udvarbíró látta el, de 1568 októberében e feladatot már Török (Terek) András provizornak adják át. Ekkor készül Putnok váruradalmáról az első ismert összeírás.²³ A következő 1574. évi birtokösszeíráskor Török András már az uradalom birtokosaként szerepel.²⁴

A kamara által felkért olasz építész putnoki tevékenységéről árulkodik az az egy adat, amely szerint az uralkodó 1576. január 5-én Joannes Rueber felső-magyarországi főkapitány közbenjárására utasította a szepesi kamarát, hogy *Bene-*

dictus Bellan Bornimo kassai építőmesternek a putnoki várban végzett munkálataiért járó 157 tallér kifizetéséről gondoskodjék.²⁵

1576 májusában a kamarai váruradalom Lorántffy György kapitánynak történő átadásakor két összeírás is fennmaradt. Az egyik a vár leltára, amely várkapu feletti ház (domo supra portam castelli), deszkával szintekre osztott palotaház (domo Palotha), gabonaház, porház, konyhát, Csizy Mihály házat (Domo Michaelis Chizy) és borospincéket sorol fel, a másik összeírás pedig az uradalmat és a szolgáltatásokat taglalja. Az első összeírás 10 helyisége közül valószínűleg csak a várkapu feletti ház, a palotaház és Csizy Mihály háza lehetett lakóhelyiség.²⁶

Ugyancsak 1576-ból származik az a magyarországi (és délvidéki) végvárrendszerről készített jegyzék, amely szerint Putnok a Szendrő székhellyel létrehozott önálló várkörzetbe tartozott, ellátása is innen történt, a várőrség létszáma 40 gyalogos és 30 lovas volt, akiknek havi zsoldszüksége 260 forintot tett ki.²⁷ A várkörzet sajátos

²² ILA 1976, 247–248; SZÜCS 1990, 47–48, 50–51; KENYERES 2001, 136, 139; KENYERES 2002, I. 39;

²³ KENYERES 2002, II. 607; MOLE 156 (U. et C.), Fasc. 34, No. 54; U. et C. 3. f. 280. Az uradalom ekkor Putnokon kívül még öt faluból állt.

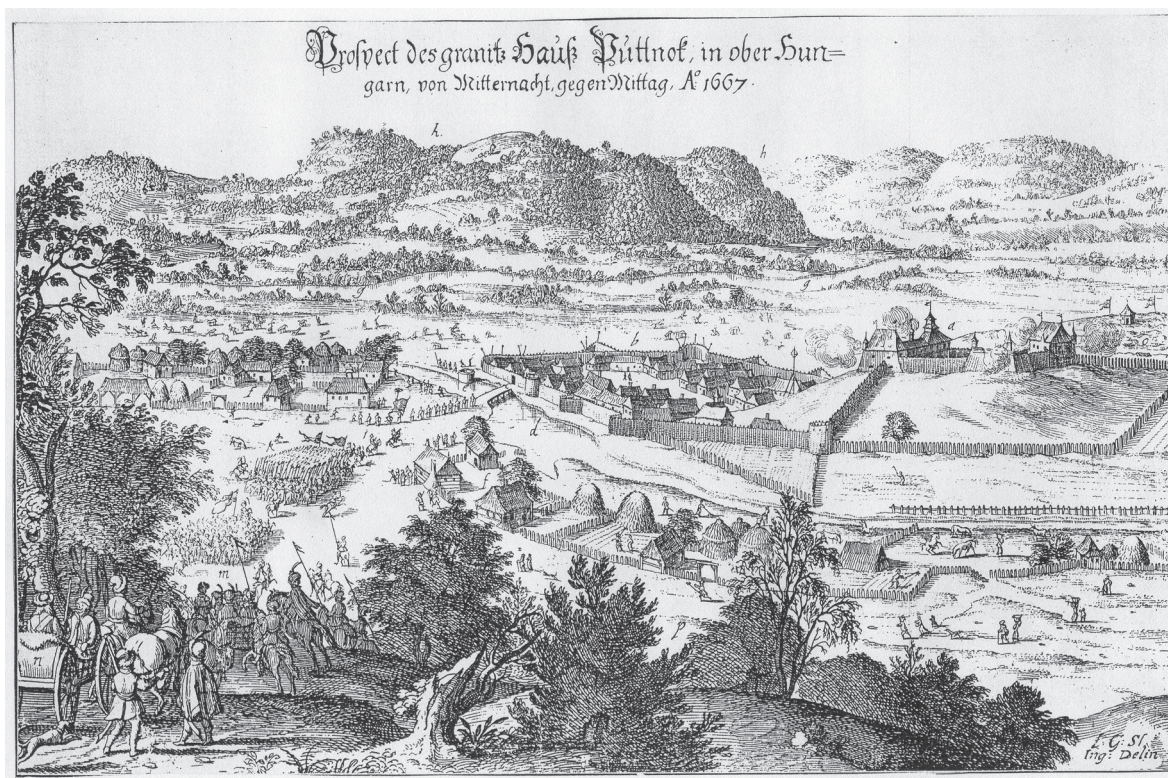
²⁴ MOLE 156 (U. et C.), Fasc. 34, No. 55; U. et C. 3. f. 280.

²⁵ KAPOSY 1956, 320, 383. sz. – Szabó János Győző szerint *Bel-lano Bornimo* építész 1574-ben küldték Kassáról Putnokra, akinek a tervei szerint épült meg a következő évben a vár stratégiai legfontosabb pontján egy ötszögű bástya;

és a várnak – szerinte – ekkor még három kerek 15. századi eredetű tornya (?) is volt. Adatainak forrását azonban nem közölte (SZABÓ 1983a, 141, 146. 51. jegyzet; SZABÓ 1983b, 43).

²⁶ MOLE 156 (U. et C.), Fasc. 34, No. 56; Fasc. 77, No. 2; U. et C. 3. f. 280; 6. f. 181; H. TAKÁCS 1970, 229; BODNÁR 2001b, 133.

²⁷ PÁLFFY 1995a, 138, 155. Az ugyanitt szintén közzétett 1582. évi végvárjegyzékben azonban Putnok azért nem szerepel, mert zálogban volt. Vö. még: PÁLFFY 1995a, 115, 119; PÁLFFY 1996, 214–215; KENYERES 2002, I. 345, II. 605.

3. ábra. Putnok vára és a település kelet-északkeletről. Lucas Georg Sicha metszete, 1667.

(Az ábrázolás eredetileg [Merian, Mathias]: *Theatrum Europaeum...* Frankfurt a. M. 1677, X. köt. 526–527. oldalain jelent meg)

Abb. 3. Die Burg und die Siedlung Putnok vom Osten/Nordosten. Stich von Lucas Georg Sicha, 1667.

(Matthias Merian: *Theatrum Europaeum...* Frankfurt a. M. 1677, Band X., 526–527)

jogi jellege a katonai igazságszolgáltatásban is tükröződött, mivel egy 1575-ből származó adat szerint a várkörzet váraiban lévő német katonák a szendrői kapitány joghatósága alatt álltak.²⁸

Az 1577. évi haditanácskozás jegyzőkönyvében szereplő egyetlen bástya minden bizonnyal az olasz hadiépítész putnoki tevékenységével hozható kapcsolatba, ezen kívül a várnak mindössze 2 sugárágyúja és 48 gátpuskája volt ekkor, külső várra pedig palánk.²⁹ A külső várnak ugyanakkor azt a vártól délre elhelyezkedő szabályos területet tekinthetjük, ahol a katonák lakóépületei álltak, és amely a mai Serényi tér szabályos alakjában napjainkig kirajzolható.³⁰ Az 1578. évi 27. törvénycikk 10. §-a rendelkezik először Putnokkal, mint végvárral, amelynek erősítésére Balog várával együtt ekkor Gömör megyét rendelik ingyenmunkára.³¹

1588 szeptemberében a végvárak állapotának felülvizsgálatára kiküldött Révay Ferenc az ural-

kodónak Putnokról a következőket jelentette: „Putnok vára bár alkalmas helyen fekszik, és fontos védelmezője az országnak a benne szolgáló katonák által, ennek ellenére építése mégis gyenge. Megállapítható, hogy az erősség közepén elhelyezkedő köépületet le kell bontani és annak helyére kőből bástyát kell létesíteni, ettől lesz a vár erősebb és alkalmasabb.”³² Még ugyanebben az évben, október 6. után a Szikszó ellen vonuló Kara Ali székesfehérvári bég büntető hadjárata Putnokot is érintette. A várost a törökök felégették, Horváth János kapitány azonban nem volt hajlandó feladni a várat, sőt értesítette a környékbeli helyőrségeket (elsősorban a szendrőieket) a török csapatmozgásról.³³

1595 végéről szintén két összeírás maradt fenn Putnokról: az uradalom összeírása még Lorántffy Péter várkapitánysága alatt lezajlott, de a vár egy héttel későbbi inventáriumának felvételére már

²⁸ PÁLFFY 1995b, 53.

²⁹ GEÖCZE 1894a, 669; GEÖCZE 1894b, 701; GERÓ 1955, 352; SZABÓ 1983b, 42.

³⁰ Erre utal Balog Béla is: BALOGH 1894, 15.

³¹ *C/IH* II, 683. A Putnokra vonatkozó 1578 és 1659 közötti 15 ingyenmunkával kapcsolatos országgyűlési rendelkezést felsorolja: SERESNÉ 1981, 80–81.

³² Révay Jel. 43–44. Feltehetően az 1466-ban szereplő régi kúriaépületről van szó.

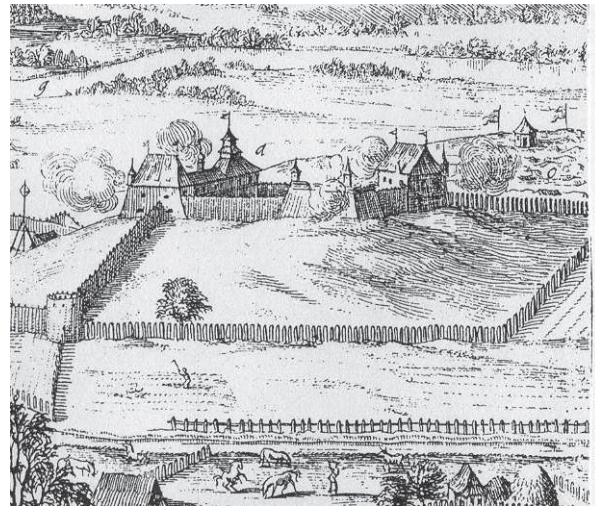
³³ BALOGH 1894, 34, 58–59; REISZIG 1903, 528; SZABÓ 1999, 853.

akkor került sor, amikor Hethesi Pethő László vette át a várkapitányságot.³⁴ Az inventáriumban megemlíti a vár repedezett kőfalból épült kapuját, a mellette és felette volt helyiségeket, a kapu alatti börtönt, egy rossz fedelű kőbástyát, egy régi kőházat, amely egykor Putnoki Györgyé volt, sok kis házat, istállókat, Putnoki Miklós egykori házat, továbbá a belső sáncot három felújítandó palánkbástyával, a külső sáncot, valamint egy zsindelyes, istentiszteletre tartására szolgáló szárnyéket.³⁵ 1596. február 29-én kelt az a királyi bizottsági jelentés, amelyet az újonnan visszaszerzett végvárak helyzetéről és jövedelmeiről felvettek. Ebben Putnok várára vonatkozóan leírták, hogy: „Korábban végháznak számított, de most sem fizetett kapitányt, sem helyőrséget nem érdemes benne tartani. Az erőd és tartozékai most zsoldhátralék fejében Pethő László birtokába jutottak. A bizottság javasolja a visszaváltást, a vár kis német helyőrségre bízását, javainak pedig a füleki uradalomhoz való csatolását.”³⁶

Karvai Orllé Miklós, mint szepesi kamarai tanácsos magától a kamarától vette zálogba 1595-ben Putnok várát 10.000 forintért, majd az uradalmat új birtokokkal bővítve 1604-ben Rudolf király 17.000 forintért hagyta nála, Pethő László és Thelekessy Lajos felségárulása miatt. Ettől kezdve megszakításokkal több évtizeden át az Orlayaké Putnok, akik itt tartották székhelyüket és töltötték be a várkapitányi tisztséget.³⁷

A bécsi Haditanács 1607-ből fennmaradt – a zsoldszükséglet meghatározásához szükséges – kimutatása Putnok várában 30 hajdú (magyar gyalogos) szolgálatával számolt.³⁸ Még ugyanebben az évben Bocskai hajdúi Nagy András vezetésével bevették a várat, amit később a törökök is elfoglaltak rövid időre, majd felgyújtva magára hagytak.³⁹ Bocskai halála után rövidesen ismét királyi őrség szállta meg.⁴⁰ 1621-ben Putnok Bethlen Gáboré lett, aki a birtokot a vár kivételével Széchy Györgynek adományozta.⁴¹

Az 1638. évi dekrétum 5. cikkelye kimondta, hogy tekintettel az egri törökök hatalmaskodásaira, a Felvidék védelmére összesen 400 lovassal

4. ábra. Lucas Georg Sicha metszetének a putnoki várat ábrázoló részlete

Abb. 4. Die Burg Putnok. Stich von Lucas Georg Sicha, 1667, Detail

kell a várőrségek létszámát megerősíteni, amelyből Putnokra 25 lovas jutott.⁴² 1642-ben még mindig csupán 59 magyar gyalogos és 82 lovas tartozott az őrséghez, akiknek havi zsoldszükséglete 465 Ft és 80 dénár volt. 1643-ban – már I. Rákóczi György ellenében – telepítettek ide ismét német zsoldosokat. 1655-ben az országgyűlés Putnok gyalogságát 250-re, lovasságát is 250-re kívánta felemelni.⁴³

1639-ből maradt fenn a putnoki vár első ismert, valószínűleg tekinthető képe Johann Ledentu metszetén (2. ábra), amely egy közel szabályos, négy sarokbástyás várat ábrázol.⁴⁴

1644 tavaszán I. Rákóczi György csapatai a csekély ellenállást letörve bevették Putnokot is, de a Götz tábornagy által vezetett császári csapatok magyar egységekkel megerősítve még ugyanazon év októberére újra támadásba lendültek és visszafoglalták a várat.⁴⁵ Miután a császári seregek december elején nyugat felé vonultak vissza, így Rákóczi vezére, Kemény János december 10-én egy kb. 1500 főnyi haddal már elfoglalta a várat a várossal együtt. A következő évben Rákóczi

³⁴ MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 34, No. 57; Fasc. 112, No. 2; U. et C. 3. f. 280, 7/2. f. 400–401. Mindkét összeírás magyar fordítását közli: BODNÁR 2001b, 136–141.

³⁵ BODNÁR 2001b, 136–138. Bodnár Tamás is jogosan vetette fel, hogy a várban álló két jelentősebb kőépület talán a Putnokiak 1466-ban említett kúriái, illetve azok alapjain álló építmények lehettek. Nem meggyőző ugyanakkor az a következtetése, miszerint a vár kialakítása megegyezik a 1669. évi felmérési rajzon szereplő négyszögletes, négy sarokbástyás alakzattal.

³⁶ MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 110, No. 64(a); U. et C. 7/2. f. 401.

³⁷ MOL A 57, 5, 708–709; THALY 1898a, 42; THALY 1898b, 205, 206; FORGON 2001, 497–498; NAGY 1857–1868, VIII, 260; REISZIG – SARLAY 1903, 653; BODNÁR 2001b, 141–142.

³⁸ BENDA 1983, 52.

³⁹ BALOGH 1894, 60; VENDE 1903, 81; SZABÓ 1983a, 145, 27. jegyzet.

⁴⁰ REISZIG 1903, 502; SZABÓ 1983b, 43; SZÜCS 1990, 72.

⁴¹ SZILÁGYI 1879, 346; H. TAKÁCS 1970, 229.

⁴² CJH III, 374–375; CZIGÁNY 2004, 78.

⁴³ ACSÁDY 1888, 256; BALOGH 1894, 61; SZABÓ 1983b, 43.

⁴⁴ FELD 2002, 2. Bodnár Tamás a metszetet tévesen a 16. századra keltezte (BODNÁR 2001a, 130).

⁴⁵ VENDE 1903, 82; CZIGÁNY 2000, 302.

ismét hadjáratot indított és június elején már az itteni őrség megerősítéséről intézkedett. Az 1645. december 16-án megkötött linzi béke értelmében Gömör megye, és így Putnok is visszakerült III. Ferdinándhoz.⁴⁶

1647 márciusában a putnoki erősségben mintegy 50 katona lehetett, mivel egy hónapra a lovasok és gyalogosok zsoldja együttesen 154 forint volt. Ezzel összhangban van az a néhány évvel későbből, az 1650-es évek első feléből származó végvári összeírás is, amely szerint már 50 főre emelkedett a végvári katonák száma.⁴⁷

1653-ban felrobban a várban tárolt lőpor, de Orlay András saját költségén helyreállította a károkat.⁴⁸ Felmerült az a lehetőség is, hogy talán a Ledentu-metszet jobb oldalán látható, északnyugati bástya emelete pusztult el ekkor, mivel egy későbbi, 1667-ből származó metszeten ez az épületrész már nem figyelhető meg.⁴⁹

Az 1660-as években jelentős német erőket helyeztek el a várban, így 1661-ben 150 gyalogost, 1662-ben pedig az Erdélyből kivont csapatokból egy lovas és egy gyalogos századot.⁵⁰ Ennek, valamint a rossz ellátásnak lett következménye a környék falvainak jelentős pusztítása.⁵¹ Ugyancsak 1662-ből az Udvari Kamara által szervezett erődítési munkákról tudunk.⁵² Erre minden bizonnyal nagy szükség is volt, mivel 1665-ben két bástya közötti palánk kidőléséről, valamint egy Orlay István által emelt földmű veszélyeztetettségéről értesülünk.⁵³ A jelentős részben fa-föld szerkezetű vár folyamatos karbantartást igényelt.

1667-ből való Lucas Georg Sicha látványos és ugyancsak hitelesnek tekinthető metszete Putnokról (3–4. ábra), amely a Ledentu-metszethez hasonló nézetből – kelet-északkeleti irányból – és azzal lényegében megegyező formában ábrázolja a várat és a várost, noha magát az ábrázolást csak egy tíz évvel később, 1677-ben megjelent könyvben közölték először.⁵⁴

A fentiekben említett két metszet alapján még nem volt felismerhető az, hogy ekkor itt egy szabályos négyszögű, négy ó-olasz sarokbástyával kiépített erődítmény állt. Ezt csak a vár máig egyetlenként fennmaradt, korabeli hiteles felmérési rajza bizonyítja egyértelműen, amely két évvel később (1669) készült (5. ábra).⁵⁵ A jelöléssel ellátott rajz nem csupán az erősség – a Sicha-rajzon is jól kivehető – tornyos kapuját (A), hanem az ott ugyancsak ábrázolt déli, Orlayak által építtetett, a két, kőből emelt sarokbástya (D és L) között húzódó palotaszárnyat (B) is jelzi. Ugyanakkor a két északi bástyához (G és J – az előbbinek nem volt tetőzete) nem kapcsolódott lakószárny, a középdarab három oldalán csak a német katonák ismeretlen anyagból épült szállásai húzódtak. A leírás szerint úgy a bástyák, mint a déli palotaszárny rossz állapotban voltak, az északi kötőgát nem is kőből épült.⁵⁶

Orlay Miklóst, mivel érintett volt a Wesselényi-féle összeesküvésben, így birtokaitól – köztük Putnoktól is – megfosztották, és a várat 1670-ben Spork császári generális foglalta el, egyidejűleg ekkor a várbirtokot is összeírták.⁵⁷ Orlay 1672-ben várkapitányként a várőrséggel együtt átállt a kurucokhoz és átadta Putnokot, de még ugyanazon év november elején felvidéki császárhű magyar csapatok visszafoglalták.⁵⁸ A visszafoglalása után egy közös kamarai és katonai bizottság készítette el a vár inventáriumát, ahol az *élés bótban, az asszony házban, a nagy bótban* található tárgyakat, valamint a fegyvereket írták össze.⁵⁹ Egy 1677. évi összeírás pedig a vár két bástyáját élelmiszer tároló helyeknek írta le, ahol az egyikben lisztet, a másikban kőszót tároltak.⁶⁰

A király által eltartott és korszerűtlennek vélt magyar végvári katonaság létszámának csökkentése (a redukció) Putnokot sem kerülte el. Putnokon a redukció előtti létszám 1670/1671-ben: 200 lovas, 100 gyalogos és 5 egyéb; a tervezett redukciós lét-

⁴⁶ BALOGH 1894, 61; CSEH-SZOMBATHY 1957a, 202; CSEH-SZOMBATHY 1957b, 117.

⁴⁷ LUKINICH 1911, 337. Ugyanezt tévesen, 1642. évből származó adatként idézi H. Takács Marianna is: H. TAKÁCS 1970, 229; CZIGÁNY 2004, 102.

⁴⁸ BALOGH 1894, 61.

⁴⁹ FELD 2002, 2–3.

⁵⁰ BODNÁR 2001b, 146; SZENDREI 1888, 421.

⁵¹ ILA 1976, 327; BODNÁR 2001b, 146–148.

⁵² BADÁL 1975, 130. B/59. sz. – 1662. november 30-án a bécsi Udvari Kamara felvilágosítást kért a pozsonyi kamarától Ónod, Putnok és Diósgyőr várak erődítési munkálatairól, az új építkezésekhez vagy helyreállításokhoz szükséges pénzeszegekről, valamint az építési anyagok beszerzéséről.

⁵³ BODNÁR 2001b, 149.

⁵⁴ SZALAI 2001, 37, 110, 186. tábla. Az ábrázolás egy pontosabban egyelőre meg nem határozható kisebb jelentőségű hadi eseménynek köszönhető.

⁵⁵ Lásd a 4. sz. jegyzetet. Az alaprajzért Bodnár Tamásnak tartozom köszönettel. Az alaprajzhoz mellékelt magyarázat szövegét közli: BODNÁR 2001b, 149–152. Kár, hogy az alaprajz átrajzolva került csak közzétételre.

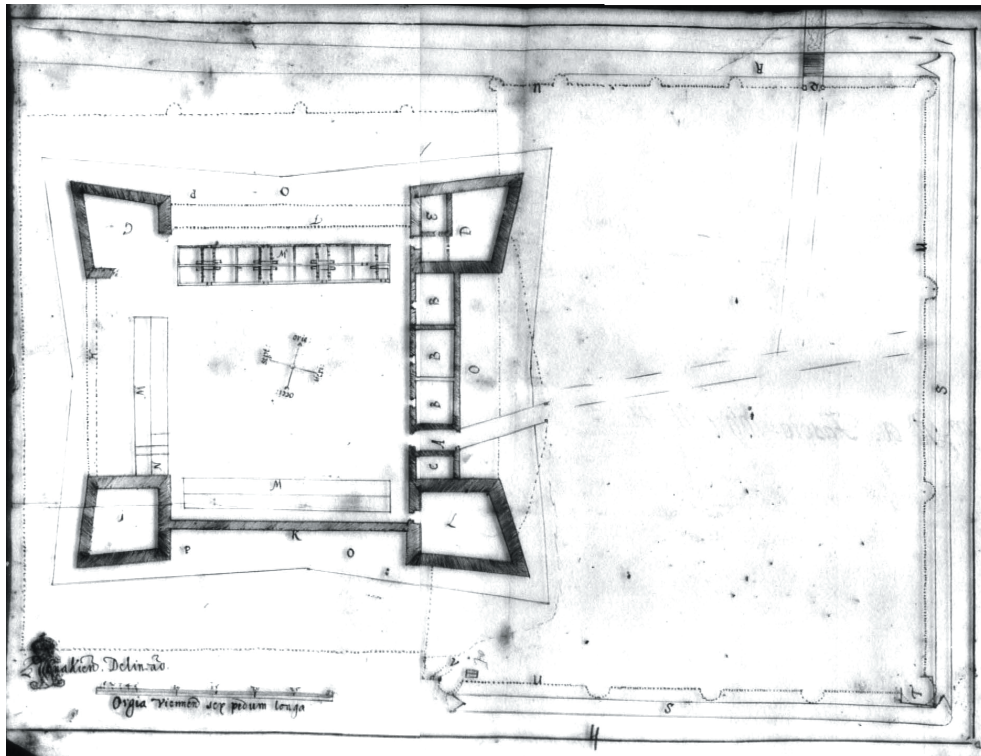
⁵⁶ FELD 2002, 3.

⁵⁷ BALOGH 1894, 62; VENDE 1903, 82; MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 108, No. 16.

⁵⁸ PAULER 1869, 90, 175; THALY 1898c, 232; VENDE 1903, 82; ILA 1976, 329; SZÜCS 1990, 100.

⁵⁹ MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 152, No. 16. Az inventárium magyar fordítását közli: BODNÁR 2001b, 155–156.

⁶⁰ MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 68, No. 51. Valószínűleg a déli oldal két szélén lévő falazott bástyák lehettek.

5. ábra. Putnok. A vár és az erősített település alaprajza 1669-ből.

(MOL E 148 Neoregstrata Acta (= NRA) Fasc. 1094, Nr. 42)

Abb. 5. Die Vermessung der Burg und der Siedlung Putnok, 1669.

(Ung. Landesarchiv E 148 Neoregstrata acta Fasc. 1094, Nr. 42)

szám 1671-ben: 40 lovas, 50 gyalogos, 0 egyéb; az előírt redukciós létszám 1674-re pedig 30 lovas, 60 gyalogos és 5 fő egyéb volt. Egy 1673 júniusából származó töredékes szemlejegyzőkönyv szerint Putnokon az előírt 90 helyett 237 katona szolgált.⁶¹

A vár az 1670–80-as években sűrűn cserélt gazdát. 1678-ban a kurucok foglalták el és tartották rövid ideig megszállva,⁶² és noha 1680-ban az Udvari Haditanács még a megerősítésével is foglalkozott,⁶³ a vár kapitányai 1681-ben és 1683-ban Borsod megyétől kértek segítséget a végház javításához.⁶⁴ 1683 júliusában Thököly Bécs felé vezetve seregét itt táborozott,⁶⁵ majd 1684-ben Putnokot súlyos ostrommal foglalták vissza császári csapatok.⁶⁶

Thököly bukása után, 1685 végén a várat ismét a kamara foglalta le, az ekkor készült összeírásból kiderül, hogy Putnok várát az 1684. évi ostrom-

kor a várossal együtt felégették, Balog várának 1677. évi lerombolása után pedig annak uradalmából egyes falvakat Putnokhoz csatoltak.⁶⁷ Két évvel később, 1687-ben pedig azért került sor leltár felvételére, mivel a vár épületeit is megosztották Orlay Borbála (Serényi András felesége) és a kincstár között. A leírás szerint a vár „felső része nyugat felé,... meg van fosztva az épületektől, ...az alsó megépített rész... kelet felől jut a grófné aszszonynak... a felső nyugatra eső rész, ahol nincs épület, marad a királyi kincstárnak.”⁶⁸

Az Orlay család magyarországi lefoglalt birtokainak – köztük Putnoknak – részbeni átruházásáról Orlay Borbála és férje, Serényi András javára 1687–88-ban döntött a Magyar Kamara, a birtokba azonban csak 1697-ben nyertek ténylegesen bevezetést. Ettől kezdve Putnok egészen a 20. század közepéig a Serényiek birtoka maradt.⁶⁹

⁶¹ CZIGÁNY 2001, 286, 289; CZIGÁNY 2004, 125, 127.

⁶² BALOGH 1894, 62; BODNÁR 2001b, 156.

⁶³ BADÁL 1976, 129, 1212. sz. – 1680. április 12-én az Udvari Kamara – a Haditanács átiratára – Szendrő, Putnok és Diósgyőr erősítési munkálatait és helyreállítását sürgeti.

⁶⁴ BODNÁR 2001b, 158.

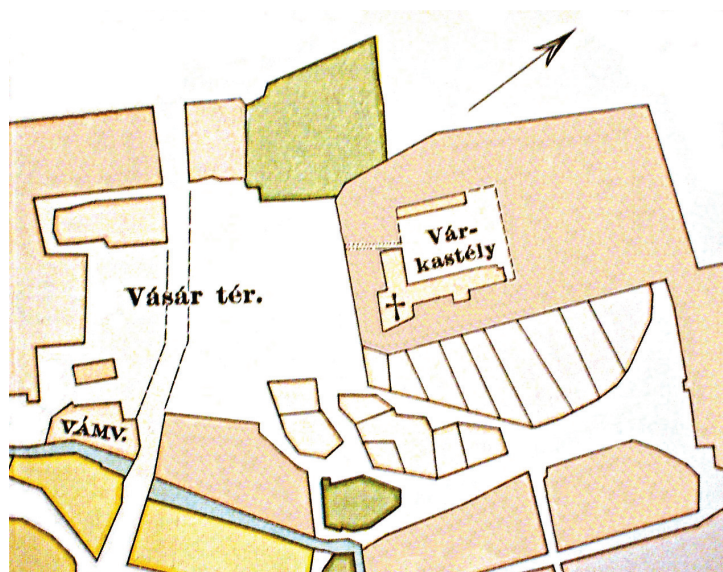
⁶⁵ BALOGH 1894, 63.

⁶⁶ Uo. 63; BODNÁR 2001b, 157. – az ostrom tévesen 1685. évi-ként szerepel.

⁶⁷ MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 2, No. 29; SZÜCS 1990, 101; BODNÁR 2001b, 157.

⁶⁸ MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 34, No. 62; *U. et C.* 3. f, 280; BODNÁR 2001b, 157–158. – Az összeírást Bodnár Tamás tévesen 1685. évi-ként szerepeltette.

⁶⁹ MOL A 57, 24, 282; BALOGH 1894, 118; THALY 1898a, 42; THALY 1898b, 211–214; THALY 1898c, 245–246; REISZIG – SARLAY 1903, 654, 656; BODNÁR 2005, 30.

6. ábra. Putnok helyszínrajza, 1820 (BALOGH 1894 mellékletének részlete nyomán)
Abb. 6. Der Lageplan von Putnok, 1820 (nach BALOGH 1894)

Putnok végvári jellege a 17. század második felére településszerkezetében is változást hozott. A vártól délre elhelyezkedő fa-föld szerkezetű bástyákkal és palánkfalal övezett huszárvár területét, ahol a katonák családjukkal telepedtek le, *Putnokváralja* néven említik, a pataktól (ma Szörnyű-völgyi patak) keletre a jobbágyság települt át, megalakítva *Putnokfalvát*, amely kettőség közel 50 évig állt fenn.⁷⁰

A vár II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején kapott utoljára katonai szerepet, amikor 1705-ben meghódolt a kurucoknak; 1706-ban maga Rákóczi is megfordult Putnokon.⁷¹

1707-ből való az utolsó részletes leltár a vár feltehetően pusztulófélben lévő épületéről. Az *kastélyban* az emeleten négy lakóteret (*puszta, második és harmadik*, valamint *nagy palota*), a kapu mellett egy *nagy házat*, több kis *boltot*, továbbá egy *bástyát* írtak össze.⁷² 1711-ben a szabadságharc leverése után még utoljára német katonák szállták meg a várat, akik hatalmaskodása miatt ismét sok sérelem keletkezett, 1713-ban viszont már karvai Orlay Borbála lakott a várban.⁷³

A vár a 18. században is fennállt még, mivel a Serényiek birtokaik uradalmi központjaként használták.⁷⁴ Bél Mátyás 1749-ben szemléletes leírást közöl a Serényiek által helyreállított volt végváról. Megemlíti erős, magas és vastag falait, keleti

és nyugati árkait; a nyugati részén az őrség helyét és a még fennálló erődítményeket, a vár északi és déli részén viszont istállókat gazdasági- és katonai szállásépületeket talál. Leírja épületekkel körülvett – általa kör alakúnak tartott – szűk udvarát is, valamint a keleti oldalon egy kis kápolnát, amelyet a vár földesura, Serényi Farkas alapoktól kezdve építtetett, valamint a nyugati oldalon a cölöpökön nyugvó hidat és a vár forgóhidas kapuját. Említi a vár alatti mezőváros akkor még meglévő széles és mély árkat, valamint elhordott sáncát is.⁷⁵

Serényi Farkasról tudjuk, hogy a 18. század elején újra alapította a putnoki katolikus egyházat, majd a régi középkori templom használhatatlanná válását követően 1733-ban a vár egyik régi bástyáját engedte át katolikus istentiszteleti célokra.⁷⁶

Az 1780-as évekből származó, az I. katonai felméréshez kapcsolódó országleírás szerint a putnoki várat egy darabon még árok vette körül, de jobbára már házak övezték, ugyanakkor a vár helye nem előnyös, mert minden oldalról uralni lehet, azaz magasabban fekvő helyekről belőhető. Később Vályi András és Magda Pál műveiben is fennállóként szerepel a vár. Fényes Elek azonban már arról ír, hogy a „vár romjaiból épült gr. Serényi László laka.”⁷⁷

A vár épületének még fennálló utolsó nyomairól Balogh Béla városmonográfiája tájékoztat.

⁷⁰ BALOGH 1894, 13; VENDE 1903, 82; ILA 1946, 238; SZABÓ 1983b, 43.

⁷¹ BALOGH 1894, 62–63; VENDE 1903, 82; SZABÓ 1983b, 43.

⁷² THALY 1898c, 265–267; BODNÁR 2001b, 159–161.

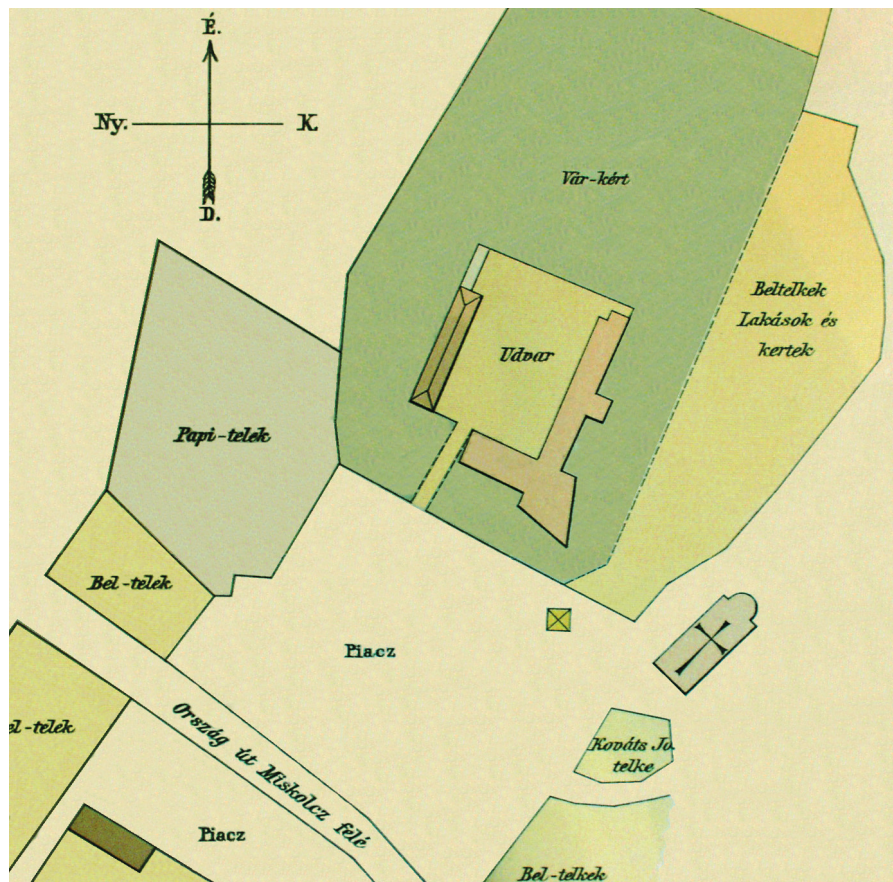
⁷³ BALOGH 1894, 63, 65; THALY 1898c, 286–287;

⁷⁴ BALOGH 1894, 65.

⁷⁵ BÉL 1992, 83–86.

⁷⁶ ILA 1946, 239; BODNÁR 2005, 30–31. Balogh Béla az 1820. évi térkép alapján tévesen a vár délkeleti bástyáját a középkori templommal azonosította (BALOGH 1894, 14–15). Minden bizonnyal a délkeleti bástyára utalhatott Bél Mátyás is.

⁷⁷ *Gum.Kat.* 73; VÁLYI 1799, 159; MAGDA 1819, 374; FÉNYES 1851, 269.

7. ábra. Putnok helyszínrajza, 1841 (BALOGH 1894 mellékletének részlete nyomán)
Abb. 7. Der Lageplan von Putnok, 1841 (nach BALOGH 1894)

Közül egy 1820-ból származó helyszínrajzot a településről (6. ábra). Erről és a munkájában szereplő leírásból kiderül, hogy ekkor még állt a várkastély négyszögletes, 20×30 öles méretű belső udvara, keleti oldalán egy, a földesúr lakosztályait és az uradalmi hivatalokat magában foglaló emeletes épülettel, délen egy, az előzőre merőleges másik emeletes szárnyal, melynek nyugati végén volt a főbejárat, továbbá nyugaton egy minden bizonynyal egyszerűbb, a megyei tisztviselők és az urasági hajdúk szállásaként szolgáló épülettel. Az előbb említett két szárny találkozásánál, „a kettő közé beépítve volt az ősrégi templom”, amelyet a már említettek szerint Serényi Farkas alakíttatott ki a vár délkeleti bástyájából. A sáncokból, árkokból, védőfalakból már csak kevés látszott.⁷⁸ A vár nyugati szárnya Balogh szerint az 1830-as években égett le és nem is épült újjá. Ugyanő közöl egy 1841-ből származó helyszínrajzot is (7. ábra), amely a vár területén lévő épületeket a korábbival megegye-

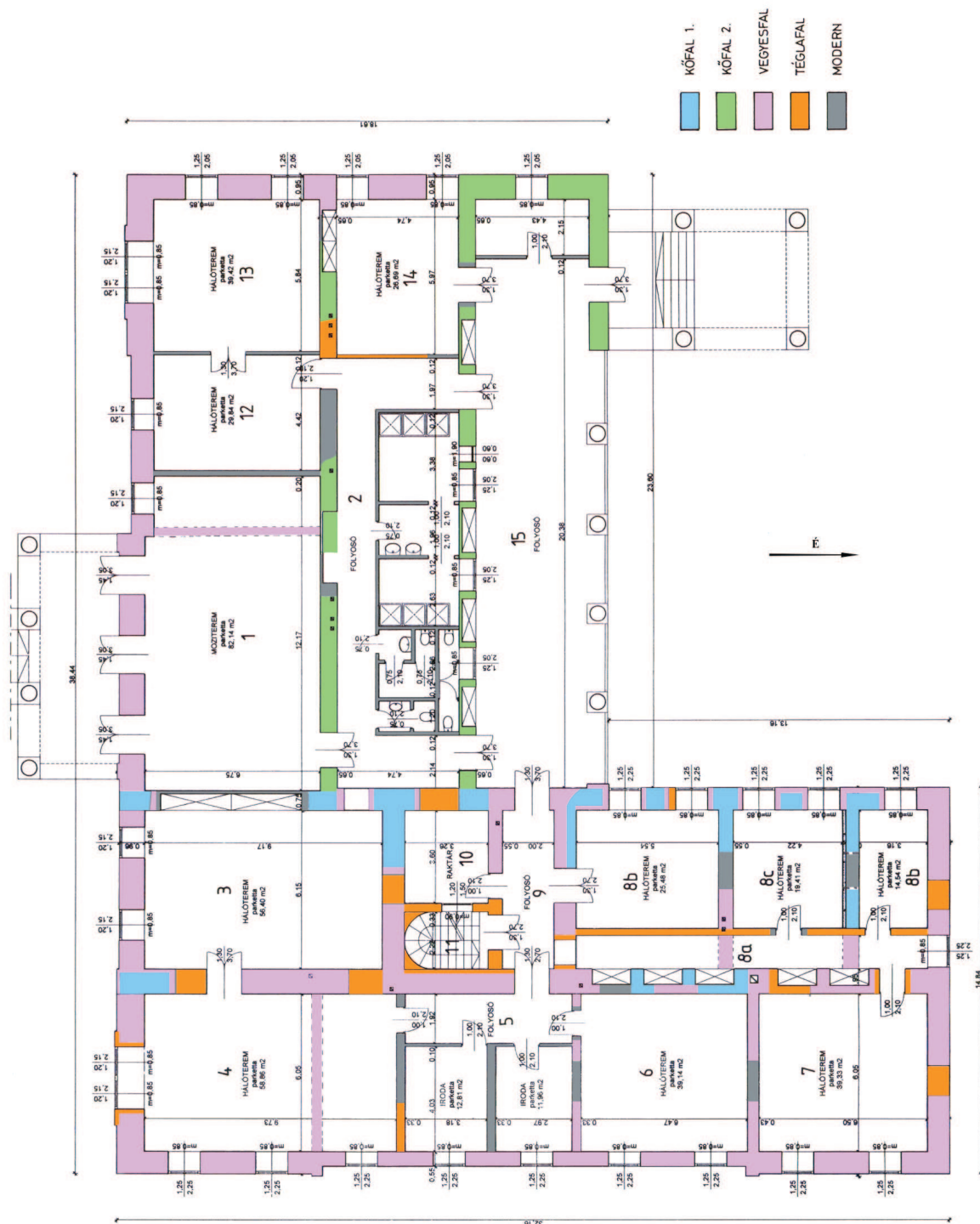
ző módon ábrázolja. Ezen még szerepel a nyugati szárny, ugyanakkor a még ekkor is fennálló sarokbástya már nem tölt be egyházi célokat; feltünteteti a ma is álló rk. templomot. Balogh ugyanakkor arról is beszámol, hogy Serényi László (1815–1893) 1846-ban „szétbontatá a kastély lesüllyedt keleti szárnyát” és azt újjáépíttette, majd 1867-ben „a déli rész helyén is – de annál beljebb... palotájának homloképületét emelte fel”, betöltve a sáncokat és az erődítések maradványait.⁷⁹

A vár utolsó időszakát Feld Istvánnak a kastély építéstörténetét tisztázó kutatása világította meg. Elemzése szerint a történeti irodalomban szereplő számos téves adat ellenére Balogh Béla adatai tekinthetők a legvalószínűbbnek. Falkutatása eredményeit összegezve (8. ábra) pedig azt állapította meg, hogy az 1846. évi építkezéskor a bizonyára rossz állapotban lévő kőfalazatú korábbi épületet nem bontották le, hanem új keleti traktussal bővítették. Erről a korábbi egytraktusos

⁷⁸ BALOGH 1894, 14–15. és melléklet. Erre utal még: BODNÁR 2001b. 153; FELD 2002, 4. Jogosan vetette fel Bodnár Tamás, hogy valószínűleg ez lehetett a vár legkorábbi, 16. századi

eredetű kőből épült sarokbástyája, és ez maradt fenn a legtovább is, noha ez csak régészeti kutatással igazolható.

⁷⁹ BALOGH 1894, 15–16. és melléklet.

8. ábra. Putnok. A volt Serényi-kastély, földszinti kutatási alaprajz (FELD 2002 melléklete nyomán)
Abb. 8. Putnok, Erdgeschossgrundriss des heutigen Schlosses mit den Ergebnissen der Bauforschung (nach FELD 2002)

épületről – azon túlmenően, hogy az 1820. évi és az 1841. évi helyszínrajzokon szerepel – csak az volt igazolható, hogy déli irányban túlnyúlt a mai épület déli zárófalán, igazolva ezzel a Balogh Béla által említett visszaugratást. Az épület kora a részleges falkutatás alkalmával nem volt megha-

tározható.⁸⁰ A vár 17. századi leltárai, az 1669. évi alaprajz és a hiteles képi ábrázolások a vár egykori déli szárnyába helyezik a lakótereket,⁸¹ ezért kevés a valószínűsége annak, hogy a klasszicista kastély építése során a vár maradványait felhasználták. Erre csak régészeti ásatás adhat választ.

Melléklet

A putnoki vár 16–18. századi kapitányai és alkapitányai

1567: Tömösváry Mihály⁸²
 1568–1572: Török András⁸³
 1576: Lorántffy György⁸⁴
 1576: Simon Mihály⁸⁵
 1576: Simon Antal⁸⁶
 1577: Lorántffy György⁸⁷
 1579: Zolthay István⁸⁸
 1588: Bárczay Ferenc⁸⁹
 1588: Horváth János, bozítai⁹⁰
 1590: Zolthay János⁹¹
 1595: Lorántffy Péter⁹²
 1595–1599: Pethő László, hethesi⁹³
 1599: Lorántffy Péter⁹⁴

1610–1613: Orllé Miklós, karvai⁹⁵
 1613–1633: Orlay (Orllé) István, karvai⁹⁶
 1647–1650: Thuránszky Péter, thuriki és Nyitrai Antal⁹⁷
 1655–1671: Farkas Fábián, farkasföldi⁹⁸
 1661: Zombori Rác András, diák⁹⁹
 1670: Füst Faragó alkapitány¹⁰⁰
 1671: Olasz Pál alkapitány¹⁰¹
 1672: Orlay Miklós, karvai¹⁰²
 1680–1688: Gombos Imre, gombosfalvi¹⁰³
 1683: Hajdú János és Kys Mihály¹⁰⁴
 1708: Gombos Imre, gombosfalvi¹⁰⁵

Felhasznált levéltári források

MOL DL	Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény
MOL A 57	Magyar Országos Levéltár. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii
MOL E 156	Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et Conscripti- ones

⁸⁰ FELD 2002, 4–5, 7, 10. A korábbi épület 17. századi, 17. század végi, illetve 18. századi eredete egyaránt felmerült. Az épületszárny 18. századi fennállását az I. katonai felmérés térképe (Coll. XIX. Sect. XI.) is igazolja.

⁸¹ Uo. 10.

⁸² BALOGH 1894, 57.

⁸³ MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 34, No. 54, 55.

⁸⁴ MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 34, No. 56; Fasc. 77, No. 2.

⁸⁵ TÓTH 1996, 104. 1093. sz.

⁸⁶ Uo. 113. 1194. sz.

⁸⁷ Uo. 133. 1421. sz.

⁸⁸ Uo. 198. 2144. sz.

⁸⁹ BÁRCZAY 1891, 88, 146, 149; KEMPELEN 1911, I, 401.

⁹⁰ KUBINYI 1876, 96; SZABÓ 1999, 853.

⁹¹ THALY 1898c, 197.

⁹² 1595: MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 34, No. 57; REISZIG – SARLAY 1903, 633.

⁹³ MOL E 156 (U. et C.), Fasc. 112, No. 2; BALOGH 1894, 59. Balogh Béla szerint 1595-ben Orllé Miklós kapott kapitányi

kinevezést, ezt azonban a hiteles levéltári adatok nem erősítik meg (BALOGH 1894, 116).

⁹⁴ NAGY 1857–1868, VII, 171, 172;

⁹⁵ THALY 1898c, 205–206.

⁹⁶ MOL A 57, 7, 978–979; THALY 1898a, 42; THALY 1898b, 209; REISZIG 1903, 528; BODNÁR 2001b, 142.

⁹⁷ KEMPELEN 1931, X, 345; BODNÁR 2001b, 146.

⁹⁸ 1655: NAGY 1857–1868, IV, 117; REISZIG – SARLAY 1903, 644; 1659: SZAKÁLY 1997, 30; 1665: HANTHÓ 1872, 527; 1668: PAULER 1867, 110; 1671: PAULER 1869, 3.

⁹⁹ BALOGH 1894, 59.

¹⁰⁰ BODNÁR 2001b, 147.

¹⁰¹ SZAKÁLY 1981, 413.

¹⁰² PAULER 1869, 90; THALY 1898c, 232.

¹⁰³ SZENDREI 1890, 363, 368, 539; THALY 1898c, 251; CZIGÁNY 2003, 717; CZIGÁNY 2004, 151; HECKENAST 2005, 161.

¹⁰⁴ BODNÁR 2001b, 158.

¹⁰⁵ MOL A 57, 27, 418–423; NAGY 1857–1868, IV, 420. Ekkor egyidejűleg ónodi várkapitány is.

Irodalom

- ACSÁDY IGNÁC
1888 Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. *HK* 1, 64–85, 246–267.
- BADÁL EDE
1975 Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. VI. *ArsHung* 3: 1, 119–131.
1976 Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. VIII. *ArsHung* 4: 1, 123–136.
- BALOGH BÉLA
1894 *Putnok mezőváros múltja s újabb kora 1881-ig*. Rimaszombat.
- BÁRCZAY OSZKÁR
1891 A Bárczay család leszármazása. *Turul* 9, 85–88, 146–150.
- BÉL MÁTYÁS
1992 *Gömör vármegye leírása (1749)*. Debrecen. (Gömör Néprajza XXXV.)
- BENDA KÁLMÁN
1983 A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: *Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században (Tanulmányok)*. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger, 49–59. (Studia Agriensia 3.)
- BODNÁR TAMÁS
2001a Putnok középkori története 1526-ig. In: *Putnok monográfiája*. Szerk. Bodnár Mónika. Putnok, 107–127.
2001b Putnok története a hódoltság korában. In: *Putnok monográfiája*. Szerk. Bodnár Mónika. Putnok, 128–164.
- BODNÁR MÓNIKA
2005 Putnok és a Serényi család. *A Gömöri Múzeum kiállítási kalauza*. Putnok. (Múzeumi Könyvtár 12.)
- CJH
Magyar törvénytár (Corpus Juris Hungarici). [II. köt.] 1526–1608. évi törvény-czikkék, [III. köt.] 1608–1657. évi törvényczikkék. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. Budapest 1899–1900.
- CSÁNKI DEZSŐ
1890 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest. (Hunyadiak kora Magyarországon VI.)
- CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
1957a I. Rákóczi György 1644-es hadjárata. *HK* 3 (1956) 43–76; 4 (1957) 179–203.
1957b I. Rákóczi György 1645. évi hadjárata. *HK* 4, 101–135.
- CSORBA CSABA
2002 *Regényes váraink*. Budapest.
- CZIGÁNY ISTVÁN
2000 A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárata. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, I. kötet, 287–307.
2001 Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665–1682 (Reformversuche des Militärwesens im königlichen Ungarn, 1665–1682). *HK* 114, 279–301.
2003 Új katonai berendezkedés Magyarországon, 1683–1703 (Neue militärische Einrichtung in Ungarn, 1683–1703). *HK* 116, 714–741.
2004 *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*. Budapest. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.)
- DOBOSY LÁSZLÓ
1975 *Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén*. Miskolc. (Borsodi Kismonográfiák 1.)
1993 Várak, várhelyek Ózd környékén. Putnok – putnoki vár. *Ózdi Vasas. Területi Hetilap* 26: 29, 7.

- ENGEL PÁL
2001 *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia.* [CD-ROM]. Budapest.
- FELD ISTVÁN
2002 *A putnoki Serényi-kastély falkutatási dokumentációja.* Budapest. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Tervtár.
- FÉNYES ELEK
1851 *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta be-tűrendben körülményesen leíratik.* 3. köt. Pesten.
- FORGON MIHÁLY, MIHÁLYFALUSI
2001 *Gömör-Kishont vármegye nemes családdai.* Somorja. (2. jav. kiadás.)
- GEÖCZE ISTVÁN
1894a Hadi tanácskozások az 1577-iki évben. *HK* 7, 502–537, 647–678.
1894b A tűzérési és hadiszer-állomány Magyarországon 1577-ben. *HK* 7, 699–715.
- GERŐ LÁSZLÓ
1955 *Magyarországi várépítéset.* (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről). Budapest.
Gvm.Kat.
1993 *Gömör vármegye katonai leírása (1780-as évek).* Szerk. Csorba Csaba. Miskolc. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 34.)
- GYÖRFFY GYÖRGY
1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* II. D–Gy. Budapest.
- HANTHÓ LAJOS
1872 A Magyar Történelmi Társulat 1872-ik évi szepes-vidéki kirándulása. III. A lőcsei bizottság jelentései. 2. Pauler Gyula jelentése. *Századok* 6, 525–528.
- HAVASSY PÉTER
2001 Adatok a Gömör megyei várak középkori történetéhez (Beiträge zur mittellalterlichen Geschichte der Burgen im Komitat Gömör). *JAMÉ* 43, 287–300.
- HECKENAST GUSZTÁV
2005 *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár.* Budapest. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 8.)
- ILA BÁLINT
1946 *Gömör megye.* III. M–R. Budapest. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. sorozat, 2. szám.)
1976 *Gömör megye. I. A megye története 1773-ig.* Budapest.
- KAPOSSY JÁNOS
1956 Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. I–III. Közzéteszi: Bánrévi György. *MűÉ* 5, 47–53, 190–197, 318–330.
- KARÁCSONYI JÁNOS
1900 *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Budapest. (Reprint: 1995.)
- KEMPELEN BÉLA
1911, 1931 *Magyar nemes családok.* Budapest. I. köt. (1911), X. köt. (1931).
- KENYERES ISTVÁN
2001 A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egri és a szatmári vár fenntartására (Die Rolle der Kameralherrschaften in der Versorgung des ungarischen Grenzfestungssystems. Militärische Entwürfe über die Erhaltung der Grenzfestungen zu Erlau und zu Szatmár). In: *Végvár és ellátás.* Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger, 131–181. (Studia Agriensia 22.)
2002 *XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére.* I–II. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Kenyeres István. Budapest. (Fons Könyvek 2.)
- KOPPÁNY TIBOR
1999 *A középkori Magyarország kastélyai.* Budapest. (Művészettörténeti Füzetek 26.)

- KUBINYI FERENC
1876 Jelentés a Kubinyi család várgedei és nyústai levéltáiról. *Századok* 10, Melléklet, 77–102.
- LUKINICH IMRE
1911 Adatok végváraink fenntartási költségeihez (1647). *HK* 12, 334–337.
- MAGDA PÁL
1819 *Magyar országnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest.
- NAGY IVÁN
1857–1868 *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XIII. Pest. (IV, VII, VIII, IX. kötetek: 1858–1862.)
- NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN
1999 Várak a magyarországi Gömörben (Burgen im ungarischen Gömör). *HOMÉ* 37, 329–348.
- PÁLFFY GÉZA
1995a A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *HK* 108, 114–185.
1995b *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr.
1996 A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *TSz* 38, 163–217.
- PAULER GYULA
1867 Zrinyi Péter. (Életrajz). *Századok* 1, 89–118.
1869 A bujdosók támadása 1672-ben. *Századok* 3, 1–16, 85–97, 166–178.
- REISZIG EDE
1903 Gömör-Kishont vármegye története. In: *Gömör-Kishont vármegye*. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 449–558. (Magyarország Vármegyéi és Városai)
- REISZIG EDE – SARLAY SAMU
1903 Gömör-Kishont vármegye nemes családai. In: *Gömör-Kishont vármegye*. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 632–660. (Magyarország Vármegyéi és Városai)
- Révay Jel.*
Révay Ferenc jelentése a magyarországi végvárak állapotáról 1588-ban. *TT* 17 (1894), 29–50.
- RML*
Középkori leveleink (1541-ig). Szerk. Hegedűs Attila és Papp Lajos. Budapest 1991. (Régi Magyar Levéltár 1.)
- SERESNÉ SZEGŐFI ANNA (összeállította)
1981 *Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozó törvényhelyek mutatója 1000–1949*. Miskolc. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 14.)
- SZABÓ ANDRÁS
1999 Az 1588-as szikszói csata és Propagandája. *HK* 112, 851–860.
- SZABÓ JÁNOS GYÖZÖ
1983a A végvári szervezet néhány kérdése Eger tükrében. In: *Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században (Tanulmányok)*. Szerk. Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 133–146. (Studia Agriensia 3.)
1983b Felső-Magyarország eltűnt végvárai. *Az Egri Vár Híradója* 18, 26–45.
- SZAKÁLY FERENC
1981 *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest.
1997 *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.)
- SZALAI BÉLA
2001 *Magyar várak, városok, falvak metszeteiken 1515–1800*. I. *A mai Magyarország*. Budapest.

- SZENDREI JÁNOS
1888 Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. *HK* 1, 86–103, 416–430, 617–631.
1890 *Oklevéltár Miskolcz város történetéhez 1225–1843*. Miskolcz. (Miskolcz város története és egyetemes helyirata III.)
- SZILÁGYI SÁNDOR
1879 *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Budapest.
- SZÜCS JENŐ
1990 *A szepesi kamarai levéltár 1567–1813*. Szerk. Varga János. Budapest. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. I. Levéltári leltárak. Kincstári levéltárak 7.)
- H. TAKÁCS MARIANNA
1970 *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század)*. Budapest.
- [THALY KÁLMÁN]
1898a A karvai báró Orlay-család nemzedékrendje. *Turul* 16, 42.
1898b A br. Orlay és gr. Serényi család. *Századok* 32, 200–229.
1898c A br. Orlay és gr. Serényi család zábláthi levéltárából, 1566–1718. *TT* 21, 193–292.
- TÓTH PÉTER
1996 *Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. I. 1571–1579. Miskolc. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 35.)
- U. et C.*
Urbaria et Conscriptiones. Művészettörténeti adatok. 3, 6, 7/1–2. füzet. Budapest 1970–1984. (A MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. 6, 18, 19.)
- VÁLYI ANTAL
1799 *Magyar országnak leírása*. 3. köt. Budán.
- VENDE ALADÁR
1903 Gömör-Kishont vármegye községei. In: *Gömör-Kishont vármegye*. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 25–107. (Magyarország Vármegyéi és Városai)
- ZsO
Zsigmondkori oklevéltár. I–III. Összeáll. Mályusz Elemér – Borsa Iván. Budapest 1951–1993. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3, 4, 22.)

SEBESTYÉN SÁRKÖZY

Eine verschwundene Grenzburg im Komitat Gömör: Putnok

Eine Burg im nordostungarischen Marktflecken Putnok erscheint erst 1561 in den schriftlichen Quellen – an ihrer Stelle stand früher vielleicht ein Herrenhaus der Besitzerfamilie, die sich nach der Ortschaft nannte. Die Putnokis fielen dann 1566 beim König in Ungnade und die Burg wurde als königlicher Besitz in das gegenosmanische Grenzburgsystem integriert. Nach 1570 errichtete man hier die erste nach italienischem System geplante Steinbastei – sie wurde zuerst 1577 erwähnt und ihre Stelle sucht man in Südosten des Geländes. Südlich von der Kernburg stand schon früh eine äußere Befestigung mit Palisadenumwehrung. Über die Anlage, die in den Kämpfen des 17. Jahrhunderts oft eine wichtige Rolle spielte, besitzen wir aus den Jahren 1639 und 1667 je eine authentische Darstellung, sowie noch eine Vermessung aus dem Jahre 1669. Diese graphischen Quellen deuten einhellig darauf hin, dass hier die Familie Orlay etwa am Anfang des 17. Jhs. eine regelmäßige quadratische Befestigung mit vier gemauerten, sog. italienischen Basteien erbauen ließ. Die während der Belagerung von 1684 schwer beschädigte Burganlage besaß noch bis 1713 eine militärische Funktion, danach entstand hier ein Schloss der Familie Serényi. Einige ältere Bauteile – wie die südöstliche Eckbastei – standen noch bis 1846, als der Ostflügel des heutigen Baus errichtet wurde. Die heutige Form des Schlosses datiert aus 1867. Die 2002 durchgeführte Bauforschung fand im Gebäude schon keine bedeutenden Reste des 16.–17. Jhs. mehr.

Tábori erődítések a végvári háborúk korában

A tábori erődítmények kutatása nem új dolog a magyar régészet körében: a Rákóczi-szabadságharc erődítményei közül Nováki Gyula és Terei György már többet felmért, illetve megkutatott.¹ A későbbi (19–20. századi) tábori erődítményekkel pedig több szerző is foglalkozott.²

Azonban, ha a 16–17. századról beszélnek az emberek, és az erődítmények kerülnek szóba, akkor mindenki tornyos, bástyás, vastag és magas falakkal, oromzatokkal, pártázatokkal és lőrésekkel ellátott várakra, erődített kastélyokra, templomokra és udvarházakra gondol.

Néhányan még emlékeztetnek idéznek azokat a kevésbé ismert elemeket is, mint például a falvak és a városok köré húzott palánkfalakat, a Rába és a Zala völgyének visszaduzzasztott vizeit, a partokon és az észak-magyarországi erdőkben kialakított úttorlaszokat is, amelyek mentén mindenfelé apróbb figyelőbódék, tornyocskák; górék és vigyázóházak álltak.

Ezen építmények azonban csak egyik – bár természetesen a jelentősebb – részét képezték a kor erődítési módszereinek: hiszen már akkor is megkülönböztettek egymástól két, alapvetően különböző erődítési formát: modern szóhasználatlal élve az állandó (állam-) és a tábori erődítési rendszereket.

Állandó (vagy állam-) erődítés kifejezés alatt értjük azon eljárások összességét, amikor még békeidőben; vagy a háború kirobbanása után, de még a közvetlen harccselekmények előtt, a hadművelleti területektől távolabb; előre kialakított elképzelések és tervek alapján, az állam (vagy ekkor még akár egyes személyek) védelmére központi irányítással hoznak létre egy-egy védelmi rendszert. Az építkezéseket ilyenkor központi-lag irányítják és szervezik, mérnökök ellenőrzik a közvetlen végrehajtást, és központilag előre ki-

jelölt csapatok foglalják el a számukra meghatározott őrhelyeiket.

A tábori erődítésekre viszont a fentiek egyike sem jellemző. Ezekben az esetekben a felvonuló mezei (tábori-) hadseregek a saját feladataik biztosítása céljából, saját erejükből és eszközeikkel, saját és a helyszínen talált anyagokból végzik el az erődítési munkálatokat. Általában mérnök sincs a helyszínen, mindössze a tisztek által korábban megtanult elveket alkalmazzák az építkezések során.³ Ezekre az erődítések általában nem jellemző az előre kijelölt helyszín. Azon a helyen építik fel ezeket a védműveket, ahol a sereg éppen éjszakázik, csatát vállal, vagy amelyik várat éppen ostrom alá fogja.

A kétféle erődítést nem lehet egymástól a felhasznált építőanyagok alapján megkülönböztetni. Hiszen a váraknál (állandó erődítés) is alkalmaztak a kő és a téglával mellett fát és földet is a sáncok építéséhez, míg a tábori erődítésekénél is felhasználták a már álló kő- és téglafalú épületeket a harcoló felek.⁴

Sokkal jobban elkülöníthetőek egymástól ezek az erődítmények a méreteik és általában az alkalmazásuk időtartama alapján. Míg az állandó erődítések zömét általában hosszabb ostromok kivédésére alkalmas méretekben készítették, több éven át több száz, esetenként több ezer ember bevonásával, addig a tábori erődítések csak akkoraak voltak, amelyek egy-egy csata alatt védelmet nyújthattak a bent levőknek, és rövid idő (akár egy este, de maximum 1-2 hét) alatt kiépíthetőek voltak. Míg az államerődítés elemeit hosszabb távra (évekre, évtizedekre) tervezték, addig a tábori erődítések csak egy hadjárat, egy ostrom vagy egy éjszaka idejére készültek.⁵

A tábori erődítéseket feladatuk alapján több csoportba lehet osztani:

¹ Pákozdi-Tóvár és hosszanti sáncok: TEREI 1998, 32–35; a dunántúli erődítésekről összefoglalóan: NOVÁKI 2004; Nyergesújfaluról: NOVÁKI 2005; Sopronbánfalva-Várhegy: NOVÁKI 1996.

² *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920) c. konferencia.* Nyíregyháza, 2004. november 26–27. Tanulmánykötete hasonló címen jelent meg. Szerkesztője: Dr. Frisnyák Sándor és Dr. Csuhák György. Nyíregyháza – Zürich, 2004. E témával foglalkozik még: JUHÁSZ 2004; *Magyar erődépítéset.*

³ Több esetben felhasználták a helyszínen megtalált régebbi erődítéseket; mint például 1690-ben Erdélyben, a Bisztrica völgyében, ahol a parancsnokság a helyszínen talált római erőd sáncai között vert tábor. KISARI 2000, 101. térkép.

⁴ Például az 1604. évi oszgyáni csatában a hajdúk egy része a falu körüli kerítést erősítette meg, míg másik része az oszgyáni kastélyban épített ki magának védőállásokat. NAGY 1961, 126. De a waterloo-i csatában az angol gyalogság leg-erősebb erődítménye is az arcvonal előtt álló, kőépítményű Hougoumont-kastély volt, ahol az angolok a kerítés falába lőrészeket vágtak, amely erődítés kihasználásával a helyőrsége megvédte a támpontot a francia gyalogság negyedének rohamaival szemben.

⁵ Természetesen, akadnak ellenpéldák; például Zrínyi-Újvár vára, mely – bár állandó erődnek szántak – nem állt tovább 3 évnél (1661–1664).

A keresztény hadseregek általában a Duna vonalában vonultak fel, így a legjelentősebb táboruk is ott volt található. Ez pedig a győri, amelyet többször is felhasználtak a Magyarországra vonuló csapatok. A város köré épített sáncrendszernek két ábrázolása is fennmaradt, sajnos, pontosabb évszám-meghatározás nélkül.⁸

Ilyen erődített tábor épült 1600-ban Nagykanizsa mellett, Pétervárad körül 1692-ben.⁹ Rakamaz térségében egy hatalmas sáncrendszert készített Souches tábornok 1660-ban, amely Rakamaz és Tímár között indult a Bodrogtól, majd több holtág vizét is a védvonalban hasznosítva, a mai Tiszanagyfalutól délre érte el ismét a Tiszát (*1. ábra*).¹⁰ Ugyanő 1661-ben Szőny mellett, 1663-ban pedig Szerencs mellett emeltetett egy-egy erődített tábor.¹¹

II. Rákóczi Ferenc emlékirataiban említi, hogy a Tisza gorzsi kanyarjában egy olyan helyen emeltetett erődített tábor, ahol már I. Rákóczi Ferenc 1670-ben is készíttetett egy sáncot.¹²

Az erődített táborok másik fajtája, amikor a hadsereg egy vár ostromának kezd neki, és csapatainak védelméül magát sáncokkal veszi körül. Ezen erődítmények közül talán leghíresebb a budai keresztény tábor körbevevő sáncrendszer volt, amely a Rózsadomb-Svábhegy-Kelenföld-Gellérthegy vonalon futott.¹³

Hasonló méretű ostromtáborokat építettek a keresztények Esztergom környékén. 1683-ban ez a védővonal a Körtvélyesi-szigettől a Strázsa-hegyen és a Látó-hegyen egészen a Helemba-szigetig ért.¹⁴ Ennél is hatalmasabb méretű tábor készítették 1595-ben, amikor a Duna jobb partján több km hosszan futott a sáncrendszer Táltól majdnem a mai Csenkei hídig.¹⁵ 1604-ben a bal parton volt a nagyobb tábor: Párkánytól egészen Tát magasságáig futottak a védőállások.¹⁶

Ezeknek a megerősített táboroknak két kis állása a mai napig felfedezhető: a Prímás-szigeten légi fotókon lehet kimutatni egy kis ötszögletű

sáncot, míg a Nyáros (Nyárasd)-szigeten a mai napig áll egy ugyanilyen, ötszögletű védőmű.¹⁷

A váci török tábor, a hegyen készült erődítményekkel együtt megörökítette egy 17. századi térkép.¹⁸

Eger környékén egyrészt az Almagyar falu köré épített, másrészt pedig az 1688. évi ostrom során készített erődített keresztény táborról van információnk.¹⁹

Ismerünk erődített tábor Hegyesd alól is. 1562-ben, amikor a keresztények ostromolták a törökök által elfoglalt várat, a támadók a saját biztonságuk érdekében a hegy keleti lábához két kisebb sáncerődöt is építettek, amelyek 250 m oldalhosszúságú, négyzetes alaprajzú építmények voltak, sáncsal és árokkal körülvéve. A vár felé néző bejárataikat 2 kör alakú sánc óvta, amelyekben elfért 1-1 sáncpuska.²⁰

A harci állások. A török háborúk során a tábori erődítések közül legnagyobb számban talán ezt a típust készítették. Hiszen ide kell sorolni valamennyi sáncsal és árokkal, vagy palánkkal védett és megerősített lövegállást, amelyekbe az ostromágyukat telepítették; a lövészállásokat, mindazokat a redoutokat, csillagsáncokat és kiserődöket, amelyeket az ostromló seregek építettek, a támadásukat segítő. Ilyen erődítések minden komolyabb várostornál megtalálhatóak voltak, Budától kezdve Esztergomon, Szigetváron és Kanizsán keresztül egészen az olyan várakig, mint Hatvan, Visegrád vagy Drégely.²¹ Sőt, talán még Sajónémeti vára mellett is fennmaradt egy ilyen ágyúállás, még a huszita korból.²² (A Sajónémetivel kapcsolatos fejtegetést lásd ugyanebben a kötetben, Feld István cikkében.)

Az Zrínyi-Újvárról készült egyetlen hiteles metszeten pedig mind a védőket támogató keresztények, mind az ostromló törökök tábori erődítései jól kivehetőek.²³

Ugyancsak a várostromok tábori erődítései közé tartoznak azok az árkok, amelyeket a roha-

⁷ Az ostromseregek sáncait is a saját védelmük érdekében készített erődítménynek kell tekintenünk, hiszen ahogy Domokos György idézi: „*contrevallation*: árok mellvéddel, amely az erőddel szemben van felhányva, itt-ott fél Redoutokkal ellátva, amellyel az ostromlók a kitörések ellen biztosítják magukat” „*circonvallation*: az ostromlók erődítménye, ... amely megakadályozza, hogy az ostromlótaknak felmentés érkezzon.” DOMOKOS 1986, 106.

⁸ KISARI 1998, 45, 46. térkép.

⁹ KISARI 2000, 411 (Pétervárad) és 419 (Kanizsa) térkép.

¹⁰ A térkép: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, (továbbiakban: MTKCs) T. 4126. Címe: *Grundris des Feldt-läger der Kaiserl. Armee...*. Közölve: CSORBA 1980, 140.

¹¹ A szőnyi tábor: MTKCs T. 525. jelzet alatt; míg a szerencsi tábor: CSORBA 1980, 142.

¹² FODOR 1956, 101.

¹³ Az erről tanúskodó térképek többek között: KISARI 2000, 25, 247, 248 stb. térkép.

¹⁴ SZAKÁCS 1999, 44.

¹⁵ KISARI 2000, 374. térkép.

¹⁶ KISARI 2000, 243. térkép.

¹⁷ *MRT* 5, 8/23 lelőhely (Nyáros-sziget) és 8/33 (Felső-sziget [Prímási-sziget]) lelőhely.

¹⁸ KISARI 1998, 53. térkép.

¹⁹ BARCSAY 1938, 43. és 50. metszet.

²⁰ HANGODI 2001, 72.

²¹ Visegrád: Buzás Gergely és Szőke Mátyás szíves szóbeli közlése, Drégely esetében pedig Majcher Tamás előadása a drégelyi várban, illetve BOROVSKY É.N., 39.

²² Alaprajza: NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 125.

²³ MOL Eszterházy-család levéltára. MOL T-2 No. 64. Közli: HRENKO 1979, 126.

2. ábra, Ostromárkok és lövegállások ábrázolása Esztergom környékén (BASICS é. n., 29; MTKCs T. 5768)
 Abb. 2. Die Darstellung von Belagerungsgraben und Geschützstellen in der Umgebung von Esztergom
 (BASICS é. n., 29; MTKCs T. 5768)

mozó gyalogság védelmére ásattak mind a keresztény, mind az oszmán parancsnokok (2. ábra). Ezeknek a többé-kevésbé szabályos rendszerét a nagyobb várak ostrommetszeteiről ismerjük: Bécstől Érsekújváron, Esztergomon, Budán, Székesfehérváron keresztül Pécsig, Nándorfehérvárig, Nagyváradig.

Valószínűleg a *nyílt csaták* nagyobbik részében is építettek védőállásokat a szembenálló felek.

Tudjuk, hogy a mohácsi csatában (1526) az oszmán ágyuk előtt valamilyen *stechaldo* (a szerző értelmezése szerint kerítés) húzódott, illetve, hogy a törökök az ágyúk elé föld- és sövényáncot emeltek.²⁴ Négyesi Lajos a csatateret érintő kutatásai során egy olyan egyenes árkolás nyomait találta meg, amely akár a magyar ágyúk elé húzott tábori erődítmény része is lehetett.²⁵ Valószínűleg ennek a védelmi rendszernek lehetett a része az a két árok is, amelyekben később az elesett magyar katonák tetemeit megtalálták.

A mezőkeresztesi csatában (1596), egy angol követ jelentése szerint először a janicsárok támadták meg a keresztények sáncait, de eredménytelenül. Utóbb a keresztények elnyerték a törökök sáncait és onnan azokat nagy öldökléssel visszacsorították.²⁶ Azaz a két birodalom főszeregeinek összecsapása előtt mindkét fél megerősítette a saját kiindulási és tüzérségi állásait.

Az 1597. évi váci csatában a török erősített táborral szemben a felvonuló keresztény hadsereg is épített tábori erődítéseket, négy hegy ormán négy erőddel. Kjátib Cselebi szerint: „a tábor egyik oldalán a Duna, a másik oldalán nagy meredek hegy volt, előtte pedig mély árkot ástak. A halmokon bástyákat állítottak, melyeket ágyúkkal, puskákkal annyira megraktak, hogy lehetetlen volt ellenük menni.”²⁷ Látható, hogy ebben az ütközetben mind a táborban álló török csapatok, mind az ellenük felvonuló keresztény seregek nagyméretű tábori erődítési és műszaki hadsín-

²⁴ B. SZABÓ 2005, 599.

²⁵ Ennek az ároknak írott adatát is megtalálta: Lufti pasa szerint egy kém jelentette, hogy a magyarok „egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, a másik vége a Dunáig nyúlik”. NÉGYESI 1994, 67.

²⁶ FODOR 1988, 561.

²⁷ TÓTH 1989, 22.

tér-előkészítési munkákat végeztek az egyhetes csatározások megkezdése előtt.

Tudjuk, hogy a táti csata (1685) előtt a török vezér, kimozdulva az esztergomi erődtített táborából, a táti mocsarakig vonult és ott, annak keleti oldalán újból elsáncolta magát.²⁸

A nagyharsányi csata (1687) előtti manőverezések alkalmával mindkét fél többször is megerődtítette az általa éppen kiépített táborát; illetve mindkét fél, részben a Dunán, részben a Dráván a saját összeköttetéseinek biztosítására egy-egy erődtített hídfőt is készített. A törökök, amikor látták, hogy a csata vesztesre áll, a visszavonulás során még egy újabb, hevenyészett sáncot is készítették, ahol az előrenyomuló császáriak feltartóztatását tervezték.²⁹

A nagyobb összecsapások idején a sáncok építése annyira általános volt, hogy hiányát általában szóvá is tették. Például az oszgyáni csatában (1604) Ciro Spontoni megemlíti, hogy Németi, a hajdúk kapitánya „több, mint egy hónapig ott volt, de nem csinált jó sáncokat, ahova elhelyezhette volna a lövészeket és az ágyúkat...” Amikor pedig mégis készítettek védműveket a hajdúk, akkor parancsnokuk „a sáncokat a hadtudománnyal ellentétesen készítette el, mivel az árkot nem az ellenség felé, hanem saját csapatai felé ásatta.”³⁰

Talán ide, talán a *mozgást gátló akadályok (műszaki zárak)* kategóriájába sorolandó a tábori erődtítésnek egy különleges kategóriája: amikor a gyalogság szekéren ment a csatába, és azokból a szekerekből alakított ki védővonalat: a szekereket, illetve az ágyúkat láncsal kötötték össze, hogy ott az ellenség ne tudjon áthatolni.

A tábori erődtítmények közé sorolhatjuk az összeköttetést és híradást biztosító építményeket is. Bár ilyen jellegű híradóvonalak a végvári rendszer elemei között is megtalálhatóak voltak (például a Hajdúságban, Körmend vidékén, vagy a máig 'Harangod' néven ismert vidéken), legalább egy esetet ismerünk, amikor a felvonuló hadsereg a saját hátsó vonalai mentén híradótornyok láncolatát hagyta maga mögött. Amikor 1661 augusztusában a választófejedelem hadserege Souches tábornok vezetésével Szöny mellett táborozott, akkor a komáromi vár jobbparti hídfőjével, a Szent Péter-palánkkal való kapcsolattartás biztosítása végett négy híradótornyot építtetett a táborra és a vár közé (3. ábra).³¹

Valószínűleg ugyanilyen előretolt figyelő- és híradóállások emlékét őrzi a szerte Magyarorszá-

3. ábra. Híradótornyok a komáromi vár és Souches tábornok szőnyi táborra között (MTKCs T. 525)

Abb. 3. „Kommunikationstürme“ zwischen der Burg von Komárom und dem Feldlager des Generals Souches in Szöny (MTKCs T. 525)

gon megtalálható számos Leshegy, Őrhegy, Strázsahegy stb. helynév egy része is. Bár sok bizonytalan adat van ezek között, az például bizonyos, hogy az Esztergom melletti Kis- és Nagy-Strázsahegy a keresztények által épített előretolt figyelőpontok után kapta a nevét. Ugyanilyen állás volt a Vaskapura vezető úton, az ún. Sípólóhegy lelőhelyen is.³²

Láthatjuk tehát, hogy az ország területén igen sok helyen akadáhatunk 16–17. századi tábori erődtetések nyomaira, azonban az alapvető forrásokból nem sokat tudunk meg arról, hogy vajon ezek az erődtítmények hogyan néztek ki. Bár vannak írásos, képi és régészeti bizonyítékaink is, ezek még összevetve sem biztosítanak egyelőre olyan forrásmennyiséget, hogy meggyőzően tudjuk ismertetni e különleges erődtítménytípust.

Forrásaink közül elsősorban az írott emlékeket kell számba vennünk: ezeknek a legnagyobb része korabeli újságcikk, visszaemlékezés és beszámoló, amelyek forrásértéke nagy, ám belőlük az egyes erődtítményekről részletes leírást nem nagyon kapunk. A katonai jelentések már részletesebben ismertetik az egyes erődtítési elemeket. A legrészletesebb leírásokat leginkább azokból a tankönyvekből kaphatjuk, amelyekből a katonai

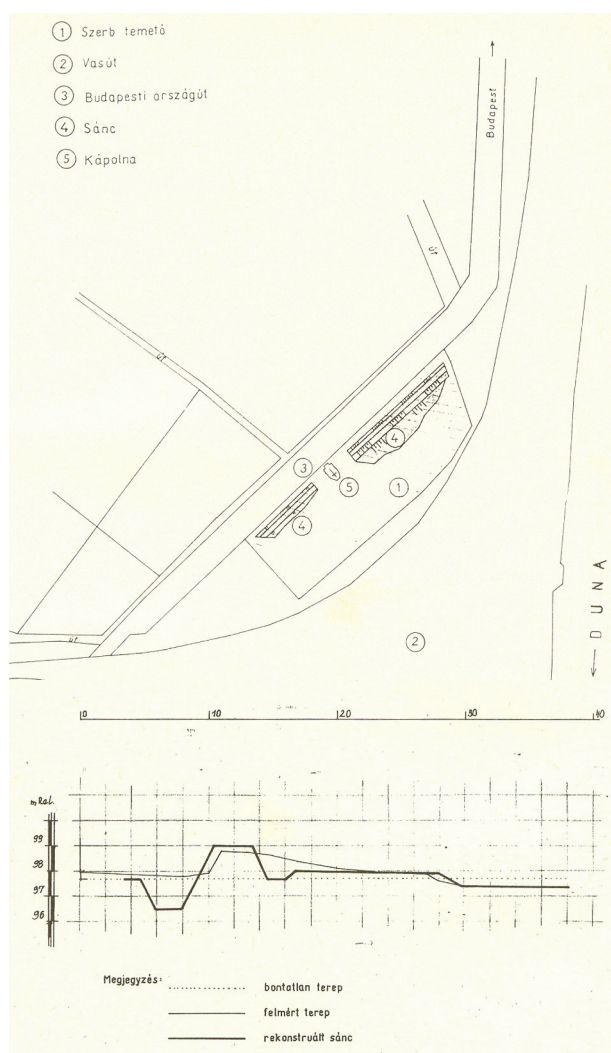
²⁸ VILLÁNYI 1892, 695.

²⁹ SZITA 1987 idézi a különböző beszámolókat, amelyek közül a sáncokat említi: 410, 416, 423–427.

³⁰ NÉGYESI 2005, 59.

³¹ A tábor térképe: MTKCs T. 525.

³² MRT 5, 8/132 (Strázsahegy), 8/62 (Sípólóhegy) lelőhely.

4. ábra. a: Az 1687. évi nagyharsányi csatában a keresztények által épített mohácsi sáncok alaprajza. b: A sánc jelenlegi és rekonstruált keresztmetszete (KUTI – ÚJVÁRI 1989 nyomán)
Abb. 4. Die Wallanlage in Mohács, errichtet von den Christen vor der Schlacht bei Nagyharsány, 1687.
a: Grundriss, b: Querschnitt des heutigen und der rekonstruierten Zustandes (nach KUTI – ÚJVÁRI 1989)

tiszteket oktatták. Igaz, ezek egyedi esetekkel nem foglalkoznak, és a magyar hadszínteret meg sem említik, azonban ezekben található meg azok az előírások, amelyek alapján a hazánkban harcoló külföldi tisztek a védműveket megépítették. A tankönyvek közül a leghíresebb talán a francia Vauban marsall könyve volt. Elméleti műveiből megismerhetjük az ostromok során a támadók által feltétlenül használt tábori védművek fel-

építésének előírásait: a gyalogsági közelítő árkok olyan szélesek legyenek, hogy bennük legalább 5-8 katona elférjen egymás mellett, és olyan mély, hogy még a fejük se látszódjon a terepszint fölé.³³ Azaz legalább 4-5 m széles és 2 m mély kellett, hogy legyen egy-egy ostromárok. A tűzérési állások mellvédje pedig az ágyúk előtt minimum 1 m, két löveg között pedig minimum 1,5 m legyen. (Ezt a magasságot vagy földsáncokkal, vagy földdel töltött ágyúkasok telepítésével biztosították.) Az ütegállások köré húzott árkok – ha egyáltalán létesültek ilyenek; mert a metszetekből úgy tűnik, igen sokszor elhagyták ezek kiásását – mérete nem volt pontosan meghatározva, az mindig a rendelkezésre álló munkászekerek számától függött; a lényeg az volt, hogy se a gyalogság, se a lovasság lendületből azon át ne tudjon jutni.

A képi ábrázolások megerősítik az írott dokumentumokat: ahol ilyen tábori állásokat feltüntetnek, ott azok mindenhol elég mélyek és szélesek számos ember egyidejű biztonságos befogadására, illetve az ellenséges lövedékektől való oltalmazására.³⁴

Sok metszeten feltűnnek azok a figyelő- és őrtornyok, amelyek az ellenség meglepetésszerű támadása ellen biztosították a táborn, illetve a veszélyeztetett útvonalakat.

A metszetek és az írott források azonban csak a védművek külalakját, körülbelüli formáját és elhelyezkedését adják meg. Ezek alapján tudjuk rekonstruálni, hogyan látták a kortársak ezeket a tábori védműveket, azt azonban nem, vajon hogyan készítették ezeket, milyen volt a szerkezetük, méretük, formájuk stb.

Sajnos, török kori tábori erősítések régészeti kutatásáról vajmi csekély esetben hallunk:

– a mohácsi csatater kutatása során Négyesi Lajos légi fotók elemzése eredményeként felfedezett egy egyenes árkot, amelyet ő ugyan a mohácsi csatánál korábbinak vélt, azonban úgy gondolta, hogy ezt a korai árkot a keresztények a saját lövegsoruk védelmére felhasználták. Azaz, egy korábbi előnyös alakulatot tábori erősítésként használtak ki a magyar királyság katonái.³⁵

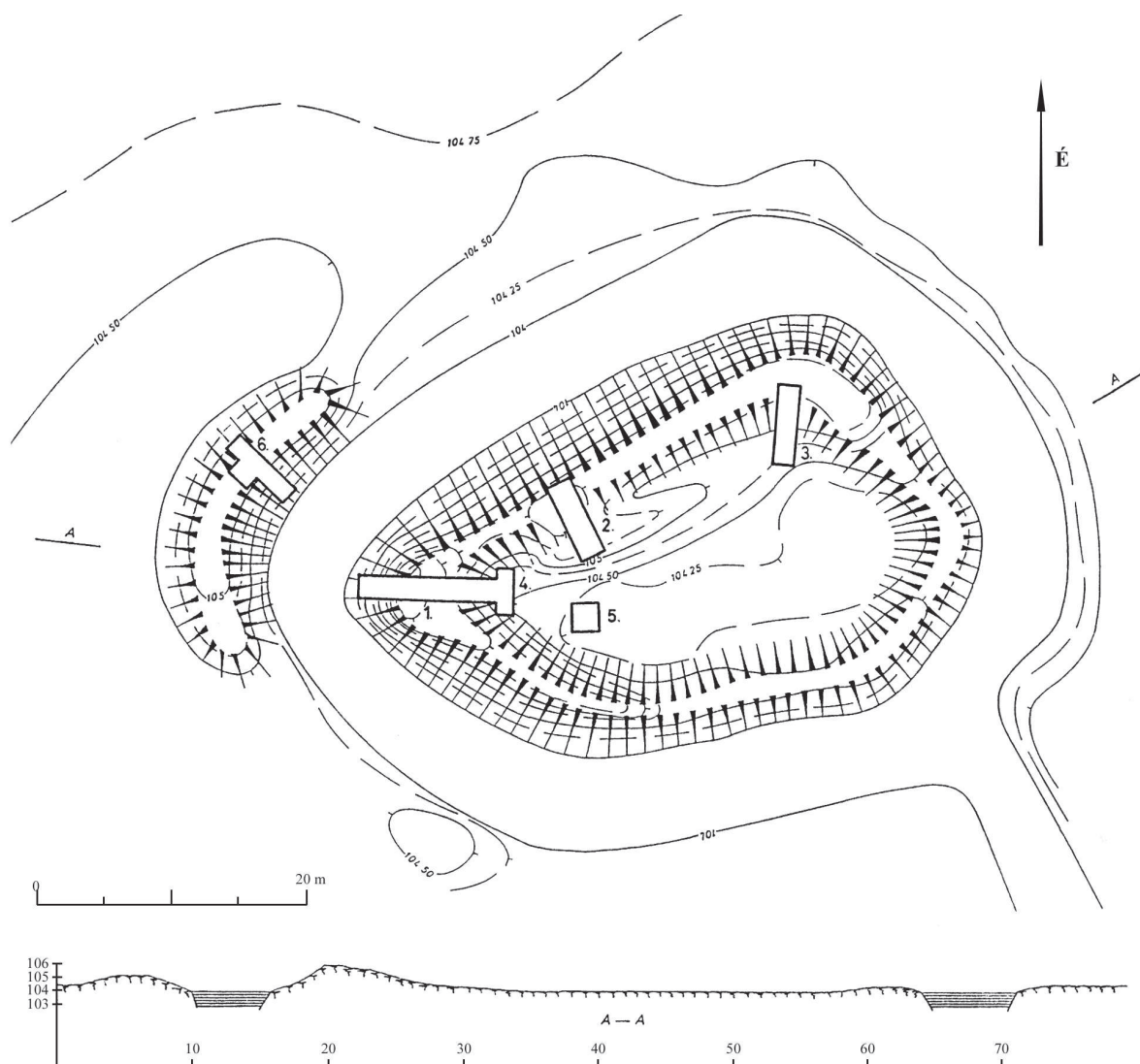
Ugyanezen a csatateren tárt fel Papp László két tömegsírt, amelyekben elesett magyar katonák földi maradványai feküdtek. A tömegsírként felhasznált árkokat a kutató a magyar lövegek elé ásott védőárokkal, illetve a keresztény tábor védőárkaival azonosította.³⁶ A kutatások során meg-

³³ A marsall ostrommódszerét legjobban DOMOKOS 1986 mutatja be; átfogó, népszerűsítő formában pedig többek között STURM 1737; *Vauban*; FAUCHERRE 1990.

³⁴ Számos példát lehet találni az ilyen jellegű ostromerősítésekre Buda (GEREVICH 1966, képmelléklet) és Esztergom esetében (például BASICS é. n. 28: MTKCS T. 4566 metszet).

³⁵ NÉGYESI 1994, 67–70.

³⁶ PAPP 1979, 465–466.

5. ábra. Pákozdtóvár. A fehérvári út ellenőrzésére emelt kuruc ágyúállás a Velencei-tó partján (TEREI 1998 nyomán)
Abb. 5. Pákozdtóvár. Geschützstelle vom Anfang des 18. Jhs. zur Kontrolle der Landstraße am Ufer des Velence-Sees
(nach TEREI 1998)

állapította, hogy az I. számú árkot 14,5 m hosszán, 2,2-2,5 m szélességben, maximálisan (a mai járósínhez mérten) 155 cm mélységben ásták ki, míg a II. számú, tömegsírnak helyet adó árkot 8,5 m hosszán, 2,3-2,65 m szélességben és 145-150 cm mélységben ásták ki.³⁷ Azaz, akár ágyúk előtti akadályról, akár a tábor köré ásott árokrendszer-ről van szó, a régészeti kutatások bebizonyították, hogy a mohácsi csatamezőn a keresztények által ásott tábori védművek, bár gyengék voltak egy módszeres ostrom elhárítására, meglepetésszerű támadás vagy roham feltartóztatására – megfelelően képzett és elegendő számú lőfegyveres gyalogság esetén – alkalmasak lehettek volna.

Kivételes szerencsének kell tartanunk, hogy az 1687. évi nagyharsányi (villányi) csata helyszínének kutatása során a mohácsi keresztény hadibázis védelmére épített tábori erődítményrendszer sáncait a területet vizsgáló régészek felismerték és felmérték (4. ábra). A vizsgálatok alapján kiderült, hogy ez a sáncrendszer átlagosan 22 m talpszélességű (14-23 m között ingadozó), 4 m koronaszélességű, nyugaton 1:1, keleten 1:10 hajlásszögű építményként jelentkezik a felszínen. A kutatók számítása szerint a császári gyalogságnak két nap állt rendelkezésére a védőrendszer kiépítésére, így napi 5 m³/fő kitermelési teljesítmény vált szükségessé.³⁸

³⁷ PAPP 1979, 456–462.

³⁸ KUTI – ÚJVÁRI 1989, 93–94.

6. ábra. Az esztergom-sípólóhegyi őrhely a korabeli metszeten (BASICS é. n., 28; MTKCs T. 299).
Abb. 6. Die zeitgenössische Darstellung des Wachturmes auf dem Berg Sípólóhegy in Esztergom
(BASICS é. n., 28; MTKCs T. 299)

Az erődítmények ellen vagy utak zárására létesített ágyúállások közül igen keveset ismerünk Magyarországon, azok közül is az egyik kuruc kori. Két ismert az Esztergom környéki szigeteken maradt meg, egy Fehérvár ellen épített útelzáró lövegállás pedig Pákozd mellett.³⁹ Feltárás csak az utóbiban folyt. Terei György kutatása alapján tudható, hogy a kicsiny erődítményt övező árok mélysége 1,5 m, míg a sánc magassága 1,35 és 2 m között változott. Bár a régész a védmű sáncait több helyen átvágta, abban belső szerkezetnek, gerendaváznak vagy kőfalnak nyomát sem találta (5. ábra).⁴⁰

Az összeköttetést és figyelést biztosító építmények formájáról még kevesebb adattal rendelkezünk. Bár számos esztergomi ostrom-metszeten feltűnnek ezek az építmények – legjobban talán J. S. Sandrart metszetén látszanak –, az ábrázolások hitelességével kapcsolatban azonban kritikák merülhetnek fel (6–8. ábra).⁴¹ Hiszen, bár a Sípólóhegyen fekvő állás alaprajzát a későbbi dúlások miatt már nem lehet pontosan megállapítani, annyi bizonyosnak tűnik, hogy azon a helyen nem a metszeten előszeretettel bemutatott kis fatornyocska állt.

Láthatjuk tehát, hogy a török háborúk idején is számos tábori erődítményt emeltek a harcoló csapatok: mind a várak ostrománál (saját védelmükre és a támadásaik hatékonyabbá tétele érdekében), mind a mezei ütközetekben (táborukat és kiindulási állásaikat biztosítandó). Felvonulásaik alkalmából is számos alkalommal húztak táboruk köré erődítményeket, és emeltek híradótornyokat az összeköttetés biztosítására.

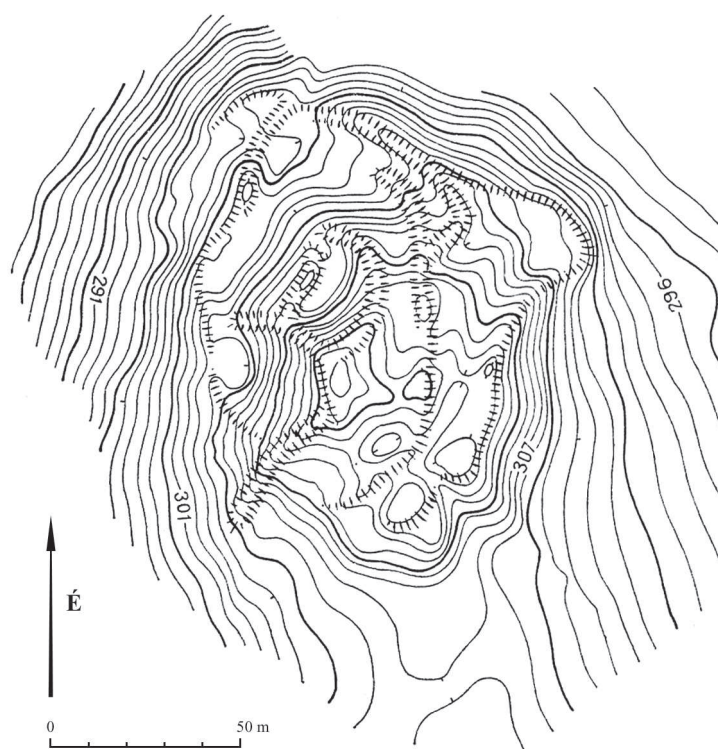
Ezen erődítmények részletesebb kutatása rendkívül nehéz feladat. Hiszen a várak köré épített erődítések (akár a védők, akár a támadók részére készültek) jelenleg már általában a városok beépített belterületére esnek, így felszíni nyomaik nem nagyon maradtak (néhány szerencsés esetet, mint például az esztergomit, leszámítva). Így kutatásuk csak a városi régészet keretei között lehetséges; rendkívül szűk árkok és szelvények metszeteiben kell felismerni a bizonytalan rétegrajzból, hogy a beásások vajon tényleg egy tábori erődítmény árkát vagy szerkezetét jelölik-e.

A nem beépített területeken fekvő erődítmények kutatását segíthetik elő a régészeti célú, rendszeres, topográfiai bejárások, illetve a jelenleg

³⁹ Ami miatt meg kell itt említenünk ezt az erősséget, annak oka az, hogy csak ezen a helyen készült sáncátvágás, így ez az egyetlen hiteles forrásunk a 17–18. századi tábori védművek szerkezetére.

⁴⁰ TEREI 1998, 32–33. (Az alaprajz és az eredmények közlésének engedélyezését ezúton is köszönöm.)

⁴¹ A metszet leltári száma: MTKCs T. 299. Közli: BASICS é. n. 28.

7. ábra. Esztergom-Sípolóhegy. Az őrhely modern felmérése. (MRT 5, 201)
 Abb. 7. Esztergom-Sípolóhegy. Die moderne Vermessung des Wachturmes (MRT 5, 201)

8. ábra. Az esztergomi Sípolóhegy jelenlegi formája
 Abb. 8. Esztergom-Sípolóhegy. Die heutige Form des Berges Sípolóhegy

rendkívül fellendülőben levő légi régészet. Az egyre jobb minőségű és szaporodó légi felvételeken a kutatók egyre-másra ismerhetik fel a különféle, ismeretlen korú erődítéseket, amelyek egy része akár török kori tábori erődítmény is lehet.⁴² Természetesen, ezen felismerések után következnie kell a gondos felszíni bejárásnak, majd az ása-

tásnak, hogy egyértelműen bizonyítható legyen az erődítmény kora és feladata.

Ennek az erődítménytípusnak a jobb megismeréséhez még számos feladatot kell elvégezni. A módszerek már kialakultak, így „csak” meg kell keresni a terepen a jelenségeket, dokumentálni, majd publikálni azokat.

Irodalom

- B. SZABÓ JÁNOS
2005 A mohácsi csata és a „Hadügyi forradalom”. II. rész. A magyar hadsereg a mohácsi csatában (Die Schlacht bei Mohács/Mohatsch und die „Revolution im Militärwesen”. Teil 2: Die ungarische Armee in der Schlacht bei Mohács). *HK* 118: 3, 573–632.
- BARCSAY AMANT ZOLTÁN
1938 *Eger vár és város régi ábrázolásai*. I. köt. (Képek). Eger.
- BASICS BEATRIX
é.n. *Esztergom évszázadai*. Kiállítási vezető. Budapest.
- BOROVSKY SAMU (SZERK.)
é.n. *Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye*. Budapest.
- CSORBA CSABA
1980 *Várak a Hegyalján. Tokaj – Ónod – Szerencs*. Budapest.
- DOMOKOS GYÖRGY
1986 Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. Buda 1686. évi ostromának elemzéséhez (Festungsbau und Festungskrieg in Europa in den 16–17-ten Jahrhunderten). *HK XXXIII*: 1, 47–110.
- FAUCHERRE, NICOLAS
1990 *Places fortes bastion du pouvoir*. Paris.
- FODOR FERENC DR.
1956 Szatmárvár. *HK Új sorozat III*: 3, 63–116.
- FODOR VERA
1988 Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról. *HK XXXV*: 3, 552–562.
- GEREVICH LÁSZLÓ
1966 *A budai vár feltárása*. Budapest.
- HANGODI LÁSZLÓ
2001 *Csobánc vára és Gyulaffy László*. Tapolca.
- HRENKO PÁL
1979 Zrínyi-Újvár (Új Zerinvár) helyszínrajzai nyomában. *Geodézia és Kartográfia* 31: 2, 119–134.
- JUHÁSZ ATTILA
2004 *A XIX–XX. századi tábori erődítések a Kárpát-medencében*. Hadtörténeti rekonstrukció térinformatikával. Budapest. (Várak, erődök, erődítések 2.)
- KISARI BALLA GYÖRGY
1998 *Száz várarajz Würtembergben*. Budapest.
2000 *Karlsruhei térképek a török háborúk korából* (Kriegskarten und Pläne aus der Türkenzeit in den Karlsruher Sammlungen). Budapest.

⁴² A légi fotózás lehetőségeit bizonyítja, hogy a limes mentén egyre több menettábort és ideiglenes, csak rövid ideig használt sáncerődítményt találnak meg. Így remény le-

het rá, hogy a körülbelül ugyanolyan hosszú ideig használt – és méreteikben sem kisebb – török kori erődítmények is észrevehetőek lesznek a fotókon.

KUTI ISTVÁN – ÚJVÁRI ANDRÁS

1989 Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: *A török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László. Pécs, 75–96.*Magyar erődépítészet**Magyar erődépítészet. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika módszerével*. Szerk. Winkler Gusztáv. Budapest 2003.*MRT 5*H. Kelemen Márta – Horváth István – Torma István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Az esztergomi és dorogi járás*. Budapest 1979. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.)

NAGY LÁSZLÓ

1961

A Bocskai-szabadságharc katonai története. Budapest.

NÉGYESI LAJOS

1994

A mohácsi csata. *HK* 107: 4, 62–79.

2005

Az oszgyáni ütközettől az edelényi csatáig. In: *Bocskai és kora... Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából*. Főszerk. Czigány István. Székesfehérvár, 55–66.

NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY

1992

A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig) (Die Burgen des historischen Komitats Borsod von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest – Miskolc.

NOVÁKI GYULA

1996

Kuruc kori erőd Sopronbánfalva felett. In: *Tanulmányok Csatai Endre emlékére*. Szerk. Környei Attila – Szende Katalin. Sopron, 135–148.

2004

Kuruc kori sánctörékek, sánctörékek maradványai a Dunántúlon. In: *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)*. Szerk. Dr. Frisnyák Sándor – Dr. Csihák György. Nyíregyháza – Zürich, 155–158.

2005

Nyergesújfalu és Muzsla (Karva)-Csenke-pusztai kuruc kori erődje. *HK* 118: 3, 795–809.

PAPP LÁSZLÓ

1979

A csatater régészeti feltárása. In: *Mohács emlékezete*. Szerk. Katona Tamás. Békéscsaba, 432–469.

STURM, LEONHARD CHRISTIANSEN

1737

Der Wahre Vauban oder der von den Teutschen und Holländen verbesserte Französische ingenieur. Nürnberg.

SZAKÁCS LAJOS

1999

Esztergom visszavétele. In: *Sobieski emlékkönyv*. Szerk. Erdélyi Szabolcs. Esztergom, 27–44.

SZITA LÁSZLÓ

1987

Egykorú nyomtatványok az 1687. évi hadjáratról és a nagyharsányi győzelemről. In: *Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1687. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. Szerk. Szita László. Pécs, 401–448.

TEREI GYÖRGY

1998

Fejér megye középkori és koraiújkorai erődítményei. Szakdolgozat, ELTE. Budapest.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

1989

A Vác-Verőcei csata 1597. november 2–9 (Die Schlacht von Waitzen-Virovititz (Ung. Vác-Verőce) zwischen 2.–9. november 1597.). *HK* 102: 1, 14–33.*Vauban**Vauban et ses successeurs en Franche – Comté*. Szerk. Monferrand, Alain. Besançon 1981.

VILLÁNYI SZANISZLÓ

1892

A táthi csata 1685 augusztus 16-án. *HK* 1892 (V.) 694–697.

GERGELY TOLNAI

Befestigungen der Feldlager in der Zeit der Türkenkriege

Während der Türkenkriege (16.–17. Jh.) wurden in Ungarn neben ständigen Stein- und Holz-Erde-Burgen, Stadtbefestigungen sowie Wachtposten auch provisorische Verteidigungswerke für die Lager der Feldarmee errichtet, die in mehrere Typen einzuordnen sind. Geländesperren sind nicht auf uns geblieben, auch die Schriftquellen sprechen nicht für eine regelmäßige Verwendung dieses Bautyps. Mit Erdwällen befestigte Feldlager kennen wir schon überall im Lande, so bei Győr, Szőny, Nagykanizsa, Rakamaz und Szerencs. In der Umgebung der belagerten Burgen errichteten die Belagerer für ihren eigenen Schutz auch hohe Wälle, wie in Buda, Esztergom, Érskújvár (Nové Zámky, Slowakei), Eger, Hegyesd, usw. Archäologische Untersuchungen fanden aber in diesen Anlagen bisher nicht statt. Auch mehrere Belagerungswerke, darunter Geschützstellen mit Grabenumwehrung sind bekannt. Gefechtsstände wurden während der Feldschlachten erbaut, als solche kennen wir die vor der Schlacht bei Nagyharsány (1687) in Mohács errichteten Verteidigungswerke. Die während der ersten Schlacht bei Mohács (1526) errichteten Schutzgraben der ungarischen Armee wurden durch Grabungen identifiziert. Wachttürme wurden als Elemente eines Kommunikationssystems so von den Belagerern, wie auch von den Verteidigern erbaut, so eine Anlage ist in Esztergom, auf dem Berg Sípólóhegy nachzuweisen. Es ist vorauszusehen, dass die Luftbildarchäologie zu den weiteren Forschungen dieser Befestigungselemente wesentlich beitragen wird.

A tamási vár története

A Tolna megyei Tamási déli részén három oldalról meredek lejtőkkel határolva, több mint 70 m-re emelkedik ki a Koppány hajdan mocsaras völgyéből a Várhegy, amelynek 182-183 m-es tengerszint feletti magasságát néhány közelebbi és távolabbi domb ugyan felülmúlja, uralkodó helyzete miatt mégis itt építették fel a középkorban a tamási várat (1. ábra). Az 1940-es évek elején fenyőfákkal beültetett hegyen nem lehet falakat látni, a vár helyét azonban jól kivehetően jelzik a mesterséges terepalakulatok. A hegy északi végét árokkal választották el a legkönnyebben támadható oldalon, a dél felé hosszan folytatódó, fennsíkká szélesedő hegygerinctől. A 20 m széles, 5 m mély árok a hegytető mindkét oldalán északra kanyarodik, a nyugati lejtő felső részén 75-80 m hosszan nyomon követhető; az árokból kidobott földből a lejtő felőli oldalon sáncot emeltek. A keleti oldalon az árok és a sánc mintegy 15 m hosszan maradt meg. Az árokkal és sánccal védett rész 70-80 × 15-30 m-es nagyságú. Az enyhén északi irányban lejtő hegytetőn elmosódott teraszozás figyelhető meg, az itt található téglatörmelékek az egykori épületekre utalnak. A vár legmagasabb pontján emelkedő kilátótorony alapozásakor, 1970-ben sajnos kb. 1 m-es szintsüllyesztést végeztek, ezen a részen nem észleltünk épületmaradványokat (2. ábra).¹

A vár történetének részösszefoglalásai – helyenként pontatlan adatokkal – a szakirodalomban több helyen szerepelnek.² Tamási és környéke középkori történetével az 1930-as évektől kezdve Papp István (1892–1970) esperes plébános foglalkozott. Tevékenysége máig meghatározó jelentőségű a helyi történeti köztudatban.³ Néhány megállapítása hivatkozás nélkül beszivárgott a szakirodalomba is. 1997-ben a tamási gimnázium jubileumi évkönyvében megjelentettem a vár történetét feldolgozó írásomat, ami érthető módon nem jutott el a szakmai körökhöz,⁴ az alábbiakban ezért adom közre ennek átdolgozott változatát.

A vár első említését 1315-ből ismerjük, amikor Ozorai Sándor tamási várnagy szerepel környék-

1. ábra. Tamási-Várhegy és környéke
Abb. 1. Tamási-Várhegy. Lageplan

beli peres ügyben.⁵ I. Károly király az oligarchák elleni harcok során 1316-ban a Héder nemzetségből származó Kőszegi János és szövetségesei kezén lévő dél-dunántúli várakat, köztük Tamásit ostromolta meg, és foglalta el. Az ostrom közelebbi időpontjára utal, hogy Lampert királyi országbíró 1316. június 21-én a tamási vár mellett hozott ítéletet Csanád megyei birtokok ügyében.⁶ A források hallgatnak a vár építettségéről, az oklevelekből az sem derül ki, hogy Kőszegi János jogosan birtokolta-e vagy csak elfoglalva tartotta, Ozorai Sándor az egyik vezető embere volt, így várnagyként is minden bizonnyal neki szolgált. Mindenesetre Fügedi Erik feltevésével ellentétben

¹ A vár maradványainak leírását saját megfigyeléseim és Miklós Zsuzsa, valamint Nováki Gyula felmérése alapján készítettem el. A térkép rendelkezésre bocsátásáért köszönettel tartozom. KÖNIG 2001, 1205. számú képen Miklós Zsuzsa és Nováki Gyula 1992-ben készült közöletlen felmérését a felmérőkre történő hivatkozás nélkül saját 1998. évi felmérési vázlatként közli a vár maradványainak szintvonalas felméréséhez hasonló, tévesen átrajzolt ábrázolását. A forrásként megadott *Acta ArchHung* 45 (1993) 323. oldalon nem szerepel a tamási vár, ott a velemi feltárást tárgyalják!

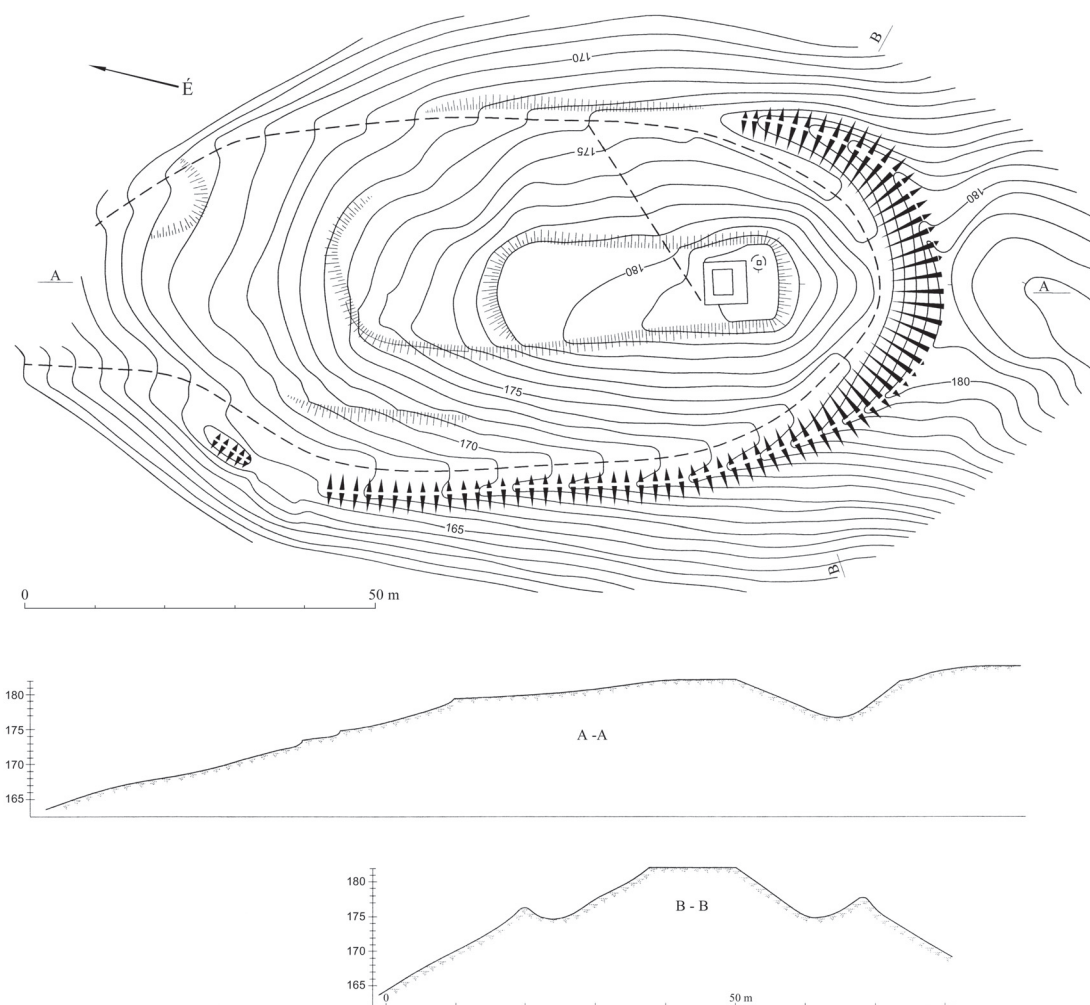
² A teljesség igénye nélkül: CSÁNKI 1897, 407; FÜGEDI 1977, 203; KISS 1984, 427; ENGEL 1996, I. 439.

³ PAPP 1932; PAPP 1932a; PAPP 1957; PAPP 2000. Papp István alapján: KÖNNYÜ 1979 és KÖNNYÜ 1980. (Regényes feldolgozás, történeti forrásmunkaként nem használható.)

⁴ TORMA 1997, 93–103.

⁵ *Anjou okl.* IV, 117. okl. A tamási vár ostromát egy 1322. évi adománylevelé említi: *Uo.* VI, 618. okl.

⁶ *Anjou okl.* IV, 295. okl.

2. ábra. A tamási vár felmérése (Nováki Gyula – Miklós Zsuzsa)
Abb. 2. Die Vermessung der Burg von Tamási (Gy. Nováki – Zs. Miklós)

semmi sem utal arra, hogy építtetője a király lett volna.⁷ Az I. Károly pártjára állt Ozorai Sándor megkapta a várat, amit haláláig birtokolt. Engel Pál és Papp István szerint a vár első ismert birtokosa Kányai Fülöp volt,⁸ aki 1309-ben Somogy megyei birtokperben szerepelt. A birtoklás bizonyítékául felhozott oklevélben azonban csak arról van szó, hogy az 1340–1358 között per tárgyát képező Borskér, más néven Remete birtokot Fülöp magtalan halála után más birtokokkal és a tamási várral együtt Ozorai Sándor kapta meg a királytól.⁹ Egy 1325-ben kelt, a kutatás által eddig figyelmen kívül hagyott oklevélből tudjuk meg,

hogy Ompud ispán fia Kányai Fülöp 1317-ben vagy kevéssel előtte halt meg. Ozorai Sándort, unokájának férjét örökösévé tette meg, aki így jutott Kánya, Ősi, Tengeld, Kér, Sárszeg és részben Bat birtokába.¹⁰ Ekkor egyáltalán nem esik szó a várról, Kányai Fülöpöt tehát törölnünk kell a birtokosok közül. Viszont a felsorolt falvakat örököse a tamási várhoz csatolta, többségüket később is mindig tartozékaiként sorolták fel.

Ozorai Sándor 1328-ban még a bajorok ellen küldött királyi sereg társkapitánya volt, 1329 októbere előtt fiúörökös nélkül halt meg, így birtokai a királyra szálltak.¹¹ I. Károly 1339-ben a tamási várat és

⁷ FÜGEDI 1977, 203.

⁸ ENGEL 1996, 439.

⁹ Héderváry oklt. I, 56. okl. 48–49. old.

¹⁰ Anjou okl. IX, 65. okl.

¹¹ Anjou okl. XII, 423; Anjou okl. XIII, 167. és 552. okl.

a Somogy megyei Hedruh (ma Hedrehely) birtokot összes tartozékaikkal együtt a néhai Kőszegi János fiainak, Miklósnak, Péternek és Henriknek adta cserébe a Varasd megyei Orbolc várért.¹² A három testvér, majd Henrik Miklós és János nevű fia, végül pedig János László és Henrik nevű fia a Tamásy családnevet viselte. Henrik fiai a királyi udvarban vállaltak szolgálatot, az 1387–1402 között előforduló Miklós udvari familiáris volt, a pályafutását ugyanígy kezdő János az országos főméltóságok közé emelkedett: 1416-ban bekövetkezett haláláig előbb királynéi, majd királyi lovászmester, erdélyi vajda, ezután szolnoki ispán, végül ajtónálló-mester volt. Tisztsége után fiait Vajdafinak is nevezték; közülük az 1443-ban meghalt László ajtónálló-mester, lovászmester és pozsegi ispán, Henrik pedig udvarmester, ajtónálló-mester, székely ispán, pozsegi, majd somogyi és verőcei ispán volt.¹³

Országos és egyéb tisztségeik a család tagjait gyakran elszórták Tamásiból, ennek ellenére itteni váruk maradt állandó rezidenciájuk. Erre ugyan nincsenek közvetlen adataink; mindössze 1441-ből maradt fenn egy levél, amelyet Tamási László a tamási várban keletkezett.¹⁴ Birtokaik központja, Tamási mezővárosi rangra emelkedett. Fontos szerep jutott a feltehetően Árpád-kori eredetű templomnak. Tamási László Zsigmond követeként többször járt Itáliában, 1432-ben testvérével együtt kedvezményekért folyamodott a pápához a tamási Szent István király tiszteletére szentelt plébániatemplom számára. Kérelmükből tudjuk meg, hogy ebbe a templomba temetkeztek elődeik, ők is ezt választották temetkezési helyükül. Ugyanekkor említik a Mindenszentek tiszteletére szentelt kápolnát, amelyet a kérelmezők építtettek.¹⁵

Tolna megyei birtokaikat perekkel, cserékkel, vásárlással és adományokkal gyarapították. A 15. század elején három további várbirtokot (Kaposújvár, Podversa és Pozsega) is megszerezték. Tamási László és Henrik 1423-ban örökösödési szerződést kötött a serkei Lórántfi család őseivel. 1443-ban viszont Tamási Henrik és az ugyancsak a Héder nemzetségből leszármazott Hédervári Lőrinc nádor és fia, Imre állapotok meg utód nélküli haláluk esetére egymás birtokainak kölcsönös öröklésére. A Tamási család utolsó tagja, Henrik 1444-ben elesett a várnai csatában. Hédervári Lőrincet és Imrét már ez év december 29-én beiktatták a vár birtokába, amit hosszas pereskedéssel kellett meg-

védeniük a Lórántfiakkal szemben, akik még 1453-ban is igényt tartottak rá.

A Héderváriak 1438-ban szerezték meg az akkor még alig húszéves ozorai várkastélyt, ettől kezdve ott laktak, a 16. század elején átépítést is végeztek. A tamási vár szerepe nyilván jelentősen lecsökkent; Tamási László özvegye bizonyára itt élt legkésőbb 1467-ben bekövetkezett haláláig, ezután már közvetett adatunk sincs arra, hogy valamelyik tulajdonosa átmenetileg is itt lakott volna. Boltha István várnagy Hédervári Ferenc megbízásából 1518-ban Tabról a várba hurcolta Batthyány Boldizsár jobbágyát, Sas Benedeket, aki a börtönből való kieresztése után hamarosan meghalt.

1521-ben atörökök elfoglalták Nándorfehérvárt. A súlyos veszteség fő okozójának Hédervári Ferenc nándorfehérvári bánt tartották, akit 1523-ban összes birtokának elvesztésére ítélték. Több birtokát már az ítélethozatal előtt eladományozta a király, így Tamási várát 1522-ben Korlátkövi Péter és Sárkány Ambrus kapta meg. Mindezek ellenére Hédervári Ferenc élete végéig megtartotta birtokait. 1531-ben Ozorán kelt végrendeletében a tamási várat tartozékaival együtt Verbőczi István királyi kancellárra hagyta.¹⁶ 1536-ban a várhoz tartozó birtokoknak legalábbis egy része Török Bálint kezén volt, aki azok visszaadását ígérte meg a kancellár és fia, Imre számára.¹⁷

A tamási vár tartozékait 1441-től 1526-ig több oklevél felsorolja, közülük az 1441-ben, 1443-ban és 1492-ben leírt lista forrásértékű, a többi vagy ezeknek a névsoroknak a másolata vagy rontott változata. A táblázatot és a térképet (3. ábra) elemezve megállapítható, hogy előbb 14, majd kb. 20-21 helység képezte a várbirtokot. A különféle hibalehetőségeket figyelembe véve nagyon hozzávetőlegesen 15-16.000 ha kiterjedésű nagybirtok tartozott a várhoz.

A birtokok jelentős része a vár közvetlen közelében, a mai tamási határban, főleg annak déli és nyugati felében helyezkedett el. A másik nagy csoportot a Kánya és Tengőd környéki falvak alkották, a két tömböt az Ireg környéki települések kötötték össze. Távolságban esett ezektől az egy-mással szomszédos Inoka és Bak, Nagykónyi, illetve Szakcs határában. A csak 1443-ban előforduló Mezőkomárom környéki Iszgirib 1492-re az ozorai vár tartozéka lett. Csak 1446-ban és 1515-ben írják a várhoz tartozónak Prósza birto-

¹² CSÁNKI 1897, 407.

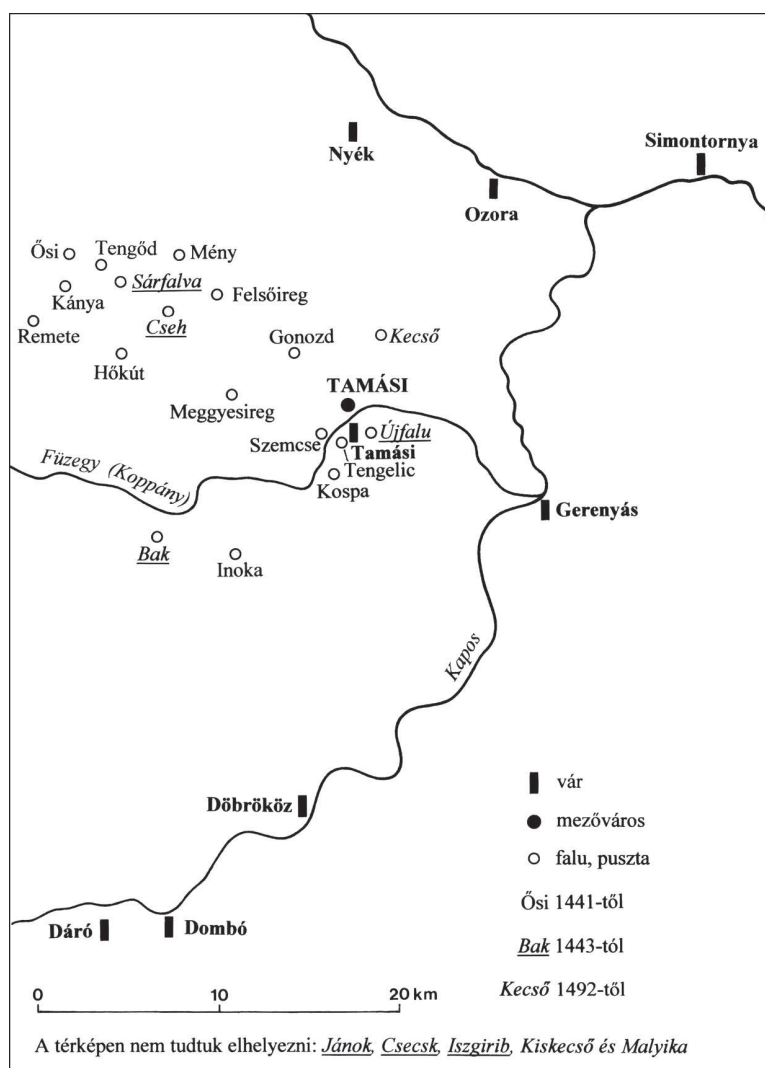
¹³ ENGEL 1996, II. 239; PAPP 2000, 102–112. A *Hédervári okl.* alapján kimerítő részletességgel tárgyalja a család tagjainak pályafutását, ugyanígy az őket követő Héderváryakat is (112–114.).

¹⁴ *Zichy okmt.* XII, 193–195.

¹⁵ LUKCSICS 1938, 56.

¹⁶ *Hédervári okl.* II, 32. okl. 42. old.

¹⁷ *Uo.* 52. okl.

3. ábra. Tolna megye nyugati felének középkori várai és a tamási vár tartozékai (Rajz: Merényi Armandné)
Abb. 3. Mittelalterliche Burgen im Westteil des Komitates Tolna und die zur Burg von Tamási gehörenden Dörfer
(Zeichnung: Frau A. Merényi)

kot, amely valahol Tamási környéken feketett. 1443-ban állítólag Régen, Mágocs, Bát, Henye és Pokud is ide tartozott. Bát kivételével ezeknek a birtoklástörténete azonban ennek ellentmond, inkább csak elzálogosításról lehetett szó. Egyetlen igazán távoli birtok volt, a Bonyhád környéki Csecsők, amelyet 1434-ben vásároltak. Egy 1500. évi oklevélre hivatkozva tévesen Dalmand mezővárost is idesorolják.¹⁸ A török terjeszkedés miatt 1543-ból már csak a megye északnyugati részéről maradt fenn rovásadó összeírás. A vár korábbi tartozékai közül Verbóczi Imre birtokaként szerepel Gonozd, Hékút, Ireg, Kecő, Tamási, Tengelic és Tengőd.¹⁹

Dávid Géza kutatásai szerint a simontornyai, ozorai és tamási várat a törökök nem 1544-ben, hanem csak 1545-ben foglalták el.²⁰ Az 1545. december 3-ával kezdődő zsoldkimutatásban mint „most bevett” erősségekről emlékeznek meg mindhárom várról. Kezdetben meglehetősen nagy őrség állomásozott itt: a 162 főből 77 gyalogos, 71 lovas, 10 tüzér és 4 iparos katona volt. A létszám fokozatosan csökkent; 1552-ben összesen 98, 1558-ban 52, 1570-ben és 1613-ban 46 várvédőt írtak össze. Az 1568 és 1590 közötti években csupán 18–26 fős állomány szerepel. Amennyiben a zsoldjegyzéknek hinni lehet, 1628–1629-ben csak 4 tüzér és 12 gyalogos őrizte

¹⁸ CSÁNKI 1897, 407; *Héderváry okl.* I, 341. okl. 476. old. (1492).
Kissé részletesebben TORMA 1997, 95–98.

¹⁹ MAKSAY 1990, 771–780.

²⁰ DAVID 1982, 10–11.

A tamási vár tartozékai			
1441	1443	1492	Mai név és fekvés
Tamási	Tamási	Tamási	Tamási
Ireg	Ireg, Felsőireg	Ireg	Iregszemcse
Gonozd	Gonozd	Gonozd	Gonozdpuszta (Tamási)
Meggyesireg	Meggyesireg	Meggyesireg	Medgyespuszta (Nagykónyi)
Alsótengelic	mindkét Tengelic	Tengelic, Pusztatengelic	(A Várhegy nyugati lábánál és Miklósvár északi része alatt feküdt)
Kospa	Kospa	Kospa	Kosba (Tamási)
Szemcse	Szemcse	Szemcse	Szemcse (Tamási)
Hókút	Hókút	Hókút	Hékútpuszta (Iregszemcse)
Tengeld	Tengeld	Tengeld	Tengőd
Mény	Mény	Mény	Méni-hegy (Iregszemcse)
Inoka	Inoka	Inoka	Inoka (Nagykónyi)
Remete	Remete	Remete	Remetepuszta (Kánya)
Kánya	Magyarkánya, Olaszkánya	Magyarkánya, Olaszkánya	Kánya
Ősi	Ősi	Ősi	Ősi-szőlőhegy (Tengőd)
	Újfalu	Újfalu	(A kálváriakápolna környékén feküdt)
	Kiscseh, Nagycseh	Kiscseh, Nagycseh	Csehipuszta (Iregszemcse)
	Sárfalva	Sárfalva	Sárfai (Tengőd)
	Bak	Bak	Bak (Szakcs)
	Jánok	Jánok	(Tamási környékén feküdt)
	Csecsk	Csecsk	Csöcske (Aparhant és Majos)
	Iszgirib		(Veszprém megyében, talán a mai Mezőkomárom környékén feküdt)
		Kecső	Kecsege (Tamási)
		Kiskecső, más néven Pusztakecső	(A mai Kecsege közelében fekhetett)
		Malyika	(Talán Kecsege tágabb környékén feküdt)

a várat. A létszámcsökkenéssel párhuzamosan eltűntek a lovasok, 1568 után már csak gyalogos alakulatok fordulnak elő. Az első őrség kizárólag mohamedánokból állt, 1552-ben jelennek meg a török zsoldban álló keresztény hitű délszláv maratócok, az ezután csaknem mindig szereplő alakulat létszáma általában 21. A vár jelentőségének csökkenését – és a hadi ellátás helyzetét – jelzi, hogy 1565 decemberében csak két nagyobb ágyú és egy nagy löveg volt a várban, utóbbihoz is csupán 20 golyó tartozott. Ezen kívül még 7 darab töltőbotot írtak össze. 1568-ban elrendelték a Simontornya környéki, romlásnak indult várak kijavítását és rendbehozatalát.²¹

A magyar végváriak gyakori portyázásaikkal, rajtaütéseikkel zaklatták a törököket; ezek közül egy Tamási elleni sikertelen akcióról is tudunk. 1592-ben Mehemed budai pasa panaszkodott a török várak elleni támadások miatt: „...veszprémi és palotai kapitányok, úgy mint háromszáz lopót

összegyűjtven ... simontornyai tartományban egy Tamási nevű palánk alá jöttek, tüzes labdákkal és egyéb tüzi szerszámmal akarták megégetni, az vitézök ... három óráig ott víttanak ... utánok mennek, az lopó latrok futván az nádiban, szaladtanak fekete orcával...”²²

Tolna megye nyugati felének és Somogy megye keleti felének nagy részét Esterházy Miklós szerezte meg. 1622-től több kimutatás maradt fenn az itteni uradalmakról. A tamásihoz a városon kívül Somogy megyei, többnyire lakatlan falvak tartoztak. A vár korábbi tartozékainak egy részét a koppányi, másik részét az ozorai uradalomban írták össze. Ireg, Hókút, Kánya és Szemcse magyar földesurai továbbra is a Héderváriak maradtak, majd 1658 után leányágon a Viczayak örökölték, akik az újkorig birtokolták. A háborúk, járványok, kétfelé adózás következtében a falvak döntő többsége elpusztult, a magyar lakosság helyére rácok költöztek.²³

²¹ VELICS – KAMMERER 1886–1890, I (1886), 44–46, 54–55, 80. stb.

²² BAYERLE 1972, 156–158.

²³ A korszak magyar forrásait HEGEDŰS 1979, 5–103. közölte.

4. ábra. A tamási vár képe 1686-ból. A. E. Burckhardt von Birckenstein: Das Geometriebuch des Kronprinzen. Bécs, 1686. 105. kép, részlet
Abb. 4. Die Burg Tamási im Jahre 1686. A. E. Burckhardt von Birckenstein: Das Geometriebuch des Kronprinzen. Wien, 1686. Abb. 105., detail

Buda felszabadítása után három héttel, 1686. szeptember 23-án a keresztény szövetségesek Badeni Lajos vezetésével visszafoglalták Simontornyt. Ez a győzelem jelentette Tamási számára is a 141 éves török uralom végét. A vár ezután már nem játszott hadászati szerepet. Az 1702. évi urbárium szerint „...Tamásiban azelőtt hasonlóképpen a törökök praesidiumja volt a várban (a ki most pusztá)...”²⁴

A Rákóczi-szabadságharc idején a tamási katonák már nem várvédőként harcoltak, hanem szükség szerint távoli területen vettek részt a hadműveletekben. Így 1708. január 5-én Esterházy Antal generális Székesfehérvár ostromzár alá vételére többek között a tamási hajdúkat is Szekeres István parancsnoksága alá rendelte. Alig egy héttel később, január 11-én a generális megtiltotta Horváth Ferenc simontornyai parancsnoknak, hogy a tamásiakat adóval terhelje, mert „brigadéros Balog Ádám uram arra a plagára, azon praesidium kormányzására is bizonyos haddal odarendeltetett...” Ezt az adatot a helytörténeti irodalomban úgy értelmezték, hogy Balogh Ádám ettől kezdve, labanc fogságba eséséig, 1710-ig

a tamási vár parancsnoka volt. A *praesidium* szó ebben az időben katonai értelemben elsősorban őrséget jelentett, a *plaga* szó jelentése táj, kerület volt, tehát a mondat tulajdonképpen értelme: Balog Ádámot bizonyos haddal együtt abba a kerületbe rendelték az őrség irányítására. Ez a megbízás nem várparancsnoki kinevezést jelentett, már csak azért sem, mert a jellegzetes portyázó harcmodor legendás hírű képviselője ezután is a Dunántúl távoli területein harcolt: 1708. február 24-én a Somogy megyei Nagyabajomban volt, márciusban Pécs elfoglalásában való részvételre utasítják, augusztus elején Csornáról rendelik vissza Simontornyára, a hónap második felében már Pécsváradon volt, szeptember 2-án pedig jelentős győzelmet aratott Kölesden. A történeti források sem eközben, sem később nem tesznek említést a tamási várban betöltött bármilyen szerepéről.²⁵

A várat az 1743. évi urbáriumba elpusztultként vették fel. Összhangban áll ezzel Farkas Pál tamási nótárius feljegyzése: „Azon a hegytetőn ahol most a cálvária áll, a Törököknek egy vára volt. Fele régen ledőlt, fele sok üdeig állván anno 1776 ... eldöntetett, rész szerint annak téglájából építette a Város ... az Uj vendégfogadót koppáni vizigát mellett.”²⁶

Szinte semmit sem tudunk a vár külsejéről, épületeiről. Evlia Cselebi török világutazó 1664-ben Tamásiba is eljutott, a várról tömören számol be: „...Tomaïs palánkára értünk. Dombon fekvő, négyszögű erődítmény ez, melyet árok vesz körül. Egy kapuja, parancsnoka, háromszáz katonája s egy mecsete van; bazárja, mináretje nincs.” A túlsásairól híres szerző, az őrség magas számától eltekintve reálisnak tűnő leírást ad, amely szükséztűséggel is kisebb méretű, egyszerűbb várra utal.²⁷

A várról mindössze két korabeli ábrázolás maradt fenn. Az egyik a Birckenstein-féle geometria könyvben található,²⁸ amelyet 1686-ban állított össze a későbbi király, I. József matematika oktatója. A könyv illusztrációit Justus van der Nypoort készítette. A geometriai ábrák mellé minden oldalon egy vár metszete és valamilyen életkép került, amelynek természetesen nincs semmi köze az adott várhoz. A tamási várat a lap jobb alsó sarkában a valóságos helyzetnek megfelelően közepes magasságú domb tetején és lejtőjén tünteti fel (4. ábra). A három nagyobb és egy kisebb toronyból, továbbá három téglalap alakú, nyeregletes épületből álló együttest egyszerű lőréses fal veszi körül. Nincs róla tudomásunk, hogy a művész járt volna a helyszínen, az illusztráció gyanít

²⁴ HEGEDŰS 1979, 79.

²⁵ THALY 1901, 610, 617, 903. stb.

²⁶ „Farkas Pál tamási nótárius naplójából ...” *Tamási Tükör* III. évf. 2. szám (1994. február) 10. old.

²⁷ Evlia Cselebi, 37.

²⁸ Birckenstein, 2. tábla 2.

5. ábra. A tamási Várhegy az 1940. évi árvíz idején
Abb. 5. Tamási-Várhegy im Jahre 1940. beim Hochwasser

hatóan korábbi, elveszett alkotás felhasználásával készült. A tetszetős ábrázolás valóságtartamát nem tudjuk ellenőrizni, óvatosságra int bennünket azonban az a körülmény, hogy a könyvben szereplő többi várnál a ma is fennálló falak és az ásatások eredményei nem igazolják az ábrázolást. A számos kiadást megért könyv metszetének a várat ábrázoló része Tamásiban régebb óta viszonylag széles körben ismert. Papp István elkészíttette a kép másolatát. A festmény a várat kissé idealizáltan, a tényleges domborzati viszonyokat pedig hűen ábrázolja. A másik metszet – az Esterházy család várait és kastélyait ábrázoló sorozat része – egyáltalán nem tekinthető hitelesnek, a soktornyú várat tévesen a Kapos folyó mellé, vad sziklák tetejére helyezi,²⁹ a vár további kutatásához semmilyen adattal nem szolgál.

A szekszárdi múzeum igazgatója, Csalogovits József 1934-ben – Papp István kezdeményezé-

sére – legfeljebb néhány napos próbaásatást végzett a Várhegyen. Sajnálatos módon sem a rövid feltárás dokumentációja, sem a leletanyag nem maradt meg, ezért részletesebben közöljük a kutatásról beszámoló újságcikk szövegét: „Az ásatás arra a meglepő eredményre vezetett, hogy már a XI. században is állt azon a helyen valami egyszerűbb föld-, illetve palánkvár és arra épült rá később a téglavár. A téglavár építésének az ideje a XV. századra esik, míg végső alakját közvetlenül a törököknek Magyarországból való kiűzése után nyerte. ... sikerült az ábrázolatokon feltüntetett épületrészek helyét is megrögzíteni. Az 1770. év táján a vár egyes részeit azonban olyan tökéletesen lebontották, hogy a régi, teljes alaprajzot a maga teljes egészében rekonstruálni nem is lehet. ... elszórt tárgyak, különösen cserepek a XI. századtól a XVIII. század elejéig a vár minden részéből nagy számban kerültek elő.”³⁰

²⁹ GAÁL 1984, 4. kép.

³⁰ „Bronzkori urnatemető és egyéb régészeti leletek Tamásiból. A szekszárdi múzeum ásatásai.” *Tolna megyei Újság* 1934. szept. 12. 1-2. old.

Diósi István postamester 1970-ben a Várhegyen, legnagyobb valószínűséggel az ekkor épülő kilátó helyén 15–17. századi kerámiát – részben fogaskerék díszítésű fazék-, korsó-, fedő- és sütharang töredéket – gyűjtött.³¹ Ismeretlen időben egy gótikus nyílászáró keret töredékét is megmentette.

A tamási vár vázlatos építéstörténetét a különféle források adatait, valamint a magyarországi várak középkori és török kori fejlődési törvényszerűségeit figyelembe véve az alábbiak szerint kísérelhetjük meg rekonstruálni. A ma is megfigyelhető maradványok és Csalogovits József feltárása alapján eredetileg kis méretű, csak egy árokkal és sánccal körülvett, fából épült toronyból álló vár állhatott a Várhegyen is, amely azonban társadalomtörténeti okok miatt nem jöhetett létre a 11. században. Tolna megye nyugati felének több erősségéhez (Simontornya, Nyék, Dombó, Dáró) hasonlóan ezt is minden bizonyítással a 13. század második felében emelték. Ez a vártípus a 14. századra már elavult, számos ilyen várat ebben a korban végképp elhagytak, másokat viszont átépítettek, és kibővítettek. Ez történt a tamási várral is. A téglavár építése feltehetően a 14. században, a Tamási család köznemesi sorban élő első generációja idején megkezdődött, a bárók közé felemelkedett második és harmadik generáció idején már mindenképpen szükség volt a tisztségeiket és vagyonukat reprezentáló épületek, például palota emelésére. Ilyennek akkor is kellett állnia a várban, ha nem is fogadhatjuk el hitelesnek a Birckenstein-féle könyv metszetén a vár közepén látható palota-ábrázolást. Ehhez a

korszakhoz köthető a vár egyetlen faragott kőemléke is. Az ajtók és ablakok keretét a téglából épült várakban is kőből faragták ki; ilyen kőkeret töredékét mentette meg Diósi István postamester. A Tamási család kihalása után a vár főúri rezidencia szerepe megszűnt, ezt a szerepet a Héderváriak idejében Ozora, Verbőczy Imre idejében pedig Döbrököz vette át, ezért legfeljebb állammegóvó felújításokkal számolhatunk. Nem volt ez másképpen a török korban sem, amint azt egyfelől az 1568-ban, a romlásnak indult Simontornya környéki várak felújításának elrendelése bizonyítja, másfelől pedig az a körülmény, hogy az 1664-ben itt járt Evlia Cselebi leírásából csupán a nyilván korábbi épületből átalakított mecset jelzi a törökök építőtevékenységét. A török kor után már csak igen nagy munkával lehetett volna modernizálni a vár védelmi rendszerét, ezért nem fogadható el Csalogovits József véleménye arról, hogy a vár végső formáját közvetlenül a török kor után alakították ki. A kuruc háborúk befejeztével – különösen a kisebb várak – katonai jelentősége végleg megszűnt, a földesúri rezidenciák a barokk kastélyokba tevődtek át, ezért a romladozó várakat hagyták teljesen elpusztulni, a még fennálló falaikat új építkezésekhez lebontották. 1776-ban törvényszerűen ez a sors jutott a mintegy ötszáz évet megért tamási vár maradványainak is. Nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy a jövőben a vár történetére vonatkozó ismereteinket jelentősen megváltoztató írott források kerüljenek elő. A vázlatos építéstörténetet csak egy majdani régészeti feltárás töltheti meg tartalommal.

Irodalom

Anjou okl.

Anjou-kori oklevéltár. I–. Budapest – Szeged 1990–.

BAYERLE, GUSTAV
1972

Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590–1593. Bloomington.

Birckenstein

Rózsa György: *A Birckenstein-féle metszeteskönyv (Justus van der Nypoort magyar vonatkozású művei).* Budapest 1957.

CSÁNKI DEZSŐ
1897

Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. kötet. Budapest.

DÁVID GÉZA
1982

A Simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest.

ENGEL PÁL
1996

Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. kötet. Budapest.

³¹ Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum 71.181.1–184.1.

Evlia Cselebi

Evlia Cselebi magyarországi utazásai, 1664–1666. Fordította és jegyzetekkel kísérte Dr. Karácson Imre. Budapest 1908.

FÜGEDI ERIK
1977

Vár és társadalom a XIII–XIV. századi Magyarországon. Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.)

GAÁL ATTILA
1984

Az 1686 őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai. *BÁMÉ* 12, 123–155.

Héderváry oklt.

A Héderváry család oklevéltára. I. kötet. Budapest 1909. (Közli Radvánszky Béla és Závodszy Levente), II. kötet. Budapest 1922. (Közli Závodszy Levente)

HEGEDŰS LÁSZLÓ
1979

Tolna megye nyugati felének települései (1580–1704). *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 9, 5–103.

KISS GÁBOR
1984

Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Budapest.

KÖNIG FRIGYES
2001

Várak és erődítmények a Kárpát-medencében. Budapest.

KÖNNYŰ LÁSZLÓ
1979

Tamási monográfiája. St. Louis.

1980

105 év Tamásiban. A Tamásy grófok története képekkel, 1339–1444. St. Louis.

LUKCSICS PÁL
1938

XV. századi pápák oklevelei. II. kötet. Budapest.

MAKSAY FERENC
1990

Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Budapest.

PAPP ISTVÁN
1932

Tamási története. *Tamási polgári iskolai értesítő* 1932.

1932a

A Tamásy család. *Tamási polgári iskolai értesítő* 1932.

1957

Tamási története. *Szülőföldem.* Szekszárd, 29–30.

2000

A Tamási járás évszázadai. Sajtó alá rendezte: Torma István. Tamási.

THALY KÁLMÁN
1901

Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve 1706–1709. Függelék: Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve, 1708. Budapest.

TORMA ISTVÁN
1997

A tamási vár története. *Az 50 éves tamási Béni Balogh Ádám Gimnázium jubileumi évkönyve. 1947–1997.* Tamási, 93–103.

VELICS ANTAL – KAMMERER ERNŐ
1886–1890

Magyarországi török kincstári defterek. I–II. kötet. Budapest, 1886 és 1890.

Zichy okmt.

A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. kötet. Szerk. Nagy Imre et al. Pest – Budapest 1871–1931.

ISTVÁN TORMA

Die Geschichte der Burg von Tamási

Aufgrund der spärlichen historischen und archäologischen Angaben wurde die Burg von Tamási (Komitat Tolna) als ein - nur mit Gräben und Wällen umwehrter - Holzturm im 13. Jh. errichtet. Vom 1337 bis 1444 besaßen die Anlage die Mitglieder der hochadligen Familie Tamásy aus dem Geschlecht Héder, die sie erweitern und zu einer Ziegelsteinburg umbauen ließen. Ihre Besitzer waren danach die verwandte Familie Héderváry und nach der Schlacht bei Mohács (1526) für eine kurze Zeit István Werbőczy. Die Befestigung diente zwischen 1545 und 1686 als ein nicht besonders wichtiges Glied des osmanischen Grenzburgsystems. Ihre Reste ließen die Esterházy 1776 abtragen.

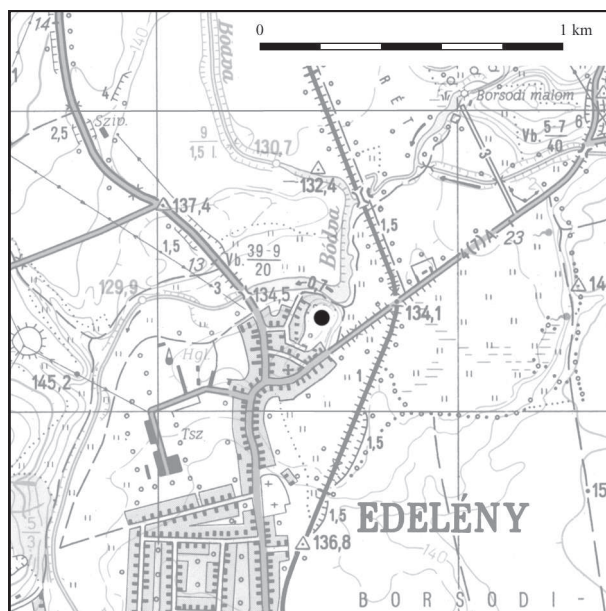
Egy ispáni vár utóélete. Borsod a 16–18. században

A borsodi földvár, Borsod megye első központja, már igen régen felkeltette a kutatók figyelmét (1. ábra). A 19. század végén, 20. század elején kisebb ásatásokat is végeztek a területén. Építési módjával, idejével, történeti jelentőségével számos tudományos és népszerűsítő cikk foglalkozott.¹ A modern tudományos kutatás út-törői Nováki Gyula és Sándorfi György voltak, akik 1973-ban elkészítették a vár szintvonalas felmérését. A vár belső területére és a sáncokra egyaránt kiterjedő régészeti feltárással azonban csak jóval ezután, 1987–99 között kerülhetett sor. Míg magam a várbelső ásatását végeztem, addig Nováki Gyula 1988–89-ben a keleti, legépebben megmaradt sáncszakaszt, 1990-ben pedig az erősen bolygatott nyugati sáncot vágta át.² Az ásatás ideje alatt ugyancsak Nováki Gyula és Sándorfi György korrigálta a szintvonalas felmérést, amelyet korábban a várbelső sűrű beépítettsége miatt nem mindenhol lehetett pontosan elkészíteni. A több mint egy évtizedig tartó ásatások igen gazdag eredményt hoztak. Ezekről már több helyen is beszámoltunk.³ Most a vár történetének egy eddig ismeretlen szakaszáról szeretnék hírt adni.

A borsodi várról igen kevés írásos adattal rendelkezünk. Hiteles oklevél 1194-ben emlékezik meg róla először.⁴ A 13. században mind a vár, mind tisztjei, jobbágysai és népei többször szerepelnek. 1261-ben, de még 1282-ben is saját várának nevezte a király.⁵ 1334-ben azonban Borsod falu magánkézen tűnik fel, s ekkor a várat már csak mint „Feldwar-nak nevezett árkot” említik.⁶ A következő két évszázadban a falu birtoklástörténetét, ha kisebb-nagyobb hézagokkal is, de nyomon tudjuk követni. A várról azonban többé nem szólnak forrásaink. Annál meglepőbb tehát, hogy a 16. század második felében Borsod ismét várként jelenik meg. Borovszky Samu Borsod megye monográfiájában a következőket írta: „A mint a török beutések gyakoriakká váltak, a vármegye területén megszorodott a kastélyok száma is. Az 1550-es évek derekán az őrs Borsod vár romjainak helyén Bebek Ferencz építtetett kastélyt, de ezt Balassa Zsigmond bevette s fölégette.”⁷ Közlését Nováki Gyula és Sándorfi György kissé

félreértették, amikor ezt írták: Borovszky munkájában „van egy előttünk nem világos XVI. századi adat. Eszerint Bebek Ferenc 1544 után Borsod földvára helyén fallal megerősített várkastélyt építtetett, amelyet az 1560-as években a hajdúk megtámadtak és felégettek.” Megkérdőjelezzük az adat hitelességét is.⁸

A borsodi castellumról azonban csakugyan van egy írásos forrásunk. 1568-ban Zolthay István szendrői várkapitány vizsgálatot indított annak érdekében, hogy tisztázza Borsod falu állapotát és jogállását.⁹ A vizsgálat során több más tanú mellett

1. ábra. A borsodi földvár és környéke
Abb. 1. Lageplan des Burgwalles von Borsod

eskü alatt tett vallomást az edelényi, sápi, és maga a borsodi bíró is. Tanúvallomásuk körülbelül harminc évre visszamenőleg igyekezett tisztázni a falu birtokviszonyait, amely, mint a jegyzőkönyvből is kitűnik, igen zilaft volt ebben az időben. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen közsímert tény, hogy a mohácsi csata (1526) után az I. Ferdinánd és Szapolyai János, később pedig hívei között zajló fegyveres küzdelem igen súlyosan érintette ezt

¹ NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 29–30; WOLF 1999, 121–125.

² NOVÁKI 1993.

³ WOLF 1992, 393–442; WOLF 2001a, 127–156; WOLF 2001b, 179–198; WOLF 2003, 85–108; WOLF 2005, 131–141.

⁴ GYÖRFFY 1963, I. 761.

⁵ GYÖRFFY 1963, I. 761–762.

⁶ GYÖRFFY 1963, I. 762–763.

⁷ BOROVSKY 1909, 88–89.

⁸ NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 30, 241. j.

⁹ MOL NRA fasc. 1738. Nr. 56.

2. ábra. Borsod-Földvár. A castellum alapozásának maradványai közvetlenül a nyugati sánc mellett. (Rajz: Sáfrány Andrásné)
Abb. 2. Burgwall Borsod. Die Reste der Grundmauern des *castellums* direkt neben dem Westwall.
(Zeichnung: Frau A. Sáfrány)

a vidéket.¹⁰ Mindehhez hozzájárult még az egyre erősödő török veszedelem, amelynek következtében Buda (1541), majd Fülek (1554) elfoglalása után Borsod megye jó része, Borsod falu is, hódoltsági területté vált.¹¹ A zűrzavart csak fokozta, hogy a környék nagyhatalmú urai gátlás nélkül zsarolták a vidéket, egyik királytól a másikhoz állva szakadatlanul növelték birtokaikat. S amit nem sikerült szépszerével, a két királytól kicsikart adomány formájában megszerezniük, azt hatalmaszkodással egymástól, illetve a kisebb birtokosoktól rabolták el. Borsod falu tanúvallomásokból kirajzolódó sorsa tipikus lehetett a korszakban.

A tanúk egybehangzóan állították, hogy Borsod Edelénnyel és Sáppal együtt egykor Szapolyai János tulajdonában volt, és Tokaj várához tartozott. Szapolyai, miután királlyá választották (1526), hűséges szolgálataiért Kállai Jánosnak adományozta a három települést. Később viszont Kállai János Borsod falu egy részét saját familiárisának, Fekete Péternek továbbadományozta.

Miután azonban János király Tokajnál vereséget szenvedett I. Ferdinánd hadaitól (1537), Kállai János, aki nem akart csatlakozni Ferdinánd híveihez, „rebellis” lett. Ezért birtokait Bebek Ferenc kérte, és kapta meg I. Ferdinándtól. S noha ez ellen Kállai János tiltakozott, a zűrzavaros időket kihasználva Bebek Ferenc elfoglalta birtokait, azzal a résszel együtt, amelyet Fekete Péternek ajándékozott Borsodon. Bebek Ferenc halála után fia György tovább tetézte a hatalmaskodást azzal, hogy Fekete Péter borsodi birtokrészeit a saját emberének, Rácz Péternek adta.

A várkastélyt mintegy mellékesen, Borsod egyik fontos haszonvételének, a malomnak előszámlálása során említette meg az egyik tanú. „Volt ennek a Borsod falunak a területén Kállai János idejében a Bódva folyón egy kerek malom, amelyet, amikor néhai Balassa Zsigmond Bebek Ferenc borsodi castellumát ostromolta, felégetett. Most pedig Rácz Péter két kerékkel újra felépíttetett.”¹² A tanúvallomás tehát egyértel-

¹⁰ BOROVSKY 1909, 92–93; SÖRÖS 1899, 599–606.

¹¹ BOROVSKY 1909, 84–87, 90.

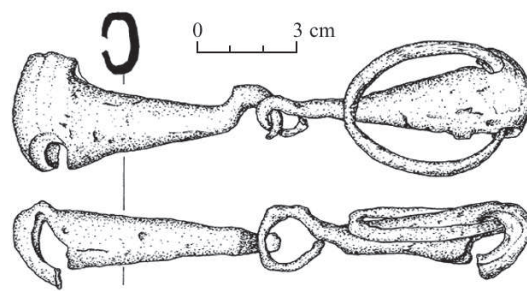
¹² „Fuit in territorio eisdem possessionis Borsod tempore Joannis Kalaj super fluvio Boldua rotarum molendium

quod tempore expugnationis Castellj Borsod Francisci Bebek a Sigismundo quondam Balassa factam, exustum est. Nunc autem Petrus Raath demum duobus rotis aedificari fecit.” MOL NRA fasc. 1738. Nr. 56. 1. vallomás.

műen azt állítja, hogy létezett a borsodi várkastély, amelyet meg is ostromoltak. Azonban nem ezt, hanem a közelében elhelyezkedő malmot égették fel. Bizonyos, hogy a malom Borsod birtoknak jól jövedelmező része lehetett. Már az 1334-es oklevélben is megemlézték, és a 17–18. századi birtokvitákban, még mint pusztai malomhelyet is, mindig számon tartották.¹³ S minthogy helyét 1334-ben és 1663-ban¹⁴ ugyanott, „a borsodi vár alatt,” határozták meg, joggal állíthatjuk, hogy a borsodi malom a legkorábbi időktől fogva ugyanott, a vártól néhány száz méterre északkeletre állt, ahol ma is egy malomépület található. Ez egészen a közelmúltig működött.

A castellum felégetéséről szóló híradás tehát tévedésnek bizonyult, amelyet azonban valamenynyí, a korszakkal, és a vidékkel foglalkozó kutató átvett. A tévedéssorozatot maga Borovszky indította el azzal, hogy félreértette, vagy összekeverte a saját jegyzeteit. Összehasonlítva ugyanis jegyzeteit¹⁵ az eredeti tanúkihallgatási jegyzőkönyvvel,¹⁶ láthatjuk, hogy ott még a valóságnak megfelelően a malom felgyújtását jegyezte fel. Később azonban, a megyei monográfiában¹⁷ ebből már a várkastély felgyújtása lett.

Borovszky tévedése természetesen nem jelenti azt, hogy kételkednünk kell a tanúkihallgatási jegyzőkönyvben elmondottak hitelességében is. Nemcsak azért, mert a tanúk hivatalos személy előtt, maguk is hivatali minőségükben, eskü alatt vallottak, és a kor felfogása szerint hamis tanúskodásukkal a lelkük üdvösségét kockáztatták volna.¹⁸ Hanem azért is, mert az adatok nagy részét más forrásból ellenőrizni tudtuk. Így biztos, hogy Borsod, Edelénnyel és Sáppal együtt, valóban Szapolyai János tulajdonában volt, már jóval királlyá választása előtt, 1504-ben is.¹⁹ Szapolyai 1526-ban Kállai Jánosnak tett adományát ugyancsak hiteles iratok bizonyítják.²⁰ De vannak adataink arról is, hogy Ferdinánd király 1535-ben

3. ábra. Borsod-Földvár. Köpüs szárú zapla, amelyet a castellum alapozásán leltünk. (Rajz: F. Bodnár Katalin)
Abb. 3. Burgwall Borsod. Pferdegebiß, gefunden auf den Grundmauern des castellums. (Zeichnung: K. F. Bodnár)

Szendró várával együtt Bebek Ferencnek ajándékozta Edelényt is.²¹ Bebek Ferenc azonban nem elégedett meg azzal, hogy Edelényt „hivatalosan” megszerezte Kállai Jánostól, hanem erőszakkal elfoglalta, és hatalmában tartotta más birtokait, Sápót és Borsodot is. Ez ellen Kállai János 1539-ben a leleszi,²² 1546-ban pedig a váradí káptalan előtt tiltakozott.²³ S minthogy ezek az adatok a valóságnak megfelelően szerepelnek a tanúvallomásokban, nincs okunk kételkedni a borsodi castellummal kapcsolatos információ hitelességében sem. Már csak azért sem, mert a várbelső feltárása során sikerült rábukkannom e várkastély maradványaira is.

Nováki Gyula és Sándorfi György nem utolsósorban azért kételkedett a várkastélyról szóló híradás hitelességében, mert „Az 1987-ben megkezdett ásatás a földvár belső területének nagy részére kiterjedt, de ennek nem találta nyomát.”²⁴ 1992–94 között azonban, a vár északnyugati oldalán, közvetlenül a sánc mellett, illetve részben a leomlott sánc alatt ennek az épületnek több maradványát tártuk fel. Számunkra itt most csak az az 1-1,5 m széles alapozásmaradvány fontos, amelyet a sánc irányával párhuzamosan, meg-

¹³ GYÖRFFY 1963, 763, BML XV-17. Borovszky jegyzetei, Borsod: 1593, 1607, 1611, 1638, 1641, 1663 stb, BML IV. A. 501 a. Borsod vármegye nemesi közgyűléseinek iratai, XXV. kötet 196, vö. BOROVSKY 1909, 149.

¹⁴ BML IV. A. 501 a. Borsod vármegye nemesi közgyűléseinek iratai. VII. kötet 737.

¹⁵ BML XV-17, Borovszky jegyzetei, Borsod. A jegyzetekből egyértelműen kiderül, hogy a malom felgyújtásáról van szó. MOL NRA fasc. 1738. Nr. 56.

¹⁶ BOROVSKY 1909, 88–89. Az eredeti vallomás latin szövegének kijegyzetelése során ejtettek néhány hibát (expugnatio helyett expugnacione, Francisci helyett Franciscum). Így feltehető, hogy a monográfia írása során maga Borovszky is nehezen tudta értelmezni saját jegyzeteit.

¹⁸ Lásd: Arany János: Hamis tanú című balladáját. A témával bőségesen foglalkozott a néprajzi irodalom. Vö: TAKÁCS 1987, további irodalommal.

¹⁹ Putnoki cs. Lt. Fasc. 25. nr. 25, vö: BOROVSKY 1909, 75.

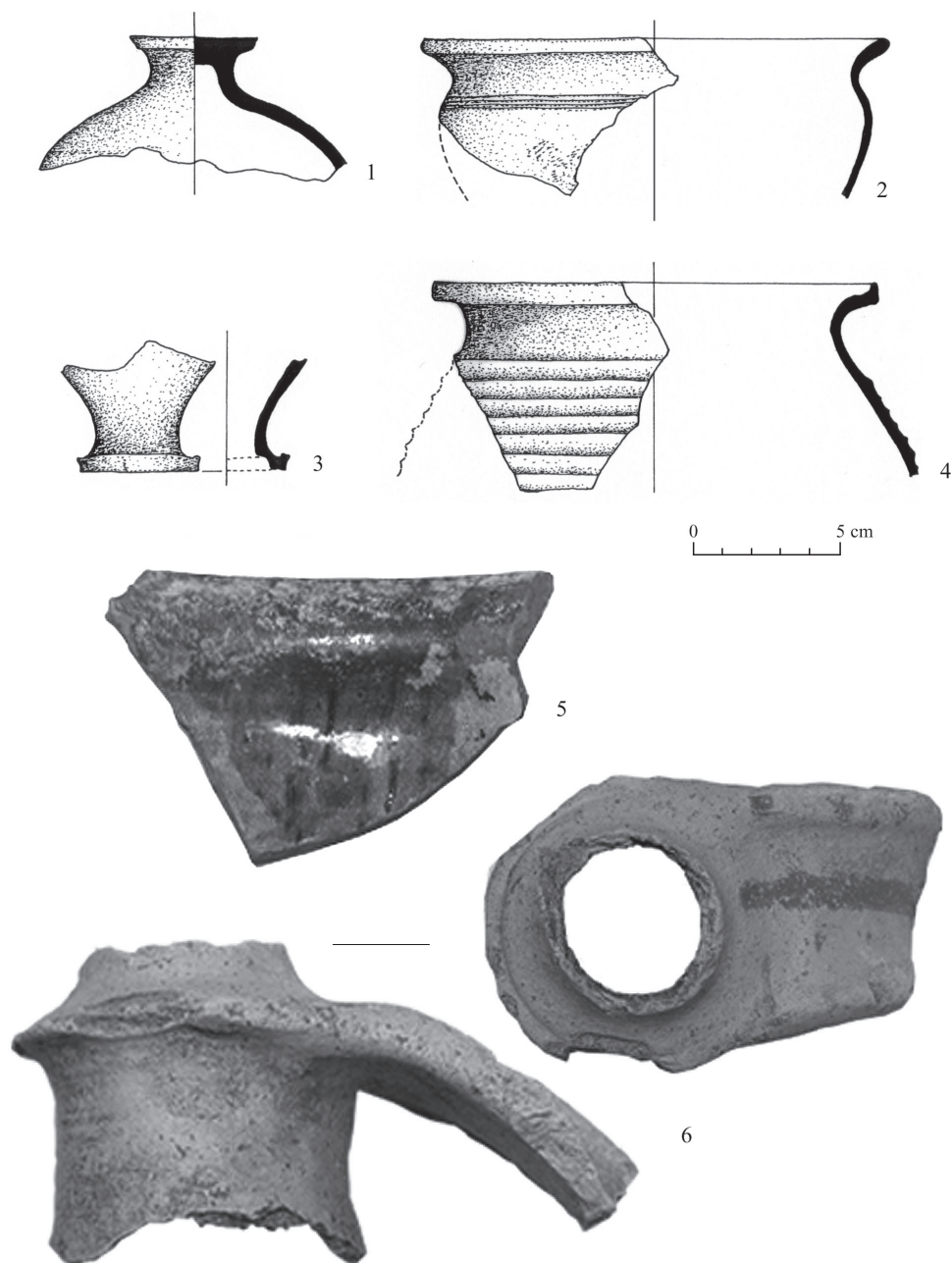
²⁰ MOL NRA fasc. 830. Nr. 33, Losonczy család levéltára fasc. 10. Nr. 133, vö BML XV-17. Borovszky jegyzetei, Edelény.

²¹ MOL NRA fasc. 178. Nr. 1. Más forrásunk szerint Bebek Ferenc magától Szapolyaitól eszközölte ki 1538-ban, hogy Szendró mellett Edelény birtokába is beiktassák. MOL NRA fasc. 1565. nr. 73. Vö. BOROVSKY 1909, 73. Ismét más forrásunk szerint azonban Edelényt csak 1543-ban szerezte meg Bebek Ferenc. Jászó St. B. F 4/N 147, vö. BML XV-17. Borovszky jegyzetei, Szendró.

²² MOL NRA fasc. 1750. nr. 17.

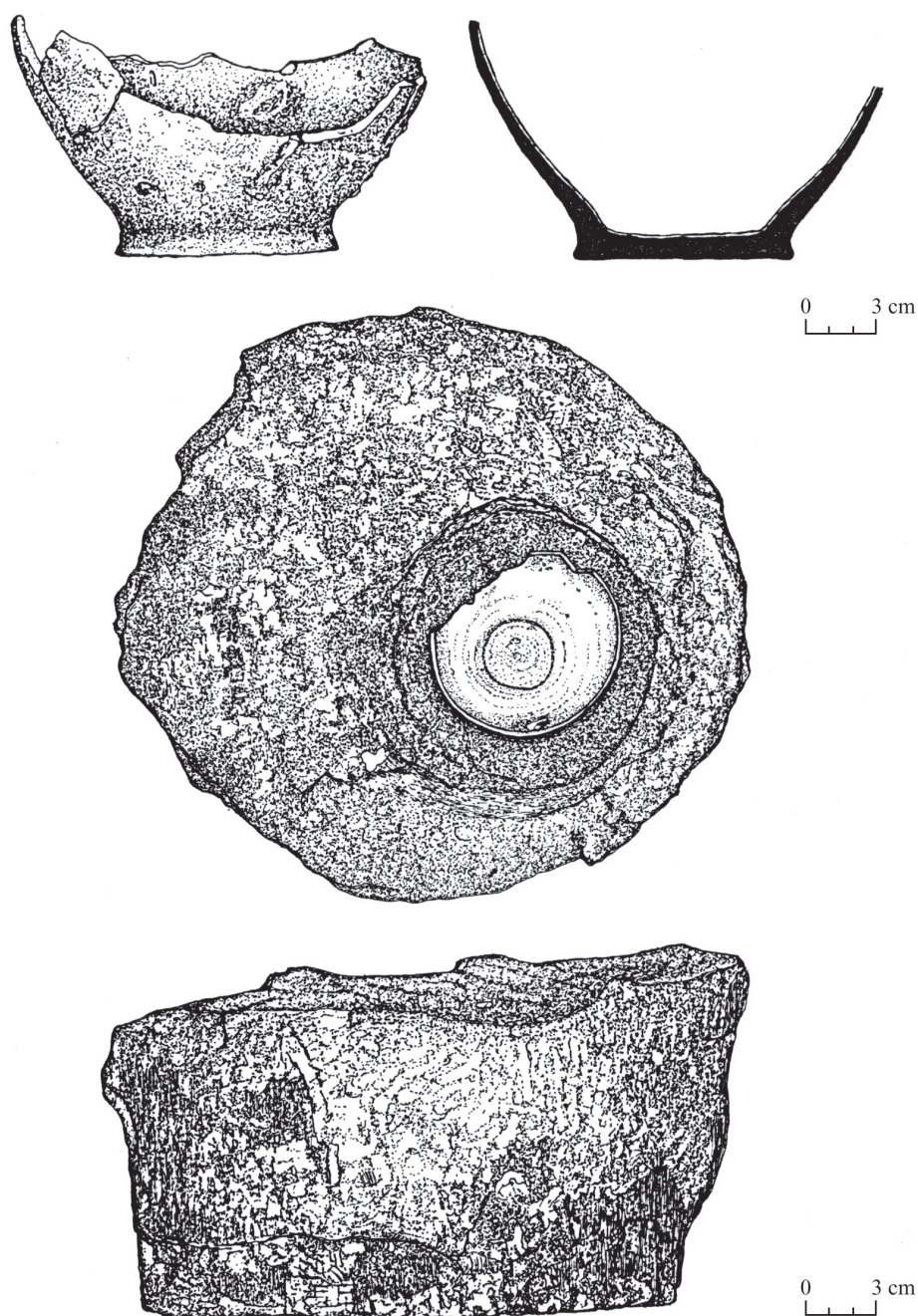
²³ MOL NRA fasc. 252. Nr. 39.

²⁴ NOVÁKI – SÁNDORFI 1992, 30.

4. ábra. Borsod-Földvár. Másodlagos helyzetben előkerült késő középkori leletek, amelyek feltehetően a castellum felszereléséhez tartoztak. (Rajz: F. Bodnár Katalin)

Abb. 4. Burgwall Borsod. Spätmittelalterliche Funde aus sekundärer Lage, wahrscheinlich aus dem Inventar des *castellums*. (Zeichnung: K. F. Bodnár)

5. ábra. Borsod-Földvár. 16. századi edénytöredék az esperesi templom mellett előkerült szenteltvíztartóban.
(Rajz: Sáfrány Andrásné)

Abb. 5. Burgwall Borsod. Keramikbruchstück des 16. Jhs. aus dem neben der Archidiakonatskirche gefundenen
Weihwasserbehälter. (Zeichnung: Frau A. Sáfrány)

6. ábra. A borsodi földvár a 18. század végén. (BML T 198/1)

Abb. 6. Der Burgwall von Borsod am Ende des 18. Jhs. (Komitatsarchiv Borsod T 198/1)

közelítőleg észak–déli irányban találtunk. Keleti széle határozottan kirajzolódott, a nyugatit azonban kevésbé jól lehetett megfigyelni. Az erősen bolygatott környezetben csak a legalsó réteget tárhattuk fel. Az alapozást, amely az északi oldalon mintegy 3 m-re kiszélesedett, 11 m hosszan tudtuk követni. Itt az egykori épület egyik sarkát sejthetjük. A csekély maradványok miatt azonban ezt nem állíthatjuk teljes bizonyossággal (2. ábra). Az alapozásmaradványon egy I. Ferdinánd által 1544-ben Körmöcbányán veretett denárt,²⁵ közelében pedig egy köpüs szárú zablát leltünk (3. ábra). E speciális zablaforma a 15–16. században egyaránt megtalálható. Ebből az időből való a felvidéki és az alföldi példányok is. S bár az ásatások leletanyagában ritka, a 15. századi városi kézművesség jól ismert terméke volt. Erre mutat, hogy a nürnbergi Mendel-alapítvány Hausbuchja is ábrázolja a városi kantárkészítő termékei

közt.²⁶ Hasonló zablát találtak Sarvalyon,²⁷ Zsaluzsányban (Zalužany),²⁸ Abaszéplakon (Krásna nad Hornádom),²⁹ a sárosi (Veľký Šariš), terebesi (Trebisov), kézsmárki (Kežmarok),³⁰ sioni (Sión)³¹ várban, a pilisszentkereszti kolostorban,³² valamint a Kecskemét környéki településeken is.³³ A zablát tehát nemcsak a vele együtt talált érem, hanem a párhuzamai is a 16. századra kelteznek. A bontás során néhány késő középkori cseréptöredéket is találtunk.

A castellum felszereléséhez tartozhatott az a késő középkori leletanyag is, amelyet azonban nem itt, hanem az épületmaradványtól kb. 50 m-re délnyugatra, a mai feljárt közelében, másodlagos helyzetben találtunk. Ezen a területen bukkantunk nyomára annak a 20 m széles, 3–3,5 m mély ároknak, amely kelet–nyugati irányban átszeli a várat, és amely épp itt fut ki a domb pereméig.³⁴ Az árok betöltésében fekete, erősen fa-

²⁵ CNH III, 40. H935. Az érem meghatározásáért Tóth Csabának tartozom köszönettel.

²⁶ HOLL – PARÁDI 1982, 58–59.

²⁷ HOLL – PARÁDI 1982, 100. kép 4, 147. kép.

²⁸ POLLA 1962, XI. tábla 14. 86.

²⁹ POLLA 1986, 261–262, 126. kép 5, XVI. t. 4.

³⁰ SLIVKA 1980, 257–259, 16. kép 3–5, 18. kép 1–3; POLLA 1971, 70. kép 8, 121.

³¹ JANSKÁ 1963, 75. kép, 246.

³² HOLL 2000, 37, 55. kép 1.

³³ SZABÓ 1938, 118. 563. kép; SZABÓ 1954, 138. XXXIV. t. 7.

³⁴ Az árokról részletesen: WOLF 2001b, 188.

szenes rétegben nagymennyiségű leletet, 16–17. századi cseréptöredékeket, vastárgyakat, többek között fehér agyagból készült, vékony falú, piros festésű korsót, belül zöld mázas fazekat, fehérre égető agyagból korongolt talpas poharat (4. ábra), különféle kályhaszemeket, patkót, székérvasalásokat, cigányfűrőt találtunk. A késő középkori leletek között azonban előfordult néhány korábbi, Árpád-kori tárgy, valamint kváderkő töredéke is. Így arra gondolhatunk, hogy az árkot egy bizonyos időpontban tudatosan töltötték be, mintegy kitakarítva a várat. Erre utal az is, hogy leletek csak ebből a fekete faszenes rétegből kerültek elő. Felette 1–3 m-es vastagságban vörös égett agyagréteget, nagy valószínűséggel a sánc elegyengedett maradványát találtuk meg. Az újkori házak alapja ez utóbbin állt, alig mélyedve bele.

Valószínűleg a castellumhoz kapcsolhatunk egy másik, az esperesi templom közelében előkerült leletet is. Az esperesi templomon kívül, a szentély közelében egy mállékony anyagú konglomerátumból faragott szenteltvíztartót találtunk. Ebben egy fehér agyagból, gyorsan forgó korongon készített, vékony falú, belül sárga mázas fazék alja helyezkedett el (5. ábra). Az esperesi templomról egyáltalán nem szólnak írásos forrásaink. Nem említi az 1334-es oklevél sem, pedig ez igen részletesen leírja Borsod falu határát, megemlíti a vár mellett elhelyezkedő templomot, s mint láttuk, a malmot is. Ha tehát az esperesi templom még állt volna, feltehetően azt is szóba hozza a „földvárnak nevezett árokkal” együtt. És mégis, a templomot valamilyen formában a castellummal egy időben is kellett, hogy használják, hiszen a szenteltvíztartóban lelt mázas edényt jelenlegi tudásunk szerint a 16. századnál korábbra nem keltezhetjük.³⁵

A castellum építési idejére csak a régészeti leletek és a történeti adatok összevetéséből következtethetünk. Az alapozáson talált érem 1544-es dátuma a *terminus post quem*, ennél korábban nem épülhetett. *Ante quem*-ként pedig Bebek Ferenc halálának időpontját vehetjük, amely 1558-ban következett be.³⁶ Még tovább szűkíthetjük ezt az időtartamot, ha meggondoljuk, hogy Fülek elvesztése, 1554 után Bebek Ferenc ismét a Szapolyai-párt híve lett, érdeklődése Erdély felé fordult. Len-

gyelországbán, Erdélyben, Isztambulban járt, így feltehetőleg keveset tartózkodott Borsod megyei birtokain.³⁷ Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a borsodi castellum 1544 és 1554 között épült. Hogy építésére Bebek Ferencnek semmiféle törvényes jogcíme nem volt, azt már eddig is láthattuk. Ehhez hozzá kell még tennünk, hogy egy 1546-os adat szerint I. Ferdinánd Castellánffy Kristófnak és Lászlónak adományozta Borsodot Edelénnyel és Sáppal együtt.³⁸ Az új tulajdonosokat törvényesen be is iktatták birtokaikba.³⁹ Bizonyos tehát, hogy a castellum építésének idején Borsod nem volt Bebek Ferenc tulajdona. Bizonyos azonban az is, hogy a zavaros viszonyokat kihasználva, mégis a hatalmában tartotta. Erről tanúskodnak az adóajstromok is.⁴⁰

A castellum ostromának idejéről sajnos nem tesznek említést a tanúkihallgatási jegyzőkönyvben. Más forrásból azonban tudjuk, hogy Bebek Ferenc és a Balassa testvérek, Menyhért, illetve Zsigmond között 1545-ben volt fegyveres összetűzés, amelynek során a szendrői várat is ostromolták⁴¹ a Balassák. Természetesen nem bizonyos, hogy ekkor ostromolták meg a borsodi castellumot is, ha az egyáltalán már állt. Kétségtelen azonban, hogy az építést követően nem sokkal sor került erre, mivel Balassa Zsigmond, aki a tanúvallomás szerint résztvevője volt az ostromnak, 1561-ben meghalt.⁴²

Hogy a castellum meddig létezett, arról nincsenek adataink. Maga a falu 1582-ben pusztult el egy török támadás következtében, és még 1590-ben is elhagyottan állt.⁴³ 1595-ben azonban már ismét lakott volt,⁴⁴ és a továbbiakban élte a földoltsági falvak megszokott életét. A castellumról nem hallunk többé.

A vár egy 1708-as adatban bukkan fel újra. Ekkor idősebb Szentpéteri János tiltakozik az ellen, hogy néhai Vay Ábrahám és felesége Ibrányi Anna örökösei a Borsod nevű faluban lévő földváron csűrűt vagy csűrös kertet építsenek. Ez a terület ugyanis az övé, a Vayaknak csak néhány zálogként birtokolt házhelyük van itt.⁴⁵ Nagyon valószínű, hogy ekkor már semmiféle középkori épület nem állt a várbán, s megkezdődött az a folyamat, amelynek során a falu ide is felkú-

³⁵ A borsodi vár templomairól részletesen: WOLF 2005.

³⁶ Bebek Ferencet 1558-ban Izabella királyné Erdélyben megölette. Vö: BENDA 1982, 391.

³⁷ BUDAI 1864, 198–202.

³⁸ MOLA 57 Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regni – 2. kötet 122–123. E 227 – Magyar Kamara Archívuma – Libri donationum – 1. kötet 345. CD.

³⁹ BML XV-17 Borovszky jegyzetei, Edelény.

⁴⁰ BML XV-17. Borovszky jegyzetei, dicális összeírások: 1544, 1546.

⁴¹ SZALAY 1861, 29–30. Balassa Menyhért testvéréhez, Balassa Imréhez, a sajónémeti táborból 1545. augusztus 14-én írt levele, amelyben arra bízta Imrét, hogy fegyveres népével csatlakozzék hozzá és Zsigmondhoz a Bebek-várak ellen folytatott hadjáratukban.

⁴² BESSENYEI 1998, 63.

⁴³ BML IV. A. 501/a II. kötet 572. Vö: BOROVSKY 1909, 90.

⁴⁴ BML XV.17. Borovszky jegyzetei, Borsod.

⁴⁵ BML IV. A 501/a XV. kötet 372. Vö. BML XV-17. Borovszky jegyzetei, Borsod.

szott, és a várat házhelyekként kezdte hasznosítani. Meglehet, hogy ekkor került sor a vár „kitakarítására”, a várat átszelő árok betöltésére. A falu terjeszkedését jól mutatja egy, a 18. század végén készült térkép is, amelyen már több ház is ábrázoltak a vár területén (6. ábra).⁴⁶ Különösen ér-

dekes, hogy a sáncokból ekkorra már csak annyi maradt meg, mint amennyit napjainkban is láthatunk. A sánc nagy részét tehát nem az újkorban, a falu betelepülésével, hanem valószínűleg a castellummal, illetve a faluval együtt a török kori harcok idején pusztították el.

Irodalom

- BENDA KÁLMÁN (főszerk.)
1982 *Magyarország történeti kronológiája*. II. 1526–1848.
- BESSENYEI JÓZSEF
1998 Diósgyőr birtoklástörténete 1522–1702. In: *Miskolc története*. II. 1526–1702. Főszerk. Dobrossy István. Miskolc, 53–89.
- BOROVSKY SAMU
1909 *Borsod vármegye története*. Budapest.
- BUDAI FERENCZ
1864 *Polgári lexicon*. Pest.
- CNH III
Huszár Lajos: *Corpus Nummorum Hungariae*. III. *Habsburg-házi királyok pénzei*. I. (1526–1657). Budapest 1975.
- GYÖRFFY GYÖRGY
1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest.
- HOLL, IMRE
2000 *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis*. Budapest. (VAH XI.)
- HOLL, IMRE – PARÁDI, NÁNDOR
1982 *Das Mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest. (Fontes ArchHung)
- JANSKÁ, EVA
1963 Archeologický výzkum hradu Sión. *AR* XV, 220–247.
- NOVÁKI GYULA
1993 A borsodi földvár sánca (Die Erdburgschanze von Borsod). *HOMÉ* XXX–XXXI, 25–145.
- NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY
1992 *A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)* (Die Burgen des historischen Komitats Borsod von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest – Miskolc.
- POLLA, BELO
1962 *Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)*. Bratislava.
1971 *Kežmarok*. Bratislava. (Archaeologica Slovaca Fontes X.)
1986 *Košice-Krásna*. Košice. (Fontes Archeologického Ústavu Slovenského Národného Múzea v Bratislave)
- SLIVKA, MIKHAL
1980 Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku. *HCK* XI, 218–289.
- SÖRÖS PONGRÁC
1899 Gimesi Forgách Simon báró. *Századok* XXXIII, 595–698.
- SZABÓ GYÖRGY
1954 A falusi kovács a XV–XVI. században (Derevenskie kuznecy v XV–XVI. stolytjah). *FolArch* VI, 123–146.

⁴⁶ BML T198/1. Köszönettel tartozom Bodnár Tamásnak, hogy a térképre felhívta a figyelmemet.

- SZABÓ KÁLMÁN
1938 *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Kecskemét th. Város múzeumának ásatásai). Kulturgeschichte Denkmäler der Ungarischen Tiefebene.* Budapest.
- SZALAY ÁGOSTON
1861 *Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560.* Pesten.
- TAKÁCS LAJOS
1987 *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon.* Budapest.
- WOLF MÁRIA
1992 Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról, 1987–1990 (Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod. Grabungen 1987–1990). *JAMÉ* 30–32, 393–442.
- 1999 Adatok a Bódva-völgy honfoglalás és kora Árpád-kori településtörténetéhez (Daten zur Siedlungsgeschichte des Bódva-Tals aus der Zeit der Landnahme und frühen Arpadenzeit). In: *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából.* Szerk. Bodnár Mónika – Rémiás Tibor. Putnok, 121–131.
- 2001a 10. századi település Edelény-Borsodon (Eine Siedlung aus den 10. Jahrhundert in Edelény-Borsod). In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szerk. Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre, 127–156.
- 2001b Északkelet-Magyarország ispáni várai (Burgen der Gespane in Nordostungarn). *HOMÉ* XL, 179–198.
- 2003 Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai (Informationen zu unseren Töpferkunst des 10. Jahrhunderts Die Lehre der Funde in Borsod). *HOMÉ* XLII, 85–108.
- 2005 Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. A borsodi ispánsági vár templomai. Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis (The churches of the ispán's castle at Borsod). In: *A középkori templom körüli temetők kutatása.* Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest. (Opuscula Hungarica VI.)

Rövidítések

MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
BML	Borsod Megyei Levéltár

MÁRIA WOLF

Das Nachleben einer Gespanschaftburg: Borsod im 16.–18. Jh.

Über den nordostungarischen Burgwall von Borsod berichten uns nur wenig Schriftquellen. Die früheste authentische Urkunde, in der die Anlage erwähnt wird, stammt erst aus 1194. So 1261 wie auch 1282 kommt sie noch als königliche Burg vor. Die Ortschaft kam später in Privatbesitz, 1334 wird hier nur ein „Graben/Wall genannt Feldwar“, also schon eine aufgelassene Anlage erwähnt. Mitte des 16. Jhs., als man das Vordringen der Osmanen überall im Lande mit Errichtung von neuen Befestigungen aufhalten wollte, ließ hier der damalige Besitzer, Ferenc Bebek ein *castellum* errichten. Die Reste dieses Baus wurden während der archäologischen Untersuchung des Burgwalls an seiner nordwestlichen Seite identifiziert, wo auf den freigelegten Grundmauern auch eine Münze aus dem Jahre 1544 zutage kam. Während einer zeitlich nicht genau bestimmaren – aber noch vor 1558 stattgefundenen – Belagerung der Befestigung durch Zsigmond Balassa wurde aber nicht der Bau selbst – wie es die frühere Forschung annahm – sondern nur eine Mühle darunter in Brand gesteckt. Bis wann das *castellum* in Gebrauch war, ist noch unbekannt. Die Wallanlage selbst wurde erst 1708 wieder erwähnt. Ihr Gebiet wurde langsam bebaut, auf einer Landkarte des späten 18. Jhs. finden wir hier schon mehrere Wohnhäuser des Dorfes. Da die Höhe der Wälle schon damals etwa der heutigen Situation entspricht, es ist sehr wahrscheinlich, dass so die mittelalterlichen, wie auch die frühneuzeitlichen Befestigungen von Borsod den kriegerischen Auseinandersetzungen der sog. Türkenzeit (16.–17. Jh.) zum Opfer fielen.

Nováki Gyula publikációi (1952–2006)

Összeállította: MIKLÓS ZSUZSA

1952

Fejér megye őskori földvárjai. *ArchÉrt* 79 (1952) 3–19.
Sáncátvágás a sopronkőhidai Kecsehegyen. *ArchÉrt* 79 (1952) 94.

1955

A soproni Várhely ásatásának története. *SSz* 9 (1955) 131–135.
Újabb adat a sopronkörnyéki őskori vaskohászatra. *SSz* 9 (1955) 136–137.
A soproni Liszt Ferenc Múzeum tíz éve a felszabadulás után. *SSz* 9 (1955) 134–143.
Hillebrandt Jenő (1884–1950). *SSz* 9 (1955) 152.
A sopronkörnyéki régészeti kutatások tíz éve (1945–1954). *SSz* 9 (1955) 143–146.
Őskori földvárak nyomában. *Idegenforgalmi Tájékoztató* 1955. IV. 11–12.

1956

Árpádkori lakóház Répcevisen. *ArchÉrt* 83 (1956) 51–52.
A Scarabantiából Savariába vezető rómaikori út. *SSz* 10 (1956) 175–179.
A Sopron környéki régészeti kutatások feladatai. *SSz* 10 (1956) 256–260.

1957

Germán sírok Hegykőn. *SSz* 11 (1957) 262–265.

1958

Bella Lajos emlékmű Sopronban. *ArchÉrt* 85 (1958) 196.
Bella Lajos emlékmű a Várhelyen. *SSz* 12 (1958) 369–370.
Földváraink védelme. *Műemlékvédelem* 2 (1958) 67–71.
Római-kori halastavak. *SSz* 12 (1958) 63–65.
Avar sírok a Sopron-Pozsonyi úti homokbányában. *SSz* 12 (1958) 166–167.
A soproni talajvizsgálatok és településtörténet. *SSz* 12 (1958) 335–341.

1960

A kemendi vár. In: *A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960*. Szerk. Szentmihályi Imre.
Zalaegerszeg 1960, 97–106.
Szakony. *ArchÉrt* 87 (1960) 229.
Velem-Szentvidhegy. *ArchÉrt* 87 (1960) 229.
Fertőszentmiklós. *ArchÉrt* 87 (1960) 227.
Osló. *ArchÉrt* 87 (1960) 229.
Sopron-Kányaszurdok. *ArchÉrt* 87 (1960) 234.
Sopron, Előkapu 1–3. *ArchÉrt* 87 (1960) 234.

1961

- A balatonföldvári későkelta földvár. *ArchÉrt* 88 (1961) 81–89.
Újabb adatok a vasvári vaskohóról és Vasvár vaskohászati múltjáról. [Hegedűs Zoltánnal közösen] *VSz* 15 (1961) 44–60.
Adatok a Sopron-Magashidi vasolvasztó telepről. [Hegedűs Zoltánnal közösen]. *Kohászati Lapok* 1961, 373–378.
Adatok a Sopron-Magashidi vasolvasztó telepről. [Hegedűs Zoltánnal közösen]. Budapest 1961. (A Kohászati Történeti Bizottság Közleményei 13.)
Későkelta lakóházak Ivánban. *SSz* 15 (1961) 247–251.
Szakony. *ArchÉrt* 88 (1961) 283.
Zalaszentiván-Kisfaludi-hegy. *ArchÉrt* 88 (1961) 284.
Sopron. *ArchÉrt* 88 (1961) 289.
Sopron-Fabricsius ház. [Sz. Póczy Klárával közösen]. *ArchÉrt* 88 (1961) 288–289.
Pinnye. *ArchÉrt* 88 (1961) 288.
Osli. *ArchÉrt* 88 (1961) 283.

1962

- Adatok a soproni vár rondelláinak történetéhez. *SSz* 16 (1962) 57–61.
Városfalmaradványok a soproni Fabricsius-ház alatt. [Holl Imrével és Sz. Póczy Klárával közösen]. *ArchÉrt* 89 (1962) 47–67.
Könyvismertetés: Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen. Teil 1–2. *ArchÉrt* 89 (1962) 119–121.
Sopron topográfiai fejlődésének vázlata az újabb ásatások alapján. *SSz* 16 (1962) 135–139.
Szőke Béla 1913–1961. *SSz* 16 (1962) 174–175.
A Szárhalmi erdő romjai. *SSz* 16 (1962) 341–348.
A Bakony-vidék földvárai. *Veszprémmegyei Napló* 1962. dec. 7.
Sopron. *ArchÉrt* 89 (1962) 262.
Nagygörbő. *ArchÉrt* 89 (1962) 258.

1963

- A Szent Mihály temető második csontházkápolnája. *SSz* 17 (1963) 75–77.
A magyarországi földvárkutatás története. Budapest 1963. (Régészeti Füzetek Ser. II. No. 12.)
Középkori vasolvasztóműhely feltárása Felsőkelecsényben. [Vastagh Gáborral közösen]. *HOMÉ* 3 (1963) 55–60.
Über den gegenwärtigen Stand der Erdwallforschung in Ungarn. *DissArch* 5 (1963) 129–131. (Auszug)
Bakonyszentlászló-Kesellőhegy. *ArchÉrt* 90 (1963) 295.
Trizs. *ArchÉrt* 90 (1963) 305–306.

1964

- Adatok a soproni belváros rétegeinek kronológiájához. *SSz* 18 (1964) 236–243.
A legújabb régészeti ásatások eredményei Sopronban és környékén. *Természettudományi Közlöny* 8 (95) (1964) 380–381.
Zur Frage der sogenannten Brandwälle in Ungarn. *Acta ArchHung* 16 (1964) 99–149.
Bakonyszentlászló-Kesellőhegy. *ArchÉrt* 91 (1964) 249.
Fertőboz-Gradinahegy. *ArchÉrt* 91 (1964) 250.

1965

- A Nagygörbő-Várhegy-i korabronzkori erődített telep. *ArchÉrt* 92 (1965) 168–175.
 Gyakorlati kísérletek neolitikus agráreszközökkel. *AgrSz* 7 (1965) 414–416.
 Szakony. *ArchÉrt* 92 (1965) 233.
 Fertőboz-Gradinahegy. *ArchÉrt* 92 (1965) 231.
 Bakonyszentlászló-Kesellőhegy. *ArchÉrt* 92 (1965) 229.
 Bácsa. *ArchÉrt* 92 (1965) 239.

1966

- Koravaskori sarlólelet Kőszegről. *MMMK* 1965–1966, 67–72.
 Óskori települések Fertőrákos mellett. *Arrabona* 8 (1966) 53–66.
 Török Aurél antropológus levelei Paur Ivánhoz. Közlés. *AnthrK* 1966, 99–110.
A Soproni Liszt Ferenc Múzeum és kiállításai. Összeáll. Domonkos Ottóval és Környei Attilával közösen. Sopron 1966.
 Überreste des Eisenhüttenwesens in Westungarn. In: *Festschrift für Alphons A. Barb*. Eisenstadt, Burgenlandisches Landesmuseums, 1966, 163–198. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 35.)
 Bölcske-Vörösgyir. *ArchÉrt* 93 (1966) 290.
 Bakonyszentkirály-Zöröghegy. *ArchÉrt* 93 (1966) 290.

1967

- Északi ivókürtveret a római kori Sopronból. *Arrabona* 9 (1967) 13–19.
 Methodischer Versuch der Schichtenerschliessung auf der bronzezeitlichen Siedlung in Bölcske. [Regius Jánossal közösen]. *MFME* 1966–1967 [1968: 2] 85–90.
 Agrártörténeti adatok az 1964-évi magyar régészeti irodalomból. *AgrSz* 9 (1967).
 Óskori erődítmény a Godóváron. *Dunakanyari Tájékoztató* 1967: 4.
 Könyvismertetés: Méri István: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. *AgrSz* 9 (1967).
 Bölcske-Vörösgyir. *ArchÉrt* 94 (1967) 217.

1968

- A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (A honfoglalástól a XIII. század közepéig)*. [Heckenast Gusztávval, Vastagh Gáborral, Zoltay Elemérrel közösen]. Budapest 1968.
 Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. [Hartyányi Borbálával, Patay Árpáddal közösen]. *MMMK* 1967–1968, 5–84.
 Agrártörténeti adatok az 1965. évi magyar régészeti irodalomból. *AgrSz* 10 (1968).
 Bölcske-Vörösgyir. *ArchÉrt* 95 (1968) 126.

1969

- Archäologische Denkmäler der Eisenverhüttung in Nordost-Ungarn aus dem X–XII. Jahrhundert. *Acta ArchHung* 21 (1969) 299–331.
 Änderungen der Weizenarten in Ungarn von der Bronzezeit bis zum Mittelalter. *MFME* 1969: 2, 39–45.
 Földvárásatások a bakonyi Cuha-völgy környékén. *VMMK* 8 (1969) 135–140.
 Agrártörténeti adatok az 1966–1967. évi magyar régészeti irodalomból. *AgrSz* 11 (1969) 228–234.
 Bakonyszentkirály. *ArchÉrt* 96 (1969) 251.

Könyvismertetés: Patek, Erzsébet: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. *Acta ArchHung* 21 (1969) 388–393.

1970

Törkölyverem Pásztón a XVIII. század második feléből. *MMMK* 1969–1970, 177–181.
Adatok a Börzsöny hegység növényvilágához a XIX. század második feléből. *Dunakanyari Tájékoztató* 1970.

1971

Agrártörténeti adatok az 1968–69. évi magyar régészeti irodalomból. *AgrSz* 13 (1971).
Beginn des neolithischen Pflanzenbaus in Südost-Ungarn. [P. Hartyányi Borbálával közösen]. *Acta Museorum Agriculturae Pragae* VI: 1–2. (1971) 55–58.
Die neuesten Erfolge der archäologischen Forschungen des Eisenhüttenwesens in Ungarn. In: *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 1966*. II. Praha 1971, 1219–1221.
Beszámoló a Mezőgazdasági Múzeumok III. Kongresszusáról. V. Archaeobotanikai Szekció. [P. Hartyányi Borbálával közösen]. *AgrSz* 13 (1971) 531–533.

1974

Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. II. [Hartyányi Borbálával közösen]. *MMMK* 1973–1974, 23–73.
Gabonalenyomatok a Köröscsoport edényein. [Hartyányi Borbálával közösen]. *MFME* 1971 [1974] 5–8.
A magyar várépítészet kezdete. In: *A településtörténeti kutatás módszerei*. (MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság Településtörténeti Szakbizottsága által 1973. december 11–12-én rendezett tudományos ülésszakához kapcsolódó korreferátumok és hozzászólások.) Összeáll. Müller Róbert. Veszprém 1974, 67–86.

1975

Samen und Fruchtfunde in Ungarn von der Neuesteinzeit bis zum 18. Jahrh. [Hartyányi Borbálával közösen]. *AgrSz* 17 (1975) Supplementum 1–65.
Várépítészetünk kezdete. In: *Várépítészetünk*. Szerk. Gerő László. Budapest 1975, 45–61.
A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig. *Építés-Építészettudomány* 7 (1975) 323–329.
Die Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum Beginn des Mittelalters. *AgrSz* 17 (1975) Supplementum, 66–88.

1976

Ásatás az abaújházi földvárban. [Gádor Judittal közösen]. *HOMÉ* 15 (1976) 37–50.
Ausgrabung in der Erdburg von Abaújház. [Gádor Judittal közösen]. *Acta ArchHung* 28 (1976) 425–434.
Árpád-kori sáncvár a bácsai Szent Vid dombon. Győr-Sopron megye. *ArchÉrt* 103 (1976) 116–125.
Die topographischen Eigentümlichkeiten der ungarischen Burgen im 10.–11. Jahrhundert am nördlichen Randgebiet der Großen Tiefebene. *Acta ArchHung* 28 (1976) 359–369.

1977

Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. *MMMK* 1975–1977, 53–79.

1978

Újabb agrártörténeti adatok a magyarországi régészeti kutatások eredményeiből (1970–1976). *AgrSz* 20 (1978) 301–310.

Paleoethnobotanikai szimpózium Wilhelmshavenben. *ArchÉrt* 105 (1978) 130.

Tiszaalpár-Nagyvárdomb. *ArchÉrt* 105 (1978) 274–275.

1979

Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori és középkori erődítményei. [Gádor Judittal, Sándorfi Györggyel közösen]. *HOMK* 17 (1978–1979) [1979] 23–29.

Őskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zöröghegyen. *VMMK* 14 (1979) 75–122.

A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. [Sándorfi Györggyel, Miklós Zsuzsával közösen]. Budapest 1979. (Fontes ArchHung)

1980

Az abaújtúri földvár sánca. [Gádor Judittal közösen]. *HOMÉ* 19 (1980) 43–77.

Hozzászólás Skerletz Iván: Ismeretlen földvár a Börzsönyben c. cikkéhez. *Dunakanyar* 1980: 4, 27–28.

1981

Untersuchungen der Struktur des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen. [Sándorfi Györggyel közösen]. *Acta ArchHung* 33 (1981) 133–160.

1982

Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. [Bóna Istvánnal közösen]. *Cumania* 7 (1982) 17–118.

Könyvismertetés: E. von Hollstein: Mitteleuropäische Eichenchronologie. Mainz/Rhein 1980. *Acta ArchHung* 34 (1982) 446.

Budapest I., Gellérthegegy. *RégFüz* I. 35 (1982) 7.

Budapest I., Gellérthegegy. *ArchÉrt* 108 (1962) 295.

1983

Régészeti és paleoethnobotanikai adatok a „gabonásvermek” kérdéséhez. *MMMK* 1981–1983, 57–92.

Budapest I. Gellérthegegy É-i oldala. *RégFüz* I. 36 (1983) 9.

1984

A magyarországi Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. [Sándorfi Györggyel közösen]. *Műemlékvédelem* 28 (1984) 167–179.

Egy régi régészeti probléma: hogyan égett ki a vörös-sánc. Tud-e segíteni az archaeometria? [Sándorfi Györggyel közösen]. *Iparrégészeti és Archaeometriai Tájékoztató* 3 (1984) 10–13.

Könyvismertetés: Tóvári Judit: Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemléki bibliográfiája. Miskolc 1983. *Műemlékvédelem* 28 (1984) 155–156.
Budapest I. Gellérthegy. [Kőszegi Frigyessel és Pető Máriával közösen]. *RégFüz* I. 37 (1984) 8–9.

1985

XIV–XVI. századi szántóföldek maradványai a sümeg-sarvalyi erdőben. *MMMK* 1984–1985 [1985] 19–32.

1986

Régészeti kutatások a Mezőgazdasági Múzeumban. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve. Szerk. Szabó Loránd. Budapest 1986, 137–145.
Budapest I. Gellérthegy. [Kőszegi Frigyessel és Pető Máriával közösen]. *ArchÉrt* 111 (1984) [1986] 257.
Budapest I. Gellérthegy. [Kőszegi Frigyessel és Pető Máriával közösen]. *ArchÉrt* 112 (1985) [1986] 268.

1987

Tufába vágott gabonásvermek Északkelet-Magyarországon a törökkortól az újkorig. *MMMK* 1986–1987, 13–87.
A soproni belváros „vörös sánca” kutatásának eredményei. [Sándorfi Györggyel közösen]. *SSz* 41 (1987) 38–48.

1988

Késő bronzkori földvár Dédestapolcsány-Verebce bércen. *HOMÉ* 25–26 (1986–1987) [1988] 81–90.
Hozzászólás Bakay Kornél „Elégett palánk nyomai a somogyvári várfalak mentén” c. előadásához. *SSz* 42 (1988) 249–251.
Neuere Forschungen in spätkeltischen Oppidum auf dem Gellérthegy in Budapest. [Pető Máriával közösen]. *Acta ArchHung* 40 (1988) 83–99.
Várépítészet Magyarországon a X–XI. században. In: *Szent István és kora.* Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest 1988, 145–150.

1990

A középkori Szentmihály falu földvéra és szántófeldej. *Zalai Múzeum* 2 (1990) 209–219.

1991

Nógrád megye középkori várai. I. [Sándorfi Györggyel közösen]. *Műemlékvédelem* 35 (1991) 258–267.
Várölgy-Kis-Láz-hegy későbronzkori földvéra. [Skerletz Ivánnal közösen]. *Zalai Múzeum* 3 (1991) 155–162. (Közlemények Zala megye múzeumaiból)
Újabb kutatások a kőszegi alsóvárban. *Vasi Honismereti Közlemények* 1991, 84–86.

1992

Középkori várak Nógrád megye nyugati felében. [Sándorfi Györggyel közösen]. *Műemlékvédelem* 36 (1992) 52–58.

Nógrád megye középkori várai. III. A megye középső része és a Mátra északi lejtője. [Sándorfi Györggyel közösen]. *Műemlékvédelem* 36 (1992) 147–154.

A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). [Sándorfi Györggyel közösen]. Budapest – Miskolc 1992.

1993

A borsodi földvár sánca. *HOMÉ* 30–31 (1991–1992) (1993) 125–145.

Sándorfi György 1932–1993. *Térképvilág* 1993: 1, 31.

1995

Őskori várak a Mátrában. [Dénes Józseffel közösen]. In: *Mátrai tanulmányok* 1995. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1995, 7–28.

Sándorfi György számítógéppel támogatott terepfelmérési módszere. [Harangozó Józseffel, Marton Erzsébettel közösen]. *Múltunk jövője '95. Kivonatok. Konferencia az informatika és a számítógép alkalmazásáról a régészetben és a múzeumi munka egyéb területein*. Szerk. T. Biró Katalin – Kiss Viktória – Suhajda Attila. Budapest 1995. május 18–19, 12.

1996

Sándorfi György 1932–1993. *ArchÉrt* 121 (1995–1996) 189–190.

Kuruckori erőd Sopronbánfalva felett. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Szerk. Környei Attila – G. Szende Katalin. Sopron 1996, 135–148.

Két Somogy megyei középkori vár új felmérése. *Műemlékvédelmi Szemle* 6 (1996) 47–51.

A special method of measuring for the topometry: A software developed by György Sándorfi. [Harangozó Józseffel, Marton Erzsébettel közösen]. In: *The future of our past '93–'95*. Eds. Gedai, István – Marton, Erzsébet – Regős, Gabriella. Budapest 1996, 105–108.

Könyvismertetés: Deák Antal András: A háromszögeléstől a Tiszaszabályozásig. (Források a vízügy múltjából ...) *Múzeumi Hírlevél* 17 (1996) 172–173.

1997

Őskori földvárak Sopron mellett. *SSz* 51(1997) 118–134.

Középkori várak új felmérése a Mátrában. In: *Mátrai tanulmányok* 1997. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1997, 7–20.

A történeti Abaúj-Torna megye várai (az őskortól a kuruc korig). I. – Hradý historickéj abovsko-turnianskej župy (od praveku po kurucké obdobie). I. [Sárközy Sebestyénnel, Sándorfi Györggyel közösen]. *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából – Historické Zvesti z minulosti abovsko-turnianskej župy a Košíc*. Új folyam (1997) 12–102.

1998

Bella Lajos földvárkutatói. In: *Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*. Szerk. Szende Katalin – Kücsán József. Sopron 1998, 141–154. (A Soproni Múzeum Kiadványai)

A kereki vár sáncrendszere. „Magvetés” (Törökkoppány, Szorosad, Somogydöröcske, Miklósi, Kára, Zics, Somogyegres, Kapoly, Somogymeggyes, Pusztaszemes és Kereki községek egyházi kulturális lapja.) VI: 3 (1998) 7.

1999

Várak a magyarországi Gömörben. [Sárközy Sebestyénnel közösen]. *HOMÉ* 27 (1999) 329–347.

2000

Őskori és középkori erődített telepek, várak Heves megye Mátrán kívüli területén. Befestige urzeitliche und mittelalterliche Siedlungen, Burgen im Komitat Heves, außerhalb der Mátragebirges. [Baráz Csabával közösen]. *Agria* 36 (2000) 5–46.

2001

A történeti Abaúj-Torna megye várai (Az őskortól a kuruc korig). II. [Sárközy Sebestyénnel közösen]. *HOMÉ* 40 (2001) 143–176.

Újabb középkori várak a történeti Borsod megye területén. [Sárközy Sebestyénnel közösen]. *Műemlékvédelmi Szemle* 2001, 45–51.

2002

Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. [D. Matuz Edittel közösen]. Budapest 2002. (Inventaria Praehistorica Hungariae X.)

Tihany, Óvár őskori földvára. [Uzsoki Andrással közösen]. *RégKut* 1999 (2002) 63–70.

Őskori várak. *A Bükk Nemzeti Park*. Szerk. Baráz Csaba. Eger 2002, 357–364.

Középkori várak. *A Bükk Nemzeti Park*. Szerk. Baráz Csaba. Eger 2002, 401–412.

2003

Poroszló, Vár. *RégKut* 2000 (2003) 194.

Somló, Vár. *RégKut* 2000 (2003) 203.

Szabadhídvég, Pusztavár. *RégKut* 2000 (2003) 204–205.

Szabadhídvég, Pusztavár. *RégKut* 2000 (2003) 216.

Aba, Belsőbáránd-Bolondvár felmérése. [Terei Györggyel közösen]. *RégKut* 2001 (2003) 111–116.

Serényfalva – Zsidóvár. *RégKut* 2001 (2003) 212–213.

2004

Kővágótöttös, Tótvár. *RégKut* 2002 (2004) 231–232.

Pécs, Vasas, Kopasz Óvár. *RégKut* 2002 (2004) 255–256.

Pákozd, Pákozdvár. [Terei Györggyel közösen]. *RégKut* 2002 (2004) 252–254.

Fehérvárcsurgó, Kisvár-domb. *RégKut* 2003 (2004) 211–213.

Kajászó, Várdomb. *RégKut* 2003 (2004) 234–235.

Vál, Pogányvár. *RégKut* 2003 (2004) 310–312.

Kuruc kori sáncvárak, sáncok maradványai a Dunántúlon. In. *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)*. Szerk. Frisnyák Sándor – Csihák György. A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyháza – Zürich 2004, 155–158.

Bronzkori és Árpád-kori földvár Tiszaalpáron. [Nagy Leventével közösen]. Budapest 2004. (Régészeti értékeink 8.)

2005

„Napóleon-sáncok” Százhalombattán. *Várak, kastélyok, templomok* I. (2005) 2. sz. 14–17.
Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. [Magyar Kálmánnal közösen]. Kaposvár 2005.
Alcsutdobo – Göböljárás – Pogányvár. *RégKut* 2004 (2005) 166–167.
Nyergesújfalu és Muzsla (Karva) – Csenke-puszta kuruc kori erődje. *HK* 118 (2005) 795–810.

2006

Kuruc kori várak, sáncok Dunaföldvár–Solt–Dunakömlőd térségében. *Műemlékvédelmi Szemle* 2003:
1 [2006] 39–75.

Nováki Gyula felmérései

Összeállította: DÉNES JÓZSEF – MIKLÓS ZSUZSA

Az alábbiakban a lelőhelyek sorrendjében közöljük a Nováki Gyula vezetésével, részvételével készített vár és erődített templom felméréseket. 1993-ig, Sándorfi György haláláig Nováki Gyula és Sándorfi György együtt mért, illetve Sándorfi György – életének utolsó éveiben – betegsége miatt csak a könyven megközelíthető várakat mérte fel; a többinél a terepmunkát Nováki Gyula, a belső munkákat (számítások, szerkesztések) Sándorfi György végezte el.

A teodolitos méréseknél Nováki Gyula volt a figuráns, és valamelyik kolléga vagy családtag a jegyzőkönyvvezető. A kisműszeres méréseket többnyire feleségével végzi, illetve egy-egy kolléga vagy erdész nyújt segítséget. A számítógépre vitelt, szerkesztést többnyire „Gyula bácsi” végzi, csupán néhány várnál (Tolna és Fejér megyében) készíti ezt el Miklós Zsuzsa, illetve Terei György.

Aba-Belsőbáránd-Bolondvár	2000	Bodrogszegi-Várhegy	1989
Abasár-Hajnácskő	1991	Bölcske-Hadai-hegy	1990
Abasár-Rónyahegy	1991	Boldogkőváralja-Tóhegy	1989
Abaújvár-Vár	1976–78, 1980	Borsodivánka-Nagyhalom	1987
Ács-Várhegy	1992	Borsodnásasd-Vajdavár	1985
Alcsutdoboz-Göböljárás-Pogányvár	2003	Borsosberény-Várdomb	1990
Alsópetény-Földvár	1987	Buják-Tarisznyapart	1990
Alsóvadász-Várdomb	1979	Bükkábrány-temető	1977
Apc-Somlyó	1993	Bükkaranyos-Földvár	1977
Arló-Várhegy	1985	Bükkszék-Pósvár	1997
Atkár-Halomi dűlő	1999	Bükkszenterzsébet-Nagy-kő	1997
Babócsa-33-as domb	1984	Bükkszentlászló-Nagysánc	1976
Babócsa-Basakert	1983–84	Bükkzsérc-Füzérkő	2001
Babócsa-Várdomb (Török-vár)	1984	Csabdi-templom	1996
Babót-Feketevár	1997	Csabdi-Vaszélypuszta-Várdomb	1996
Bácsa-Szent Vid domb	1978?	Csepreg-Grádics	1997
Bakonyszentkirály-Zöröghegy 1	1978 k.	Csepreg-Malomkert	1997
Balatonboglár-Várhegy	1990, 2005, 2006	Cserépfalu-Mésztető	1982?
Balatonendréd-templom	1987	Cserépfalu-Odorvár	1978
Balatonföldvár-Földvár	1994	Cserépváralja-Cserépvár	1982
Balatonszemes-Bolondvár	1987	Cserháthaláp-Rézpart	1992
Balatonszemes-temető	1987	Csókakő-Sánci-dűlő	1997
Bánd-Essegvár	1995	Csurgó-Vár	1985
Bánhorváti-Földvár	1984	Dalmand- Sánc	1992
Bánokszentgyörgy-Szentmihály	1982	Dédestapolcsány-Dédesvár	1977–79
Baracs-Bottyánsánc	1990	Dédestapolcsány-Verebectető	1977–79
Baracs-Macskalyuk	1990	Dénesfa-Rózsadomb	1997
Barcs-Várhely	1988	Diósjenő-Csehvár	1990
Báta-Öreghegy	1994	Diósjenő-Kámor	1990
Bátaszék-Gubaczi-hegy	1994	Diósjenő-Pogányvár	2000
Békés-Kastélyzug	1977	Doba-Somlóvár	1999
Bélavár-Vár	1986	Döbrököz-Vár	1988
Bélavár-Bocskádi erdő	1986	Dombóvár-Gólyavár	1988
Benczúrfalva-Dubinka	1989	Dombóvár-Szarvasd II.	1995
Benczúrfalva-Majorhegy	1978, 1995	Domoszló-Oroszlánkő	1993
Bernecebaráti-Templomhegy	1975	Dorogháza-Kastélytető	1983, 1988
Berzence - Várdomb	1985, 1998	Drávagárdony-temető (Törökdomb)	1988
Beszterec-Vársziget	1998, 2001	Drégelypalánk-Drégelyvár	1976
Boconád-Alatkapusza	1999	Dunaföldvár-Kálváriahegy	1990
Bodrogkisfalud-Várhegy	1989	Dunaföldvár-Solti sziget	2000

Dunakömlőd (Paks)-Bottyánsánc	2001	Ikervár-Pókadomb	1984
Dunakömlőd (Paks)-Imsós	1990, 2001	Imola-Bánk bán vára	1989
Edelény-Borsod	1973, 1987-88	Ipolydamásd-Vár	1984, 1986
Edelény-Derékegyháza	1984	Ipolydamásd-Zuvár	1983, 1986
Edelény-Ludmilla dűlő	1983	Ivád-Remete-tető	1996
Egerszalók-Maklyánvár	1993	Kács (Tibolddaróc)-Várhegy	
Emőd-Nagyhalom		Kadarkút-Szentimrepuszta-Várdomb	1994
Ercsi-Bolondvár	2004	Kajászó-Várdomb	2003
Erdőbénye-Várhegy	1991	Kakasd-Schlossberg	1988
Fehérvárcsurgó-Kereszteshegy	2003	Kálmánca-Várdomb	1988
Fehérvárcsurgó-Kis-Várhegy	2003	Kapospula-Dáróvár	1988
Felsődobsza-Várdomb	1992	Kaposszekcső-Leányvár	1996
Felsőnána-Szállás-hegy	1993	Kaposvár-Gyertyános	1994
Felsőtárkány-Várhegy	1999 kieg.	Karancsalja-Kápolnahegy	1990
Felsővadász-Várdomb	1983	Kastélyosdombó-Vár	1988
Felsőzsolca-Várdomb	1987	Kazincbarcika-Várdomb	1983
Fertőboz-Gradina	1995	Kelemér-Mohosvár	1992
Fertőrákos (Sopronkőhida)-Kecsehegy	1995	Kemence-Godóvár	1988
Fony-Amadévar	1992	Kemence-Magosfa	1977-78 körül
Fony-Süllyedt-Bánhegy	1993	Kemence-Tamásvár	1986
Fonyód-Fácános	1984	Kereki-Fehérkő vára	1994
Fonyód-Fehérbézsény	1984	Kéthely-Baglyashegy	1986
Fonyód-Várhegy	1984	Kéthely-Baglyashegy-Paraplédomb	1986
Főnyed-Vársziget	1984	Kéthely-Fancsika	1987
Fügöd-Várdomb	1992	Kisgyőr-Alsókecskevár	1977 kieg.
Füzesabony-Öregdomb	1976	Kisgyőr-Halomvár	1977 kieg.
Gamás-Törökvár	1994	Kisgyőr-Hársasvár	
Gór-Kápolnadomb	1986	Kisgyőr-Majorvár (Várhegy)	1977
Gyékenyes-Vár	1985	Kissikátor-Várhegy	1992
Gyöngyöspata-Várhegy	1974	Kisszékel-Kálvária	1995
Gyöngyössolymos-Dezsővár	1991	Kiszsídány (Németzsídány)	
Gyöngyössolymos-Eremény	1993	Kocs-Tekevár	1987
Gyöngyössolymos-Kishegy	1992	Komlós-Várhely	1988
Gyöngyössolymos-Nyesettvár	1991	Komlóská-Pusztavár	1986, 1997
Gyöngyössolymos-Óvár	1991	Kozárd-Pogányvár	1988
Gyöngyöstarján-Világosvár	1993	Kölesd-Csonthegy	1985
Gyölk-Gerenyás	2003	Kőröshegy-Mogyorósettő	1990
Gyölk-Szabaton	2003	Kővágótöttős-Tótvár	2002
Gyulaj-Pogányvár	1992	Kurd-Sánci dűlő	1996
Gyulakeszi-Csobánc	1995	Legénd-Békavár	1987
Hajós-Hildpuszta	1978	Lengyeltóti-Nagytatársánc	1990
Hangony-Birinyivár	1992	Lónya-Dombkert	1996
Hangony-Pogányvár	1992	Lovasberény-Szűzvár	1997
Harc-Várhegy	1985	Lucfalva-Pogányvár	1989
Harka (Sopron)-Istenszéke	1994	Maklár-Baglyas-domb	1997
Háromfa-Avarvár (Gradina)	1988	Marcali-Halom (Három akol)	1987
Háromfa-Fehérdomb	1988	Márianosztra-Bibervár	1976-77 körül
Hegyesd-Hegyesdi vár	1995	Markaz-Markazvár	1992
Hegyfalva	1997	Martonyi-Pogányhegy	1998
Hejce-templomerőd	1991	Mátraalmás-Galyavár	1990
Hernádbüd-Várdomb	1991	Mátraderecske-Kanászvár	1993
Hont-Vár	1969	Mátrafüred-Dobogó	1992
Hont-Jelenhegy	1976-77 körül	Mátrafüred-Muzsla-tető	1991
Hosszúpereszteg-Dénesdi vár	2002	Mátrafüred-Várbérc	
Iharosberény-Kisvár	1996	Mátramindszent-Iványpuszta-Óvár	1982
Iharosberény-Nagyvár	1996	Mátraszentimre-Ágasvár	1990

Mátraszentimre-Óvár	1982, 1990	Öreglak-templom (Vár)	1987
Mátraszőlős-Kerekbükk	1989	Őrimagyarósd-Kastélypart	1986
Mátraszőlős-Kisvár	1988	Oroszlány-Gerencsérvár	1986
Megyaszó-templomerőd	1997-98	Őrtilos-Fesztung	1985
Méra-Várdomb	1992	Őrtilos-Földvári-hegy	1985
Meszes-Várhegy	1983	Ostffyasszonyfa-Csonkavár	1986
Mezőcsát-Laposhalom	1978	Ostffyasszonyfa-Törökhomp	1997
Mezőcsokonya-Sörnyepusztá-Törökhányás	1985	Pácin-kastély	1986
Mike-Törökvár	1995	Pákozdi-Pákozdvár	2002
Miskolc-Várdomb		Pákozdi-Tóvár	1995
Miskolctapolca-Várhegy		Parádfürdő-Vörösvár	1993
Monok-Ingvár	1991	Parád-Marhádvár	1994
Mór-Töröksánc	2001	Parád-Várhegy	1993
Mucsi (Lengyel)-Sánc	2003	Parád-Veresvár	1994 k.
Murga-Sánc	1994	Pári-Kleine Schanz	1992
Nagyatád-Várdomb	1994	Pári-Schanzberg	1992
Nagybajom-Koroknya-Vár	1994	Patosfa-Törökpince	1994
Nagybajom-Református temető	1994	Pécsely-Zádorvár	1996
Nagybátony-Orosz Mátyás vára	1992	Pécsvárad-Kószavár	1984
Nagyberény-Kerékhegy	1987	Pécsvárad-Zengővár	1992
Nagyberény-Zsidódomb	1987	Pécs-Vasas	2002
Nagybörzsöny-Górhegy	1976-77 körül	Perbál-Aynárdvár	2005
Nagybörzsöny-Magyarhegy	2000	Perkáta	2002
Nagybörzsöny-Rustok	1974	Perőcsény-Halyagos	1976-78 körül
Nagycsepely-Barátok asztala	1990	Perőcsény-Salgóvár	1976-78 körül
Nagycsepely-Kupavár	1990	Péterhida-Várhely	1988
Nagygeresd-Várhely	1997	Pétersvára-templomerőd	1996
Nagygörbő-Várhegy		Poroszló	2000
Nagyigmánd	1986	Pusztacsád-Szolagyőr	2002
Nagyigmánd-Concópatak	2004-2006	Putnok-Kakasvár	1992
Nagykálló-Inségdomb	1996	Putnok-Zsidóvár	2001
Nagykónyi-Eledény	1992	Rábapaty-Alsópatyi temető	1997
Nagykörös-Földvár	1984	Rajka-Temető	1997
Nagylóc-Várdomb	1988	Rakaca-templomerőd	1984
Nagyrev-Zsidóhalom	1980	Recsk-Szederjestető	1994 k.
Nagysimonyi-Földvár	2005	Réde-Várhely (Várhegy?)	1987
Nagyszékely-Basahalom	1995	Regöly-Bősze (Pogányvár)	1996
Nagytilaj-Klastromdomb		Regöly-Sánc	2003
Németzsidány	1999	Regöly-Szigetdomb	1993
Neszmély-Kisvár	1985	Répcelak-Várdomb	1997
Neszmély-templomerőd	1985	Révleányvár-Várdomb	1986
Nézsá-temető	1990	Rinyabesenyő-Öszpöte	1997
Nógrádmárcal-Kerekdomb	1989	Romhány-Kastélyka	2004
Nógrádmegyer-Dobóvár	1989	Ságvár-Bőrevár	1987
Nógrádsáp-Tatárka	1987	Sajógalgóc-Várhegy	1983
Nógrádsípek-Pusztavár	1985	Sajóivánka-Vártető	1984
Nógrádszakál-Kastélydomb	1989	Sajómercse-Várhegy	1985
Novaj-Halom (Földvár)	1980	Sajónémeti-Várhegy	1979
Nyergesújfalu-Sánchege	2004	Sajószentpéter-Nagykorcsolyás	1988
Nyim-Kásivár	1987	Sajóvelezd-Vártető	1985
Nyírkársz-Földvár	1995	Salgótarján-Baglyaskő	1989
Nyírpazony/Oros-Várhegy	1995	Sály-Latorvár-tető	1983
Ócsanáros-Várdomb		Sály-Léleklyuktető	1982
Ócsény-Oltovány	1985	Sály-Örsúr vára	1975, 1980
Ónod-Vár	1979, 1986	Sárospatak-Héce	1986-87
Ordacsehi-Kisvár	1984	Sárszentlőrinc-Birkajárás (Homokos)	1995

Sátoraljaújhely-Várhegy	1986	Tállya-Mekecsvár	1990
Serényfalva-Zsidóvár	2000	Tállya-Óvár	1990
Siófok-Balatonkiliti-Földvár	1987	Tállya-Várhegy	1991
Sirok-Kisvárhegy	1993	Tamási-Dorombos	1992
Sokorópátka-Barátok vára	1999	Tamási-Várhegy	1992
Sokorópátka-Harangozó	1999	Tard-Tatárdomb	1979
Somogyacsa-Kócoshegy	1995	Tarján-Kis-Somlyó	1994
Somogyacsa-Pogánydomb	1994	Tarnalelesz-Köbölvár	1996
Somogyfajsz-Vári sűrű	1987	Tarnalelesz-Nagykő	1997
Somogysimonyi-Várhely	1987	Telkibánya-Cserhegy	1994
Somogyszentpál-Törökdomb	1987	Telkibánya-Templomdomb	1994
Somogyzsitfa-Szőcsény vára	1988	Telkibánya-Vár	1989
Somogyzsitfa-Váridomb	1985	Tengelic-Törökvár	1993, 2003
Sopronbánfalva-Sánchehy	1994	Tereske-Kurucdomb	1990
Sopron-Häuslerberg	1994	Tevel-Schanzberg	1985
Sopron-Károlymagaslat	1994-95	Tihany-Óvár	1999, 2001
Sur-Pogánysánc	1987	Tiszaalpár-Nagyvárdomb	1977
Süttő-Kissánc		Tiszabábolna-Fehérlő tanya	1980
Süttő-Nagysánc	1985 kieg.	Tiszadob	1998
Szabadhídvég-Pusztavár	2000, 2001	Tiszakeszi-Szódadomb	1987-88
Szakcs-Leányvár	1996	Tiszaluc-Dankadomb	1987
Szamosangyalos-Domahidy-domb	1996	Tiszaug-Kisrépart	1981-83
Szanda-Péterhegy	1989	Tolcsva-Várhegy	1987
Szanda-Szandahegy	1989	Tolmács-Kálváriadomb	1989
Szanda-Várhegy	1969-70	Tömörd-Ilonavár	1978, 2005
Szárazd-Gerenyás	1993 kieg.	Törökkoppány-Vár	1998
Szarvaskő-Vár	1993	Ugod	1995
Százhalombatta 1.	1993	Uppony-Dedevár	1984
Százhalombatta 2.	1993	Uppony-Földvár	1984
Százhalombatta-Olafjinomító	1993	Vác-Naszály	1986
Százhalombatta-Sánchehy	1993	Vadna-Vártető	1983
Szécsény-Kerekdomb	1989	Vál-Pogányvár	2003
Szécsény-Strázsapart	1989, 1991	Vámosatya-Büdivár	1995
Szendrő-Felsővár		Vámosgyörk-Halomi-dűlő	1999
Szendrőlád-Vár	1985	Vanyarc-Hraszti	1987
Szenyér-Várhegy	1987	Váralja-Várfő	1985
Szerencs-Taktaföldvár	1978	Várgesztes-Kisvár	1986
Szerencs-templomerőd	1997	Várkesző	1996
Szigliget-Óvár	1996	Várvölgy-Kis-Láz-hegy	1990 k.
Szihalom-Árpádvár	1979	Vasegerszeg (Keményegerszeg)-Várhely	1997
Szikszo-templomerőd	1997	Vasszécsény-Margit-sziget	1997
Szilaspogony-Kis-kő	1998	Vatta-Testhalom	1980
Szilvásvár-Ágyúállás	1998	Verpelét-Földvár	1983
Szilvásvár-Éleskő	1982	Vérteskethely-Várhely	1986
Szilvásvár-Gerennavár	1982	Vértessomló-Vitányvár	1994
Szilvásvár-Kelemenszéke	1998-99	Visegrád-Sibrikdomb	1974, 1975-77, 1980
Szokolya-Királyrét-Várhegy	1981	Zagyvaróna-Zagyvafő	1986
Szögliget-Óvár	1988	Zákány-Vár	1985
Szőkedencs-Várdomb	1987	Zebegény-Kálváriadomb (ő)	1976-78 körül
Szólád-Régi temető	1998	Zselickisfalud-Ropolypuszt-Várhegy	1986
Szőlősgyörök-Kopasz-berek	1990		
Szombathely-Püspökkert	1999	Erdély:	
Szügy-Leányhegy	1988	Gernyeszeg	1998
Szuha-Várbérc	1989	Váralmás	1999
Szuhogy-Csorbakő	1985	Csicsóújfalu-Csicsóvár	

Rövidítésjegyzék

M. Tulok: Abbreviations of Periodicals and Series of Archaeology and Auxiliary Sciences.
Acta ArchHung 36 (1984) 333–384 nyomán

Acta ArchHung	Acta Archaeologica Hungarica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AgrSz	Agrártörténeti Szemle (Budapest)
AH	Archaeologia Historica (Brno)
AnthrK	Anthropologiai Közlemények (Budapest)
AR	Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArsHung	Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei (Budapest)
BÁMÉ	A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BudRég	Budapest Régiségei (Budapest)
DissArch	Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből / Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae (Budapest)
Dolg	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
DuSz	Dunántúli Szemle (Szombathely)
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
Fontes ArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
HCK	Historica Carpathica (Košice)
HK	Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HOMK	A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc)
JAMÉ	A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MMME	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve (Budapest)
MMMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Budapest)
MúÉ	Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
NMME	A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve (Balassagyarmat)
Pápai MúzÉrt	Pápai Múzeumi Értesítő (Pápa)
RégFüz	Régészeti füzetek (Budapest)
RégKut	Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigation in Hungary (Budapest)
StComit	Studia Comitatus (Szentendre)
SSz	Soproni Szemle (Sopron)
TSz	Történelmi Szemle (Budapest)
TT	Történelmi Tár (Budapest)
VAH	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
VSz	Vasi Szemle (Szombathely)
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)

Munkatársak

BARÁZ CSABA
Bükk Nemzeti Park Igazgatóság
Eger
E-mail: baraz@bnp.kvvm.hu

B. BENKHARD LILLA
Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Műemlékvédelmi Tudományos Intézet
Budapest
E-mail: lilla.benkhardt@koh.hu

BODÓ BALÁZS
Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Műemlékvédelmi Tudományos Intézet
Budapest
E-mail: balazs.bodo@koh.hu

BUZÁS GERGELY
Magyar Nemzeti Múzeum, Mátyás Király Múzeum
Visegrád
E-mail: buzasger@freemail.hu

JUAN CABELLO
Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
Budapest
E-mail: cabello@amrk.hu

CZAJLIK ZOITÁN
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészettudományi Intézet
Budapest
E-mail: czajlik@ludens.elte.hu

DÉNES JÓZSEF
Csepreg
E-mail: atreus@pr.hu

DOMOKOS GYÖRGY
Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Budapest
E-mail: domokos.gyorgy@chello.hu

ÉDER KATALIN
Budapesti Történeti Múzeum
Budapest
E-mail: eder.katalin@mail.btm.hu

FELD ISTVÁN
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészettudományi Intézet
Budapest
E-mail: feld@t-online.hu

FÜLÖP ANDRÁS
Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
Budapest
E-mail: fulop.andras@amrk.hu

GERE LÁSZLÓ
Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
Budapest
E-mail: gere.vizi@vipmail.hu

GÖMÖRI JÁNOS
Soproni Múzeum
Sopron
gomori@ggki.hu

HOLL IMRE
Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete
Budapest

KOPPÁNY ANDRÁS
Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
Budapest
E-mail: koppany@amrk.hu

KOVÁCS GYÖNGYI
Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete
Budapest
E-mail: gyongyi@archeo.mta.hu

LÁSZLÓ CSABA
Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
Budapest
E-mail: laszlo.csaba@amrk.hu

MAGYAR KÁLMÁN
Rippl-Rónai Múzeum
Kaposvár
E-mail: magyarok@dravanet.hu

MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA
Budapest
E-mail: mezosik@freemail.hu

MIKLÓS ZSUZSA
Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete
Budapest
E-mail: miklos@archeo.mta.hu

MÜLLER RÓBERT
Vonyarcvashegy
E-mail: muller.robert@freemail.hu

ÓSI SÁNDOR
Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete
Budapest
E-mail: osi@archeo.mta.hu

RÁCZ MIKLÓS
Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
Budapest
E-mail: raczmiklos@amrk.hu

RÓZSÁS MÁRTON
Dráva Múzeum
Barcs
E-mail: rozsas.barcs@freemail.hu

SÁRKÖZY SEBESTYÉN
Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Miskolci Iroda
Miskolc
E-mail: sebestyen.sarkozy@koh.hu

SIMON ZOLTÁN
Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
Budapest
E-mail: simon@amrk.hu

TEREI GYÖRGY
Budapesti Történeti Múzeum
Budapest
E-mail: tereigy@mail.btm.hu

TOLNAI GERGELY
Magyar Nemzeti Múzeum, Vármúzeum
Esztergom

TORMA ISTVÁN
Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete
Budapest
E-mail: torma@archaeo.mta.hu

WOLF MÁRIA
Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest

ZÁVODI SZILVIA
Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Budapest
E-mail: zavodi.szilvia@hm-him.hu